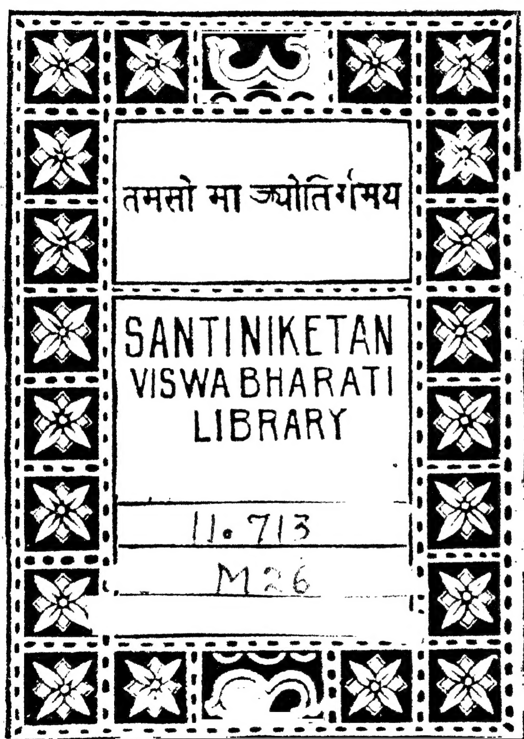

तमसो मा ज्योतिर्गमय
SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY
11.713
M26

तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डः

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्याय विरचितः

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत बाबु रसमय दत्त
महोदयानामनुज्ञया

श्रीमदनमोहनतर्कालङ्कारैः संस्कृतः

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः

कलिकाता

संवत् १९०५ ।

तत्त्वचिन्तामणौ

अनुमानखण्डः

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमानं लिङ्गमिति वक्ष्यते ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभाव निश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादि व्यवहारस्य सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति न अप्रमाणसाधर्म्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्ट साधर्म्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्य्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थ वत्त्वात् तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च । अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्य ग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाव वन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्य

भावात्। नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम्।

अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभावो घटएव प्रसिद्धः व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्। नचैवं घटएव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः नच वाच्यत्वाभावस्तादृशो घटइति चेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिः। तथाचाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्म्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः नहि शशशृङ्गज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्व्विकल्पादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः गवि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभावइत्यर्थः। अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे धूमे चाव्याप्तेः। नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्व्वतीयवह्निर्म्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यवृत्त्यव्याप्यतापत्तेश्च। नच प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेषणं देयं संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात्। नहि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरपरोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्। नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वं व्याप्तिः मूले वृक्षः कपिसंयोगवान्नेत्यबाधितप्रतीतेः तदन्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात्। नचैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्यस्येति

सध्यर्थं व्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमत्पर्वतस्य धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्व्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादावप्युक्तलक्षणाभावाच्च । अथा नौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वन्तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरतथात्वात् अन्योन्याभावप्रतियोगित्वासत्त्वाच्च किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावविरहात्मत्वं वेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म्मस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेद्धुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात् यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न सोपाधेरपि तथात्वात् तथाहि साधनस्य वह्नेरव्यापकं यावदार्द्रेन्धनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं तद्व्यापकं महानसीयवह्नेः । नापि साध्यं यावद्व्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् तच्च दूषितम् । नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात् अतएव न कार्त्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः विषमव्याप्तौ तदभावाच्च । नच यावत् साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः साधनाश्रये महानसादौ सकले प्रत्येकं

वह्नेराश्रितत्वाभावात्। नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्म्मसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं यावद्धर्म्मसामानाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्म्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधनसमानाधिकरण सकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः। नापि स्वाभाविकः सम्बन्धो-व्याप्तिः स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वा व्याप्त्यप्रतिव्याप्तेः। नाप्य विनाभावः केवलान्वयिन्यभावात्। अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्व्वक्तव्येति तन्न लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपण प्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात्। नच सम्बन्धमात्रं तथा तद्बोधादनुमित्यनुत्पत्तेः। नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात्। केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्म्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुगितिविशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्म्मतैव प्रयोजिका। नचातिप्रसङ्गः विशेष सामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्य्यजनकत्वनियमादिति केचित् तदपि न साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्व्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात्। नच सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् सर्व्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाधनत्वतदभिमतत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्म्मत्वं सिषाधयिषा विषयत्वं वा महानसीयवह्नौ तदभावात्। नच सामान्यतोव्याप्त्यवगमोऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणे नासाधकतां साधयेदिति वाच्यं स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति।

अत्रोच्यते। प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अन्यनिष्ठवह्नेर्धूमवत्पर्व्वतवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिद्यते धूमवति वह्निर्नास्तीत्य प्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः पृथगेव अन्यथासकल

प्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदन्यत्वे चावगते वायो रूपं न वा वायू रूपवान्नवेति संशयो न स्यात् विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ।

यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यं यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा । अन्यवृत्तिवह्नितद्वतोरन्यवृत्तिधूमवन्निष्ठात्यन्ताभावान्योन्याभाव प्रतियोगित्वाद्व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः किन्तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । नचैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यं सर्व्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्यएव युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव कर्म्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणं कर्म्मणि च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव । नचान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम् अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात् । व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुतस्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भातस्य षष्ठ्यर्थत्वं नचैवमननुगमो दोषाय कस्य का व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति वह्निह्रदो न स्तः धूमवान् वह्निमद्ध्रदो न भवतीतिप्रतीतेर्व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकौ वह्निवह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते लक्षणे इतिचेन्न तादृशाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तत्र तदुभयं प्रतियोगि न वह्निवह्निमन्तौ । अथवानौपाधिकत्वं व्याप्तिः तच्च यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत् तत्प्रतियोगिकात्यन्ताभाव समानाधिकरणं यत् तेन समं सामानाधिकरण्यम् । नह्येवं सोपाधिः तत्र साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनवत्त्वादेरुपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामानाधिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभि-

चारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते । यद्वा यावत्स्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधि-
करण्यं यस्य तस्य तदेवानौपाधिकत्वं सोपाधौ तु साध्यवन्निष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगिनउपाधेर्योऽत्यन्ताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधि-
करण्यम् उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् । यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूप-
वत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथाहि धूमस्य वह्निसम्बन्धित्वे धूमत्व-
मवच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसम्बन्धित्वात् वह्नेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्व-
मवच्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् नह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादेः
तथात्वादर्शनात् किन्तु वह्नावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धिताव-
च्छेदकं तादृशस्य व्याप्यमेव । अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकाव-
च्छिन्नं यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यं वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे
धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना । अतएव साधनतावच्छेदक-
भिन्नेन येन साधनताभिमते साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने
विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति । अतएव च साधनाव्यापकत्वे सति
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवं व्यभिचारिणि साधने एकत्र
साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्य-
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति तदेव च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं
साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः अतएव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति
सङ्गच्छते अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन न
तदनुमानमप्रयोजकत्वात् अतएव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूप
लक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमते च कास्तीति स्फटिके जवाकुसुम
वदुपाधिरसावुच्यते लक्षणन्तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधन
व्यापकत्वं विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्
दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायकतया नच व्यभिचारोन्नायकत्वमेवो-
पाधित्वं अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोरप्युपाधित्वापत्तेरिति ।
सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात् आश

विनाग्निना कणिकानां मेलकाभावात् नच तावद्दर्शनजन्यसंस्कारा इन्द्रियसहकृता व्याप्तिधीहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तथात्वकल्पनादिति वाच्यं समानविषये स्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुरतः कथं संस्कारेण व्याप्तिज्ञानं जन्येत अन्यथातिप्रसङ्गः । किञ्च सम्बन्धभूयोदर्शनं भूयःसु स्थानेषु दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि न तथा एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव धारावाहिके तद्धीप्रसङ्गात् भूयस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशोदर्शनेपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतं तथेति चेत्तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं भूयोदर्शनेन नच तेन विना तर्क एव नावतरति प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात् नचैवमेवास्तु तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्वनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति चेत्तर्हि व्यभिचारात् सापि नव्याप्तिग्रहे हेतुः नचैतद्बुद्धाववान्तरजातिरस्ति सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्व्वोपसंहारादविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च सकृद्दर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवात् न तु सामान्यतया ज्ञातस्य तदनभ्युपगमाच्च । नच काकतालीयत्वादिशङ्काव्युदासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यं द्वितीयादिदर्शनेपि शङ्कातादवस्थ्यात् । नन्वनौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तद्देशकालतत्रावस्थितघटादीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्यचित् साधनव्यापकत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात् तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न अयोग्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् । अथ साध्यसाधनसहचरितधर्म्मान्तराणामुपाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहः अतस्तेषामनुपाधित्वज्ञानं भूयोदर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येतदर्थं भूयोदर्शनापेक्षा अतएव यावता दर्शनेन तन्निश्चय स्तावद्भूयोदर्शनं हेतुरिति न वारसंख्या-

नियमो न वाऽननुगमः यद्यपि चान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्याप-कत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकस्तथापि तदाहितव्यभिचार संशयः प्रतिबन्धकइति तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न अयोग्योपाधि संशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात् स च न भूयोदर्शना न्नाप्यनुमानादित्युक्तम् । अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो न वहि-रिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचारादिज्ञानवतो व्याप्ति ग्रहात् नापि मनस इन्द्रियादिवद्भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्य स्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः तस्मात् परिशेषेण सकृद्दर्शनगम्या सा तथाह्युपाध्यभावो व्याप्तिः अभावश्च केवलाधिकरणं तत्काल सम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वा तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षु रादिना न चाधिकस्तदभावोऽस्ति न च प्रतियोगिज्ञानमधिकरणादि ज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्नस्यात् एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चि न्न ज्ञातुमवशिष्यते उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्विषयमपेक्षते दीर्घत्वादि व्यवहारइवावधिज्ञानं नचैवं रासभसम्बन्धतुल्यवह्निधूमसम्बन्धज्ञाना-देवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् उपाधिस्मरणे सत्युपाधितद्व्याप्येतर सकलतदुपलम्भकसमवधाने चोपाध्यनुपलम्भसहितस्य केवलाधिकरण ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् व्यवहारहेतुत्वाच्च । नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयादिशेषदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्या-दिति चेत् व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवोपाधिर्म्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इतिशङ्कया गृहीतव्याप्तावपि संशयः अतस्तत्र* भूयोदर्शने-नोपाधिनिरासद्वारा व्याप्त्यभावशङ्कापनीयते । यद्वा ज्ञानप्रामाण्य संशयाद्व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां घटज्ञाने सति तत् प्रामाण्यसंशयाहित स्तत्संशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र घट ज्ञानमेव न वृत्तमिति कल्प्यते तथेहाप्युपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात् तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य प्रथमदर्शनेपि निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहका-न्तरस्याभावाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात तन्निश्चये

प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । नचैवं रासभेपि प्रथमं व्याप्तिपरि-च्छेदः स्यादिति वाच्यं तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात् क्वचिदसंसर्गाग्रहात् तथाव्यवहारो दोषमाहात्म्यात् नचात्रापि तथारोपे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात् । केचित्तु साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभयमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथममवगतमेव । महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावोवावगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्नि र्न वा वह्निमानित्यनुभवात् रासभे तथावगमेऽप्यग्रेस बाध्यतइति तन्न एवं हि तद्वह्नितद्धूमयोरेव व्याप्तिः स्यात् ननु धूमत्ववह्नित्वावच्छेदेन नच तदनुमानोपयोगि वह्नित्वं वह्निमत्त्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति मैवं प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकोवा साधनत्वाभिमतेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः सिद्धासिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनोपाधिकत्वं तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । किञ्च न वस्तुगत्या व्याप्तिज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तित्वेन तच्च उपाध्यभावत्वं नच उपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य नच नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यच्चोक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुः नाभावज्ञानइत्यस्तु तावदेवं तथापि तदभावो मा व्यवहारि उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि नचैवं । वस्तुतस्तु विशेषादर्शने सहचारादिसाधारणधर्म्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः । अथ व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचारनिश्चयप्रतिबन्धकः ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रतिबन्धकत्वात् अन्यथा संशयोत्तरं

क्वापि निश्चयो न स्यादिति चेन्न व्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति ब्रूमः किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारादिसाधारणधर्म्मदर्शनात् संशयः स्यात् न तु संशयसामग्रीतोनिश्चय इति। किञ्च यद्दीसामग्री यत्र प्रतिबन्धिका विशेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोपि प्रतिबन्धकः एवं भूयोदर्शनमपि संशायकं तर्कस्त्वनवस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः।

अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं ज्ञानं निश्चयः शङ्का च सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्म्मदर्शनात् तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः तथाहि धूमो यदि वह्निसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यति अहेतुकएववोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् सर्व्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्य्योत्पत्तिं शङ्कते तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः तृप्त्यर्थं भोजनस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्य्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तत्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपादाने च न शङ्का तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति नहि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्य्यार्थं नियमत उपादत्ते तत् कारणं तन्नेत्याशङ्कते चेति एतेन व्याघातो विरोधः सच सहानवस्थाननियमइति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तं स्वक्रियायाएवशङ्काप्रतिबन्धकत्वात् अतएव व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतइतिखण्डनकारमतमप्यपास्तम्। नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेष

दर्शनात् क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात् न चैतादृशतर्कावतारो भूयो दर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः न तु स स्वत एव प्रयोजकः अत एव न तदाहित संस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात् न च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात्। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न स्वरूपसतोरेव तयो र्व्याप्तिग्राहकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव। अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था अस्ति च जातमात्राणामिष्टानिष्टसाधनतानुमिति हेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभावकाभावात् तन्मूलानुभवमूलाचारेपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति। यत्त्वनादिसिद्धकार्य्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमान एव पर्य्यवसानात्। नच व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्व ज्ञानमिति वाच्यम् अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात्। अन्ये तु विपक्षबाधक तर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात्। व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्यव्यापकत्वसाधनव्यापकत्व साधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तत्तुच्छम् अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य व्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् भ्रान्तोसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया

व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपाच्च अपि च करवह्निसंयोगः शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म्मसमवायी जनकत्वादित्यत्रा प्रयोजकत्वान्न साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वे किमप्रयोजकं नाम तस्माद्विपक्षबाधक तर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति ।

उक्तव्याप्तिप्रकारेष्वन्योन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् अतोनाननुगमः । अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणं नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवत् हेत्वाभासान्तरं स्यात् ननु व्याप्त्यभावत्वेना सिद्धिरिति चेत् तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतोदूषकं नान्यस्य साध्य व्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबन्धक मतिप्रसक्तेः व्यभिचाराज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तद्वीक्तथा नचानौपाधिकत्व ज्ञानं व्याप्तिज्ञानेहेतुरित्युक्तम् । तथाच व्यभिचारज्ञानद्वारासदूषकः एवञ्च परमुखनिरीक्षकतयासिद्धसाधनवन्नपृथक् नचैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः केवलान्वयिन्यभावात् । किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि सामानाधिकरण्यं न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ।

व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्व्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः सा चेन्द्रियसम्बद्ध विशेषणतातिरिक्तैव वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति तदपरे न मन्यन्ते तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते ततोऽनुमितिः तदनभ्युपगमेपि सन्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन धूमोवह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्तिस्मरणं ततोधूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात् ।

गवादिपदेष्वपि शक्यानुभवतत्स्मरणवाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यपूर्व्वे वक्ष्यते तत्र योग्यतादिबलादपूर्व्वव्यक्तिलाभोऽनुमाने तु पक्षधर्म्मताबलात् धूमोवह्निव्याप्यइत्यनुभवो ननु सर्व्वोधूमो वह्निव्याप्यइति येन सर्व्वभानार्थं तत्स्वीकारः।

अथ वह्निमानयमित्यनुमिति विशेषणज्ञानसाध्याविशिष्टज्ञानत्वादिति पर्व्वतीयवह्निभानार्थं तत्कल्पने धूमेपि तथा क्वचिद्धूमस्यापि व्यापकत्वादिति चेन्न विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात् तच्च वृत्तमेव ननु विशेषणज्ञानमपि तथा गौरवात् गौरवमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे सन्निकर्षएव कारणं ननु निर्व्विकल्पकं मानाभावात् विशिष्टज्ञानत्वमेव मानमिति चेन्न दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानभ्युपगमात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्व्वज्ञः स्यात् तथाच परकीयज्ञानविषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन तदन्यतरनिश्चयात्। प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं तस्य न जानाति इति चेन्न तत् किं घटत्वं न प्रमेयं येन तन्न जानीयात् सकलघटवृत्तिधर्म्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासम्भवात्।

उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते। यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् तस्मात् सुखत्वादिना ज्ञातेषु सर्व्वेषु सिद्धं विहायासिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेयं तन्न असिद्धस्याज्ञानेपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिलाभाद्यादसिद्धे तयोरुत्पत्तेः न चातिप्रसङ्गः समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्य्यकारणभावात् ननु समानविषयत्वे-

नापि क्वचिदप्यकल्पनात् समानविषयकत्वे सत्यपि समानप्रकारक ज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौरवाच्चेति परसिद्धान्तात् । नच सर्व्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः घटः स इति घटत्व प्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेपि स घटो न वेति संशयइति ।

उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चयइत्युपाधि र्निरूप्यते ।

तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमता व्यापकः अनौपाधिकत्वज्ञानस्य न व्याप्तिज्ञाने हेतुरतो व्यापकत्वादि ज्ञानेनान्योन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तदन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न साधनपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः नच तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन श्यामत्व साधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकाराच्चेति पक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च नच व्यतिरेके पर्व्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्या सिद्धिवारणार्थं पर्व्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् नतु पर्व्वतेतरत्वादेरिति चेन्न नहि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यं सर्व्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात्तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्याप-

कत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरएव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम्। अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतरउपाधिरित्यपास्तं दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम् उपाधित्वाभावेपि दूषणसमर्थत्वात्। अथोपाधिः सव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्य न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् ननु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथाहि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोपि साधनीयो व्याप्तिग्रहस्तौल्यादिति दूषकताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति मैवं एवं हि सत्प्रतिपक्षउपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् किञ्चैवं बाधोन्नीतोपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात्। ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् ननु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्ये ऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षत्वे ऽतेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् किञ्च पर्व्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्व्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्व्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्व्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेवव्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च न चासाधारण्यं तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तस्मादुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः तथाच व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति। भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षण

मतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजको धर्म्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं नत्वधिकं व्यर्थत्वात् । अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्म्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जवाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः तथा चोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः नच व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथाच समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वं तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा नाद्यः तस्यापि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वात् नापरः नहि लोके समव्याप्त एवान्यत्र स्वधर्म्मप्रतिबिम्बजनक एवोपाधिपदप्रयोगः लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ लाभादावुपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगः । अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः नच विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि तस्याभावेऽपि व्यभिचारात् अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यञ्च गुणत्वं न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा नहि साध्यव्यापकव्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत् साध्यं व्यभिचरति व्यभिचारे चान्ततः साध्यमेवोपाधिः अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात् साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुस्तन्न तत्रापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रमावश्यकत्वाल्लाघवाच्च न साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात नच साध्य

व्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यं तथा चानवस्थेति अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणं नतु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्रूपं विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः नापि पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्। शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च शब्दधर्म्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राश्रावणत्वं व्यापकं पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत्। आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियततादृशधर्म्माभावाच्च। अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति तन्न पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात् सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च। किञ्च पक्षद्वयेपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयस्तथाचार्थान्तरं केवलसाध्ये हि विवादो नतु विशिष्टे। अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशिष्टसाध्यव्यभिचारः साध्यइति चेन्न अप्राप्तकालत्वात् प्रथमं साध्यव्यभिचारएवोद्भाव्यस्तत्रासिद्धावुपाधिरिति चेत् तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारएवोपन्यसनीयोनोपाधिः। स्यादेतत्पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकउपाधिः पर्य्यवसितं साध्यं पक्षधर्म्मतावललभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्द

धर्म्मातिरिक्तधर्म्मवान् मेयत्वादित्यत्र पर्य्यवसितं यत्साध्यम् अनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्यते तदा अनित्यत्वमुपाधिः तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्य्यवसितं नियमयन् दूषकतावीजसाम्राज्यादिति। अनेन पक्षधर्म्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संगृह्यते तादृश साध्यस्य पर्य्यवसितत्वादिति तन्न एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्यमहत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात् भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्य्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकञ्च किन्तु पक्षधर्म्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः नहि सोपाधौ पक्षधर्म्मताबलात् साध्यं सिध्यति यस्य व्यापकउपाधिः स्यादिति। अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः लक्षणन्तु पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं यद्धर्म्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्य्यवसितं साध्यं स च धर्म्मः क्वचित् साधनमेव क्वचिद्द्रव्यत्वादि क्वचिन्महानसत्वादि तथाहि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुटएव व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् साधनावच्छिन्नपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् अतएव नार्थान्तरं विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्म्मताबलात् अन्यथा प्रतीतेरपर्य्यवसानात् नच पक्षधर्म्मताबलात् प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम्। यद्वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभि-

चारित्वान्महत्त्ववत् तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि। यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम्। किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः नचैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जलं प्रमेयं रूपवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्व[illegible]धिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् नच पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तं बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति एवं पर्व्वतावयवन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं द्रव्यवहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वं जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतावेद्यकात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् तत् किं कार्य्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथाच बहुधा व्याकुलीस्यादितिचेन्न तदुपजीव्यान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्व्वा व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपधायकत्वात् यदा च तादृश्येकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितं पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि सः। यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि ग्राहकसाम्यात् तथाचोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम् नचैवं। तथाच पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषयेदिति तन्न

तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरग्रहः अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं नच व्याप्त्यभावव्याप्यमुभयमतउपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोषइति वाच्यं उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वा[illegible] तथाच साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यक स्तथानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यकइति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम् । अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स धर्म्मस्तत्र हेतावुपाधिः सच धर्म्मो यस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोः सम्बन्धोनिवर्त्तमानः पक्षधर्म्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथाचोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्म्मत्वं पक्षेतरोपि क्वचिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं नच धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादितिवाच्यम् आपाद्याप्रसिद्धेरिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यं तच्च न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनव्यापकोप्युपाधिः क्वचिद्यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः यथा करका पृथिवी कठिन

संयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं नच तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः सर्व्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । साध्यञ्च नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च । स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोव्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं यत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयोवा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन संदिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं नच तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने अर्थान्तरं श्यामत्वमात्रे विवादो नतूभयत्र नचैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्यापि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात् अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्यातव्यमित्यत्र कार्य्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् अतएव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र साप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्नतु सर्व्वत्र इत्युक्तं यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वागुरुत्वादिः यथाच शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे । यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोगइति तन्न सन्दिग्धानैकान्तिकवद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते ।

नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् नच प्रतिपक्षबाहुल्ये नाधिकबलार्थमुद्भावनं शतमप्यन्धानां न पश्यतीतिन्यायात् एकेनापि

बहूनां प्रतिबन्धाच्च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति बलं तच्च तुल्यमेव न तु भूयस्त्व मपि एकस्मादनुमितिदर्शनात् सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् पक्षधर्म्मस्योपाधि र्न स्यात् यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्य्यत्वं अन्धकारोद्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्रास्रावणत्वं तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् नच नायमुपाधिः तल्लक्षणसत्त्वात् अन्यथा दूषकत्वसम्भवाच्च । किञ्च साध्यव्यापक व्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः नह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः नापि व्याप्तिविरहरूपतयाऽसिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात् । नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावः । नह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रतिप्रतिबन्धकमित्युक्तम् । नच साध्यव्यापकत्वसाध्यव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्यापकज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं नहि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणं येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात् किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन यथाहि साध्यव्यापकव्यभिचारितया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयं व्याप्तिग्राहकसाम्यात् नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

उच्यते आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनेव्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनं यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चयएव नास्ति तदोपाधित्वनिश्चयाभावात् दूषकतैव नास्तीति क्व वहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्व्वथा साध्यव्याप-

कतानिश्चयोवाच्यः तेन विना तेषामभावात्। तस्मादुपाधिनिश्चया-द्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशयइति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्य व्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम्। यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं नच साधना भाववद्वृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् सत्प्रति पक्षे पूर्व्वसाधनव्यतिरेकवत् अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च।

अथोपाध्याभासाः। असाधारणविपर्य्ययो यथान्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम्। अप्रसिद्धसाध्यविपर्य्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः। बाधितसाध्यकविपर्य्ययो यथा वह्निरनुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम्। पक्षाविपर्य्ययो यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् अत्राणुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः। पूर्व्वसाधनव्यतिरेकोयथा शर्करा रसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात् रसोनित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्व्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ पूर्व्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात् उपाधेर्नित्य दोषत्वाच्च। नहि यद्येन सोपाधि सम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति ननु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् नच पूर्व्वहेतोस्ततएवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अगृह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। पूर्व्व साधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः। पक्ष विपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्व्वतजलहृदान्यतरान्यत्वम्। पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्व्वतेतराग्निमत्त्वं नचात्र व्यर्थविशेषण-

त्वं दूषणं तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यस्य यथात्रैव पर्व्वतेतरेत्यत्र वक्तव्यम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम् ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्म्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्म्मत्वं पक्षत्वम् सन्देहो हि न विशेषणं परामर्शपूर्व्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात् नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तकतापत्तेः नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नाप्यभावद्वयं तथा बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात् ह्रदादेः पक्षत्वेपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेनानुमित्यनुत्पादात् नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात् प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् । अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्म्मा धर्म्मी पक्षः तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितीच्छयात्मानुमानम् अतएव प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति चेन्न सन्देहवत्परामर्शपूर्व्वं सिषाधयिषाया अप्यभावात् योग्यतायाश्चानिरूपणात् सिषाधयिषाविरहेपि घनगर्ज्जितेन मेघानुमानात् स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेनानपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति । उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः यत्र साधकप्रमाणे सत्यसति वा सिषाधयिषा यत्र वोभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वं यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

पक्षधर्म्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यत्वावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्म्मताज्ञानं तथा लाघवात् परामर्शं

हेतुत्वे नावश्यकत्वाच्च एवञ्च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु। न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतु लाघवात् उपजीव्यत्वाच्चेति वाच्यं तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात्। अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकर्षे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकर्षे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वासाधारणधर्म्मदर्शनाद्व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्या वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेत् न प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्ययः अन्यथा तत्रापि परामर्शानन्तरं परामर्शान्तरम् तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिः। अथ धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरतः पर्व्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षे प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र चालोकाद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्म्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेत् न इन्द्रियासन्निकर्षेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनानुमित्यनुत्पादापत्तेः। अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् न चानुमानात् तत्र परामर्शोऽनवस्थानात्। अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुरूपाधिकरणं न वेति संशयोत्तरं स्वतन्त्रेणापि मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्वप्नानुभवः तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेत् न व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकारि समासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति यथेन्द्रियादि संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम्। ननु तथापि कथं स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारः तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं

तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात् नच त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्त्यनुभवः सम्भवति अतएव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमान् इति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा। अथ पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न धूमो वह्निव्याप्य इतिस्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् अन्यथा परामर्शेऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्तुल्यं नच सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वाद्धूमसामान्ये एव संशयो माभूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यं यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव। ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयमित्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेत् न भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्म्मवत्त्वस्य तत्र लिङ्गत्वात् एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम्। अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत्तन्निश्चयसाध्यं तथाच पक्षधर्म्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम् अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने च सति विशेषदर्शनान्न धूमे व्याप्यभेदज्ञानं किन्तु अनुमितेरेवोत्पत्तिः तत्सामग्रीसत्त्वात् अतो व्याप्यभेदज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् नच धूमत्वप्रकारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताग्रहे इयं धूमव्यक्तिर्व्वह्निव्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतोविशिष्टज्ञानं हेतुरिति वाच्यं धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः तत्रानुमितिसद्भावादेव अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्शएव कुतो न भवति अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्म्मतया चावगतस्य भेदाग्रहएवानुमितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्या

बाध्यकत्वात् अतएवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः। नचैवं गौरवं तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः। नच जनकज्ञानाविरोधिनोज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहेण प्रतिबन्धक इति वाच्यम् अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च। अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजाति र्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्म्मान्तरस्याभावात् अतएव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात् नहि गोर्गोत्वमिति ज्ञानयोरविशेषः अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्व्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च नचैवमनवस्था तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात्।

अत्रोच्यते अयमालोको धूमोवा उभयथापि वह्निव्याप्यइति ज्ञानं ततोऽनुमितिः नच धूमत्वेनालोकत्वेन वा तत्र निश्चयः। अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गं नच तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यं धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न नहि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्धमेव। ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमत्त्वादिव्यर्थविशेषणत्वादिनिग्रहेण निगृह्यते नतु व्याप्यत्वासिद्धेरिति चेन्न तदन्यान्यद्धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यं नच वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् नच तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्। नचैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यं प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविरोधिदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात नचैवं म

प्रत्यक्षेपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तद-न्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं नतु साक्षादनुमितिहेतुरिति किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्य-त्रापि तथा । अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्ति र्व्याप्तित्वेन सकलधूमादि वृत्तिव्याप्त्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदा-दिति चेन्न सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्व स्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्बोधाभावात् । अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्यावच्छिन्नं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्म्मं भासते तत्र लाघवात् व्याप्यत्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकं नचैव मतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय सप्रमाणकत्वात् कार णताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् नचा सन्निकृष्टे धूमे तदभावः भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञान सहितेन मनसा तदुत्पादात् यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरि-माणवत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्य साधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनु-भवः । अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसहचारविषयत्वेन व्याप्तिग्राहक त्वात् नचातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयं तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभा-वात् नच तदुपनयसहितस्य मनसोबहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम् इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तदभावेपि भवति बहिरिन्द्रिय लिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानव-तारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात् कथमन्यथा कवि काव्यादिकमिति । स्यादेतत् पक्षधर्म्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेर-

सन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात्। नच धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणादेरुप-नीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्व्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वास्तु किमनुमानेन पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेदकतयेति चैन्न वह्निमान्नवेति संशयानुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात्। नच विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं गौरवात्। अथ येन यत्र विशिष्य पूर्व्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने नच पर्व्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि पक्षधर्म्मधूमेपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण। नच सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत् पर्व्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो वह्नेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यं हेतुसाध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात्। नच पर्व्वते वह्निसाक्षात्कारः नच पक्षधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम्। उच्यते विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहोविशेषदर्शनं विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षौ गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम् अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम् एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहोधूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं नच वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्व्वं गृहीतं तथाच संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्व्वमन-

भवात् एवञ्च धूमत्वव्याप्यत्वपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राहुः । भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् नतु व्यक्तिः तथाच सर्व्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलं स्यात् दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमादग्न्यनुमानं नहि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः मानाभावात् तस्मात् पक्षधर्म्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथाच लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः साध्यस्य पक्षधर्म्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः नतु साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्म्मताज्ञानं वा गौरवात् अतएव योयोधूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्नेरुपदर्श्यते अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्म्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः । अथ पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापकोवह्निरितिपरामर्शो यदि तदा पर्व्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्व्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्व्वतवह्निः परामर्शविषयएवेति किमनुमेयमिति चेत् तर्हि पर्व्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेपि तुल्यम् । यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेपि समानं वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तदन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं नतु धूमसामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेषइति तत्रैवानुमितिरफला स्यात् । नचैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् इष्टत्वात् असन्निकृष्टधूमादाविव मानसएव हि सर्व्वत्र परामर्शः चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षीणम् । अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया ज्ञातस्य पक्षस्य पर्व्वतादेरनुमितौ

प्राधान्येन भानं न स्यात् नहि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयावगतं जन्य ज्ञाने प्राधान्येन भासते तथादर्शनात् नचानुमितेस्तथात्वमसिद्धं पर्व्व तोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न पुरुषस्य दण्डइति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुषइतिज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः नहि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा इहभूतले घटोनास्तीतिज्ञानजन्ये घटा भाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्ग परामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशेष्यिकामनुमितिं जनयति ना तथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।

एवं लिङ्गपरामर्शः कारणं नतु परामृश्यमाणं लिङ्गम् । अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः तथाच लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्व ग्रहात् नच लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धं परिचये विशे- षणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथाचानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि कारणं न स्यात् अपि च धूमवान् वह्निमानिति धूमसमानकालवह्निविषया धूमविशेषणिकानुमितिः ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमान कालतया विशेष्यविषयेऽशान्तविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्ययवत् अतएव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी पुरुषइतिप्रत्यक्षे तेन धूमसमानकाली नवह्निसिद्धिः अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवह्न्यनुमानं न स्यात् समय विशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात् । किञ्च लिङ्गकरणत्वपक्षे परामर्शएव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वादिति न तत् कारणम् ।

अत्रोच्यते ।

अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिदर्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापार

।

पूर्व्ववर्त्तितयोरभावात् नच विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः तदा तस्यापरामर्शात् परामर्शाविषयस्य कारणताग्राहकाभावात् भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावाच्च यदि च वर्त्त-मानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्तमानवह्न्यनुमानोपपत्तिः अथ भावि भूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्रागभावस्तद्ध्वंसश्च वर्त्तमानएव तयो-रपि वह्निसमानदेशत्वनियमादिति चेन्न अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितात् वर्त्तमानतया सन्दिग्धात् धूमादनुमितौ हि न प्रागभाव ध्वंसौ लिङ्गे तयोः सन्दिग्धत्वात् नापि धूमस्तस्यावर्त्तमानत्वात् किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्व्वते धूमइति ज्ञानाद्यत्रानुमानं तत्र का गतिः सर्व्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभावत्वं वा लिङ्गमिति चेत् न व्यर्थविशेषणत्वेन तेषामलिङ्गत्वात् अन्यतमत्वाद्य-ज्ञानेपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वाच्च । अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं न वा तद्धीरनुमितिकारणं प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् आवश्यक धूमज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च । किञ्च लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः लिङ्गं विनापि धूलीपटलात् लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ परामर्शानुमितिमात्रे हेतुः तद्विशेषप्रमात्वाप्रमात्वा-भ्यामेवानुमितितथात्वात् यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात् । अथ परामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्ग विषयत्वं तथाचायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेन्न भाविना भूतेन वा यदाकदाचिद्विद्यमानेनापि लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवा-न्नानुमितिपूर्व्वसमये तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा धूमकालीनवह्न्यनुमानञ्च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र वह्निरिति व्याप्ति ज्ञानादेव । अथवा धूमकालः पक्षतावच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्म्म समानाधिकरणञ्च पक्षधर्म्मबलात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीन वह्निसिद्धिः । यत्तु व्यापाराभावान्न परामर्शः कारणमिति तथैव किन्तु व्याप्तिज्ञानं कारणं परामर्शो व्यापारः । नच परामर्शस्य संस्कारो

व्यापारः परामर्शस्य च चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमयेऽनु-मित्युत्पादनात् नापि तर्कः व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकि भेदात्। तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि तथाहि केवलान्वयिनोऽभिधेय त्वस्य न विपक्षः अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात्। अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाभिधेयत्व विपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्म्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्व-मेव केवलान्वयि व्यावृत्तत्वे यतएव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केवलान्व यीति धर्म्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् एवमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ता-भावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि अत्यन्ता-भावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि नचात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम् अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः तत्र न तावदव्याप्य-वृत्त्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनस्स केवलान्वयित्वात् नाप्याश्रयनाशजन्य गुणनाशात्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्व्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथाच नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्ततां तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्व्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैवाभावात्। नाप्या काशात्यन्ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रति-योगित्वात् अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात्। अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथासत्यन्योन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति

प्रतियोगिसमानदेशोऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेन्न अत्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म्म इति। उच्यते वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभावएव केवलान्वयी तथाप्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात्। ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यं प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथाच घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव। अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयो समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपोविधानादिति चेन्न विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात् मैवं य एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च नतु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेयइति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव यद्वा संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात् नच सापि साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरितिवाच्यं पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात् प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्राम्यतः संशय इत्यन्ये। नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि

प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकस्य विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्ति-द्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकी नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् अत्र व्यतिरेकसहचारात् तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मता नच व्याप्तपक्षधर्म्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वसत्त्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम् अननुगमात् नचान्यतरत्वं तथा एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः नच त्वयाऽपि समानन्यायेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यं व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धस्य तत्कारणस्याभावात् नच साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यं गौरवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम् एवं व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः सएव व्यतिरेकीत्युच्यते तन्न अन्वयव्याप्तिगमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रहएव पृथिवीतरभिन्नेति भासितं नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति सत्यं गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् अतएवाचार्य्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतावपि सर्व्वा पृथिवीतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च । यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्यगमकभावः साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन साधनेन साध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधनात् व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात् । अथैवं न सानुमितिः सद्धेतुलिङ्गपरामर्शाभावादन्यथाननुगम इति चेन्न अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् नचैवमतिप्रसङ्गः अन-

मितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनुमित्य नुत्पत्तेः विशेषसामग्रीसापेक्षायाएव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च नास्त्येव। ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादितिव्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं तथाच न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात्। अथ साध्यं प्रसिद्धं तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हेतोरवगमेऽन्वयित्वं अनवगमे असाधारण्यम्। किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव नच जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यं जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् अन्योन्याभावस्तु भेदोयद्यपि साध्यं सम्भवति वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योन्याभावग्रहस्य तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्याप्रसिद्धिः नच जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्योऽसाधारण्यप्रसङ्गात्। अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात् एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम्। यद्वा पृथिवी इतरभिन्ना नवेति प्रत्येकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः नचैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः नचासाधारण्यं समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेन्न साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयोभवत्येव साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात् तथाच संशयरूपासाध्य सिद्धिरिति शिष्यबन्धनम् एतेन पृथिवी जलादिभ्योभिन्नेति विप्रति-

पत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्व्वार्थप्रतिपादकत्वात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम् वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात् । नच तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेपि संशयइति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यं तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं तस्य च न व्यतिरेकनिश्चायकत्वमित्युक्तत्वात् स्वार्थानुमाने तदभावाच्च ।

उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षः प्रसिद्धिः घटो न जलादिरितिप्रतीतेः । नन्वयमन्योन्याभावो न प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीतिप्रतीतेर्बाधकत्वेन वायुर्व्वातीतिवल्लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादिति चेन्न योग्यनुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति नतु योग्यानुपलब्धिमात्रम् अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च तर्कितं यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भवदुपलभ्येतेति पिशाचानुपलम्भः स्यात् नच पृथिवीजलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् तेजोवत् एवमन्येभ्योपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेतिविशेषणादत्वासमवायभेदसाधनादन्वयिन एव पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं जलादिभिन्ना सती समवायभिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेतिबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् नच घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनं सर्व्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात् पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत् अतएवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्रानित्या वागितिबुद्धेरुद्देश्यायाः सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम् अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् नच घटः कथं पक्षः साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यं सर्व्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषयोश्च सामान्यतोघटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा अतस्तेन संशयसिषाधयिषे न स्तः पृथिवीत्वेन ते भवतः एवं धूम-

वान् वह्निमानितिधूमत्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्व्वते वह्निसंशयवत् यद्वा सर्व्वत्वेन रूपेण न पक्षता सर्व्वत्राविप्रतिपत्तेः घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथाचैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्थान्तरं किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्यानन्तर्गमात् । तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं व्यतिरेकिणा घटसाधारणपक्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात् पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकं नच पृथिवीत्वाग्रहे पूर्व्वं गृहीतं यत्र साध्यं पश्चात् स्मर्य्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्व्यतिरेक्यवतार इति वाच्यं हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यम्भावादिति चेत् सत्यं अन्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापि पर्य्यनुयोज्यत्वात् तदुक्तमास्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् । अथवा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते अतएवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्याइति नान्वयित्वासाधारण्ये । यद्वा जलं तेजःप्रभृति द्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यं नचान्वयित्वमसाधारण्यं वा पक्षादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धिः किं व्यतिरेकिणेति चेन्न पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः । नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेन्न अप्रयोजकत्वात् प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वाश्रयशब्दाश्रयत्वादेरतिरिक्तं विनानप-

पत्तेः। नन्वितरभेदो यद्यन्योन्याभावस्तदा भावच्छेदो न सिध्येत अभावस्याभावान्तराभावात् यदि च तेन समं स्वरूपभेदएव साध्यः तदाननुगमादनुमानाप्रवृत्तिः भावोऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीति बलादभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित् तन्न अपसिद्धान्तात् नचातिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च इति चेन्न इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् नचैव मभावादविवेकतादवस्थ्यं तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात्। अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्म्मात्यन्ताभावएव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्त-द्धर्म्मात्यन्ताभावयोगोवा एते चाभावा जलत्वं न घटादौ घटादिजला त्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः क्वचित्तत्तद्धर्म्मग्राहेव प्रसिद्धा इति ना प्रसिद्धिः तावतामभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत् किमेतावता नहि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्तेच तत्र तत्र प्रसिद्धाएव तावद्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम् अन्यथा सिद्धसाधनात् मिलितानामपि साध्यत्वेनाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्म्माव च्छेदोहि वलादिवन्मेलकार्थः सच नासिद्धः नच हेतोरसाधारण्यं तावदभावयोगीत्यत्र सपक्षो भवति नतु तदेकदेशकतिपयाभाववान् साध्यतायास्तावत्पर्य्याप्तेः। यद्वा जलत्वात्यन्ताभावस्तेजस्त्वात्यन्ता-भावाधिकरणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटात्यन्ताभाववत् एवमत्यन्ता भावान्तरसामानाधिकरण्यमपि साध्यमिति क्वाप्रसिद्धिः। किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धाएव तेच भेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि ग्रह एव। ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति चेन्न इतर भेदनिषेधाद्धीतराभेदः नच तेजःप्रभृत्यभेदोजल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् चतुर्द्दशाभेदानां चैकत्र विरोधेनासम्भवात् चतुर्द्दश भेदानां चैकत्र वृत्तौ न विरोधः। यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतर भिन्ना तत्साध्याधिकरणपृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरणवत पृथिव्यां तत

साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति तन्न अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात् लिङ्गत्वे वा जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् एवं तर्हि पृथिवी जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इतिसत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् न अजलस्य घटादेः प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेक व्यभिचारादस्य न्यूनत्वात् तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव। ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्य्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ कथं व्यतिरेकादिनिरूपणं नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् नानुमानगम्यं नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात् सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः। अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्य्यत्वात् तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वादिति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत् यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वन्तदा घटादौ तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यं ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् आत्ममनसोस्तथात्वेऽप्यकार्य्यत्वादिति चेत् न शरीरादन्यत्रासिद्धेः तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् इच्छायाअसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरेसाध्यत इति चेन्न इच्छायाअसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात् अन्यथा असिद्धिर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् न व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्म्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनुमानप्रसङ्ग इति। उच्यते इच्छाया असमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत् सचासमवायिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात् आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादितीच्छाऽसमवायिकारणसंयोगाव-

च्छेदकत्वं सात्मकत्वं शरीरे साध्यते। यद्वा आत्मनीच्छाधारता आत्म संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिसंयोगाद्यव-च्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासम वायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम् अतएव ज्ञानसमानाधिकरण ज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं वा सात्मकत्वं स्वशरीरे प्राणादि मत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात् घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानमिच्छादिविर-हात् इच्छादिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसंयोग विरहानुमानं कार्य्याभाववति कारणाभावनियमात्। नच सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्य सिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यं शरीरं सात्मकमितिशरीरविशेष्यक बुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनानुपपत्तेः उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वाच्च यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोगएव पर्य्यव-स्यति प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् एवं चेष्टाया असमवायि कारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादितिहेतुः चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः चेष्टा विर-हात्तदसमवायिकारणसंयोगविरहोपि सुग्रहः। यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणा वृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घटः आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनः संयोगो वा शरीर प्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धौ न कारणं भोगाधारवत्त्वं भोगसमवायि कारणातिरिक्तवृत्तिसकलभोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादिवदिति तार्किकनीतिः। अथेच्छादृद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रि-तत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा नाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति

कथं व्यतिरेकी अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्। स्यादेतत् इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्म्मदर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। यद्वा इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। अथ वा द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्नवेति पूर्व्ववत् संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धमिच्छायाः साध्यते संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् नचैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यं निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तेरिति मैवं संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेकतद्व्याप्तिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयावश्यम्भावात्। किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात् साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भासम्भवात् नापि व्यापकाभावात् साध्यनिश्चयं विना तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात् नच यदीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यात् रूपवदिति साध्यविपर्य्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्य्यं करोति अतएवेतादृशसंशयोपस्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तं तद्विपर्य्यये प्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यं साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चयतन्मूलतर्कानवतारात् अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदय स्तर्कोदये च तत् सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति। उच्यते। इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादाविच्छाधारता भवेत् द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्म्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वादेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वमष्टद्रव्यातिरिक्त द्रव्यवृत्तित्वं वा

साध्यते साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इच्छाविशेष्यकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्व प्रतीतेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् तथापीच्छाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्ट द्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धेरेव दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयीहेतुः स्यादिति चेन्न अन्वयव्याप्त्य प्रतिसन्धाने व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भवात् नच द्रव्यत्वादेः सपक्षात् व्यावृत्तावसाधारण्यं तद्धि साध्यतदभावोभय साधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते नच हेतोः साध्या भावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे तत्सत्वाच्च अतएव यावदेकत्रानुकूलतर्को नावतरति तदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तं सुवर्णे तैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादि- त्यादावपि तथा । अथाष्टद्रव्याधारत्वबाधानन्तरमिच्छादौ गुणत्वादे वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्म्मताबलात् प्रसिद्ध विशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयत्वनियमात् अत- एवासर्व्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन ज्ञानजन्य- त्वं सिद्ध्यन् नित्यसर्व्वविषयकं ज्ञानमादायैव सिद्ध्यतीति चेन्न बाधा नन्तरमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयाप्यनुमिति र्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात् अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात् नत्वष्टद्रव्या तिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका तस्य पूर्व्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासम्भवा दिति तत्प्रकारिकानुमितिर्व्यतिरेकिणैव अनाद्यनन्तद्व्यणुकादियावत्पक्षी करणेऽनाद्यनन्तताबदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्व्ववि- षयकत्वमेतदन्यनित्यसर्व्वविषयत्वं व्यतिरेकिणएव सिद्ध्यति पक्ष धर्म्मताबलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिर्भवति नतु साध्यगतविशेषप्रकारिका अतिप्रसङ्गात् । नन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि साध्यते तदाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रतिज्ञार्थएव नोपपद्यते सत्यम् एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्याश्रित त्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सिद्ध्येत् अथ सामान्यव्यभि

चारमादाय मानान्तरोपनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्ति-तैवेच्छादेः परिच्छिद्यते ज्ञानान्तरोपस्थितविशेषणविशिष्टज्ञानस्य सुरभि चन्दनमित्यादौ दर्शनादिति चेत् न मानान्तरान्नियमेनानुपस्थितेः ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः। अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्व्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेन्न विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात्। अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः सचाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात् तथाहि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तित्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् एवमन्यत्राव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्व्वं तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात् जीवच्छरीरन्तु न तथा तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात् तथाचेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्मस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वम्। ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेन्न पक्षे साध्यानुमितिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यकएव प्रत्ययो जायते भूतले घटोनास्तीत्यभावविशेष्यक

प्रत्ययवत् तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुमत्तया पक्ष ज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकं नच साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रति सन्धानं सम्भवति नच वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रति योगिमत्तया ज्ञानं मृग्यतइति वाच्यं व्यतिरेक्याभासानुपपत्तेरिति चेत् न योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यतइत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौप- यिकत्वात् अयञ्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थएव परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्व्वं समञ्जसम्।

व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्ति र्न मानान्तरं तेनैव तदर्थसिद्धेः स्यादेतत् ज्योतिः शास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्व मवगतं चरमं शतवर्षजीवी गृहएवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चा- द्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितोगृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयो र्बलाबलानिरूपणाद्बहिः सत्त्वकल्पनं विना नियमद्वयविषयसंशयं जन यित्वा जीवति न वेति संशयमापाद्य जीवनसंशयापनुत्तये जीवनोप- पादकं बहिःसत्वं कल्पयतीति यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति प्र- तीते तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः तदुत्पादितनियम द्वयविषयकसंशयो वा करणं जीवनसंशयएववाकरणे सव्यापारकत्वा नियमात् प्रमाणयोर्व्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति कश्चित्। तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्धत्वेनानुमानासम्भ वादर्थापत्तिर्म्मानान्तरम्। ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंश यादपि तदेककोटिनिर्व्वाहकल्पनापत्तिः नच प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गं जीवनस्य तदानीं प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चयेऽनु- मानादेव बहिःसत्वनिश्चयाच्च कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमित पुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् किञ्च जीवनसंशयस्य मृते ऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण बहिःसत्वगमकमिति चेत् न यथोक्त सामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वात् अतएव मृतजनिष्यमाणयो

र्गेहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न वहिःसत्वकल्पक गेहाभावो योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय इति। अथ जीवन नियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि च तुल्यबलत्वमवगतं क्व तर्हि वहिः सत्व कल्पना विशेषदर्शनविरहात् कल्पने वा प्रमितजीवननिर्व्वाहकवहिः सत्ववद्गृहनियमनिर्व्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत्कल्पनापि स्यात् जीवनमरणयोः संशयाविशेषात् अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलं तदैकेनापरस्य बाधएवेति न संशयः तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वमवधारितं गेहाभावश्च निश्चितः तत्र वहिःसत्वकल्पनं नतु जीवनसंशये एवञ्च देवदत्तो वहिः सन् जीवित्वे सति गेहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा वहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्गविशेषण जीवित्वसंशये वहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव किञ्च गेहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयमापाद्य वहिःसत्त्वं कल्पयतीति न युक्तं नहि यतएव यत्संशयः सएव तन्निश्चयाय प्रभवति अति प्रसङ्गात्। मैवम्। यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं तर्कयति योग्यानुपलब्धिगृहीतो गेहाभावइति तन्निश्चयः सुदृढ़इति जीवननियम ग्राहकयोरेकं बाध्यं विरुद्धयोरप्रमाणत्वात् तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतां नोवा वहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गेहनियमग्राहकं तत्र वहिःसत्त्वकल्पने गेहनियमग्राहकमात्रबाधा मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः शतवर्षजीवी गेहएवेतिनियमद्वयस्यापि बाधा स्यात् तदाह जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति। किञ्च अद्य जीवति श्वो जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षणलवमुहूर्त्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमितितद्बाधे बहुतरव्याप्तिबाधः देवदत्ततदवयवगृहसत्त्व व्याप्तिश्चाल्पा तथाभावरूपमरणापेक्षया वहिः सत्त्वस्य भावस्य लघुत्वं यदि च गृहान्योन्याभावाश्रयवहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं वहिः सत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं बाधितिति तदेव कल्पयितुमर्हं। ततोऽर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्या-

नुमानादपि वह्निःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्यतोऽव्यावर्त्तकसहकृतो यथोक्त सामग्रीप्रभवः संशयो वह्निःसत्वं कल्पयति। नच वाच्यं तर्काणां विपर्य्ययापर्य्यवसायित्वं आभासत्वं तत्पर्य्यवसाने तदेवानुमानमेतत्तर्कसहायं वह्निःसत्वमनुमापयिष्यतीति यतो लाघवगौरवतर्काणां विपर्य्ययापर्य्यवसायिनामेव प्रमाणसहकारित्वमतएव प्रत्यक्षशब्दादावपि सहकारीसः नच तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरमस्ति ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य। ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि वह्निः सत्वप्रमापकत्वं तदा मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयात्तत्र वह्निःसत्वकल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेन्न यथाहि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्त संशयस्यापि दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवात् परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियमइति चेत् सत्यं प्रकृतेपि जीवनगृहाभावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्व सम्भवात् यदा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य वह्निःसत्वप्रमापकत्वमिति। उच्यते। अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति सामान्यतोदृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनियमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्वनिश्चयेऽनुमानाद्वह्निःसत्वसिद्धिः तथाहि जीवनप्रमाणबाधे गृहनियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधा स्यात् गृहनियमग्राहकबाधे च निष्प्रतिपक्षजीवनप्रमाणालिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चये वह्निःसत्वानुमानादेकप्रमाणबाधा वेत्यादि तर्कसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्परामरणज्ञापकं विषयीकरोति ननु वह्निःसत्वपरम्परासाधकं जीवनप्रमाणं तथाच सामान्यतोदृष्टादेव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणाल्लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वह्निःसत्वज्ञानमिति किमर्थापत्त्या। ननु वह्निःसत्वज्ञानं विना जीवीगृहएवेत्यस्य ब्रह्मणापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं वह्निःसत्व

ज्ञानं ननु गृहनियमग्राहकबाधानन्तरं तत् येन निष्परिपन्थिजीवन ग्राहकाज्जीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात् न प्राथमिकवहिःसत्वज्ञानमर्था पत्तिं विना नच गृहनियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थाप-त्त्यापि वहिःसत्वज्ञानमिति वाच्यं तर्कसहकारेणार्थापत्तेर्बलवत्त्वा-द्वहिःसत्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकमानबाधादिति चेन्न तर्क सह कारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात् तस्माद्यथोक्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव वहिःसत्वज्ञानमित्यविवादं तत्र कल्पनीयप्रमाणाभावे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सहकारित्वं गौरवात् किन्त नियमग्राहक बाधद्वारा वहिःसत्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात् नच सामान्यतोदृष्टावतारएवात्र नास्तीति वाच्यम् अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ ह्येकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को नचैकबाधप्राप्तिः सामा-न्यतोदृष्टं विना। किञ्च विरोधज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात् न स्याच्च जीवनसंशयः द्वयो रपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात्। अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा सामान्यतोदृष्टस्य पर्य्यवसितत्वात्तज्जनितनियमद्वयसंशया हितजीवनसंशयानन्तरं तर्कावतारे वहिरस्तीतिज्ञानं जायमानं संश-यस्य करणत्वं व्यवस्थापयतीति चेन्न यदेव हि विरुद्धाग्राहकत्वं तर्कं विना ज्ञातमनिर्द्धारितैकाप्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव तर्कसहकृतं पुन-रनुसन्धीयमानं गृहनियमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं वहिःसत्वज्ञाना-नुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वात् नच जीवनसंशयानन्तरं तदनुसन्धानमसिद्धं गृहनियमग्राहकस्य जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसन्धानं विना वहिःसत्वकल्पनेप्य-बाधप्रसङ्गात्। अथ यदि पर्य्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकं तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्य्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यति-

रेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत अदृष्टव्यदृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरितिचेन्न अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च। अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मदृदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनुमानादेव वहिःसत्त्वसिद्धिः। अथ लाघव साचिव्यात् सामान्यतो दृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्यैवास्यापि सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धकसम्भवात् नच तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वं व्याप्तिपक्षधर्म्मते हि बलं तच्च तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख्यतर्कस्य विशेषमात्रपर्य्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् तर्हि पक्षताबलाद्विशेषसिद्धिः क्वापि न स्यात् सर्व्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्य्यवसानेऽन्यसाधर्म्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात् अप्रयोजकत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य ज्योतिःशास्त्राद्यथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहकमस्ति तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषाद्विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वम्। नच प्रमाणविरोधेनास्य तर्को न सहकारीति वाच्यं तर्कानवतारे विशेषपरत्वाभावेनाविरोधात् तदवतारे तदधिकरणत्वादेव अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि तत्त्वं न निवर्त्तते किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात्। यदुक्तं मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृहएवेत्यस्यापि बाधइति तन्न विशिष्टबाधो न विशेष्यबाधात् मरणेऽपि जीवी गृहएवेत्यस्य विशेष्यस्याबाधात् किन्तु विशेषणबाधात् सच शतवर्ष

जीवित्वबाधएव विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोप्यस्तीति चेन्न विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्। अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृहएव नास्तीतिप्रमाणेषु द्वयोरविरोधेपि तृतीयमादाय विरोधज्ञानमस्ति तत्र जीवी गृहएवेत्यत्र प्रमाणघटितप्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंशयाहितजीवनसंशयात् प्रमाणयोरविरोधापादकमप्रमाणविरोधि वहिःसत्त्वं कल्प्यते यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव विनिगमकत्वमिति तत्तुच्छम् अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात् तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं वहिरस्तीति ज्ञानमसिद्धमतोन फलबलेन तथार्थापत्तिकल्पनं। किञ्च स्मृते गृहस्थिते वहिःस्थितैतादृशसंशयादेव वहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्प्येत कस्यचित् क्वचिद्वस्तुगत्या अप्रमाणत्वात् अर्थापत्त्याभासश्चैवं न स्यात्। स्यादेतत् माभूत् संशयः करणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात् तथाहि जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति वहिःसत्त्वं विना जीवतोगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं वहिरस्तीति धीरस्ति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणम्। नच देवदत्तो वहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् घटवदित्यनुमानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति तदन्यदेशे तदस्ति यथा गृहएव कोणेऽसन्नहं मध्ये तिष्ठामीतिव्याप्तिप्रभवानुमानाद्वा वहिःसत्त्वसिद्धेः किमर्थापत्त्येति वाच्यं हेतुसाध्ययोः सहचाराज्ञानदशायामनुपपत्तिज्ञानेपि वहिःसत्त्वज्ञानात् सामान्यतो व्याप्तिस्त्वनुमाने उपसंहर्त्तुमशक्येति तदन्यदेशसिद्धिरर्थापत्त्यैव। ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्त वहिःसत्वं विना उत वहिःसत्वमात्रं विना नाद्यः प्रथमं देवदत्तवहिःसत्वाप्रतीतौ तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तितएव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः तदुक्तं

तत्सत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरिति। नान्यः अन्यदीयवह्निःसत्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् वह्निःसत्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्वासिद्धेरिति चेन्न सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेण शेषज्ञानं फलं तथाहि जीवतो वह्निःसत्वं विना गृहासत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्वमनुपपन्नं तत्र वह्निःसत्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तस्य तथेति सिद्धे देवदत्ते वह्निःसत्त्वं कल्प्यतइति देवदत्तवह्निःसत्वं पर्य्यवस्यति नतु तेन रूपेण कल्पना नवा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं यथा वह्निमात्रव्याप्ताद्धूमात् पर्व्वते वह्निसिद्धिरेव पर्व्वतीयवह्निसिद्धि र्नतु पर्व्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुपपत्ति र्नत्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या तथाहि देवदत्तो वहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो वा न चान्वय्यप्रान्यस्य गमकत्वेऽति प्रसङ्गः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात् नचार्थापत्तौ स्वरूपसती व्याप्तिर्लिङ्गं नानुमानइति वाच्यम् अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्थापत्त्या भासानवकाशाच्च। मैवम् अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि वह्निःसत्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यतानियमात्। नच साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्म्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकमित्याप्यस्तीति वाच्यं केवलान्वयिनि तदसम्भवात् तदपेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च। अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्गृह्यते एवञ्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहत्रैविध्येऽनुमानत्रैविध्यम् अतएव धूमो दशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न वह्निःसत्वे अङ्गं देवदत्तास्तित्वात् बहिःसत्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन

नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावाच्च। उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरि सन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात् नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्म्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् अतएव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीय लिङ्गपरामर्शोपि न प्रत्यक्षेण। नच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्य्यासाद्य मनसैव सजन्यत इति वाच्यं सहकारिणएव मानान्तरत्वप्रसङ्गात्। अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्य्यमाणधूमात् कथमनुमितिः उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेन्न कथञ्चित् कथं तर्हि वह्निज्ञानं पक्षधर्म्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीत्यनुपपत्तिज्ञानादिति गृहाण अतएव दृश्यमानो धूमो वह्निं विनानुपपन्नइति यदा ज्ञायते तदार्थापत्तिरेव यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते तदानुमानं त्वयापि त्रिविधानुमानस्वीकारात् तस्माद्व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविदेवदत्तगृहाभावो वहिःसत्वं कल्पयति। उच्यते। देवदत्तासन्निकर्षेपि तस्य गृहनिष्ठाभाव प्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते तथाहि गृहे देवदत्तस्याभावइति प्रत्यक्षं देवदत्तं षष्ठ्यर्थस्याभावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचरयति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविषयत्वात् प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृत व्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम्। नच देवदत्तविशेष्यकं वहिःसत्व व्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यं पक्षवृत्तिलिङ्ग परामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् अधिकस्य गौरवपराहतत्वात्। अथवा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः यथाच न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात्। ननु मयूरः पर्व्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेतिज्ञानानन्तरं पर्व्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति न च व्यतिरेकिणस्तत्सम्भवति पर्व्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात् नच पर्व्वतनृत्याप्रसिद्धौ

तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम् अधिकरणं विनानुपपद्यमानं नत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेन्न मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणमादायानृत्यज्ञानं जनयति। यद्वा पर्व्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरोनृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्व्वतनृत्यं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञान जनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात्। अतएवानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्य्याः। यद्वा मयूरनृत्यं पर्व्वताधिकरणकं पर्व्वततरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्व्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी अथवा यः सम्भावितत्तदितरावृत्तिः सन् तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्व्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति। अथ यथा अभोजी पीनइत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुंक्तइत्यत्रापि दिवाभोजनस्य बाधाद्योग्यताघटकरात्रि भोजनस्याप्रतीतेः अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुंक्त इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति। नचैवं लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तं शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यतइतिन्यायेन शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात् एवञ्च श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत् श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव शब्दस्य यद्यपि श्रूयमाणोबाधितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते यथा गरमते स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परा साधनताज्ञानविरहे योग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्व्वं लिङादिवाच्यं कल्पयति ततः स्वर्गसाधनं यागइति ज्ञानं जायते अन्यथा अपूर्व्वमपि वाच्यं न स्यादिति। उच्यते। बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्तइति शब्दाद्धीमत्यर्थे न प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अतएवापूर्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यतइति।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्याय स्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते। तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः किन्त्वनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्पाद्यते तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यतइति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः तेन परामर्शस्य तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात्। यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषाभावात् सोपि न्यायएवेति तन्न कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्याकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकाङ्क्षाविरहस्तुल्यएव। अन्ये तु पञ्चावयववाक्यादिजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यतइति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशाब्दत्वमेव तत्तल्लक्षण

मिति तन्न ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात् अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः। तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः साध्यपदेऽतिव्याप्तेः किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञानविशेषणं तेनोदाहरणादिव्युदासः निगमनञ्च न परामर्शहेतुः अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वात् हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा लिङ्गाविषयकलिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वात्। प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्ताविकल्पव्यवहारादिति केचित् तन्न देवदत्तप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् एतेन शब्दोऽनित्यइति लिङ्गिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम्। ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादिति चेन्न विप्रतिपत्त्यग्रे समयबन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनोवाकाङ्क्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यं नच साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे। नच वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति अतिप्रसङ्गात्। नच विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् परविप्रतिपत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनाया अभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षग्रहेण पर्य्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा। नचावयवान्तराद्धेत्वन्वययोग्यसाध्योपस्थितिः। नाप्यवयवान्तरेणाक्षेपात्

साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेष्टाक्षेपः । अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाण मात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु विशिष्टे विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानं नच वस्तुतो यत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा नवान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति । साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां साधनताव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितं अन्यथा नाकाङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वं हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा हेतुपदेन ज्ञानलक्षणात् अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः अनुमितिहेतुज्ञानकारणधर्मवत्त्वादिति शब्दजन्यज्ञानवृत्ति प्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये जातिं विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे । अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयि हेतुत्वं एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपद प्रक्षेपाद्व्यतिरेकि हेतुत्वम् अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजक तथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वं यद्वा पक्षसपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमा-

नाधिकरण्यपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवलान्वयि यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेति विशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणं कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति मतुपो व्यर्थत्वात् । केचित्तु सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्य[illegible]यादिति केचित् तन्न सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः न ह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यो ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यताभिमतवन्निष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशाब्दत्वमुदाहरणत्वं सामान्यलक्षणे साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामर्थिकत्वेनासार्वत्रिकत्वात् योयो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत् उपनयातिव्याप्तेः अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं वीप्सा च यत्पदे न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्वह्निस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः

यथा यद्यत् पापं प्रतिजज्ञीत्यत्र इदञ्च साध्यसाधनोभयाऽव्यावृत्तानुपदर्शितान्वयं विपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभासरूपमिति।

उदाहरणानन्तरम्भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वप्रदर्शनायोपनयः तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणं साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् उदाहरणान्तएव प्रयोग इति न वाच्यं तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्म्मतावगाहिनोऽवयवान्तरादलाभात् तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्म्मताया अलाभात् नच हेतुवचनादेव तदवगमः तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्परत्वात् वादिवाक्यादेवाक्षेपइति चेन्न तदर्थस्यासिद्धत्वेनानाक्षेपकत्वात् अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्व्वाक्षेपेऽवयवान्तरविलयात्। प्रतिपाद्यानां स्वतएव तदवगमइति चेन्न तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च अन्यथावयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गात्।

उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम्। नच व्याप्तिपक्षधर्म्मतायाश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्य्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्य्यवसानात्। अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्य्यवसानेनावयवान्तराणां निराकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि ततएव लाभात् अन्यथा निगमनेनापि तदुद्धारणात् नहि तद्विशेषदर्शनमनादृत्यैव तन्निवर्त्तकम्। सिद्धनिर्देशतया वारयतीति चेन्न स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुपस्थितौ तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबद्धैः साध्यज्ञानानुत्प-

त्तिदर्शनात् तदभावाबोधने समीहितानिर्व्वाहात्। अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं ननु तद्बाधस्य मानाभावादसिद्धेस्त इति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः न चानन्वयः तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणासिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात् पूर्व्वम्। इह केचित् यथा तस्मादिति सर्व्वनाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्व्वाकाङ्क्षारूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथा इति सर्व्वनाम्ना सिद्धस्थलइव विरोधादिवारणाय युक्तइत्याहुः तन्न तथेति स्वरूपे प्रकारे सादृश्ये वा आद्ये तथाचायमिति प्रक्रान्तात् तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात् तथाचानन्वयः नहि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितं न द्वितीयः सामान्येन पक्षस्यापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वय रूपैवेत्यनन्वयात् अतएव न तृतीयोऽपि अभेदानुमाने चान्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्याभावात् बहूनाञ्च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात् वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादित्यत्र विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः तस्मादनित्य इत्यभिधाने विशिष्य सिद्धतावगम्यते पूर्व्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्त्तनात् अन्यथा तद्वैयर्थ्यात्। संशयप्रयोजनादस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः किन्तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्तइति नाधिक्यं कणटकोद्धारस्य च न सार्व्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं दशाविशेषे हेतोरेवासाधारणसत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात्तद्द्वैरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यायं लक्षणं यदा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते अनुमितौ तूत्पत्ति

रेव प्रतिबध्यते । ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जकइति न त्रितयसाधारणं लक्षणम् एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तं वा तत्त्वम् अननुगमात् । अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा नवा पक्षवृत्तिः साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्षएवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्वयोपस्थापकः । केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव तद्ज्ञानं दोषः पुरुषस्य अतएवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् अन्यथा सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः नच प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेन्न एतदज्ञानेपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्वपरानुमिति प्रतिबन्धात् उद्भावितनिर्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च । एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचारएव उपाधेश्च न सङ्करइति वक्ष्यतइति निरस्तम् एतदज्ञानेपि वावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तं व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे

प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्य्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः वृत्तिमतो धर्म्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तेः नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् एतेनानुगतं सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च । उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वं तच्च साधारणत्वादि विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्व्वा तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं तेनासाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः नचैवमाधिक्ये विभागव्याघातः स्वरूपसतानुगतरूपेण त्रयाणामेकीकृत्य महर्षिणा विभागकरणात् नचैवं साध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तद्ज्ञापकतयान्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वात् । तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्गामित्वं सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः अतएव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् अतएवामुकेनायमनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते ततएव वादिनिवृत्तेश्च नतु सपक्षगतत्वमपि । अनुपसंहार्य्याव्यावर्त्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत् त्यज तर्हि तमधिकं कृप्तेऽन्तर्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धोव्यावर्त्त्य इति चेन्न विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् । अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं

तेन सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये नातिप्रसङ्गः नच व्यर्थविशेषणता घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्य्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न दूषकताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्व्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न व्यर्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च एतेन हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदकं लक्षणान्तरेपि विशेषणं व्यर्थमिति । उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वं तन्मात्रस्य दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम् अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः उपाधेरसङ्कर एव । सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोपि पक्षतादशायाम् उद्भावयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ।

सर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः ननु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वं विपक्षावृत्तेर्वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात् नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिधीदशायामप्यसाधारणतापत्तेः नचेष्टापत्तिः बाधप्रतिबोधौ विना व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातादनुमितिनियमादिति चेन्न सर्व्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः नच घटोऽयमेतत्त्वादित्यि सद्धेतावतिव्याप्तिः साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्दत्वादितिविरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिसद्धेतुरेव व्याप्तज्ञानस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम् अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् । अथ सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं

स्यात् नच संशायकतया दोषत्वं तच्चोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यं व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्ता निवृत्ते तावन्नेदमुद्भाव्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च नच न्यूनत्वे तदुपजीव्यम् असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् नच व्यतिरेकि प्रयोगे तदुपन्यासः व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकिञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषइत्युक्तमिति । उच्यते । शब्दत्वं साध्यवत स्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावञ्च साधयेत् अविशेषात् अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोव्यापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणोदोषः सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा अत्र त्वेकएवेति तयोर्भेदः असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोव्यापकत्वात् न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया च तदुद्भावनमपि लक्षणन्तु सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणात् विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः। अनुपसंहार्य्यो नासत्सपक्षविपक्षः सिद्ध्यसिद्धिविरोधात् नापि केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकः केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् अन्यथा संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् सर्व्वं क्षणिकं सत्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव नच पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् नच विरुद्धं विशेषणस्य व्यावृत्तमित्युक्तं नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकत्वं सर्व्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रति

पक्षता पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारित्वव्यापकत्वात् । अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्य्यं यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवद्भेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः सर्व्वस्य पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयो रतिव्याप्तेश्च दूषणतायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च नच दूषकतानैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम् अर्थगत्या व्यर्थविशेषणत्वात् नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वं केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तेः सर्व्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति । उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्म्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी सचान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्व्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वात्पृथक्त्वादित्यादौ साध्यसाधनसाहचर्य्याज्ञानात्तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादितिसद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात् विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य्येव व्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणं तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने तदुद्भावने चायं व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाददोषः घटाकाशोभयवृत्तित्वादिपृथक्त्वञ्च विरुद्धमेव एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तमुपजीव्यत्वादिति ।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः संयोगसाध्यके सद्धेतावतिव्याप्तेः नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम् इदं द्रव्यं गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः किन्तु साध्यासमानाधिकरणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो वा साध्याभावत्वं साध्यविरोधित्वमात्रं भावाभावसाधारणं तेनाभावे साध्ये ऽभावाभावस्य भावत्वेऽपि नाव्याप्तिः अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन

भावभिन्नएव वा नच भावत्वेनोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्यं बाधकं विना भावप्रतीतेः प्रमात्वात् अन्यथा अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरप्रसिद्धिः। अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः। नच प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुवैनैवेति वाच्यं विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न हेतोः पक्षे साध्याभाववाधानुपस्थापनेपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारएव दोषो नतु तन्नियतत्वमपि गौरवात् असाधकत्वे वर्य्यत्वाच्च नच साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता नचानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणाद्यव्याप्तेः साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वमधिकमिति वाच्यं विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् नच विरुद्धं व्यावर्त्त्यं विपक्षगामित्वेनाविव तद्गर्भावात्। अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दूषकतावीजम् असाधारणाद्यव्याप्तेः नच तत्रान्यदेव वीजं हेत्वाभासाधिक्यापत्तेरिति चेदस्तु तावदेवं तथापि साधारणे विरुद्धप्रवेशो वज्रलेपएव। अन्ये तु विरुद्धलक्षणे न व्यर्थत्वं साधारणस्य व्यवच्छेद्यत्वात् नाप्यसाधकतानुमितौ एतस्यापि व्याप्यत्वात् नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्येवेति न स्वार्थानुमाने दोषः परस्य तु व्यर्थत्वमधिकं नच विरुद्धत्वादित्यत्र शब्दाधिक्यमिति तन्न अर्थाद्धि लिङ्गं नच व्यभिचारावारकविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तिः गौरवादिति वच्यते नचार्थानुगत्या व्यर्थत्वेपि विरुद्धत्वादित्यत्र उद्भावनाशक्यत्वम् आवश्यकतद्विवचने तदुद्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुद्वयोपन्यासे चाधिकं प्रथमेन द्वितीयस्य कृतकर्त्तव्यतायाः दूषिवीजत्वात् नच नीलधूमादित्यादौ विशिष्टकर्त्तव्यमन्येन कृतं धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न तथानुपन्यासात् अन्यथा

नौत्तानन्वयापत्तिः। अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसह-चारी विरुद्धः अन्यथा पृथिव्यां मेयत्वेनेतरभेदानुमानं न विरुद्धं स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् नच तत्साधारणं सपक्षासत्त्वात् नच साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारणातिव्याप्तिः तदा तस्यापि विरुद्ध-त्वादिति तन्न विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् अतएवाव्यभि-चरितो व्यतिरेक्यनैकान्तिकएव नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमा-पकत्वं वा साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् नापि साध्यवदन्य त्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् नापि स्वव्यापकाभाव प्रतियोगिसाध्यकत्वं साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्या भावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वात्। उच्यते। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि त्वं विरुद्धत्वं नच प्रतियोगिनोरनन्वये भासमान एव तदभावयो र्व्याप्तिग्रहः भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात् अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्या समानाधिकरणधर्म्मत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्म्मत्वं वा तत्त्वं नच व्यतिरेक्यतिव्याप्तिः तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथाज्ञानविरहात् असा धारणे च सङ्कर एव अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात् नच साध्यव-द्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् उपजीव्यत्वेन भिन्न त्वात् उपजीव्यत्वेपि साध्यवति न वर्त्तत इति ज्ञानं न स्वतो दूषकमिति चेन्न असहचारज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् व्यभि चाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत्। ननु विरुद्धस्य स्वार्थानु-मानदोषत्वेपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वं अयोग्यताज्ञानेन निश्चितान-न्वयादिति चेन्न अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवं। सचायं विधिना साधने त्रिविधः साक्षात्साध्या भावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपल-म्भात् यथा अधूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात् निरग्नि-

कत्वात् जलाश्रयत्वात् नच सर्व्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न त्रैविध्यम् एतदज्ञानेपि साध्याभाववद्व्यापकाभावव्यापकाभावव्याप्यत्वे नापि ज्ञातस्य दोषत्वात् नच धूमवानयं तदभाववत्त्वादित्यधिकं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं तच्चाभेदेऽपि धूमवानयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव। निषेधसाधनेपि त्रिविधः प्रतियोग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् यथा निरग्निकोऽयमग्निवात् धूमाभावशून्यत्वात् धूमवत्त्वात् सर्व्वस्यायं विशेषणद्वारापि यथा कृष्णागुरुप्रभववह्निमानयं कटुकासुरभिपाण्डरधूमवत्त्वात्। अयञ्च बाधाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः क्वचित्। सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबोधितसाध्यविपर्य्ययलिङ्गत्वं परस्पर प्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् बलञ्च न सपक्षसत्त्वादि व्यतिरेकिण्य भावात् नापि समानव्याप्तिपक्षधर्म्मतावत्त्वं विरोधेनैकत्र तद्भङ्ग नियमात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातत्वं विरोधि व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्याप्तश्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धारोपयितुमशक्यत्वात्। नच साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म्मता पक्षधर्म्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् एकत्र तदुभयाभावादिशिष्टस्याप्रसिद्धा तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् नाप्यनिर्द्धारित विशेषेण बाधितसाध्यविपर्य्ययत्वम् उभयोरबोधकत्वात् विशेषश्च न व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्भङ्गनियमात्। उच्यते। साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं बलञ्च व्याप्तिपक्षधर्म्मते विरोधिबोधकान्यगमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्वं वा तत्त्वं स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्म्मत्व मुभयवादिसिद्धं वादिना तदभावानुपन्यासात् द्वितीयस्य तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमानएवायं दोषइत्येके तन्न एकदा निरन्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातयोः

प्रतिपक्षत्वात् युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात्। अथ वस्तुनोऽव्याप्यत्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति सएव दोषः। नच तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्ते र्न व्याप्त्यादिभङ्गनियमइति वाच्यम् अविरोधेप्यनुमित्यविरोधः विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात्। ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः निश्चये वान्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशयइत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् दूषकतावीजं समबलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं नतु व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहएव सद्धेतावपि सत्प्रतिपक्षत्वात् एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वं चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः तदुपस्थितावपि फलदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात्। नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः नच विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः समानबलत्वे प्रतिरोधएव अधिकबलत्वे नरशिरः शौचानुमानवत्तेन बाधएवेति वाच्यम् अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्व्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः अनुमानात् पूर्व्वं पश्चाद्वा अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् निरूपणे वानुमानवैयर्थ्यापत्तेः। मैवम्। विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् उक्तं हि व्याप्तिपक्षधर्म्मते बलमिति प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात्। यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकतावीजमिति तन्न एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं नतु विशिष्टं एकैकश्च न संशायकमनुमितिप्रामाण्ययाद्दृका प्रवृत्ति दूषकतावीजमित्यन्ये तन्न परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः। रत्नकोषकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात् संशय

द्वारा अस्य दूषकत्वं नच संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात्वात् अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम् अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्यादेव सामग्रीसत्त्वात् साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं नतु तद्बोधकस्य चक्षुरादेः प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो नतु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने तन्न साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् निबन्धेतु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणमनैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानमपक्षधर्म्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थएव बाधेऽन्यतोविपरीतज्ञानं नतु हेत्वभिमतादेः नित्यो घटः कार्य्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः असिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यलिङ्गत्वज्ञानं बाधे पक्षधर्म्महेतौ व्याप्तिबाधः प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म्मताबाधः फलं नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात् नापि विपरीतबुद्धिः स्वसाध्यविपरीतेनानियमात् नापि संशयः प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् किन्तु कथमत्र तत्त्व निर्णयइति जिज्ञासाफलं तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्म्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः नह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु निर्णयएव। अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा साच ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् नचानैकान्तिकातिव्याप्तिः तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा अत्र तु हेतुसमीचीनत्वइति। ननु परामर्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रति

रोधः क्रमोत्पन्नयोरेकदासत्त्वादिति चेन्न एकानन्तरमपरहेतुव्याप्ति पक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्व्वपरामर्शनाशात् नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यं व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात् । यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकतावीजं तन्न व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्य्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्य्यमुत्पद्यते तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापित प्रमाणात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घट मात्रवृत्त्यन्यधर्म्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां नच पक्षैक्यमपि तन्त्रं विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ।

असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहः प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभावएव स इत्यननुगम स्तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न विशिष्टाभावाज्ञानेपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः नच विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो लभ्यतइति वाच्यं प्रत्येकाभावस्य स्वतएव दोषत्वसम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टाभावो दोषएव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धे

व्यर्थविशेषणत्वाच्च प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वादिशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेः अतएव व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वं व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वतएव दूषकः तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदुन्नयाच्च यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः तथाप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादेव एतेन व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम् अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तेरिति तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तं वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्यएव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः व्याप्त्याद्यभावादेव तद्ग्रहे सएव दोष उपजीव्यत्वात् यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासता ज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् एतेन व्याप्तिप्रमितिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादेव । स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां निश्चयोऽसिद्धिः अतएवाव्याप्तेऽपक्षधर्म्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः ननु व्याप्तपक्षधर्म्मादपि तदनिश्चये नचैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात् दशाविशेषहृष्टत्वात् सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात नच व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभावएव दूषक आवश्यकत्वा

दिति वाच्यं विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वा-
दिति । मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः
स्वरूपसतएव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात् यदि च त-
स्मात् सिद्धिर्नोपपद्यतइति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात्
सिद्धिर्नेति सएव पृथग्दोषः स्यात् असिद्धिर्ज्ञातापरस्योद्भाव्येति
स्वज्ञानार्थमुद्भाविता सिद्धिनिर्व्वाहार्थमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकं
कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदा
भासत्वात् व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वा
भावात् । अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्म्मतासत्त्वे तदनिश्चये
ऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथावधारणा-
दित्यसिद्धित्वज्ञानादपि हेत्वाभासः नचैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्रमान्त-
र्भावो वा तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न एवं स-
व्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् उपजीवनाद्भेदे त्वाश्रया
सिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात्
कार्य्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात् किन्तु कारणाभावादपि
असत्यपि प्रतिबन्धके वक्त्रभावेन शाब्दानुत्पत्तेः अथानुमित्यनुत्पादो
हेत्वाभासप्रयुक्तएवेति चेत् तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः
हेत्वाभासादेरनुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात् सिद्धे
रेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् अन्ये तु गमकतौपयिक
प्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहतन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं
तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ व्याप्तिपक्षधर्म्मता
विरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ नचानयोरप्य-
सिद्धान्तर्भावः व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषक-
त्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्यैवेति तन्न त्वत्रापि व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरह
एवासिद्धिः पर्य्यवस्यति तत्र चोक्तमेवान्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थ
विशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरवहिर्भूतस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिश्चय

विरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात् तथा आश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति । उच्यते आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् नतु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञानमुद्भावनं विना प्यनुमितिप्रतिबन्धात् अनुभवसिद्धे हि लक्षणं नतु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा अतएव ये व्याप्तिविरहपक्षधर्म्मताविरहरूपा तेऽसिद्धिभेद मध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धान्त प्रवादोपि नचैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरह लिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः सव्यभिचारादेरप्येवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या नच शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यं शश शृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत् व्योमकमलमिति निश्चितान्वयत्वेनापार्थकम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा । व्याप्तिविरहस्य व्यर्थविशेषणादौ तदज्ञानेकामसिद्धिं दुष्परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापक धर्म्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः साध्यव्यापकसाध नाव्यापकधर्म्मान्तरं न तद्विरहः अपि तु तन्नियमतः नचैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेपि स्वतोदूषकत्वेन तदर्थं पर सुखवीक्षकत्वात् नहि साध्याव्यापकत्वमनुमितिविरोधि किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा तदाह उपाधावव

व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति अप्रयोजकान्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतो-दूषकावपि न हेत्वाभासौ स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि न असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्वज्ञानं विनाऽधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च । अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारः तदज्ञानेऽसिद्धिः संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च नच पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः व्यर्थविशेषणत्वात् सर्व्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भङ्गात् नचैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति न्यायस्य पक्षधर्म्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत नच पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव न चोद्भावितव्यभिचारनिर्व्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वं व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात् तत्त्वे वा तन्निर्व्वाह्यमेव दूषणं क्लृप्तत्वात् वह्निरूष्णः कृतक इत्युद्भावनादह्निरूष्ण इत्युद्भावने लाघवमिति बाधः पृथगिति कश्चित् तन्न पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोषः

तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात्। अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेः सल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वाभासाधीनं न चानुमितेः पूर्व्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात् अतएव पक्षासिद्धिरपि न अतः काञ्चनमयवह्न्यभावरूपाद्बाधादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावइति चेन्न वस्तुतोव्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात् ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्व्वमज्ञानाद्वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च नचानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः नच साध्याभावोऽज्ञातः प्रतिबन्धकइति न स हेत्वाभासः। वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम् अन्यथा पूर्व्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः। अपिचैवं परार्थानुमानेष्वुपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भातइत्युद्भावनादेव विजयेत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधादोषइति चेत् तुल्यं स्वार्थानुमानेपि अतएव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्पृष्ठत्वं सामान्यतोदृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्या साङ्कर्य्यात्। नच यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदार्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकावेति वाच्यं स्वार्थानुमानएवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात्। ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकोविरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्याभावसम्बन्धोव्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः साध्याभावव्याप्यञ्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् न पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि

साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं गमकता वहिर्भूतञ्च न बलम् । अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं तदप्यसिद्धं तस्य दोषत्वानभ्युपगमात् अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः । अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यं किन्तु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात् न स्वतन्त्रा अतएव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अप्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् । उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चय● साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी

तदा व्याप्तिपक्षधर्म्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभाव ज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्व्वते धूमइव वह्निं नच साध्याभाव बुद्धिरेवाग्टह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यं रङ्गते न इदं रजतमिति ज्ञानेपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्खे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात् वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानो-च्छेदप्रसङ्गाच्च। अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविधया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो नतु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्या भावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः। ननूपजीव्यत्वेप्यत्र साध्या भावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं क्लृप्तत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्व्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञाना-न्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् शङ्खादौ तथा दर्शनात् साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वं साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनु-मितिं प्रतिवध्नाति तस्यैव हेत्वाभसत्वं नच साध्याभावप्रमा नेति नि-श्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेतुज्ञानाद्व्यभिचारइति वाच्यं प्रमात्व ज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात्। पक्षधर्म्म-तावलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक्। प्रसिद्धाभाव वति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति स पक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् तदज्ञाबात्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्यएव धूमादिः सपक्षे तर्हि गोत्वपृथिवीत्व द्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसाध्यानुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभिचारात् यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिका भाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः तर्हि धूमेप्येवं व्यभिचारा भावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधोदोषइति वयम्। साध्याभावव-

न्मात्रसहचारेण व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्गप्रसङ्गात् किन्तु साध्यात्यन्ताभाववदगामित्वम् एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारेणेति बाधाद्दूषणम् यथावच्छेदे सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत् तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात्। अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति। असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः नचैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् नहि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि धारावाहिकज्ञानोदयात् नाप्यनुमितिविरोधि अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धेप्यनुमानदर्शनात् तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् नचाभावप्रमा तथा अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा शङ्खादौ नास्त्येव अनुमितौ त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति। स चायं दशविधः धर्म्मिग्राहकमानबाधितं घटोऽव्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषाणमयः पर्व्वतत्वादिति सवर्णमयत्वबाधकागमेन साध्यप्रति-

योगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं नरशिरः कपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यागमेन हेतुग्राहकबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात् तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनोविभुज्ञानसमवायाधारत्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति । अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सद्धेतुमत्त्वं जात्यादीनां स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसद्धेतुमत्त्वम् अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन यद्वचसि वायुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः स्थापनाया असाधकता साधनत्वञ्च तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वा साधकतासाधनं नन्वेवं पञ्चावयवापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न कथादशासमयविषयतया दूषणेऽसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् नन्वेवं कृतकत्वे तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात् यस्तु कथारम्भेऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्यं तत्र यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति तन्न कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं

सद्धेतावपि नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत् नहि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः साध्यविशिष्टपक्ष ज्ञानस्य हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न सद्धेतावसत्प्रति-पक्षदशायामपि पूर्व्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्य-साधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत् बाधविरुद्धयो रपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽ साधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्य प्रमाजनकत्वात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरराहित्यं सत्प्रतिपक्षा साधारणसद्धेतारभावात् दशाविशेषे तस्य तद्दोषत्वात् साध्यप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वं यत्किञ्चिदने-कान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केवला न्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः सङ्कतः सिद्धसाधनात् साध्याविशेषस्य । यत्तु एतत्कालीन एतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वा-भावः तत्तत्काले तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिभ्रमजनक त्वाभावो वाऽसाधकत्वं नच प्रतियोग्यप्रसिद्धिः एतत्कालीनैतत्पक्षी-यत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगिताव-च्छेदकत्वादिति तन्न सद्धेतोः सत्प्रतिपक्षाज्ञानदशायामपि तादृश प्रमायामकरणभावेनासाध्यतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत् विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधा-रणे च तत्प्रमात्वाच्च नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं सद्धेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति प्रति बन्धकत्वात् । अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादि प्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया चेति चेन्न सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्व्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात् नच तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बाधितसाध्यविपर्य्य-

यकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यं तुल्यबलताज्ञानमेव प्रतिबन्धकं नतु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवादसिद्धेः । नच सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमेव प्रतिबन्धिकेति वाच्यं अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति नच तदतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं धर्म्ममात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमेतत्कालीनैतत्साध्यवत्तयैव तत्पुरुषस्यैव तत्पक्षकानुमिति प्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्यतज्ज्ञानवदिति चेन्न एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकत्वानुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीनैतत्पुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणपक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निनति वाष्पे धूमभ्रमात् वह्न्यनुमितेः सत्यत्वाच्च नचान्यएव वह्निस्तत्र भासते मानाभावात् तद्व्यक्तेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च नच सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात् किञ्च भावाभावोभयमपि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावत्ववति प्रमेयत्वभाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् नचान्यतरत्वं सिद्धं तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत् तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोपि अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासतइति वह्न्यनुमितिरसत्येति चेन्न वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूम

व्यापकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्म्मता ज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषण-धीविषयत्वाच्च पर्व्वतवत्साध्यवच्च किञ्चैकविशेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेष-णान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमितिधूमविशिष्टएववह्नि वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः नच फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं गौरवात् विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न परामर्शस्य चरमकारण-त्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चेति चेन्न सिद्धसाधनेन विच्छे-दात् यद्यप्येवं लिङ्गज्ञाने प्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तदसाधकं तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्त्येवेति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता अतएव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूम व्यापको नान्यः नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा तेन विनापि धूमसत्त्वात् एवं वाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तं दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् । उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसाधकत्वं तथाहि विरुद्धत्वादिज्ञानदशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्ध्यति बाधितेऽपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रति-योग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक रूपवत्त्वमसाधकत्वं तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक रूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिकादित्वमेव नच साध्यविशेषः उपाधि-विशेषस्यानुमेयत्वात् तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूप-वत्त्वानुमानवत् । अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्याप्य त्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशा-

विशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वं न चैवमनैकान्तिको ऽसाधक इति सद्व्यवहारानुपपत्तिः तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थ-त्वात् असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमननुगतमेव यस्य ज्ञान मनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे बाधान्तः ।

अनुमानचिन्तामणिदीधितिः

श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य्य विरचिता

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत बाबू रसमय दत्त
महोदयानामनुज्ञया ।

श्रीमदनमोहनतर्कालङ्कारेण संस्कृता

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता

कलिकाता

संवत् १९०५

अनुमानदीधितिः

ओं नमः सर्व्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥
अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥
परगुरुनयान्निवर्त्तमाना मननास्वादरसा विशुद्धबोधैः ।
रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥
न्यायमधीते सर्व्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥
मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितेन दुनोति दोषः ॥

पूर्व्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्यावधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षेत्यादि उपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्व्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतश्चायमुपजीवकतोत्कर्षः । यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवन्त्यदृष्टजननीं समयमलक्षणादिपरिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न

फलं तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयमितरस्याविनिगम्यत्वात् सर्वत्रानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् अनुमितिं भावयता ऽपीश्वरज्ञानस्य तत्कारणतानिर्व्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातथात्वात् सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणद्वारजन्यत्वात् दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयं नचोत्पत्तिमदप्यन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षत । अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यतइति न नियमः क्वचित्कार्य्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत् किञ्चातो न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः सङ्गतिर्जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य वा ज्ञानात्किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वमित्युपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् । लाघवायावोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति बहुवादीति सुप्रसिद्धतया [illegible]रसनीयान्यथादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमानएव व्युत्पित्सोः प्रथमं जिज्ञासा जायमानेऽप्रसिद्धत्वात् निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहत्वाच्च औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्य चेदं तेन प्रथमं कार्य्यमिद्दरूहे जिज्ञासोदयेऽपि न क्षतिस्तथाचात्रावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणमिति भावः । यथाचावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे । शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यापयिकज्ञानमनुमानमपेक्षत निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरित्यपि केचित् सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्य्यकारणभावः अथ तत्पूर्व्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्तच्छब्देन व्याप्त्यादि प्रत्यक्षपरामर्शात् तथापि सत्प्रकारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति सङ्क्षेपः ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये करणस्य

क्रियाभेदभिन्नमूर्त्तिकतया क्रियालक्षणपूर्व्वकं तल्लक्षणमाह व्याप्तीत्यादिना। अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्म्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वय सामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपादानेन च बाधिताबाधित साधारणज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याकूतन्न परामर्षेण नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानत्वाभावात् अमतव्याप्तिनिरासात् अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् विषाणे शशसम्बन्धाभाव निश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति शाब्दबुद्धेर्व्वचनापि दुरुपपादत्वात्। नचात्र प्रमाणप्रस्तावात्प्रमैव लक्ष्या यदि च सल्लिङ्गपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम् अव्याप्यपक्षधर्म्मत्वावगाहिना परामर्षेण जनितायां वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेर्लिङ्गोपहितलैङ्गिक भाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात् ईश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चातिप्रसङ्गात् अतएव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्म्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम्। व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्म्मस्येति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे अन्यत्र च द्वन्द्वस्यादर्शनात् पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्म्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थद्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् विशिष्टपदस्य धर्म्मिपरतया वा व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्म्मतयोर्लाभात्। नचैवमालोको वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्व्वत इतिज्ञानजन्येऽतिप्रसक्तिः एकत्र तदुभयावगाहित्वस्याक्षत्वादिति केचित्तदप्यसत् एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यवान्पर्व्वत इतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च

मीमांसकमतानुप्रवेशात् मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परा-मर्श्व्यापकत्वात् । नच तदुभयविषयत्वनियतधर्म्मावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्य्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्म्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्म्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यव्याप्येन्धनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगिता-नवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्ये-ऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तेरप्रसिद्धेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे घात्राकाशमात्मान इत्यादौ सुतरां तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोप-श्लेषावगाहित्वमात्रं विवक्षितम् । नच व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभि-चारधीविरोधिधीविषयत्वेनाप्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तेरननुगमात् भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणत्वमनु-मते वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतोवह्नि व्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकन्तु न तया रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् व्यतिरेकसहचारेणा न्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतु ताया विवक्षितत्वात विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्व-मित्युक्तत्वात् । अतएव गिङ्गवत्त्वादिलक्षणानिदंशवाक्यार्थज्ञान जन्योपमितौ नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । नचोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन सङ्केतित शब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधे ऽतिव्याप्तिः व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थ धीजन्यत्वं तदादेस्तु विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं तत्राति रिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवे-शाच्च । न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणता-तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशशाब्दबोधे प्रत्यक्षे

प्यातिव्याप्तिः दण्डादर्शनो न वर्त्तते संशये रक्तदण्डवानयमितिज्ञानानुदयादिति वाच्यं ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेनेच्छादिविषयोः कृतस्य मालात्मकाद्विशेषणविषयकादिविशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावानेव तत्तदितरवादिविषयनिष्ठाधर्म्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्य्यकारणभावः मैत्रावलोकितचैत्रनिर्म्मितनीलेतरघटतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गान्मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च । अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः नचोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिस्सुखत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् व्याप्यकत्वापगमाच्च नापि प्रवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासितविषयत्वं वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् नापि संस्काराजनकत्वं जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पन्नेवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् समूहालम्बनादितोऽनेकस्मरणोत्तरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणाव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् अभिहितञ्च तात्पर्य्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कारविरोधिनीनामसहभावादिति चेन्न करणज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् । किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शा-

दनुमितिदर्शनाच्च तद्धर्मवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं
तद्घटकमपि तदेव प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानयोस्तद्विशेष्यकत्वग्रहणा-
भावात् अन्यथा नियमेन स्मृतेरनुभवविषयत्वप्रसङ्गात् समान-
प्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्य्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्टैव
कार्य्यकारणभावः लघुत्वात् गौरवान्मानाभावाच्च इत्यपि केचित्
तदपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ क्वापि नानिष्टप्रसङ्गादि वह्न्या-
द्यनुमितौ वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकधर्म्मविषयिताभिर्विषयधर्म्मप्रकारकत्वाद-
धर्म्मताज्ञानस्य हेतुतासम्भवात् तथैव सम्बन्धे निरूपणात् अत-
एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि
न क्षतिः व्यापकविषयकत्वेन वा अन्यथा वा विवेचनीयम् अन्यथा
स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारानुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणाद्यैर्हेतुत्वस्य
निर्विकल्पकाजनकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्य हेतुत्वस्य
नियमतः क्लृप्तिमात्राल्लाघवाच्च विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्ष-
वत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् अर्था-
पादाने अन्यानुमितौ देवदत्तत्वविषयिण्यामपि तस्यामव्याप्तिः परम-
विशिष्टे क्वापि तादृशज्ञानजन्यानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया
निरसनीया तन्मतेऽपि च अनुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् एवञ्चान्वय-
व्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः पर्य्यवसितव्याप्यवैशि-
ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताया वह्नि-
व्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक ज्ञानादिविषयक-
वृत्तिकार्य्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येनाव-
च्छेदिका वा या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यं व्याप्तिभागेऽवश्यं भास-
माना यस्तादृशानुमित्यविषयस्तद्विषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं यां
काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्य-
समवेतधर्म्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे
तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्म्मसमवायित्वं वक्तव्यम् । व्याप्ति

[illegible]त्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या वि-
शिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिक-
रणानुमितिवृत्तिजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि कश्चित् । परे तु पक्ष-
धर्म्मतेत्यत्र पक्षता विशेष्या तथाच पक्षतासहकृतताद्रृशपरामर्श-
जन्यत्वमर्थः यथाश्रुता [illegible] विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्ष-
जनकता । परामर्शस्योपादानं तत्त्वेन जनकत्वेनावच्छेदेन तदुभय-
जन्यत्वस्य विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविष-
यकेण परामर्शेन जन्ये [illegible] प्रत्यक्षे तदुभयसम्बन्धेन वा
नातिप्रसङ्गः तदुभयजन्यत्ववत्त्व[illegible]मत्त्वविवक्षया च नाव्याप्ति-
रित्याहुः तच्चिन्त्यम् । तत्करणमिति । [illegible] व्याप्त्यादिज्ञानजन्य ज्ञान-
करणाजनकतत्सदृशाभ्यां व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वा गमकं व्याप्तेरनुमानेऽपि व्यभिचारस्य [illegible]सिद्धिवारणमात्र-
प्रयोजनत्वादिति वाच्यम् [illegible] व्याप्तिज्ञानत्वादे-
रतिप्रसक्तत्वात् [illegible] व्याप्तिस्वरूप[illegible] स्वस्यावच्छेद्य[illegible]-
तिरेकव्याप्तिगमकतया वैदर्थ्य[illegible] वेति । लिङ्गस्यानित्यत्वे-
प्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षापलापेऽपि व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति
अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षत्वमिति मध्यनिवेश तत्करण-
स्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चेत्यपि कश्चित् ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्व्वाकमतमुत्थापयति अथेति
अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानमसत्ख्यात्युपनीतमनुमान-
मेव वा संवादेन संवादाभिमानेन सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य
परमार्थसत्त्वलक्षणमात्रमालिख्याध्यक्षेणानुल्लेखात् अध्यक्षमूलकवि-
कल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमय-
निर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्ना-
प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि । अप्रमाणसाधर्म्म्येण प्रमाणता-
प्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्म्यस्य साधर्म्म्यदर्शनस्य वा तत्त्वाभि-

ऽहितमेव साधर्म्यप्रदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनेनैव च व्यवहारो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति । ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषय बाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेक मत आह अपि चेति । स्वत इति नचानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थ सत्स्वलक्षणमात्रविषये स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं सन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति वाच्यम् निर्विकल्पकस्य स्वमात्रावलम्बन त्वस्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् । सर्व्व मिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न सम्भवत्युपायाभावादित्यत आह व्याप्तीति ।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्कयाह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभावस्तदवृत्तित्वमर्थः कर्म्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवदिति हेतोः साध्यवत्यत्र भिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तिमाह सकलेति साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः अव्याप्यवृत्ति साध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते र्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यं हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावति प्रसङ्गः यद्येकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धर्मत्वादित्याप्ये तत्त्वेन

साध्ये निर्वह्नित्वादौ वाच्याभिन्नत्व हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं याव-
दिपक्षावृत्तित्वादत आह साध्यवदिति अत्रान्योन्याभावस्य साध्य-
वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् नहि भवति नीलो
घटो घटादन्य इति । नापीति साध्यसमानाधिकरणं यस्य यदधि-
करणाधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रति-
योगित्वम् साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमिति यावत्
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकत्वात्सङ्गतः नानिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व
व्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति विवक्षितत्वेन सत्ता
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः साध्याधिकरणं साध्यवद्भिन्ना-
धिकरणञ्च तदुभयनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वनियमाजनकतया तदपहाय
[illegible] इत्यनुभयपरीति । साध्येत्यादेः साध्यं
यदधिकरणाधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्ति
त्वाभावस्यार्थः तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च सकलसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वा
निरूपकाधिकरणत्वं साध्यनाधिकरणत्वमप्रसिद्धमित्यव्याप्तिः कश्चित्तु-
भिन्नाभिन्नयतिप्रसङ्गसाम्ये द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्य यदि साध्य
वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि
च यत्किञ्चित्साध्यवद्भिन्नभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः
किञ्च साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधि
करणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन
धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः
तादृशाभावस्य सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमेव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं सत्तायां
गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् नचैवं गुणकर्मान्यत्व

विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुःकेचित् सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभाववान् सत्तावृत्तिरित्यादिसर्व्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः नच तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं तद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥ समवायितयेति वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ति घटादिसमवायितयेत्यर्थः इत्यप्याहुः प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां वह्नित्वेन निर्व्वह्नेः अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याञ्च सर्व्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः । ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वं सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्याव्रत्त्वोपादानम् अतएव भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान्मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्य तथात्वान्नातिप्रसङ्गः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि येन सम्बन्धेन हेतुः

तेनैव तदधिकरणं बोध्यं तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दृष्टान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं सद्धेतुरेव प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् न च प्रतियोगिवत्त्वं सप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे मानाभावात् अत एव अन्तराश्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः न चैष रक्तिमध्वंसात्वगार्द्धोपूर्व्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्यञ्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यप्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्मावच्छेदेन तदतिकाले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गोर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं प्रलयावृत्ति वेत्यादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगात्मकस्य साध्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभाव अप्रसिद्ध एव एवं दर्शितदिशावसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति। केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साध्यताव

च्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापिव्यभिचार-त्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः सत्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्ति-र्वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेद-कत्वमिहापि बोध्यं भवति च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेत-त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदक गुण-त्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमसमानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्व यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्व्वत्र साध्याभावप्रदर्शनात् यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरण वृत्तित्वाभावात्तद्वत्वं तत्त्वम् साजात्यञ्च सभागासमानाधिकरण धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साध्याभावस्य पूर्व्वोक्त द्वितीयरीत्या प्रत्येकं व्याप्यवृत्तेस्तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिव्यधिकरणो वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेस्तौ साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतौ नाव्याप्तिः तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन साध्याभाववद्वह्निविशिष्टवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः। अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो

ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः एवं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः । यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन यद्वृत्तित्वादभावस्य जात्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावस्य पूर्व्ववद्ग्राह्यः तद्वद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्म्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेनालोकादिवृत्तित्वेन रूपेण यो वह्निमानान्योन्याभाववद्वृत्तित्वस्य पर्वतान्यत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतजलह्रदादिवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्ववृत्तेः कस्मिंश्चिदसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनं चोक्तप्रायम् साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्यैव

भावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयववत्त्वे पर्व्वतवह्न्यवयवसंयोगे च पर्व्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धम् तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ जातिमावावच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तदभावाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याऊक्तन्न द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तिः क्वचिदपि पृथिव्यन्यद्रव्यवत्त्व द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः । यावतामभावानामेकाधिकरण्यं तावतां समुदायविवक्षितेप्येदं पृथिव्यवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वाद्रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसकलसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव । किञ्च हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमत्त्वात्स्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा तथाच सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन

वृत्तेरप्रसिद्धेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावो विशेषणीय इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वयोरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावो यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः क्वचिदप्रसिद्धाः विलक्षणाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् । तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्यानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न स्वातन्त्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः तद्विहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्म्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहतएव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रमएव नच ततोऽर्थसिद्धिरितिभावः । यदि पुनरानुभविको लोकानां सरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्यमिति मन्तव्यम् ।

साध्येति साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमितियावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तथेहाव्याप्यवृत्तित्वम्

एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणतायां अन्यूनवृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः । यथासन्निवेशे व्यधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्ति स्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवत्समवेतस्य सार्व्वत्रिकत्वात्केवलान्वय्यप्रसिद्धिः अथ तदभावोऽपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्यः तदा जातिमान् गुणे इत्यादि त्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादतएव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवदसमवेतत्वाप्रसिद्धेः नापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैतत्त्रय भिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः नापि विषयतया घटभिन्नं ज्ञेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् नापि सम्बन्धसामान्येन द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन वह्न्याकाशीयवृत्त्यभावस्य च केवलान्वयित्वादितिप्रत्युक्तम् विशेष्यतावच्छेदेन वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यम् सर्व्वत्रैव तत्तज्जातित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तल्लक्षणम् तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति । केचित्तु न त्वयत्यामेनासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वम् साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमितिफलितार्थः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनवृत्तिः । परञ्च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः तथा संयोगेन वह्न्यादौ

साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेनतदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याकूतं चिन्त्यम्। यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति प्रतियोगिविरोधित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्। अधिकरणेति तथा सत्यभावएव न सिध्येदितिभावः। संयोगाद्यत्यन्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि च न भेदकान्यविरोधात् सामान्यतस्त्वव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेकइतिभावः। ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेतव्यः सचाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति। साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे यत्तज्ज्ञाभ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति। ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः। नच धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमानित्यप्रतीतेरत आह विशेषेति। यएव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणास्तएव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः। साधनेति वैयधिकरण्यं तदनधिकरण

वृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम् अतिप्रसक्तञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ अतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि न वह्न्यादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति। यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणां तथापि तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यं नहि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्म्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वं तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वेनातिप्रसङ्गः वस्तुतस्तु तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादेरिति। ननु व्यतिरेकित्वेन धर्म्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथाच साधनसमानाधिकरणधर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्नधर्म्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्म्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं अतो दोषान्तरमाह महानसादाविति तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुर्ल्लभमित्यर्थः एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया महानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीतिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नाऽऽदोष

इति ध्येयं । उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गा
दाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिग्रस्त
मतआह तद्भिन्नेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि
व्याप्यवृत्तिमखण्डस्यान्तमतद्भिन्नत्वप्रकारक प्रमाविषयत्वाभावादि
रेवास्ति यदि च तत्रापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य दित्वादवच्छिन्नस्य
वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकधर्मवत्त्वं तत्तदर्थो बोध्यः । अनवस्थां निरसितुमाह प्रतियोगि
त्वमिति । सहेति । एकदेशकालावच्छेदेनेति पूरणीयं तेन नाव्याप्य
वृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः । अन्येति
अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ
संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेः येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्ति
र्वक्तव्या इत्यस्य तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ । नायं दोषः अन्योन्या
भावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्ब-
न्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य
प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तादृश
स्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तित्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणव्याख्यानरीत्या च
खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्व-
मिति नचान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती
प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्ताभावपद-
वैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधिता
सम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया
तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् विरुद्धपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान
विषयार्थकत्वात् प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्या
भाववद्बुद्धिं प्रतिबन्धकत्वञ्चैककालावच्छेदेन एकत्रावर्त्तमानत्वम्

अभावपदस्य स्वाभावपरत्वात् वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समा- नाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायाः तस्या अवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं तद्वाच्यम् तथाच संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव वाशब्दोऽस्वारस्यसूचनाय न च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्व्वस्य प्रतियोगिनस्ताद्दृशधर्मे ज्ञानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्व्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य प्रत्याकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तयात्वौचित्याच्च अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च । यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । तथाचेत्यादि यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोषइति ध्येयम् । प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्न साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतो हेतुसमा

नाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्यद्धर्म्मावच्छिन्नसमा नाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्म्मावच्छिन्नसामा- नाधिकरण्यम साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानव- च्छेदकं यावत्त्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम्। साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः। दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं पर मतिरिच्यतइति कात्स्र्न्य साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमा- नाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा आदौ कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामा- नाधिकरण्यं वार्थः प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेस्तद्धेतुवृत्तित्वम् पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातिमित्यादावतिव्याप्तिश्च अतएव नेतरः। अर्थाभिधानपूर्व्वकं द्वितीयं निरस्यति अतएवेति अतएव एकव्यक्ति साध्यकाव्याप्तिरेव विषमव्याप्ति समव्याप्तिरपि च संख्यादिसामान्यादिवे- कत्र साधने एकत्वसाध्यकत्वस्याभावात् भावाच पृथक्त्वात् द्रव्य- त्वादित्यादौ। तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमा- नाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः तत्र च ययामप्यवगैकमात्र वृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ। अर्थपरिष्कारपूर्व्वकं पञ्चमं निरस्यति नचेति। एकमात्रवृत्तिसाधने चाव्याप्तिः तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति तादृशानां सर्व्वेषां महा- नसत्वादीनां पञ्चकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ। अथ यद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्येन साधनसामाना- धिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधि करण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते। अविनेति। साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्तद्विरहः साध्यं विना अभावः साध्या भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति वा। अयेति सम्बन्धः सामा

नाधिकरण्यं व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वह्निव्यापकत्वात् । तद्बोधादिति नच व्यभिचाराग्रहमहकृततत्तद्बोधस्तथा व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि समानाधिकरणधर्म्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च विवक्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायां व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेदकत्वमुचितम् नच व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वात्तौ । गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिर्णीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् व्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौरवात् नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्व्ववर्त्तित्वेन कुप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्म्मत्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथाच सर्व्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्मस्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः दण्डादौ साध्ये परम्परासम्बन्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः इत्यञ्च

इदन्द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादि निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्तेः सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यं वस्तु-तस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादि साधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वा-दिकं वा व्याप्तिः आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम्। अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहाय समानाधिकरणान्तम्। यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखा द्यवच्छेदेनवृत्तेर्मूलावच्छेदेन तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलम्भदोषाद्वा वृक्षो न संयोगीत्यादि नाध्यक्षमिति तन्न द्रव्ये संयोगसामान्याभावे माना भावात् नच यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाव-वानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानं एतदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च एतेन अयं संयोग सामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं व्यर्थ विशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च। नच प्रतियोग्य-नवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वं गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेय त्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् तथा च घटपूर्व्ववर्त्तित्वस्य प्रति दण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूम-त्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्य-त्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः। नवीनास्तूत्पत्ति कालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्त्तते तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्व्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्य वृत्तित्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमताव्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमस-

भावितत्वाच्च एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदाव-च्छेदेन तदभावः तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् नोपादेयञ्च सर्व्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादिति वदन्ति। प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना सामानाधिकरण्यं तेन अयं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्तत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। नचोभयत्वमेक विशिष्टापरत्वं विशिष्टञ्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरणइति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वाद-नतिरिक्तं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् तद्विशिष्टविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षासिद्धत्वात् नच तत्र व्याप्तिर्व्वोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नात्रोभयमिति प्रतीतेर्द्व्वारत्वात्। अत्यन्तपदञ्चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधि करणस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताधारस्य लाभाय अन्यथा सर्व्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्तद्भेदस्य स्व स्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्व्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रति-योग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभाव साध्यकाव्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः। अथ यदा गोत्वं तदा गोमित्य-त्रातिव्याप्तिः प्रलयस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् संसर्गाभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्द स्तदा द्व्यणुकं यदा अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावति-व्याप्तिः द्व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् नहि तयोः सामान्याभावत्ववादिमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वंस प्रागभावयोः सम्भवइति चेन्न प्रतियोगिमतइव ध्वंसादिमतोऽपि काल

स्यात्यन्ताभाववत्त्वेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्ति त्वप्रसङ्गात्। इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्। नच संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः संसर्गाभावत्वञ्च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिरित्याहुः। वक्ष्यते च नियमाघटितमेव संसर्गाभावादिलक्षणम् अनुपदमेव च विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहो ऽव्याप्तिश्च। अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनोऽन्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादौ समवायेन ज्ञानादेः साध्यतायामति व्याप्तिः साध्यशून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायी साध्यवत्त्वादिति चेन्नैवम् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं सम्बन्धि वा तद्वृत्तित्वाभावस्योक्तत्वात् भवति चैव मन्योन्याभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः तद्विशिष्टस्य च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं तेन नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकासंग्रहः तद्वृत्तिभिन्नत्वन्तु नार्थः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्। अत्र सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित्तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणमुक्तम् आद्ये अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाव

वतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोगविशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वानतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसंयोगानां गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् एवम् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेतुमतः तदनवच्छेदकत्वस्योक्तत्वात्। अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतौ यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान् तत्र वर्त्तमानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यं तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वह्नित्वस्य न क्षतिः। यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतो वक्तव्यम् तथाच सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं नत्वधिकरणत्वं तथाच धर्म्मिणोऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वञ्च निर्व्वहति तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्त्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवह्निमत्त्वावच्छिन्नस्य वह्निमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वं एवं धर्म्मिणोधर्म्मे व्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये अतएव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। यथाच यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः तेन न धूमावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्व्वते वह्निधीः तथैवावगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटक

सम्बन्धेन व्याप्यस्याभावः सिध्यतीति कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्त्तते निवर्त्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते तथा च तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव चान्योन्याभावः । इत्थमेव च तादात्म्याद्वृत्तिमिण्योर्व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते अतएव गोत्वलाघ्वग्रहदशायां यत्र सास्नादिः सा गौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्नादिना तादात्म्येन गोः तादात्म्येन गोर्व्यतिरेकाच्च सास्नादिव्यतिरेकः सिध्यति एवञ्च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वं वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपि तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् सिद्धिरपि तस्य तथैव ननु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन तेनासम्बन्धित्वाद्व्यापकत्वाच्च व्यक्तीभविष्यति चेतदपरिष्कात् । नन्वेवं द्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषेणाव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धिनि काले वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धितदन्यत्वस्य च कालेऽसम्भवात् । नच तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव वक्तव्यं तथाचावृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः सत्ताद्यधिकरणकर्म्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसामान्यस्य चावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः भूतत्वमूर्त्तत्वोभयत्वविशिष्टगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगुणादिवृत्ति संयोगसामान्यन्तु न किञ्चिद्व्यावृत्तीति वाच्यं विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्निष्ठतादृश

भावप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदात् जातिशून्ये च तादृशसम्ब-न्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः संयोगादिसाध्यकगुणकर्म्मान्यत्वादौ चातिव्याप्तिः अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः द्रव्ये च संयोगादेरपि वृत्तेः मैवम् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रति योगिकत्वहेत्वधिकरणीभूत यत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभया भावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे वह्न्यधिकरणायोगोलकानुयोगि-त्वस्य चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिक त्वस्य गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयो गिकत्वस्य विरहान्नातिप्रसङ्गः स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत् सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्म्माव-च्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम् अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगित्वो-भयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति । प्रतियोगित्वादिस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषो न सम्बन्धत्वेन निविष्टः सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धः संयोगत्वादिनैव निविशते दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् । अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीदमिदं न भव तीतिप्रतीतिनियामकोभावाभावसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः तदपि वा नोपादेयं प्रयोजन विरहात् विषयतातत्त्वादिवत् प्रतियोगित्वाधिकरणत्वतत्त्वसम्बन्ध-त्वादयोऽप्यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ।

नन्ववच्छेदत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति च लघौ धर्म्मे गुरौ तदभावात् प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वघ्राणग्राह्यगुण-त्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात्

नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात्। नच तथा विधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् अतएवा तिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापाताद्ग्रे तत्साधनमपि साधु सङ्गच्छतइति वाच्यं वह्निघटवृत्तिद्वित्वतायांतायां दहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्त वृत्तिवह्नित्वादावतिप्रसङ्गात् एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् अतएव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः तादृशतदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्त वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकत्वावच्छेदकं ग्राह्यं तत्त्वञ्च स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकन्तु न तथा पर्य्याप्तिश्चायमेकोघट इमौ द्वावितिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एव त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः घटकत्वावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः एवञ्च यद्धर्म्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्म्मान्यूनवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं तेनोक्ता व्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्बद्ध स्वविशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् अतएव सत्तावान् जातेरित्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः एवं स्वविशिष्ट सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यं तादृशप्रति योगितास्व विशिष्टोपादेयाः नातोगुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्व्वचत्वं प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः। कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धम् अभावश्च

प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । नच गोत्वमिदमीयत्वञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादि विशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्य मात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चावृत्तेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः नह्युत्पत्तिकाला-वच्छेदेनापि महानसादौ किञ्चित्संयोगेन वर्त्तते येन वह्निमदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य सम्भाव्येत। प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्त्वप्रकारक प्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रति योगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् तथाच विशेषणताविशेषावच्छिन्न यद्धर्म्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता सामान्ये नास्ति साधने तद्धर्म्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्य्यवसितोऽर्थः यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न प्रतियोगिता वच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति। गौरवप्रतिसन्धान दशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिप्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्म्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः। नचास्यास्तत्प्रतियोगिकाभाव मात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वएव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अतएवैकघटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीतिशब्दो न प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्ये नचैवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः गुणादिगुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघ

त्वेन द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् तत्तदवच्छेदकत्वे व्यक्तीनाञ्च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वात् एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसङ्गोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात् अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधु सङ्गच्छत इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन।

ननु यएव मिलिता वह्न्यभावा जलह्रदादौ वह्निर्नास्तीतिधियं जनयन्ति तएव प्रत्येकं धूमवति महानसादौ वर्त्तन्ते तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वह्नित्वावच्छिन्न वैयधिकरण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव वह्नित्वमतोऽव्याप्तिः नचैवं वह्नित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वं तथा सति ह्रदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नस्य वह्निमदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः। अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छेदकं अनवच्छेदकमेव तदभावप्रतियोगितायाः अभावान्तरे नानाभावात्। तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह सामान्येति। संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथेति। वायाविति। यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् न वा रूपविशेष्यकः तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायां प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गात् तथापि वायू रूपवान् तदभाववान् वेति रूपतदभावकोटिकसंशये तात्पर्य्यम् अन्यत्तु रूपवत्तदन्योन्याभावकोटिक इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः। विरुद्धयोरेकधर्म्मिसंसर्गावगाहिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारतापि नियता तथाच रूपतदभावविशेष्यकोवायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः। वायुवृत्तित्वतदभावकोटिकोरूपधर्म्मिकएवायं संशयः अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात अन्यथा भूतले घटतदभावान्यतरनिर्णयेपि घटोभूतलवृत्ति

नैवेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे। अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयात् यावद्रूपाभावानिर्णये संशयेन विरुध्यतइतिचेत् यावद्रूपाभावानिर्णय इत्यस्य यावन्तोरूपाभावास्तेषां यावत्त्वेन रूपेण तेषां यावन्तिरूपाणि तावदभावानां यावद्रूपत्वेन तदभावानां वा अनिर्णयइत्यर्थः। न प्रथमतृतीयौ तथानिर्णीतत्वात् नेतरौ प्रतियोगितदभावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेपि योग्यानुपलब्ध्या भूतले घटोनास्तीति निश्चयमात्रादेव घट तदभावसंशयोच्छेददर्शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृतएवाभावनिश्चयस्तत्प्रतिबन्धकः सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा निवर्त्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतत्त्रितयभिन्नत्वाभावनिश्चयादेवेति वाच्यम् गौरवात् विनापिअतिरिक्त सम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च। अथाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चयएव तादृशसंशयविरोधी अन्यथा तवाप्यतिप्रसङ्गात् सच न प्रकृते अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सम्भवति चेदं तादृशाभावप्रतियोगिताया अतिरिक्तत्वात् तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः। न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकतया भेद सिद्धिः प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादि चतुष्कस्याभेदप्रसङ्गात् अवच्छेदकन्तु भिद्यतएव तत्र क्वचित्तादात्म्यस्य क्वचित्संसर्गस्य क्वचित्पूर्व्वापरकालीनतद्घटत्वादेश्च तथात्वादितिवाच्यं संसर्गप्रतियोगिविशेषणासाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात् पूर्व्वापरकालीनत्वादेर्ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च। किञ्च अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वम् न तज्जनकत्वं अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्यत्वात् नापि तद्व्याप्यत्वं वैयधिकरण्यात् अतएव न तद्व्यापकत्वमपि अभेदेप्यविरोधाच्च नच तदितरधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यं माना-

भावात् अतएव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संख्यापरिमाणव्यक्त्याादि नानाधर्म्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्नएवाभावः भेदसिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्म्माध्यासादेव अतएव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा धर्म्माणामेकएवात्यन्ताभावः युगपदुत्पन्नविनष्टानां समानदेशानामसति बाधके एकएव ध्वंसः प्रागभावोवेति । व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगिनः सर्व्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्म्मैः सर्वैश्च समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिन्नतास् आकाशाभावएव वा तथास्त्वासिति सैवम् एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभावस्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिताकत्वसम्भवेन तत्तद्भेदोऽपि विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो नच तत्राधिकरणवृत्तित्वव्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वञ्चेति समानम् । अतएव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेरतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन । किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्दिवप्रतीतिवद्व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यासज्यवृत्तिधर्म्मस्य ज्ञानेन यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षामानाभावात् एवञ्च एकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः यादृशे च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तद्भेदस्य च ज्ञानमपि तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात् आश्रयभेदभ्रमेण तद्भ्रमदर्शनाच्च नचात्र यावद्विशेषाभावानां प्रथममुपस्थितिः सम्भवति तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थितेरिति दिक् । केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य लाघवात् सामान्यावच्छिन्नप्रति

योगिताकत्वेनैकत्वाभावः कल्प्यते कल्पनीयशरीरस्योभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरुत्वात् विनिगमनाभावेऽपि च सामान्याभाव सिद्धिरप्रत्यूहैव धर्म्मकल्पनातोधर्म्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वप्रयुक्तम्। नचातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाद्यधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् एवं सत्यभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गादित्याहुः।

यदेत्यादि। अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः। नच तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यं तच्च परस्परासम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव तेन च सम्बन्धेन न तदभावः पृथिव्यादाविति वाच्यं रूपादेरसाध्यतापत्तेः द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्वाद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्त्वादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च अन्यथा विशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात्। व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वं द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च। अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः स च येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ अस्ति चायं रूपादौ रूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न तादृशप्रतीत्यादि रूपत्वादौ प्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वाभावेोऽवगम्यते नतु तदभावावच्छेदकत्वं सर्व्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं नतु क्वापि रूपे तदभाव इत्यबाधितप्रत्ययात् अन्यथा योयोधर्म्मो यस्य यस्य नावच्छेदकः तत्तदवच्छेदेन तत्तदभावो प्युक्तरीत्या सिध्येत्। प्रमेयधूमत्वेन न वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमितिप्रत्ययात्तदवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च। अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकं विवक्षितञ्चात्र तथेति चेत् असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया

वह्नित्वमपि न तदवच्छेदकं कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति वक्तव्याकोपश्च । अतएव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगितायाइव तच्छून्यतायाअपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः । अत्र वदन्ति अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं नचैवं पूर्व्वस्मादभेदः तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्य्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वान्योन्याभावात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभावगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन प्रथमे रूपस्य साध्याधिकरणांशस्याधिक्यात् द्वितीयलक्षणम् अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तत्तत्साध्यवतस्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाव्याप्तिः तथापि यद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यत्र तात्पर्य्यम् । वह्न्यादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्व्वत्र साक्षात्परम्परया वा अनुगमकं वह्नित्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति यत् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यं शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्व्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्य्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेनाकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वं तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भवित्वमात्रे तात्पर्य्यं व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादि अन्योन्याभावगर्भलक्षणस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिं निरस्यति नचेति । अभेदस्येति । तथाच मन्ते मह्नीरुहो विहङ्गमसंयोगी नेति प्रतीतेरनुभयमानविशिष्टभेदोल्लेखिन्या अपि शिखी विनष्

इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते बाधकबलात् यत्र च विशिष्टभेदे न बाधकं तत्र तथाप्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरप्रत्यूहैवेति नातिप्रसङ्गः ।

अत्र वदन्ति । अभेदस्य भेदाभावस्य ज्ञानं न बाधकं भेदवत्तत् प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगात्मनस्तदभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदुपपत्तेः यथा हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञाने तदत्यन्ताभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तदभाव इति कल्प्यते तथा प्रतियोगितावच्छेदकधर्म्मग्रहे तद्दन्योन्याभावस्याग्रहादभावव्यवहाराच्च स एव तस्याभाव इति निर्णीयते आधिक्येऽपि चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न मूलावच्छेदेन कपिसंयोगिभेदाभावज्ञानं तथा असम्भवादसिद्धस्य नापि कपिसंयोगिभेदस्य वृक्षावृत्तित्वज्ञानमसिद्धेः तद्वृत्तित्वस्यैव ग्रहात् नापि कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानं कपिसंयोगिभेदवत्तद्भेदस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानमसिद्धेः तद्धर्म्मवच्छिन्नभेदस्य तद्धर्म्ममात्रपर्य्यवसिततया कपिसंयोगिभिन्नभेदात्मनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च नहि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते आवश्यकक्लृप्तघटत्वेनैवोपपत्तौ अतिरिक्तकल्पनायां मानाभावात् अन्यथा सर्व्वत्राभावस्याभावोऽतिरिक्तएव कल्प्येत अतएवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यतएव क्लृप्ताविरोधः तत्र कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इतिप्रतीतेरन्यथानुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यतां नह्येषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या नियमतः संयोगवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्धासमानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्नान्तिमयोरपीति परास्तम् । अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणतया स्वप्रतियोगितावच्छेदका

सामानाधिकरण्यपर्य्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेन विशेषणएव विश्रामात् अयत्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरबाधितसामानाधिकरण्यानुभवेन प्रतिविरुद्धतया तथाविधविरोधकल्पनाया अनवकाशाच्च। किञ्च शिखी विनष्टइति प्रतीतेर्विशिष्टध्वंसोऽशिखिन्या विशेष्ये तद्बाधादास्तां विशेषणध्वंसविषयता न संयोगीति प्रतीतेर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेनोपपत्तिः न खलु सहस्रेणापि बाधकैरिदं रजतमिति प्रतीते रजतत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं शक्यते नच विशेषणभेदएव तया विषयः अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तेः युज्यते चान्योन्याभावेऽव्याप्यवृत्तिः कथमन्यथा पक्वादशायां घटादावयं न श्यामो दण्डादिविनाशसमये चैत्रादौ नायं तद्दण्डवानित्यादयो व्यवहाराः नच नञ विशेषणसंसर्गाभावएव प्रतीयते अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बोधयन्ति तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् अपि च विशिष्टवाचकदण्डादिपदेभ्योधर्म्म्युपसर्ज्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य निराकाङ्क्षतयान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगात् नचात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरं तथापि चैत्रो न दण्डो घटो न श्यामं रूपमित्यादावपि दण्डादिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् एतेन नञोऽभाववत्त्वाल्लाक्षणिकतया विनैव सप्तमीमन्वयबोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् एवञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ आख्यातात्कृत्या लक्षणया वोपस्थितस्य कर्त्तुरेव भेदोभासतइत्यस्तु वस्तुतो न पचति चैत्रो नेदं मैत्रयेत्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृतिसम्बन्धादेरभावान्वयबोधे नञा सप्तमी नापेक्ष्यते अपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति निपुणतरमुपपादयिष्यामः। नञोवैधर्म्म्यपरतया न श्यामइत्यादेः श्यामादिवि-

धर्म्मेत्यर्थः वेधर्म्यञ्च रक्तत्वादिकमेव यदाकराचार्य्याः श्यामादन्तो विधर्म्मा ननु पृथगित्यपि वदन्तीति हृतं पल्लवितेन ।

सम्बन्धत्वेनेति निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति इत्यस्याननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथानुमितिहेतुस्तथा वक्ष्यते । एते अन्योन्याभावा त्यन्ताभावगर्भे । तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदक मेव न भवति किं वा भवत्येव परन्तु स्तु ष्मानामेव स्वसमानाधिकरण तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवादित्यभिप्रायः नाद्यः एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इतिप्रतीतेर्विलक्षणत्वात् शब्दा दिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्येकैकाभावसंशयाच्च विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्ययायोगात् । न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगि-कत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविर-हिणि तथाविधाभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् द्वित्व सामानाधिकरण्याभानेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च अतएव न तादृश प्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वम् अन्य तरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च नच परम्परासम्ब न्धेन तादृशद्वित्वसामान्याभावएव द्वौ न स्त इति प्रतीतेर्विषयः द्वि-त्वाधिकरणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुप-स्थितावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च अत एवैकैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्बनं विरुद्धयोरपि जलत्व पृथिवीत्वयोर्द्विनाभावप्रत्यय इत्युक्तत्वाच्च । नान्त्यः तथात्वेऽपि साध्यतद्वतोस्तादृशाभावप्रतियोगित्वानपायात् अन्तरेणाभावान्तर मेकैकघटवति जायमानाया यत्किञ्चिद्घटद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतेरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यतआह अभ्युपगमे वेति । उभयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं ननु साध्यतावच्छेदकं साध्य वत्त्वं वेत्यर्थः अश्रूयमाणावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव विवक्षित-

मिति भावः। तच्चेति स्वं साधनत्वाभिमतं तथाच साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तोधर्म्मा यद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकाः तद्धर्म्मावच्छीढ़सामानाधिकरण्यमित्यर्थः एतेन सर्व्वत्र तादृशैर्यावद्भिरवच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसक्तत्वात् यावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकातिरिक्तस्याभावस्याप्रसिद्धिः तादृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तया रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च क्वापि रूपादिव्यक्तौ तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम्। सर्व्वत्र सोपाधावेकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्द्धर्म्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावोभवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम्। साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा तद्धर्म्मावच्छीढ़सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। अभावस्यात्र भावभिन्नोग्राह्यस्तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः। घटध्वंसोध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसवादेस्तत् प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति। यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। यावदिति यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरं सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम्। तथाच साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः। केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः। केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यद-

धिकरणताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । नच तादृशप्रतियोगितानवच्छेद-कवत्त्वमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यं यावतां तादृशामिन्धनादीनामैकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः नचावच्छेदकांशमपहायाप्रतियोग्येन यावत्त्वेन विशिष्यतां साध्यव्यापकस्यापि रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योपदर्शितत्वादित्याहुः । साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदके यावति यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमर्थइति तु नव्याः । अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपं वा व्याप्तिः इत्यत्र धूमत्वद्रव्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मात्मककारणतावच्छेदकत्ववदभेदेऽप्युपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयं तत्राद्यमभिप्रेत्याह यत्सम्बन्धितेति सा सम्बन्धिता सामानाधिकरण्यरूपा जनकत्वादित्याद्यन्ता अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्म्मादौ परामर्शाद्गुणाद्यनुमित्यापत्तेः साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु पक्षे साध्यनिर्णयात् प्रागसम्भवीत्यनुशये न द्वितीयम् अयमालोको धूमोवेत्यादौ विशिष्यसन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छेदकरूपवत्त्वनिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् । अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वा वह्न्यादौ साध्ये मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् धूमत्वादावप्रसङ्गाच्च किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च यद्यपि न तदभाववद्वृत्तित्वं गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गात् नच कर्म्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्यां सत्तायां वर्त्तमानत्वान्न तथा तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शितदिशा च धूमत्वादावव्याप्तिप्रसङ्गात् तथापि व्यतिरिक्ते यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वं न वर्त्तते तत्त्वं साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्य

कत्वं स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणकर्म्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे कर्म्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः कर्म्माद्यन्यत्व विशिष्टसत्ताश्रयस्य न कर्म्मादिरिति नाप्रसङ्गः एवञ्च मेयत्वादेरपि केवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः । यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिस्तद्ग्रहस्तु मेयत्वादिनेति तन्न व्याप्तिविरहिवृत्तितया गृह्यमाणेन रूपेण व्याप्तिग्रहासम्भवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन येन सम्बन्धेनावर्त्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् । नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरणतादृश धर्म्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयं सामानाधिकरण्योपादानाद्धूमप्राग भावत्वादिसंग्रहः तदघटितत्वञ्च तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं स्वरूप सम्बन्धविशेषरूपावच्छेदकत्वम् अतएव न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते अन्यथातिप्रसक्ते ऽनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् विरुद्धयोर्भावाभावयोरधिकरणे एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विरुध्यते अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा अतएव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धयोरुपपादनायोपाधितदभावावच्छेदकावनुमन्यन्ते न्यायाचार्य्याः । सत्तात्वन्तु गुणाद्यभावस्येव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकं विरोधात् । अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेरधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च वह्नेरधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात् । वह्निमति च संयोगेन वर्त्तमानस्य धूमादेर्वह्न्यभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्त्तमानत्वाच्च तद्वृत्तित्वधूमत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः व्यभिचारधीरप्येतद्व्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव तद्धर्म्मविशिष्टस्य साध्यासमानाधिकरणा

वृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्तिधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः तद्धीरेव साक्षाद्विरोधिनी व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति नीलधूमत्वादिकन्तु गौरवान्नावच्छेदकम् एवञ्च लघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः न तु तत्सहचरितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकं तेन गुरुणापि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वानुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः । एवं द्रव्यं रूपात् रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासमवेतत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वस्य वैकस्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहूनां रूपत्वादीनां न तत्त्वं विरुद्धधर्म्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्टरूपादेः प्रयोगः तथा परामर्शाद्वानुमितिरिति विभावनीयम् । अपरे तु यद्धर्म्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं सधर्म्मो व्याप्तिः ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः धूमत्वं धूमवत्त्वं वह्नेस्तु वह्निमतस्त्वित्यादिप्रकारेण व्याख्येयः अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेश्चाधिकरणतायां तदसम्भवात्तुल्यवृत्तिकधर्म्मद्वयाधिकरणत्वयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वान्नाप्यन्यूनवृत्तिकत्वं न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः किन्त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति यावत् अतो न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्वव्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्य्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते तच्च ग्रन्थकारएवाग्रे विवेचयिष्यत इत्याहुः ।

उपाधिनेति विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशेनेति यावत् वह्न्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन रासभार्द्रेन्धनादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धे ऽवच्छिद्यमाने तथाविधवह्नेरप्यनुप्रवेशात् रासभत्वादिकन्न निविशते नवेत्यन्यदेतत् । अत्र चेदं लोहवत् निःलोहं वा

स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वतएव स्पर्शे साध्य सम्बन्धोऽवच्छिद्यतइत्युपाधिनैवेति नियमे न तात्पर्य्यं परन्तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे यतएव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकम् अतएव तद्विशेषणत्वोपाधिरिति वदन्तीत्याह अतएवेत्यादि अवच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन तत्त्वावच्छिन्नवृत्तित्वं व्यापकत्वमिति यावत् तच्चाधिकरणान्तर्भावेन तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्यापकाधिकरणताकत्वं पर्य्यवस्यति निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः । इत्यञ्च सत्ताद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्य व्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घटत्वादौ नातिप्रसङ्गः नवा द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः निःस्नेहं स्पर्शात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र साध्यविशिष्टे साधने विशेषणं साध्याभावविशिष्टात्साधनात्सामानाधिकरण्येन व्यावर्त्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदवृत्तीति यावत् एवञ्च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि गुणकर्म्मान्यत्वेनाव्याप्तिः नापि द्रव्यं कर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वादौ इत्यञ्च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्व द्योतनाय परं तद्भिन्नत्वमुक्तं नतु विवक्षितमेव तत् वैयर्थ्यात् इदं दधि जन्यं वा दध्नइत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च । यद्वा प्रकृतसाधन तावच्छेदकानवच्छेद्यप्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्व्वदलार्थः अनवच्छेदकत्वञ्च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववतस्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वेनेति यावत् एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य साध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः गुणवद्गुणकर्म्मान्यत्वे सति जातिमत्त्वादित्यादौ

जातित्वघटकनित्यत्वादेर्वैयर्थ्यं न विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्म्मान्य त्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन तथाच साध्यविशिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्य्यवस्यति उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादि वारणाय तत्रेत्यादि तत्र साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने विशेषणं साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपयिकं यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधन वत्त्वं साध्याभाववति न वर्त्ततइति यावत् साध्याभावविशिष्टप्रकृत साधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्त्तकमिति समुदयार्थनिष्कर्षइत्याहुः । केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यं तथाच सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् अवच्छेदकत्वञ्चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्य द्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्यानित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यन्यूनातिरिक्तवृत्ति तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत् सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वं विवक्षितं सत्त्वनिष्ठ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च तन्निष्ठकर्म्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वात् पृथिवीत्वादि सामानाधिकरण्यन्तु न्यूनवृत्ति जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्यभाव प्रतियोगित्वात् साध्यव्यापकानां सङ्केतावुपाधित्ववारणाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेद्यार्थकमित्याहुः । ननु सर्व्वत्र सोपाधौ सर्व्वेणोपाधिना साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यतइति न नियमः अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वादित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेः तदसम्भवादित्यत आह अतएव च तत्रेति यतएवोद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः अतएव तत्र तादृश नियमवादिमते इदं लक्षणमिति साधनाव्यापकत्वमिह साध्याभाव

विशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्य्यवसितं तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः । अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिः साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तिरत उक्तं साधनावच्छिन्नेत्यादि साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदभेदं विनानुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधिफलं तदसमर्थानामुपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह व्यभिचारिणीति व्यभिचारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलं तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह अतएवेति अतएव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धितावच्छेदकम् अतएव स्वसमीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिसंक्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्य्यैरनुमन्यत इत्याह अतएवेति साध्यन्यून वृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूपस्यावश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापकं निराकुरुते लक्षणन्त्विति लक्षणं दूषणौपयिकं रूपम् । साध्येति अत्र साध्यव्यापकमात्रं विवक्षितं तावतैव साधनवृत्तितद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् साधनवति व्यापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्यनिवृत्तिः सिध्यतीति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधोक्तिः । रूढ्या न्यून वृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिकवृत्तौ तन्निरस्यति विषमेति प्रवृत्तिनिमित्तं यौगिकं व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति उपाधित्वम् उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् उपाधिता उपाधिपदवाच्यता योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रूढिरिति भावः ।

व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्व्वकं स्वमतेन तद्ग्रहो-

पायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना दर्श नानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा आद्ये दर्शनानामिति द्वितीये आश्विति क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम्। तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते नचेति व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य प्रथममेव गृहीतत्वाद् गृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयकत्वादित्याह समानेति भ्रमरूपगृहीत भेदं ज्ञानद्वयं नतु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः न तथा न व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारदर्शनं व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचार दर्शनसहकृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः भूयोदर्शनन्तु क्वचित्तर्कप्रवृत्तावुपयुज्यत इति निर्गलितम्। नैयायिकमतमाशङ्क्य निराचष्टे नचैवमिति। ज्ञातमात्रस्येति तथाच तन्मूलकोव्याप्त्यन्तरग्राहकतर्कावतार इति भावः। तर्हीति नच व्याप्तिप्रत्यक्षं प्रति तर्कोहेतुस्तत्स्मरणमिति न व्यभिचारावकाशः विनानुभवं स्मरणस्यायोगात् नच जन्मान्तरीणः सः जन्मान्तरेऽपि पर्यनुयोगतादवस्थ्यात् अनादित्वेन च परिहारः परतोविचारयिष्यते। नचेति मानाभावात् तर्कस्य च हेतुत्वासिद्धेः यदि चागृहीतस्यागृहीतपुरोवर्त्तिसंसर्गस्य वा प्रत्यासत्तित्वेऽतिप्रसङ्गस्तदा पुरोवर्त्तिनि तद्रूपो गृह्यतां नतु सामान्यत्वेनेत्याह नत्विति साध्यव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तद्रूपञ्च साध्याधिकरणैकव्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवति इति भूयोदर्शनापेक्षा तदाहितः संस्कारोवहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा आद्ये तद्व्यापारं विनेति द्वितीये नापीति परिशेषात्साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वात् उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निरस्यति तथाहीति। उपाधिस्मरणइत्यादि नन्वेवमसन्निकृष्टादि

हेतुकानुमितिर्न स्यात् उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह तद्व्यवहारेति तथाच तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् उपाधिस्मरणादित्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् अभावत्वञ्चेदमिह नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपविशेषोऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत् । एवञ्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानेऽधिकापेक्षां न वारयामइति भावः । व्याप्तिस्वरूपे संशयाभावश्चाद्युच्यते निरुपाधिसम्बन्धरूपव्याप्तित्वेन वा आद्ये इष्टापत्तिः द्वितीयमपि किमुपाधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे आद्ये किं विद्यमानइति तथाच तदग्रहमात्रं ननु तदभावत्वेनापि ग्रहइति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तत्संशयेनानुपपन्नइति भावः द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति प्रथमेति सत्युपाधिस्मरणादावित्यादिः । नचात्रापीति सर्व्वत्र रासभादावित्यर्थः अवगतइति स्वरूपकथनमात्रं . महानसइति असिद्धित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्योद्भूतरूपसामान्यतद्वतोरिव योग्ये वह्नौ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्वतोरप्यत्यन्तान्योन्याभावयोर्योग्यत्वादितिभावः । न प्रतियोगितावच्छेदकमिति न धूमसामान्यसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः । अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तद्रूपविशिष्टा न सहदर्शनगम्या सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयामइत्याशयेनाह किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा नचेति उपलक्षणमेतत् उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवात् उपाधिसामान्यतद्वतो मूर्त्तत्वादिसामान्यतद्वतोरिवात्यन्तान्योन्याभावयो रयोग्यतया प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् नच योग्योपाधिव्यतिरेकग्रहएवानुमानाङ्गम् अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् । यथाश्रुतं दूषयति यच्चोक्तमित्यादिना व्यभिचारेत्यादि अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि

प्रतिबन्धकत्वमाद्दत्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम् अन्यथा पुन रसाधारणतत्तत्कारणमेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या विवेचितश्चेदं प्रत्यक्षमणिदीधितौ वक्ष्यते चाधिकमुपरिष्टात् । अत्र च यद्यपि साधनगोचरसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तं केवलान्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहाप्रसिद्धेः खण्डशः प्रसिद्ध्या क्वचित्तादृशभ्रमसम्भवेऽपि सर्व्वत्र तथाभ्रमे मानाभावात् अतएव साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहोऽपि प्रत्युक्तः सकलसाध्यतावच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावात् तथापि साध्यतावच्छेदके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतयाऽभावः तद्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया विभिन्न एव कार्य्यकारणभावः तथाच यत्र साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथायथं तदभावः पुरुषनिष्ठाव्याप्तिग्रहहेतुः अतएवैकविधव्यभिचारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाद्व्याप्तिधीविरोधः । एवञ्च क्वचिद्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न क्षतिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिबुद्धेः समानविषयतया तदभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथात्वकल्पनं न वयं वारयामः यदि तत्तत्प्रकारादिनिवेशेन विशेषे न पर्य्यवस्येदिति दिक् । व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिकं तादृशसामानाधिकरण्यमात्रस्य रासभादिसाधारण्यात् अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरण्यस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरित्यपि केचित् । यत्तु विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमात्सामान्यतएव सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न असिद्धत्वात् विरुद्धे

ऽपि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोग्रर्ग्राहकसामग्रीक्रमयौगपद्याधीनं ग्रहणक्रमयौगपद्यं न तु मिथः कार्य्यकारणभावइति। इदं पुनरवधेयं यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे व्यवहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अभावदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भवात्। नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा योग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परन्तु कथञ्चिद्विरोधस्फुरणादिवशाद्धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयमर्य्यादया गृह्यते अतएवानुमानादिना व्यभिचारग्रहेऽपि न व्याप्तिधीः निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योपनीतभाने संशयादिसाधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्तद्धूमादौ देशान्तरवृत्तित्वसम्भावनाविरहादिवशात् गृह्यमाणो वह्न्याद्यभाववद्वृत्तित्वाभावो धूमत्वाद्यवच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति। कृताशनरासभादिपदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमानोऽवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधार्य्य सन्दिग्धे किमेतानि सर्व्वाण्येव कारणानि किम्बा कानिचित्तथा कानिचिच्च नेति अत्र च यस्य व्यतिरेकेऽपि इतरेभ्यस्तथाविधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याहेतुत्वमेवावधारयति यथा रासभादेर्यस्य व्यतिरेके तादृशापरसकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव निश्चिनुते यथा वह्नेः तत्र चाकारणत्वसन्देहो विरोधितामासादयन्निवर्त्तते येन तर्केण तमाह धूमइत्यादि। अनुसन्धेयश्चावश्यं कार्य्यकारणभावग्रहः तदधीनत्वाद्व्याप्तिबुद्धेः सामानाधिकरण्येनान्वयव्यतिरेकग्रहात् जायमानस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्णतस्तस्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् विपर्य्यये तत्कोटिमात्रपर्य्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावकोटिकशङ्का-

निवर्त्तकत्वम् अन्यथा धूमोयदि वह्नितच्छून्यजन्यान्यतरो न स्यात् जन्योन स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः तथा पर्य्यवसायिता च क्वचि-द्विशेषतोव्याप्त्या सामान्यतोऽपि क्वचित्पक्षधर्म्मताबलात् तत्सम्पत्तये चात्र वह्न्यसमवहितजन्यत्वेन पक्षोविशेष्यः विशेषणावच्छेदेनोपस्थिते र्विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेष्याभावमात्रावलम्बितत्वात् तथोपस्थितिविरो-धि चावह्नेरित्यादि शङ्काद्वयमग्रे निरसनीयम् । वस्तुतोवह्न्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्यं वह्न्यसमवहितजन्यञ्च सम्भवतीति वह्निजन्यत्व पर्य्यवसितं वह्निसमवहितजन्यत्वं वाच्यं तथाच घटादौ व्यभिचारवार-णाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं सत्यन्तम् अजन्ये जन्ये च नान्तरीयके व्यभिचारवारणाय जन्यइति तदर्थस्तु वह्न्यसमवधान कालीन वह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणजन्यत्वं तथाविधयावत्कारणक त्वमिति यावत् तथाच वह्न्यसमवहितजन्यत्वे सति वह्न्यसमवधानका-लीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति पर्य्यवसितोऽर्थः । यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय आपादककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः स च वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति तन्न प्राक् तदसिद्धेः । अत्राद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी तृतीया पुनरापादका-द्यप्रसिद्धपर्यवसायिनी अवह्नेः वह्निशून्यात् तदुपादानमिति करण व्युत्पत्त्या तदीयकार्य्यप्रयोजकताज्ञानपरम् तादृशान्वयव्यतिरेकानु-विधानबोधपरं वा अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव तत्यादेः शङ्का प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च । यद्यपि चेतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नेर्जनकत्वं नायाति तृणारणिमणि न्यायेन वैकल्पिककारणतायामपि तथात्वसम्भवात् तथापि विशेषाणां कार्य्यकारणभावग्रहस्तर्केण तद्विरोधशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्यव्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघव प्रतिसन्धानादिवशात्सामान्यतएव तं परिच्छिनत्ति प्रामाणिकोनः तथैवान्वयव्यतिरेको फलबलेन लाघवज्ञानादिशून्यायाएव सामान्य

व्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यजन्यत्वेन जन्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतवह्न्यसमवहितजन्यत्वस्य व्यतिरेक एवापादनीयः तत्रोक्तन्यायेन तादृशवह्नियुक्तकारणकलाप जन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् वह्निविरहेऽपि निरति शयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च तथाविधात् धूमानुत्पाददर्शनेनैवायोगात् तादृशस्यैव क्वचिद्वह्निं क्वचिच्चेतरदासाद्य जनकत्वसम्भावनायाञ्च क्वचिद्धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावधृतस्य वह्नि विरहस्यैव तथाविधसमूहत्वे धूमानुत्पत्तिसामान्यं प्रतिलाघवात्प्रयोजकत्वनिर्सनेनापनयान्मनसैव सुग्रहं वह्नेर्वह्निसमवहितस्योपादानम् अत्र च नियमव्यवच्छेद्यस्य वह्न्यसमवहितानुपादानस्य प्रयोजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया वह्निसमवहितोपादानस्य वा प्रयोजके तत्र तात्पर्य्यम्। यत्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति तन्न यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य चोक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति तच्चिन्त्यम्। केचित्तु कार्यकारणभावग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्का निरासार्थमयं तर्कः तथाच धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्त प्रत्यासत्त्या वह्न्यजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्नि जन्यो न स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्। अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् तादृशाजन्यत्वञ्च प्रत्यासत्त्यन्तरशालिवह्निसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति इदमेव च वाचोभङ्ग्या परे परिष्कुर्वन्ति धूमो यदि वह्न्यनधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वे सति वह्न्यधिकरणदेशोत्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च धूमानुत्पत्तिं प्रति वह्निसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उपस्थितत्वाल्लाघवाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधारणादिति तच्चिन्त्यम्। मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूल

शैथिल्यादिशङ्कोद्भावकं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते मैवं शङ्किष्ठाः तथा सति तत्तत्कार्य्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तवैव प्रवृत्तयो व्याहन्यो रन् यदाह न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकमितीति प्राञ्चः । तच्चेति तत् व्यभिचारादर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः योग्यतादिसन्देहेऽपि शब्दादिना अर्थनिश्चयात् तत्तर्कस्वरूपमिति केचित् । ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात्प्रमाभ्रमयोरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह विशेषदर्शनेति । तथाच यथा तस्य बोध्यतदभावतद्विषयत्वे सत्यत्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके धर्म्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्म्मिसन्निकर्षे वा तात्पर्य्यं लाघवात् तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च अथ विपरीतज्ञानोत्तर प्रत्यक्षे तन्निवर्त्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् अस्तु तावदापाततस्तथा तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तञ्च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्व्वत्र विशेष्य सम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति तत्र प्रमाणेति इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य परार्थाभिप्रायेण वा अनुमानत्वात् व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् । व्यभिचार शङ्केति द्वारेण द्वारिणोनान्यथासिद्धिरिति भावः । अनुमानमात्र इति अनिश्चितसाध्यपक्षके सर्व्वत्र सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानमेव साध्यव्यापकताबुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्क्याह अपिचेति । करवक्रीति । परमते न इदं स्वमते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा [illegible]ाध्यम् । उक्तव्याप्तीति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहेऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क

लाघवम् । नन्वेवं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमितिर्न स्यात् न
च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमाना यावन्तो हेतुसमानाधि
करणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यं
तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वत्वेन रूपेण प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् नापि प्रातिस्विकरूपेण जन्मसहस्रेणाप्य-
सम्भवात् नापि रूपान्तरेण वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वह्नित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमा
नाधिकरणनिखिलाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञाना-
दपि अनुमितिप्रसङ्गात् नच हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना
इति वाच्यं वह्नित्वे धूमाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथाग्रहसम्भवात् धूमाधिकरणान्तरानुपस्थितौ
वह्नित्वे रासभत्वादौ च तादृशप्रमोत्पादेऽपि रासभादेरिव वह्ने-
रप्यननुमानाच्च । एवं वह्नित्वावच्छेदेन शुक्लत्वाभावभ्रमदशायां
शुक्लप्रतियोगिका वह्नीतरप्रतियोगिताकाश्च ये धूमसमानाधिकरणा
भावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ग्रहेऽपि । मैवं प्रति
योग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
ग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन
तद्बुद्धीनां वानुगमात् विरुणद्धि च सामान्याभावबोधोऽपि सा-
मान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धिं सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जात्वपि
नीलो घटोऽस्तीति बोधानुदयात् तत्कस्य हेतोस्तद्विशिष्टप्रतियोगि
मत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धेर्विरोधित्वात् अव
गाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्वविशिष्टवत्तां अत एवावच्छे-
दकतत्त्वयोरन्योन्यात्यन्ताभावयोरुपसंग्रहः हेत्वाभासे च वक्ष्यमाण
रीतिरिहाप्यनुसन्धेया यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगिता

नवच्छेदकत्वादिग्रहान्नानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन विशेषणीयम् अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे तु सुतरां विशेषणादानमिति सत्यं तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वं न वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः। अपरे त्वन्योन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्तिग्राहकतराग्रहेऽप्यन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव हेतुः इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्य्यकारणभावान्न व्यभिचारः। यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितोऽभावो धर्म्मिणि गृह्यमाणस्तद्वत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य विरोधित्वेन व्याप्तिबुद्धयोऽनुगमनीयाः प्रतिबध्नीतस्य साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावग्रहो साध्यवत्ताबुद्धिं केवलान्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति तच्चिन्त्यम् साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्तद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुगमकं वाच्यं प्रसिद्धिः पूर्व्ववत् अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमाणरीत्या बोध्यं ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोऽनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदाय यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वन्तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति। व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात् व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् सोपाधित्वज्ञानन्तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयत्वात् किन्तु व्यभिचारधीद्वारा वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वं निरुपाधित्वस्य ज्ञानन्तु न व्याप्तिधीहेतुः मानाभावात् तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाच्चेति।

इदं पुनरिहावधेयम् यदन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे प्रति-

योग्यवृत्तित्वविशेषिततद्घटितलक्षणस्य संयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः संयोगान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वात् । अथ व्याप्य वृत्तिसाध्यके स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः अव्याप्य वृत्तिसंयोगादिसाध्यके तु स्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावेन तादृशरूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावेन वा समसामानाधिकरण्यमिति चेत् स्मृतिसंस्कारजन्यज्ञान विषयत्वादिकेवलान्वयिसाध्यकेषु का गतिः । अथ स्वाधिकरणवृत्तियत्किञ्चिद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् अत्र किं यथा कथञ्चित्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वा आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितायाः जातिमत्त्वेनानवच्छेदाज्जातिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्त्तमानस्याप्रसिद्धत्वात् । एतेन पञ्चमो व्याख्यातः । एवं तथात्वेऽत्यन्ताभावगर्भमपि दुर्वचं तथाहि प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावेत्यादिगर्भमव्यापकमेव संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वादौ स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्ति प्रतियोगिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न समानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्व्ववत् गुणः स्पन्दत्वात् जातिमान्मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न समानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उत्पत्तिकालावच्छेदेन अन्यानां द्रव्याणामजन्यानाञ्च प्रलयाव-

च्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणे च हेतावव्याप्तिः कृतं पल्लवितेन । अत्र वदन्ति साध्य समानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्या-पक स्वसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व कत्वं स्वसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव प्रतियोगिताावच्छेद-कत्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरण तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव च्छेदकत्वकत्वं वा स्वसमानाधिकरणाः सर्व्वे यद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधि करणास्तद्धर्म्मावलीढ़सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्याभाव व्यापकतावच्छेदकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदक सम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तद्वृत्तित्वञ्च एकेन सम्बन्धेन विशेषणतावि्शे-षेण वा बोध्यमिति ।

प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्व्वतीयधूमे वह्नि व्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्व्वतीयवह्निव्याप्तिग्रहं विना सच न सामान्य लक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टेत्यादिलक्षणोपोद्घातोऽपीत्याहुः । अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्याइत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह साचेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यक ज्ञानप्रकारोधूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थोन विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परा सम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतेत्यर्थः अत्र च वह्निरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसोबोध इति वदन्ति एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्ति ग्रहे सत्यासता धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तग्रहाद्धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न

स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किञ्च धर्म्मिणि दोषवशान्नयने-
नागृह्यमाणेन स्वरूपप्रकारीभवता सामान्येन गृह्यमाणेन वा लौ-
किकसन्निकर्षविरहेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् । सामान्यञ्च
सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा सखण्डे चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्या
सत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धे
नाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति । ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासन्न
एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्प्रागभावादिर्वा नित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभाव
दशायां तया प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न तत्रापि तत्त-
द्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् एतदस्वरसे-
नैव वा द्वितीयं पक्षमाह अतिरिक्तैवेति अतिरिक्ता इन्द्रियसम्बद्धे
तादृशसामान्यज्ञानात्मिका अतीताद्यनुरोधात्सामान्यज्ञानं प्रत्या-
सत्तिः अपेक्षणीयञ्च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्म्मवत्त्वबोधसामग्र्यन्तरम्
अतएवान्धतमसे सौदामिनीसम्पातजनितेऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमं न
चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कारसन्तान इति तु नव्याः । इयञ्च धर्म्म
विषयकं ज्ञानं धर्म्मिणां प्रत्यासत्तिरितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य
अतएव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति । ततः
स्मृता सेति धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमाना-
धिकरणवृत्तिधूमत्वं वह्निमदन्यावृत्तित्वं वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूप-
वत्त्वं वा व्याप्तिः एकैव च सा सर्व्वधूमसाधारणीतिभावः । व्याप्ति
नानात्वे तु पर्व्वतीयवह्नेरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः
अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्ति
रिति द्रष्टव्यम् । गवादिपदेष्वपीति शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतु हेतु
मान् वाक्यार्थबोधः । नचैवं जातिशक्तिवादविरोधः जातौ व्यक्तौ च
शक्तिः परन्तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञाता शक्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभाव
यति चेति तदर्थादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा

यत्रादिविशिष्टादिपदाभिप्रायेण पररीत्या वेत्यपि कश्चित्। विशेषणा
ज्ञानसाध्येति। नच पक्षतावच्छेदकज्ञानजन्यतया सिद्धसाधनं यद्य-
द्विशिष्टज्ञानं तत्तद्धीसाध्यमिति सामान्यव्याप्त्यादरात् अभावत्वप्रति
योगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्रकारत्वात्। वह्निविशिष्टज्ञानत्वेन तद्व-
ह्निविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वसाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्यत्या-
द्यभ्युपगमवादः वस्तुतोविशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्नि-
कर्षात्तत्प्रत्यक्षम् अनुमित्यादेस्तु तादूप्येण व्याप्त्यादिग्रहात् अत-
एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदकानुमित्या तद्भानार्थं न
सामान्यलक्षणादरः। अस्तु वा दण्डीत्यादि प्रत्यक्षे दण्डत्वादिना
दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं
कारणम्। दृष्टान्ताभावादिति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्य-
ज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति एतेनास्तु
विशेष्यज्ञानमपि कारणं जन्यतां निर्व्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया
सर्व्वज्ञत्वापत्त्या तस्यास्तदजनकत्वे तु ततएव बाधकान्न तत्कारणमिति
निरस्तम्। प्रसिद्धधूमइत्यादि धर्म्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानङ्गीकारे
ऽपि संशयएव धर्म्मिभानार्थं सा स्वीकार्य्या धर्म्मितावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेत्वविवादात् तद्धर्म्मप्रकारकज्ञानस्य तद्ध-
र्म्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपगमात्। अत्र वदन्ति प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन
व्याप्तिज्ञानं एतद्धूमत्वेन वा आद्ये संशयोऽसिद्धः द्वितीये धूमत्वाव-
च्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयोनानुपपन्नः कथमन्यथा
पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेपि रूपं वायुत्वाभावव्यभि-
चारि नवेत्यादिसंशयः नचातिरिक्तसम्भावनया तथा विशेषतस्तूप-
स्थितानामतिरिक्तानां विशेषदर्शनाक्रान्ततया अतिरिक्तान्तरोपस्थि-
तये अवश्यं सा स्वीकरणीयेति वाच्यं यतोरूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भा-
वना तेषु विशेषदर्शनात् नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्यत्र
रूपं द्रव्यादयोरसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं

रसादि वा तत्सर्व्वं न रूपं रूपत्वाभाववत्वेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् तदानीन्तनसंशयस्य सर्व्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्त सम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिग्रहाद्यभिचारसंशयो नायुक्तः। यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्य्या तां विना सकल तत्प्रतियोगि ज्ञानासम्भवादिति तन्न अभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगिज्ञानं कारणं तत्र सामान्यलक्षणया इदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारात्मानाभावाच्च अतएवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्व संशयः तेजोऽभावत्वेनोपस्थितेतदयोगात् प्रतियोगिविशेषिततज्ज्ञानन्तु विशिष्ट वैशिष्ट्यबोधमर्य्यादां नातिशेते सकलप्रतियोगिविषयत्वन्तु तस्यासिद्धं प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्ट यत्किञ्चित् प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवेण हेतुत्वात् नच तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत् प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थायातं मानाभावात् ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावानां प्रतियोग्यादिभिन्नतया प्रतियोगिकाः द्वयाग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्त इत्यभ्युपगमाच्च अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो नाभावसमुदायः यावत्तदभावानामेकत्रासम्भवात् अननुगमाद्गौरवात्तेजोविशेषत्वादि ज्ञानस्य तेजःसामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च प्रागभावप्रत्ययोपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते। अथ घटोभविष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते नच प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्वं नचानागते घटे प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं सतद्वृत्तं तदालम्बते। नच चरमकारणरूपसामग्रीव्यङ्ग्यः प्रागभावो वाच्यः अन्यदा तदप्रत्ययात्तस्याः स्वरूपसत्याः स्वरूपेण वा ज्ञाताया स्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीतायास्तथात्वं वाच्यं तथाच सहेतुका प्राग-

भावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति वाच्यं यादृशकारणकलापानन्तरं कार्य्यात्पादादृष्टस्तद्द्धेरेव व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् अनुयोगिताविशेषादिरूपप्रागभावत्वादेः क्वचिदप्रतीतौ तादृूप्येणानुमानासम्भवाच्चेति चेत् भविष्यत्त्वं हि न वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं स्वाभाविन्यद्य भविष्यतीतिप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तूत्पत्स्यते भविष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं वर्त्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्त्वं नचेदमध्यक्षम् उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादो च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेन प्रतीयते नतु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा अतएव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसोभविष्यतीति बुद्धिः न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वोगमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वोभविष्यतीति धीः । अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धात्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्क्ष्यति नश्यति नष्टइत्यादो च प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्त्तमानातीताचोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति एतेन स्वाभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वान्नष्टइत्यादिव्यवहारः । नच तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्तमानत्वं वा निष्ठादेरर्थः चिरविनष्टेऽपि पूर्व्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेतिव्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम् । कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन क्तता वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताभिधीयते । कार्य्यानुत्पाददशायांचाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते नच प्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तो मानाभावः भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले घटोनास्तीतिप्रत्ययात् नह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रमवगाहते यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् परन्तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं नच ध्वंसप्राग-

भावितथा सम्भवतो वा ननत्र कपाले ततः पूर्व्वं परतश्च बहूनां घटानां नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च। अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्यताबुद्धिः अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादितिचेत् तत्तदधिकरणस्वरूपादतिरिक्तादेवानुगतादभावाद्वा इहेदानीं घटप्रागभावइति च प्रत्ययो न लोकानाम् अथैवं जातोघटइत्यादिवदुत्पन्नोघटध्वंसइत्यादिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोऽतिरिच्यतां ननु प्रागभावः पूर्व्वत्व तत्पूर्व्वत्वादिव्यवहारस्यातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंस प्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयकएवास्तु दुःखात्यन्ताभावस्य स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्तिं दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्तिरस्तु मानान्तरसिद्धं हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्त्तन्ते ननु प्रवृत्त्यैव तत्सिद्धिः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गस्य लाघवात्कार्य्यादेः प्रतिबन्धकत्वेनापि निरसनीयः तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनङ्गीकुर्व्वतां मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः तदुक्तम् कध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्म्मतेति क्षणः समयः तदङ्गीकारे तु क्वचिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः तदधिकरणक्षणवृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमयवृत्तित्वं वा क्षणत्वञ्च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमयत्वं स्वपूर्व्ववर्त्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा स्वपूर्व्वत्वञ्च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगी स तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि केचिदिति चेत् नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति। अथ पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यं तथाच लाघवादेकएव प्रागभावः कल्प्यते सच स्वाश्रयएव प्रतियोगिजनकइति नातिप्रसङ्गः इत्यत्रानेकत्र प्राग

भावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्धि तन्तुकेऽपि तत्सिद्धि-रिति चेत् त्रिचतुरेष्वेव तन्तुषु उत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटोत्पत्ति प्रसङ्गः तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्तिरिति चेन्न कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात् सामग्रीसत्त्वेऽग्रि-मक्षणे कार्य्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत् पटजनकत्वमिति चेत् अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटोत्पत्तेश्च न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वं कतिपयतन्तु संयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्पटप्राग-भावमपेक्ष्य सैव पटोलघीयान् यावत्त्वानिरुक्तेश्च । एतेन भिन्ना-द्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति । परे पुनरिहेदानीं घटध्वंसइतिवदिहेदानीं घट प्रागभावइति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलेन प्रागभावं सामान्यलक्षणाञ्च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति । अथाप्यवृत्तेः कार्य्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्य्याभावस्योत्तर-ज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यं तथाच लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते स्वभावाधीनत्वाच्च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रदेशनियमः संयोगादीना मिति । अन्येतु सर्व्वत्र तत्तत्संख्याविशेषाणां विशिष्य हेतुत्वोप-गमेनैव तत्तद्व्योत्पादनियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु भिन्नेषु च भिन्ना द्युत्पत्तिनियामकत्वेन प्रागभावः कल्प्यतइत्याहुः । यत्तु ज्ञानेच्छा-कृतीनां कार्य्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति मनेच्छाकृति काले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ योग्यविशेषगुणयौगपद्यस्यात्मनि निषे-धात् अतो ज्ञानाद्यन्तरसाक्षात्कारएव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञाना-दिकं गतकालीत्यभ्युपेयमिति तन्न पौर्व्वापर्य्यापरिचये धर्म्मिस्वरूपग्रहे ऽपि कारणत्वग्रहासम्भवात् इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षा त्कारात्तज्ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा

कार्य्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात् कृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृत्योः समूहालम्बने साक्षात्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च सम्भवात् विंशत्यङ्कुल्यवच्छेदेन युगपद्विंशतिप्रयत्नोत्पादवदिच्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधाच्च गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितं सामान्यलक्षणयापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्। ननु समानविषयकत्वेनापीति स्यादेतत् समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्व प्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रयएव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रकारिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितम् सामान्यतश्च तदिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्य्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः। असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्य्यस्य तथाविधोविशेषः एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकं ज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितं विसम्वादिन्यान्तूपस्थितारजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् त्वद्दिशापि च सम्वादिन्यामुपस्थित रजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात् दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात्। अत्राहुः सिद्धएव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छालाघवात् तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि नच तत्प्रकृते तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाप्यनङ्गीकारात् कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनादाविच्छा जातावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् अतिरिक्तस्य चासत्वादि-

त्यादिबहुतरमूहनीयम् । अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवाद् सिद्धत्वज्ञानमेव हेतुः । नच सिद्धत्वेन ज्ञाते तत्सम्भवतीत्यसिद्धत्वज्ञानार्थं सामान्यलक्षणेति चेन्न विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञातएव सामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसम्भवात्तदेकं ज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्धत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाप्ययं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीन ध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालत्वाद्वेत्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य च ज्ञानं सुलभमेव निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं शब्द मणिदीधिताविति कृतं पल्लवितेन । घटः स इत्यादि संशयसमाना कारो हि निश्चयस्तद्विरोधी घटो न वेतिसंशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकश्च नच प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा अतएव जातिमानितिनिश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः घटत्ववान्निश्चयस्तु घटेतरावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानोघटान्यतासन्देहं विरुणद्धि पुरुषावृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चयइव पुरुषत्वसंशयं । ससामग्रीविरहादिति घटइतिनिश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानं कारणं जातित्वादिना घटत्वज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्य प्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् ।

प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति सोपाधौ साध्यत्व साधनत्वे न सम्भवतः अतोऽभिमते इति यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते ननूपाधिः साध्यव्यापकत्वं साध्यानिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपानोपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्य निष्ठ व्याप्तिग्रहादित्यन्योन्याश्रयइत्यतआह अनौपाधिकत्वेति व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं साचानौपाधिकत्वग्रहाद्गृहीतया तत्प्रविष्टव्याप्तिज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यतआह अनौपाधिक-

त्वेति अन्योन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः । अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह प्रतियोगित्वञ्चेति तदधिकरणानधिकरणत्वन्तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदिह ग्रहीतव्यम् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावोविशेषणीयइति फलितोऽर्थः । साधनेति अनयोरसङ्करोऽग्रे दर्शयिष्यते । पक्षेतरेति पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः भावप्रधानस्य निर्देशः । पक्षमितरयति व्यावर्त्तयतीतिव्युत्पत्त्या तदवृत्तिधर्म्मवचनइत्यपि कश्चित् । तादात्म्येन धर्म्मिणएव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः अतएवाग्रे पर्वतेतरान्यत्वादिति साधु सङ्गच्छते इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवदन्योन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य सङ्गमनीयम् । व्यतिरेकइति यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न दोषाय तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषणं देयमिति भावः । यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वयव्याप्तिरिति नियमः इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्यभावादन्वयेऽपि न तथा अतः साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति भावइति तन्न अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात् एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च । वस्तुगत्येति तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्याव्यापकं तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः । यद्विषयतया ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं नान्यदनुपयुक्तत्वात् तच्चेदुक्तं रूपं तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेदइत्यभिप्रायवानाह अपिचेति । उपाधिमात्रमिति सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वमिति मते इतरथा तु पक्षावृत्तेरुच्छेदो बोध्यः । विपक्षेति विपक्षव्यावर्त्तकधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्न साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं

तदिवच्छितमित्याशङ्क्य पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तव मते नाति व्याप्तिरभिहिता वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवतस्तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमस्तद्वारणाय च विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह तथापीति तावन्मात्रस्य साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्यापकता मात्रस्य दूषकत्वाद्दोषोन्नयनोपयोगित्वात्। जातित्वादिति। तदुत्तरस्येत्यादि। उपाधित्वाभावेऽपीति उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः। दूषकताबीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताबीजञ्च न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वम् अपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च नास्तीत्यतोन स उपाधिरिति शङ्कते अथेति व्यभिचारोन्नायकतया व्यभिचाराद्युन्नायकतया अव्याप्यतया अव्याप्यत्वादिना अव्याप्यत्वमव्याप्यत्वादि। सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति व्याप्तिपक्षधर्म्मतारूपबलसत्त्वेनैकेनापि बहूनां प्रतिरोधसम्भवात् बहुत्वस्याबलत्वात् यथा प्रमाणतत्त्वबोधादौ बहुत्वमपि बलमुक्तं तन्न सत्प्रतिपक्षतायां किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्गे बहुषु तत्कल्पनागौरवमेकत्र च लाघवमिति तर्कात्स्थापकतयेति नोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषणत्वसम्भवइति भावः एवं सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे बाधस्यानिश्चयेऽसाधारण्यान्निश्चये च वैयर्थ्यात् माभूत् सोप्युपाधिरित्यभिप्रायेणाशङ्कते नन्विति। हेतुमतीति नचासङ्कीर्णबाधस्थले व्यभिचारः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा। अतेजस्त्वं विनेति तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः तेन भास्वररूपशून्यत्वादेरूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापक गुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः नचैतद्व्यतिरेकोनासाधारणः पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ तु तत्रैव सपक्षे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यं पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणइत्यभिप्रायात् जलादावुष्णत्वभ्रमदशायां तथात्वमित्यपरे। योग्योष्णेति तेजस्त्वाग्रहदशायामप्रतीतसाध्यतदभावसहचाररूपत्वमसाधारण्यमित्यन्ये। असाधारणो हि साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्य

तदभावयोर्द्वयोरपि तदविशेषात् सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम् । नचे-च्छायोव्यतिरेकित्वात् न द्वितीयः सत्प्रतिपक्षे तदनवकाशात् अतः पक्षे-तरोऽपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह व्यतिरेकिणेत्यादिना । नन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचारायुन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षेऽनुद्भावनीय त्वापत्त्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकतायामबीजत्वे उपाधि-दूषणमेव न स्यात् बीजाभावात् अत आह तस्मादिति । तदुक्त-मुपाधेर्व्यभिचारशङ्कैवेति भवतु वा पक्षेतरो नोपाधिः उपादीयताञ्च तद्व्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्त्तकेत्यादिकं विशेषणं तथापि लक्षणमसि व्यापकमेव अभावो जन्याभावो वा सकर्त्तृकाः कार्य्यत्वादित्यादावनमु त्वादौ । ननु व्यभिचाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभि-चारित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह तथेति तथा तेन रूपेण स्वव्यभि-चारेण स्वव्यतिरेकेण वा दूषकतायां व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य वोन्नायकतायामतिप्रसङ्गभञ्जिकायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् सा-धनाव्यापकधर्म्मस्योपाधित्वे साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्यतिरेक शालित्वरूपं साध्यप्रयोजकत्वं नियामकम् अन्यथातिप्रसङ्गादित्या शङ्कते अथेति अभवतोऽसतः भवतः सतः । व्यर्थत्वादिति नचैवं पक्षेतर-त्वेऽतिप्रसङ्गः तत्रापि पक्षेतरसाध्यवत्त्वादावतिप्रसङ्गात् । विषमव्याप्त स्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते नन्विति उप समीपवर्त्तिनि आदधाति स्वीयं धर्म्ममित्युपाधिः यद्धर्म्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्म्मसंक्रामकत्वं तद्बोधयति यथा स्फटिके लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसंक्रामकत्वं प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकशब्दसमभिव्याहारेण तत् यथात्र साधने असावुपाधिरित्यतोव्याप्तिसंक्रामकत्वलाभः । यदभावइति अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरितिप्रतीतिर्व्यवहारश्च तावा-लम्ब्य चेदं लक्षणवाक्यं तत्र यदि साधने उपाधिव्यभिचाराद्व्यभिचारो तदव्याप्यत्वव्याप्यत्वे वा यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्व्यवहारी एव तदा-

सम्बन्धमुभयथापि नेष्ट वृत्तिः यदभावप्रतीत्यनापि तथैव वक्तुं शक्य-त्वात् तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचार विरहस्तद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारसत्त्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभि चारविरहः व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा ईदृ-शस्य विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य तत्सत्त्वेऽपि व्यापकएव व्यभि चारसत्त्वात् नापि विषमव्याप्याभावस्य साध्यएव तद्विरहेऽपि व्यभि चाराभावात् तादृशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेनोक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्रायमुपाधिः सएव च सोपाधिः अतएव तदभावलक्षणमनौ-पाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते विरोधघटकदलद्वये च एकैकस्य व्याप्ति शरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्व्वं सुस्थम्। यदि च समव्याप्ताकाशोभयमात्रवृत्तिधर्म्मेणाकाशस्योपा-धित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् अत्र च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽपि प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्म्मोपलक्षकम्। अथैतादृशो पाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणत्वे यत्र व्यभिचारिणि नैतत्सम्भवस्तत्राति व्याप्तिः तस्यात्यन्तमसत्त्वेनाभावानिरूपणे तु तत्रत्यसद्धेतावव्याप्तिरत आह व्यभिचारे चेति यस्य यद्व्यभिचारस्य यद्व्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके व्यभिचारविरोधी स साधनाव्यापकउपाधिरित्यपि व-दन्ति। यद्व्यभिचारित्वाभावः साधने साध्यव्यभिचाराभावापादकः स साध्यव्यापकउपाधिरित्यपि केचित्। ननु यद्व्यतिरेकइति यद्व्यतिरेके ऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं भवत्येव यथा असिद्धिव्यति-रेके सिद्धिरित्यर्थः। विरुद्धत्वादेरिति विपक्षमात्रगामित्वसपक्षविपक्ष गामित्वलक्षणविरोधव्यभिचारयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियमादि-त्यर्थः यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यं हेतुश्च पक्षावृत्तिस्तत्रैकः पक्षा-वृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणः अपरश्च पक्षनिष्ठः साध्यवति हेत्वसमा-नाधिकरणः हेत्वसमानाधिकरणएव वा उपाधिस्तत्र साधनपक्षधर्मा वच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्यः यथा घटप्रत्यक्षे नित्यद्रव्यत्वा

दिमत्त्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमात्रत्वं पक्षधर्म्मावच्छिन्न साध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः। अश्रावणत्वेति। घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या। नवानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह आर्द्रेन्धनेति। पक्षधर्म्मेति विरुद्धस्थलीयो पाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या। साधनावच्छिन्नेति स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधन वतीतिविशेषणाद्वा न व्यभिचारः। ननु शुद्धसाध्याव्यापकत्व लाघवा सिद्धिशङ्कानिरासायावच्छेदकांशेऽपि निवेशनीयोऽखण्डाभावस्य घट कतया च न वैयर्थ्यं येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रूपावच्छिन्न व्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वं शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्यभि चारो व्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरुपन्यसनीयः प्रायशस्तद्धर्म्मवति तद्धर्म्मविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारि त्वस्य हेतुत्वेपि न वैयर्थ्यं अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् वस्तुतस्तूपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः उद्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमितिनियमाभावात् तदन्तर्गतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात्। सन्दिग्धोपाधिसमशीलः सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह किञ्चेति। केवलेति तथाच केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात् नतु विशिष्टस्याविरोधित्वादितिभावः उद्भाव्यो विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यभिचारेण साधनीयः तत्र विशिष्टसाध्यव्यभिचारेऽसिद्धावुद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधि रुद्भाव्यइति। तदेति प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारा साधकत्वादितिभावः। अथ वक्ष्यमाणरीत्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाप्युपाधिना आहत्यैव साध्यव्यभिचारः साधनीयइत्यत आह किञ्चेति पक्षधर्म्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकं न प्राधान्येनोपाधिर्व्याप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात्। पर्य्यवसितेति अत्र लक्षणानियामकं दूषकताबीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं व्यभिचारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे

साध्यवत्पक्षावृत्तौ व्यभिचारोन्नायकोऽव्याप्तेः वक्ष्यमाणकृतकत्वोपाधे-रदूषकत्वापत्तेश्च नहि तद्व्यभिचारेण हेतौ शुद्धसाध्यव्यभिचारः शक्योन्नयनो बाधानवतारदशायां तादृशव्यभिचाराप्रसिद्धेः नच पर्य्यव-सितसाध्यव्यभिचारः साध्यव्याप्यताबोधविरोधीति नचैवमपि कथं तत्र सद्धेतावुपाधिसम्भवो मीमांसकमतेन तदभिधानात् शब्दशब्दयो र्भावप्रधानत्वाद्वा पक्षतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणीयम् । यदि चेति एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां बोध्यम् अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयोरपि सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वात् । एवं द्वी-त्यादि असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्थान्तरवारणाय साव-यवत्वइति साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्तितायाः स्फुटतरसिद्ध्यर्थं द्रव्यसमवेतेऽनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्य्यव सानात् हेतौ च जन्यपदं परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशायामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वान्न वैयर्थ्यं नित्यमहत्त्वव्यावृ-त्तानित्ययावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न तादृशजातौ मानाभावात् वैभवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भ वात् तुल्यन्यायतया त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजात्या सङ्कर प्रसङ्गाच्च । निःस्पर्शेति साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदं गमकता तु तेन विनापि पर्य्यवसितसाध्यसमव्याप्तत्वेनोपाधिरितिमते-नेदमित्यपि कश्चित् । ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकस्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत् तुल्यं ममापीत्यत आह किञ्चेति सोपाधौ सोपाधितया निश्चिते । ननु लभ्यत्वं लाभयोग्यत्वं पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वं पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत् स्वव्यतिरेकेण पक्षे साध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः । भवति च

पक्षधर्म्मातिरिक्तधर्म्मरहिते पक्षेऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्तसाध्य सिद्धिविरोधिनी तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छिन्नसाध्याभाव सिद्धिरपि । वस्तुतस्तु पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षा-वृत्तित्वमेवोपाधित्वं सिध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्य-व्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः तादृशस्य साधनव्यापकः सं-ग्राह्यो व्यभिचारोन्नायकत्वइव पक्षवृत्तिरितरेषाम् अपरेषां सत्यपि पक्षोन्नयनत्वमस्य साधनव्यापकस्येवास्माकमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेरसंग्रहो न दोषाय परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्ष भेदादुपाधिभेद इति भेदश्च वक्ष्यते ग्रन्थकृतैव । लक्ष्यतावच्छेदक माह यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि उन्नीयतइति शेषः उन्नायकत्वं तद्यो-ग्यता सा च व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति तथाच यद्व्यभिचारो यद्धर्म्माव-च्छिन्नाभावाधिकरणीभूत यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वम् साध्यव्यभि चारव्याप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्म्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः तेना-र्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वह्नौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धनं द्रव्य-त्वादिना न तत्रोपाधिः तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वह्न्यवृत्ति-त्वात् शुद्धसाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्या-प्यम् अवच्छिन्नसाध्यव्यापके त्ववच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधिकरण वृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गतिः । द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ता-द्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या धीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतनित्यत्वे वा सति पृथिवीत्वंवद्वृत्तित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नय-नसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः । नहि पृथिवीत्वात्मक तदभावाधिकरणं तादृशं किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभि-चारव्याप्यम् पृथिवीत्वादावेव व्यभिचारात् न च व्यभिचारोन्नाय-कतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाहः अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणाञ्च तथाविधव्यवहारविषयत्वेन तदवच्छेदकञ्च यथोक्तं रूपं व्याप्यत्वा सिद्ध्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा गौरवात् अतएवेदं अल-

माकाशादित्र्यच स्वव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वे ज्ञापकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषाय अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु लाघवात् तचोक्तोपाधावप्यस्तीति चेदेवं तर्हि साध्याभाव साधनोभयाधिकरण वृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथास्त्विति लाघवात् अस्तु च सहार्थतृतीयाश्रयणेनास्यापि सएव फलितोऽर्थः एतद्रूपमात्र ज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहारइति चेत्तुल्यं त्वदुक्तेऽपि अतएव शुद्धसाध्यान्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्तादृशं धर्म्ममनुसरन्ति ते यद्वति साध्यव्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य वस्तुतस्तु यदभावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उपाधि र्लाघवात् अतएव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क्वचिदप्युपाधित्वम् यद्व्यभिचारित्वेनेत्यग्यापि स एवार्थः तथाहि यद्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवदन्यवृत्तित्वं सिध्यतीति अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्म्मी साध्यासमानाधिकरणार्द्रेन्धनादिव्यक्तेरार्द्रेन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदकधर्म्मएव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः तेन जलहृदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलहृदत्वादौ नातिप्रसङ्गः न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकाखाभावेन तद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ दैन्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण स्वाभावेन वा हेतौ तद्वति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादि व्यभिचारित्वमुपाधिरेव घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेपि धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यं न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः प्रतियोगिनस्तद्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम् तस्याप्रवेशेऽपि वस्तुतो यस्तदभाव स्तस्य तद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात् तदभावाभाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वृत्तित्वे-

नानुपस्थितेर्व्यभिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति । लक्षणमाह पर्य्यवसितेत्यादि । पर्य्यवसितपदार्थमाह यद्धर्म्मेति यद्धर्म्मवतीत्यर्थः । नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्म्मेऽतिप्रसङ्गः अथ यद्धर्म्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत् विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः लक्ष्यतावच्छेदके च साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम् साधनव्यापकीभूतधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितं विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनां प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः लक्षणतावच्छेदकवाक्यस्य प्रयोजकत्ववाचितृतीयाबला यद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वनियम इत्यर्थे पर्य्यवसानात् नैवम् जनकत्वेन वह्नौ कार्य्यानुकूलत्वाद्यात्मकशक्तिसाधने बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधेर्ग्रन्थकृतैवोद्भावयिष्यमाणत्वात् तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादाववृत्तेरुक्तरूपाभावात् एवंविधबहुलग्रन्थविरोधात् दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च । अत्राहुः यद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम् अवच्छेदकत्वञ्च सामानाधिकरण्येन नच तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवति तद्घटेऽवर्त्तमानमपि तद्घटान्यत्वं तद्व्यापकं येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्ये तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिः स्यात् स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा । यद्यपि शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता तथापि तद्धर्म्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं तद्व्यापकत्वमक्षतमेव गुणत्वादिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वं द्व्यणुकजन्य-

त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकं भवत्येवोपाधिः। एवञ्च यत्रैव स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्र वृत्तिर्यो धर्म्मः स इति तद्व्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारः साधन वति वा तद्धर्म्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावः साधनीयः साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वाधिकरणं यत्साधन-वत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्म्मवत्त्वमुपाधित्वम् एवञ्च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवदवृत्तिवारणसम्भवे पर्य्यव-सितसाध्यव्यापकत्वाभिधानन्तु व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भाव प्रदर्शनार्थं तत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारणञ्चेदं साध्यव्यापक त्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिकरण-यत्किञ्चिद्धर्म्मव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् अवच्छिन्नसाध्य व्यापकोपाधौ चान्ततः साध्योपाधिशून्या साधनवती या व्यक्ति-स्तदवृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति। रूपादिसाध्यकद्रव्य-त्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यानधि-करणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति सा-धनाव्यापकत्वम् अत्र च पूर्व्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तदव्यापक-त्वं बोध्यं तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नाति प्रसङ्गः विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्। साध्यासमानाधिकरणधर्म्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणं यत् साधनं तद्वन्निष्ठप्रति-योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता वच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्म्मवत्त्वं वा एवञ्चावगते साधन-वति साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्म्मादिना तत्सामानाधिकर-ण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति तु ध्येयम् उपाधिशरीरभानस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारादिविषयत्वसङ्घिणु तायान्तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधनं विशेषणीयम्

मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षणं पर्य्यवसितेत्यादिकन्तु व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शनं तत्र पूर्व्वं प्रतीकं व्याप्तेर्द्वितीयञ्च पक्षधर्म्मतायाः प्रदर्शनार्थं एवञ्चायमेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगीत्यर्थके अयमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सङ्गच्छतइत्याहुः । नवीनास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्यैव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवादेकशेषस्य दुष्करत्वात्तस्याप्युपाधित्वं लक्षणन्तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वं प्रतियोगित्वञ्च तदभावत्वं व्युत्पादितञ्च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वं शेषं पूर्व्ववदिति विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादिसामान्यतोदृष्टमेवैकविशेषबाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिं नचातिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामितिमतेनेदम् । स्वमते नाह यद्वेति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसंख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु आत्मैकत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरं द्रव्यपदे वा वहिर्द्रव्यपरे महत्त्वपदञ्च जन्यमहत्त्वपरमिति व्यापकव्यभिचारित्वञ्च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वम् नच द्रव्यपदवैयर्थ्यं विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचारएव हेतुः व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्वं द्रव्यत्वाव्यभिचारो द्रव्यत्वाभाववदवृत्तित्वम् । मित्रातनयत्वमिति अनुमानमिदमुपाधेः प्रमाणान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम् । ननु तदव्यभिचारित्वं तदत्यन्ताभाववदवृत्तित्वं तथाच साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह अव्यभिचारस्येति । नन्वेवं विशेष्यवैयर्थ्यं धूमप्रागभाववद्धर्म्मिभेदादवैयर्थ्यमिति चेत्तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्ति

मत्त्वमेव गमकमिति चेन्न यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-योगित्वस्य फलतः सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितस्योक्तत्वात् तथाचाय मर्थः मित्रातनयत्वाधिकरणयद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्र शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात् मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारि-त्वादिति यावत् तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः । अव्यभिचारस्येति तथाच बहुव्रीहिः यद्यद्धर्म्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्म्मावच्छिन्न यत्साध्यव्यापकव्यभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेर-घटत्वं दृष्टान्तइत्यप्याहुः । मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्ट साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारः साधनीयः । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षात्शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयो-पाधित्वं समर्थ्य साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथा त्वं व्यवस्थापयति यद्वेत्यादिना । अत्र पूर्व्ववह्निरुद्धवारणाय साध्य समानाधिकरणेति बोध्यं व्यभिचारोन्नायकत्वञ्च यत्र क्वचित् एवञ्च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः । नचैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रसवत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जल भिन्ने पृथिवीत्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवी-त्वादावतिप्रसङ्गः साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्ना-यकं तत्त्वस्योक्तत्वात् उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्व्वस्माद्भेदः । केचित्तु व्यभि-चारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण इत्यञ्च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात् घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारो न्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्ति-त्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधि-करणेत्यपि वक्तव्यम् एवञ्च रूपेण गन्धत्वादौ साध्ये रूपं गन्धत्वादि

व्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादितिव्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यं यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य तु लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः । नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वं तथापि साक्षाद्व्यभिचारानुन्नायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावने अर्थान्तरं स्यादेवेत्यत आह किञ्चेति आभासान्तरस्य तदानीं ज्ञायमानस्य तथाच तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति भावः । अत्र वदन्ति साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्यैव साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात् तमनुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावनमेवाप्राप्तकालत्वं कैव कथा परम्परया तत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य अन्यथा तत्साधकपरम्पराया अपि प्रथममुपन्यासे तथात्वं न स्यात् नच निग्रहस्थानत्वेन विशेषः प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच्च वह्निभूतस्य तथात्वायोगात् नच विभाजकसूत्रस्थले हेत्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वानुमितिदोषोन्नायकस्य संग्रहः तथा सति व्यभिचारस्यैव अ[illegible]ादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् नचाप्राप्तकालतासामाद्यत्रापि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकसम्प्रदायानुरोधादेव कर्त्तव्यः तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावकं पराभवतः प्रपथनिवारणीयतापत्तेः तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचारएवोद्भाव्यस्तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः तत्र च विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारइति वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकं तथाच साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधि

व्यभिचारवानयमिति वोद्भावनीयमितिसाध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपाधित्वैापयिकतदनिश्चयात् अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये तु बाधोन्नीतवद्भवत्येव निश्चितोपाधिः। नच स्वव्याघातकत्वोन्नायकमुपाधिः तद्धि न सर्व्वानुमानसाधारण्यं अनुकूलतर्कादिनिश्चित व्याप्तिके हेतौ तदभावात् नापि तद्व्यभिचारेण व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः अनुकूलतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तद योगात् अतएव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्व्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभिचारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघातइति परास्तम् कथकसम्प्रदायानुरोधात् बाधानुन्नीतः पक्षेतरो नोपाधित्वेन कथायामुद्भाव्यइति तु वदन्ति। पक्षमात्रेति। यद्यपि पर्व्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्तथापि तस्य व्यावृत्ति नोपाधि तायामुपयुज्यते अपि तु पक्षस्यैवेतितन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तं इदञ्चानुपाधितायां न वीजं परिभाषामात्रत्वात् किन्त्वनुकुलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चयइति द्रष्टव्यम् अतएव व्यापकताग्राहक प्रमाणासम्भवादेव। आर्द्रेन्धनेति। अथाच स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्धनत्वादिनैव कारणत्वं न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत्किञ्चातः नहि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकं तादृशाभाव प्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तत्त्वात् तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात् सत्यपि चार्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमानुत्पादात् क्लृप्तत्कारणाभावस्य वह्नेर्विशेषरूपेण कारणत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्तत्कारणाभावानां दाहप्रतिबन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादात्तत्तदिन्धनजन्यधूमं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य बाच्यत्वेऽति गौरवाच्च महति चार्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि वह्नौ महति वह्न्य-

न्तरे विद्यमानेप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावह्नेरनुत्पादद्दशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति। तदुत्कर्षेणेति आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामान्यं विना धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवह्निं विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पादनियमादार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव धूमोपधायकत्वं तस्मादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं कारणतावच्छेदकमर्थवशसम्पन्नं नान्तरीयकमेव वास्तु फलतो न कश्चिद्विशेषइतिभावः। अनन्यथेति तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्भूतरूपस्य तद्वतोद्रव्यस्यैव वा कारणत्वम् उभयथापि व्यापकत्वमुद्भूतरूपत्वेन तत्त्वं पुनरुपवर्णितमेव। घटोन्मज्जनेति ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्व नियमात् नच प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंसइव तद्ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनोध्वंस इति वाच्यम् अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातोध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः। कार्य्यकारणयोरेव कार्य्यकारणभावग्राहकप्रमाणक्रोडीकृतयोरेव। पक्षेतरस्येत्यादि ननु सन्दिग्धोपाध्यन्तरवत्पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्कामादधानः केन वारणीयः स्वव्याघातकत्वञ्च निराकृतमेव अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वात् यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका तथा पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्कापि तदाहितापि व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचारशङ्केव न प्रतिबन्धिका अन्यथा निरुपाधिकसहचारभङ्गप्रसङ्गमात्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न सन्दिग्धोपाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधानप्रयोजकरूपवता पक्षेतरेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् व्यभिचारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वाजन्यत्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च कथमन्यथा करवह्निसंयोगः सर्व्वः संयोगोवा प्रत्यक्ष संयोगधर्म्मातिरिक्तधर्म्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शब्दादिसिद्धिः निरुपाधित्वेऽपि अप्रयोजकत्वादिति चेन्न निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामित-

रेषामपि तथात्वात् अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्ते व्यभिचारशङ्का कस्यायं व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकदृढतरप्रमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैकदेशवृत्तिधर्म्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते इत्यश्च यथा नाति प्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति सत्यम् कथकसम्प्रदायानुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरोनोद्भाव्यइत्येवम्परो ग्रन्थइत्याहुः। सोपाधावेकत्रेत्यादि उपलक्षणमेतत् व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्य्यम् उपजीव्योपजीवकभावोहि न कार्य्यकारणभावोऽसम्भवात् व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्करएव विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायाम् । एकमविज्ञायाप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः । न चानुकूलतर्क्क विरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन विनाप्यनुकूलतर्क्कं व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः। यद्व्यावृत्त्येति अत्र पक्ष इति पूरणात् पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वञ्चात्र दूषकताबीजं तत्र चाप्रयोजकत्वात् साधनाव्यापकत्वं नोक्तं साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवलं यत्र साधनस्येति यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरणइतिपूरणात् साधन वन्निष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेरपवर्णितार्थमिथ्कर्षएवायं शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्वचित् साधनवति वा साध्याभावस्यैकमुन्नयनप्रकारमाह सचेत्यादि साधनवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्य साधनसम्बन्धाभावः सिध्यन् पक्षधर्म्मताबलात्साध्याभावमादायैव पर्य्यवस्यति। ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायकस्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह आर्द्रेन्धनेति । अतएवेति साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्यावश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः । द्रव्यत्वे इति द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण अयञ्च प्रायशः सम्भवतीत्यभिहितो वस्तुतः प्रकारभेदेपि न क्षतिः तथाच शुद्धसाध्य

व्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्नतद्व्यापकस्थले त्ववच्छेदक वत्यवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्ध साध्याभावः साधनीयः अतएव गगनादौ स्पर्शवत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृश साध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति। पक्षे यद्व्याप्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनविशिष्टं साध्यं निवर्त्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरस सिद्धः तत्र दूषकताबीजं यदि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानु-प्रवेशोऽव्यर्थः जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थकः जलं गन्धवत् द्रव्य-त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च अथ यथासम्भवमसिद्धेः सत्प्र-तिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः स्व हवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्व पृथिवीत्वादावव्याप्तिः साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः साध्यसाधनवत्त्व-प्रकारकबोधविरोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः विरुद्धाद्भि चैकैका-भावबुद्धिरुभयवत्ताबोधम् विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोध-प्रसिद्ध्या समन्वयइत्यपि वदन्ति यत्तु साध्याद्वृत्तित्वे सति साधनावृत्ति र्य स्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधनेऽनुगमय्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति तन्न यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतुके हेतुतासम्पाद-केन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यथापि च यथा-कथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः किञ्च तादृशधर्म्मशून्य त्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वमभिमतम् नाद्यः साध्य साधनान्यतरवति तदसम्भवात् नान्त्यः धूमेन पर्व्वते वह्नौ साध्ये महा-नसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्वादावतिव्याप्तेः। यच्च पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवदवृत्तयस्तच्छून्यत्वेन पक्षसाधनवत्ता वितिप्रमाविशेष्यत्वेन वा तावनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थ माङ्क्ष तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूष-

कतावीजं तदा द्वयोरनुगमनमफलम्। अथ यथासम्भवमुभयोन्नायक-
त्वं तदा अहृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽव्याप्तिः यदपि च पक्षताव-
च्छेदके साधने च न वर्त्तते यत्तच्छून्यत्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति
प्रतीतिविशेष्यस्य वाश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः तत्रापि किं येन
सम्बन्धेन हेतुता तेन अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्त्तते तेन उत
येन केनचित्ताद्दृशधर्म्माश्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमभिमतं नाद्यः जलं
वह्निमद्धूमादित्यादौ जलपक्षकवह्निसाध्यके संयोगसम्बन्धेन साधने
धूमादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तेः पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनावृत्तेः
संयोगेन धूमवतश्च वह्निमत्त्वनियमात् न द्वितीयः घटोजातिमान्
मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः वह्निमत्पर्व्वतपक्षके पर्व्वतोवह्नि
मान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वह्निव्यावर्त्तके वह्निसामग्र्यादावतिव्या-
प्तेश्च अतएव नेतरोऽपीत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन।
आपाद्याप्रसिद्धेः आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्या
प्रसिद्धेः। अनुमितीति अस्मदुक्तं व्यभिचारोन्नायकत्वं तदुन्नयनस्वरूप
योग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्म्मतारूपं पर्य्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकञ्चानु-
मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेतिभावः। ननु सामान्यलक्ष-
णमितरव्यावृत्त्यौपयिकं विशेषलक्षणन्तु दूषकतायामुपयुज्यत इत्यत
आह विशेषेति यथाश्रुतेऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्याप्त्या यत्किञ्चि-
द्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यं तथाच वह्निना धूमस्य धूमेन
वह्नेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरित्यर्थः
व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिः पर्य्यवसिते त्याद्यभिधाने
चाजन्ययप्रवेश इतिभावः। व्यवहारौपयिकं सव्यभिचारेण साध्यव्यभि
चारोन्नायकत्वं लक्षणन्तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्सा-
धनाव्यापकत्वं साध्यसाधनभेदाच्छिन्नमेव वस्तुतो व्यभिचारिणः साधन
स्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्गः नच रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वा
भावादेरुपाधितापत्तिः गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यक्तेरव्याप्यत्वात् तद-

व्याप्यरूपव्यक्तेस्व गुरुत्वाद्यभिचारादिति दूषणान्तैापयिकन्तु यथास-म्भवमननुगतमेवेति मतमिदं परे परिष्कुर्व्वन्ति तन्न साधीयः तथा हि साध्यसाधनव्यक्तिस्वरूपगर्भं नोपाधित्वमपि तु साध्यतावच्छेदक साधनतावच्छेदकधर्म्मगर्भं तत्तद्रूपत्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकलगुणेष्वेव निरुपाधित्वात् गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधित्वात् तथाच तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च क उपाधिरित्यत्र तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्यं नतु तद्रूपावच्छिन्नतत्त-त्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वमननुगमात् तथाच गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य पृथिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्व्वारं व्यभिचारित्वेन साधनविशेषणन्तूपदर्शितमेवेति सङ्क्षेपः। उपाधिल-क्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणं दूषकतायामनुपयोगात् अव्याप्ति-करत्वाच्चेति। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति केचित्त्विति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यस्व नोपाधिः परं प्रत्युक्ताद्यः साध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात्। सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह अनुमितीति हेतौ साध्यव्यभिचारः सन्दिग्धश्चेत् कृतं सन्दिग्धोपाधिना असन्दिग्धश्चेत्कथं तस्य सन्दिग्धोपाधित्वमिति तु तत्त्वम्। हेतुव्यभिचारेति व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वा-दितिभावः नच तत्र मानाभावः कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्य्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरणएवोपक्षीणत्वात् तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयस्याप्यभावादिति वाच्यं महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्व्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् अतएवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य

संशयाव्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः कारणोत्कर्षेणैव कार्य्योत्कर्षात् समानेत्यादि सूत्रमूपलक्षणपरं तत्रत्यश्चकारोवा अनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति । कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्तया धर्म्मिज्ञानं हेतुः धर्म्मस्य चैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात् अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्म्मिणि तथा च साधारणधर्म्मएव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः । लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसाधारणत्वं सत्प्रतिपक्ष स्थले विरुद्धयोरिव हेत्वोरिति तु टीकाकारानुयायिनः । इत्थञ्च साधनाव्यापकत्वसन्देहे साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्यभिचार सन्देहो हेतौ स्फुटएव साध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्व सन्देहात्साध्ये साधनाव्यापकत्वसन्देहोबोध्यः । उपाधेः साध्यव्यापकत्व सन्देहेनाहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात्साध्यव्यभिचार सन्देहः इत्थमेव च दलद्वये संशयस्थले व्यभिचारसंशयस्योक्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति । उभयेति एकांशेऽपरस्य एकविशिष्टापरसाध्यतायाञ्च एकैकस्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति वस्तुतः सद्धेतावपि तत्त्वा ग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः । सन्दि- ग्धेति न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको नतु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् अनैकान्तिकत्वसंशयात् मम व्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञा सादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदा- यिकत्वात् ।

उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमितिं विरुणद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह सन्दिग्धेति तद्य- तिरेकस्य क्वचिद्व्याप्यत्वेन क्वचिच्च पक्षधर्म्मत्वेन सन्दिग्धत्वात् बाधो- न्नीतेति ननु बाधेऽवतीर्णे ततएव हेतोरसाधकत्वात् कृतमुपाधिना न वासाधारण्यं पक्षस्यैव सपक्षत्वात् अनवतीर्णे तु नोपाधित्वं

पक्षेतरान्तरवत् साध्यव्यापकताया एवाग्रहात् अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यं व्यतिरेकितयान्वयव्याप्त्यग्रहस्य सत्-प्रतिपक्षरूपतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्याकिञ्चित्करत्वादित्यरुचेराह पक्षवृत्तिश्चेति पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः। व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति नापीति अनौपाधिकत्वज्ञानस्य औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य कारणविघटकतया कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया अनौपाधिकत्वज्ञानस्य कारणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम् परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनीयं सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्य्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति। व्याप्यत्वासिद्धे र्व्याप्यत्वाज्ञानेऽन्तर्भावस्तद्द्वारा दूषकत्वं भिन्नधर्म्मिकत्वं परिहरन्नाह नचेति। नहीति विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भ-वादिति भावः। साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्यु-भयथैव बहुव्रीहिः तस्मादित्यादेरदूषणं वेति शेषः दूषकताबीज चिन्तनमिति निश्चयदशामधिकृत्य यन्निश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः। व्यभि-चारज्ञानद्वारेति मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शन रूपत्वेनोपयुज्यते व्यभिचारानुमानं पुनरग्रे वक्ष्यति। व्याप्तीति साध्य सम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानव च्छेदकरूपत्वपर्य्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविर-होवोन्नेयः ननु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं स्व-त्वस्यानुगतस्याभावेन तत्तत्साधनत्वपर्य्यवसाने साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थत्वात् साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारि त्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः। व्यतिरेकिणि साधने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य चोन्न-यने उपाधिः साधनाभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारास्फुटतादशायामुपा-

अनुसरणाद्यत्राधिकरणे हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तदीयधर्म्मे नास्य साध्याव्यापकत्वग्रहः । उपाधिमात्रेति तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपाधिसम्भवादिति भावः वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणाव्याप्यव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः साध्यव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रायेण साधनाव्याप्यत्वस्योपाधित्वे च नेष दोषः । साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथात्वासम्भवात् एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सन्दिग्धोपाधिरङ्गाद्यः । नच तत्कर्त्तव्यस्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रतिहेतुसमाजादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यं परस्परप्रतिबन्धेनैवानुमित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मानाभावात् उपाधिसन्देहादिशिष्ट्ये कत्र व्यभिचारसन्देहेन तुल्यबलत्वाभावात् न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादिप्रक्काधानं वा स्वरसतः सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्वप्रसङ्गादिति । अत्र च क्वचिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया तर्कादिसाचिव्यादधिकबलत्वे च बाधोन्नायकतयापि दूषकत्वं व्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुन्नयनस्य ततोऽनुमितिप्रतिरोधस्य च दुर्व्वारत्वात् परन्तु सार्व्वत्रिकत्वं न तस्येति धेयम् । असाधारणविपर्य्ययइति इदं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाय तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्य्यम् । तदयं निष्कर्षः यत्र यद्दोषोन्नायकतया दूषकत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वे प्रयोजकम् एवञ्च यत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षाव्यापकविपर्य्ययस्याभासत्वं तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् यत्र तु पक्षताव-

र्कं दकायच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव एकदेशे प्रतिपक्ष-स्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात् साध्यविपर्य्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकं न त्वज्ञानमज्ञातस्यापि तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात्। अथ सिद्धसाध्यविपर्य्ययत्वेन चाभासत्वं व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धेरेव घटो नाभिधेयइत्यादि प्रतिज्ञापत्तेः व्युत्पादयिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः व्यापकाभावेनाप्रसिद्धेरेव व्याप्याभावस्य सिद्धत्वभ्युपगमात् पूर्व्वसाधनव्यतिरेकवत्तु नोपाधित्वेन माप्यनुपाधित्वेन नियतं वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्द्रेन्धनाभावे वह्न्यभावस्योपाधितायां धूमाभावस्य चार्द्रेन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेतौ वह्नावार्द्रेन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात् परन्तु पूर्व्वसाधनव्यतिरेकाय प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रमुच्छिद्येत सर्व्वत्रैव तत्सम्भवात् आभासत्वेपि स्थापनाया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात् वस्तुतः साध्याव्यापकस्यापि पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहादुपन्याससम्भवात् अतो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्व्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भाव्यइति कथकसमयवशादेवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति । यथाकर्त्तृत्वेति कादाचित्कत्वेन सकर्त्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेतावित्यर्थः ।

अनुमितिलक्षणैककार्य्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्म्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षतेत्यर्थः तेन न पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम् न वा तमःप्रभृतिषु समवायेनाकाशादिसाधने तद्वैकल्यम् । संशययोग्यतां निरस्यति नापीति साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सत्प्रतिबाधः । ननु तथापि पुनरनुमित्सा ततः परा-

मर्शानन्तरं स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा ततोऽनुमितिरिति फलबलात्कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति नचानुमितिजनिकेच्छेव पक्षता सा च क्वचित्स्वनिष्ठैव सर्वत्रेश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यं तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षता प्रसङ्गात् नच तस्यास्तदानीं न तज्जनकत्वं वह्नि न तद्योग्यता अनपायात् नच तदुपधानम् अनुमितेः पूर्व्वं तदभावात् नच तत्सामग्रीसमवधानं कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात् तदानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च। सिषाधयिषेति यत्रानुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम् अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा अनुमित्सापूर्व्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात्साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणं। सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्वप्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जा[illegible]तामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः धूमेनानुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शादसत्यामपि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदान्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका यदि च तत्रानुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्रानुमितेर्व्वारणाय तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वं तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धिकालीना तल्लिङ्गकानुमितीच्छा विरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छैव वा प्रतिबन्धिका साधकमानं साध्यवत्त्वनिश्चयः पाषाण

मयत्वादिना पर्व्वते तेजस्त्वादिना च वह्नेः सिद्धावपि पर्व्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्यानुमितेर्द्धर्म्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशनीयौ। यदि च पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्यसिद्धावपि विनानुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी तदा धर्म्मिविशेषेऽपि निवेश्यो नान्यथा पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेः तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् इत्यत्र लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धि विरोधिनी एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यिकानुमितिर्जायते तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात् तादृशानुमितिं प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा अतएव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनभ्युपगतइति अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्सानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्सान्तरोत्पत्त्यैवानुमिति तत्रैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः। अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायोग्यता वाच्या सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः अनुमित्सानन्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् किन्त्वनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता कालेनोत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः फलबलेन तथा कल्पनात् अथवानुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाशेपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्येऽनुमितिर्जायते तावानेव कालोऽनुमित्सयोपलक्षितः यदि च सिद्ध्यनन्तरं तन्नाशेपि द्वित्रिक्षणमध्ये विनानुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्ध स्तदा सिद्ध्यापि तावानेव समय

उपलक्षणीयः विशिष्य लक्षणं नियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति । अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्म्मतादृशव्याप्यधर्म्मान्तरविशिष्टपक्षस्य तत्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं तत स्तयोरनुमित्या ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमिति स्तत्र तदनन्तरमनुमितिप्रसङ्गः योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणं पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात् पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः तथाच यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमिति र्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं न तु तत्रेच्छानिवेशोऽपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च तेन यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितौ कस्यापीच्छा न जाता तत्राप्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनायेश्वरेच्छानिवेशनायासो नोपादेयः । यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिषाधयिषाविरहविशिष्टाया स्तस्या अभावः पक्षता अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकद्वितीयक्षणएवाव्यवहितत्वपर्य्यवसानाद्यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितय स्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु सत्त्वाणस्य किमर्थमिति चेत् यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितय स्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति तन्न यत्रानुमित्सानाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्याप्यव्यवहितोत्तरत्वं स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितय स्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं द्वितीयन्तु सिद्धे स्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री

प्रतिबध्नात्यनुमितिं तदानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभाव मात्रं पक्षतेति चेत्तादृशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणं निरुक्त रूपविशिष्टत्वेन वा नाद्यः अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गात् तादृश सकलसिद्धो अनुमित्याविरहविशेषणादानस्य वैयर्थ्यात् तत्तत्समय सम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्व प्रसङ्गाच्च नान्त्यः सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् न वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्य्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयत्वेन स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नसविषयत्वेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नसविषयत्वेन वा किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवर्त्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कारणत्वं स्यात् अव्यवहितोत्तरत्वञ्च द्वितीयएव क्षणइति नातिप्रसङ्गः न चादिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरोधिसिध्यादिविनाश स्तत्रोत्तरक्षणेऽनुमिति र्न स्यात् परामर्शस्यातथात्वादिति वाच्यम् अनुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः संस्काराद्वा तत्सम्भवात् संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात् स्याद्वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्ति भिन्नत्वेन स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वं तदव्यवहितपूर्व्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्। नचात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पूर्व्वमो यस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः तत्र तदुत्पत्ति समयेऽपि सा स्यात् तत्पूर्व्वकालीनानां सर्व्वेषां तादृशपर्वववर्त्तित्वेना

विरोधित्वादिति वाच्यम् अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपर- माणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोत्पादात् फला- नुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तरकल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारणत्वग्रहाविरोधित्वात् उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं तथा चोपमानादेः प्रमा- णान्तरत्वं भज्येत सर्वत्रानुमितिसामग्रीसम्भवात् विलीयेत च परामर्श- त्वादिना कारणत्वं बाधकत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् अनयैव रीत्या कार्यान्तरेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्चातथात्वमक्लृप्ता- नाञ्च तथात्वं प्रसज्येत अतएव न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानातिरिक्तसाधक- मानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न साधकमानं हि सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा नाद्यः चक्षुरादिसत्त्वे विनानुमितीच्छामनुमित्यभावप्रसङ्गात् न द्वितीयः सिद्धेः पूर्वं तदुप- हितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः अनुमानातिरिक्त- त्वस्य वैयर्थ्याच्च न तृतीयः अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारण- त्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारण- त्वमित्यन्योन्याश्रयात् स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोप- विरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेक- शालित्वान्नियमेन प्रथममुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वम- न्यथा बाधादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् न चानुमित्साविरहस्य प्रत्येकं विशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामिती- च्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयेच्छाविरहस्य प्रत्यक्षसा- मग्रीसत्त्वे च तादृशेच्छायामनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमिति

त्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषणतायास्तत्रापि वाच्यत्वात् स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम् अन्यतरत्वघटकयोरन्योन्याभावयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावस्य आत्मनिष्ठस्य समवायेन सिद्धेरभावः भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः मणिविशिष्टस्य वह्निरितरेतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात् तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणं एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणवत्त्वं संयोगादेस्त्वन्यादृशमिति सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तं एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापेक्षया बाधाभावस्य लघुत्वेपि सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात् विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्व्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति । अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषा हेतुरस्तु नचैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रत्युत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः उत्तेजकानामननुगतत्वात् तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेदिहापि दर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्याननुगतानतिप्रसक्तं दुर्व्वचं सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्व्वारः एकस्य च पुंसः सिद्धिसत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः तत्तत्पुरुषीय-

तादृशानुमितिं प्रति सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् न हीदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति न चान्यत्रापि तद्विशेषसामग्र्यन्तरमस्तीति तत्कल्पने चातिगौरवं इह जायमाना सा सिद्धग्नरैव स्यात् सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् समाजनिष्ठानुमितिसामान्यन्तु स्यादेव कार्य्योत्पादविरहस्य विना कारणाभावमसम्भवात् करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् अन्यथा यथासम्भवनिमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात् सा नोत्पद्येतेति चेन्न यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतयान्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं नतु सर्व्वस्य गौरवात् अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणमात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकराण्व विजयेरन्निति। प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरलत्वस्यानुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाश्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः।

लक्षणोपोद्धातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति पक्षेत्यादि। व्याप्तिस्मरणेति स्मरणत्वमविवक्षितम् अव्यापकत्वात् लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वलाघवात्। कल्पनालाघवमाह परामर्शेति परामर्शहेतुत्ववादिनाप्यनुमितेः पूर्व्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यं तथा चातिरिक्तधर्म्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व्ववर्त्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना

लघीयसीति । ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्यालोकत्वेन च पक्षधर्म्मतायां ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह एवमिति यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेनैव रूपेण पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः ज्ञानद्वयादिति हित्वमविवक्षितं लाघवात् अवच्छेदकलाघवात् आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञाने हेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यासम्भवात् एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयत्वमित्याशयेनाह तस्यैति । यद्वा व्याप्यत्वज्ञानमिति व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह उपजीव्यत्वादिति विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वयं आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धमित्याशयेनाह तस्यैति । असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अथेति अयं पक्षवृत्तिः हेतुरिति लाघवादितिशेषः । अनुमितिसामग्र्या इति स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति । अथेत्यादि अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधी स्तत्रत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमनुमितिसामग्रीविरहप्रदर्शनाय । एवञ्च सिद्धे पूर्व्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तस्यैव तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघुरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्म्मावच्छिन्न

व्याप्तिज्ञानत्वेन वैजात्यस्य कारणत्वे मानगौरवात् विनिगमनाविरहाच्च तथापि च नियतपूर्ववर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह यत्र चेति। तेन विनेति तथा च व्यभिचारात्कारणत्वं बाधितमितिभावः। स्वतोव्यभिचारं निरस्यति अस्मदुक्तेति। अनवस्थानादिति। नच धूमान्तरसन्निकर्षे तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमिति लिङ्गविशेष्यक परामर्शाद्यावदनुमितिसम्भवः धूममात्रसन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमवत्त्ववैशिष्ट्यग्राहकविरहाच्च असाधारणमिति शरीरादिव्युदासः आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यं तदपि प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन च विभागान्न तद्व्याघातइत्यपि कश्चित्। यद्वा असाधारणमसन्निहितं तथा च यज्जातीयप्रमायां मनोऽन्यकरणानामसन्निहितं सत् यद्बहिर्विषयकप्रमोत्पादकं यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं तत्तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिः ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वाद्बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति। संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ येनोपनयादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशादप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत किन्तु धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्षादेः स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह संशयेति। व्याप्यत्वानुमानादिति धूमत्वादौ वह्न्यादिव्याप्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्त्वनिश्चयदशायामन्यदात्वसंसर्गाग्रहादेवेति। अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यासम्भवेऽप्यनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि तत्कल्प्यते कारणं विना कार्य्योत्पत्तेरसम्भवात् तेन च विना तत्रानुमितेरसिद्धत्वान्न तस्यापि हेतुताबाधः नवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वानुभवसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः

मम तु क्वचित्कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयवानाह अतएवेति तुल्यमित्यभ्युपगमवादः यत्र यदवच्छिन्ने यथाहि तदभावेन तदभाव व्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टेन तत्संशयः तथा यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्त कधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलाद्व्यावर्त्तकस्य तदभावो यदव-च्छेदेन वा तदभावोऽवगतो यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभाव व्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशयः तदभावादिवच्च तदन्योन्याभावादिक्तादात्म्ये न संशये च तदन्योन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः एवं न तद्धर्मोऽपि विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । नन्वित्यादि इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा भावत्वाभावत्वयोस्तत्त्वयो रित्यर्थः लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात् भावत्वाभावत्वे त्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्ताश्चाभावमभ्युपेत्य केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु द्रष्टव्यम् । एवमिति लिङ्गं व्याप्य त्वे साध्ये लिङ्गतावच्छेदकं वा वक्ता । यद्व्यतिरेकेति यत्संशयव्यतिरेक निश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत् यद्वा तद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानु-त्पत्तो तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कार-णत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम् अतएव क्लृप्तनियतपूर्व्वभाव-तया भेदग्रहाभावएवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्यास्तु वेत्यादि वक्ष्यति । सामान्यतोविशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु स्यादे-वेत्यभिप्रायिकामाशङ्कां निरस्यति न चेति अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः । नचेत्यादि अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोभवितुमर्हती त्यर्थः । अभेदेति तथाचातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्य मिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह तथापीति विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे गोपदशक्यताव-

च्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतो मधुरत्वेति मधुरत्व व्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेतिपक्षतो न विशेषः । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह अन्यथेति । व्याप्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह गवेतरेति गोत्वस्याप्रवेशाज्ज्ञाता अतः अत्र च यथा साध्यं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेना-भावादिसाधारण्येऽप्यदोषात् व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

लिङ्गं लिङ्गतावच्छेदकं तथाच न व्यभिचारः नतथा न तेन व्यभिचारवारणम् । नहीति धूमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्तार्थं न चैक धर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्वएव गौरवमिति वाच्यं वाष्पैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात् अन्यथा वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात् । अन्यथेति विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्षउपयुज्यते तत्त्वज्ञान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम् अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदवृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् एवज्ञान्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तत्राप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः । अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्ध व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह किञ्चेति । वह्नीत्यादि व्याप्तेर्व्याप्त्यनवच्छेदकत्वादिति भावः । मानाभावादिति वस्तुतो विशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यताम् किं तेन न हि वस्तुतो व्याप्त्यवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्त्यव-

च्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते नच तद्ग्रहेऽनुमितिरपलपनीया मानाभावात् कल्पकत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तं सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृशधर्म्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्ति र्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः अतएव व्याप्यत्वभानांशे प्रकारतया यत्तादृशोधर्म्मोभासते तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुः वह्निव्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणत्वादिव्याप्तिज्ञाने तत्रापि प्रकारकत्वादिति परास्तम् । धूमसमानाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे सएव प्रतिबन्धक स्तद्ग्रहेत्वनुमितावियापत्तिरिति वाच्यम् एवम्बिधेष्टापत्त्यैव सर्व्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचार ग्रहपक्षधर्म्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे मिथोव्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकतोक्तयापुपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं एवं यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम् । तत्तद्धर्म्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेपि समानमिति चेत् सत्यं प्रतिबध्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगपदुप-

स्थितो लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतर रूपावच्छेदेनाप्यक्षतत्वात् इत्याशयवानाह अपि चेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावे इत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्म्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्म्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिः धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमितिज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रकारत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यं तथा च लाघवात्तादृशव्यापकत्वपक्षधर्म्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति चेन्न गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदृ.षणग्रस्तत्वात् वह्न्यत्यन्ताभाववदवृत्तिधर्म्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीनामनुगमात् । नन्वत्र कारणे कार्य्यमेव प्रमाणं तच्च कार्य्यकारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह कारणताग्रहेति कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्मान्तरनिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः सम्भाव्यते तावदिदं धर्म्मान्तरकल्पनं विना कारणत्व-

स्यैवाशक्यनिर्व्वाहत्वादिति चेत् सम्भाव्यतां न तु तत्प्रतिबन्धकं सामा न्यतः कार्य्यकारणभावग्रहस्य प्रायशोविलयप्रसङ्गात् तत्र तत्र क्रम नियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहेणागत्या गौरवमप्याश्रीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति। व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति नचेति। अनुमान योरिति अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहो-पगमेपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भावः। नियतव्यापारेति एक सम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्ता वपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्-प्रमाव्यक्तिं प्रति कारणत्वेपि न क्षतिः प्रमावैजात्यस्यैवान्य प्रमाणा न्तरनिमित्तत्वात्। नचात्रापि प्रमावैजात्यमनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावाच्च उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् अतएव वाह्यान्तर प्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्रतियोग्यादिविषयत्वम-न्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात् ज्ञानद्वयकल्पने च स्थैर्य्यमात्रमुच्छिद्येत व्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम्। नच प्रमाणान्तरा सहकृतोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः इतरासहकृतत्वेना जनकत्वात् असिद्धेश्च उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजनन स्यैवोपगमात्। पृथगिति नचैवं धारावाहिकोच्छेदः इतरमात्रा विशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात् कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह न चेति। गौरवादिति न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिरभावग्राहकसामग्र्या बलवत्याः प्रतिबन्धात् अभावाविशे-षणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् वस्तुतः स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं नहि विशिष्ट

प्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वं मानाभावात्। तर्हीत्यादि वस्तुतोऽत्र क्वचिदपि गृहीतस्य धर्म्मिणि साधारणधर्म्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारणी विशिष्टधीरियांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्म्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्म्मे व्याप्तिमनुसाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम् धूमत्वत्वाद्यनुपस्थित्या धूमवादेर्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वह्न्यननुमिति प्रसङ्गाच्च एतेन यद्धर्म्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्म्म विशिष्टएव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्व्वतो वह्निमानित्यपि परास्तं माना भावात् चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दन त्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचारश्च यदि चावच्छेदकधर्म्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासतइति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्व्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु न हि लिङ्गोपधानभाने बाधकमन्यत्साधकविरहात्। हेतुसाध्येति सम्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थ प्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विनासम्भवादिति भावः। विशेषणेत्यादि विशेषण विशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनञ्च विपरीत ज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्म्मदर्शनत्वेन विशेषण स्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते। एकैव ह्येति वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वह्नेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां ज्ञातायनो नहि बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् कथमन्यथा पक्षधर्म्मे वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते न चाधेयतया

मुख्यविशेष्ये साक्षात् तद्ग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदोभासतइति न दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यं मानाभावात् धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्यभिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेपि वह्निमदभेद ग्रहेणैव ज्ञातार्थत्वाच्च एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तं चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डायमासीदयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् अतएव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति परास्तम् नयनादिना रजतादेरभावग्रहे भेदारोपादौ व्यभिचाराच्च अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनोदण्डीति निश्चय इति चेत् क्वचित्तल्लक्षचरितधर्मादर्शनात् तदस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात् सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात् युक्तञ्चैतत् अथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः नहि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः न तन्निश्चय इति चेत् किं तेन उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति अस्तु वा तथा तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्यैव तद्दर्शनान्निश्चयस्यापि सम्भवात् मा भूद्वा नायनादिरयं ज्ञाताशनादि निर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशनियमस्यात्यन्तं बाधितत्वादिति। उच्यते। अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्शः मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत् कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वमनुभवत्वादिति चेत् किमेवमनुभवत्वमन्यत् प्रत्यक्षत्वात् स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेत् अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्वग्रहप्रसङ्गाच्च तद्ग्राहकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न तथेति चेदात्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि

न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं सामान्यलक्षणानङ्गीकर्त्तृनये चाप्रसिद्धवह्न्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्निकर्षा सम्भवात् एतेन शब्दादिकं व्याख्यातं व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धा भावसाध्यकानुमिति र्नच साक्षात्कारिणी तत्रोपनयस्यासम्भवात् एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वं जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित् तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगित्वग्रहइत्यपरे । मानाभावादिति तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । उपसंहरति तस्मादिति वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रक्ष तावत्तेः वस्तुतोव्याप्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणान्यतरविशेषणविशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात् । लाघवादिति अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्म्मो मात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामानाधिकरण्यं वाच्यं नचैवं हेतोर्व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेदस्तु तावदेव मापातत स्तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं । नचैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं संशये इष्टत्वात् व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्म्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात् तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्म्मान्तरग्रहस्यैव तस्यापि विरोधित्वात् अन्यथात्विष्टत्वात् पर्व्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरितिज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्व्वतवृत्तिधूम व्यापको वह्निर्धूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम् । नच साध्याप्रतियोगिकस्व समानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्याप्रतियोगिकत्वावच्छेदकस्व समानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः साध्यप्रतियोगित्वञ्च

केवलान्वयिनि साध्यस्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्यं गौरवात् व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेन यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वासम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वपर्य्यवसायित्वाच्च व्यापकतायाश्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रतियोगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्यत्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपव्यापकत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्य लघुत्वात्। तद्धेतुतावादिनं निरस्यति अतएवेत्यादिना वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्य धर्म्मवद्वृत्तेरत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्म्मे तद्वति वा भासते नतु विधेयधर्म्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्य धर्म्मवति यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः। साध्येति अयोगोऽभावप्रतियोगित्वं तथाच साध्ये साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। स्यादिति न स्याच्च केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम्। न पक्षेति एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभिसन्धाय साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति। मानसएवेति प्रायिकत्वाभिप्रायेण तेन क्वचिच्छब्दादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः पक्षसाध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्साया अनुमितिसम्भवात्। व्यभिचारादिति नच यत्र यदुभयवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं कारणं तत्र तदेकतरोपसर्ज्जनस्यान्यतरस्य अन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यं मानाभावात् अत्र चेदमस्वरसबीजं पक्षधर्म्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेनाभावज्ञानं वक्ष्यमाणादावभ्रान्तमसम्भवि तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तं पक्षधर्म्मे धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकं येन

रूपेण पक्षधर्म्मताग्रहस्तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताज्ञानञ्च मीमांसकमत निरासेनैव निरस्तमिति स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणि दीधितौ विवेचयिष्यामः ।

परिचायकञ्च परिचेयव्यावर्त्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह परिचेयइति । विशेषणतया तत्त्वे पुनराह तथाचेति । अवच्छेदकता मात्रेण चान्यथासिद्धावाह अन्यथेति । अपिचेत्यादि या यद्विशेषण समानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति । सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्म्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि तादृप्यस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय च धूमवानित्यादि ज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वाद्विशेषणसमान कालतयेति धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यनुमितेः धूमाजन्यत्वात् विशेष्य ति विशेष्ये विशेषणभावापन्नं यत्समानकालीनत्वेन धर्म्मान्तर वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः तदानीं धूमवान् पर्व्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसवत्त्वादित्यादौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्यैव धूमस्य समान कालत्वं वह्नौ भासते नतु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य अनुभवसिद्धोह्ययं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विशेषणताविशेषः विशेषणं धर्म्मितावच्छेदकं विशेष्यञ्च विधेयम् तथाच विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं यद्धर्म्मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेनावगाहते या अशाब्दी बुद्धिः सा तद्धर्म्मजन्येति पर्य्यवसितोऽर्थः धूमकालीनवह्निमानित्यादौ च विधेयतावच्छेदकधूम कालीनवह्नित्वावच्छिन्नं न धूमकालीनत्वेन भासते परन्तु वह्नित्वावच्छिन्नं धूमवानयं धूलकालीनवह्निमान् पर्व्वतो वह्निमानालोकादित्यादौ च न धूमवत्त्वविशिष्टे धूमकालीनवह्निमत्त्वं भासते किन्तु तादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वह्निमत्त्वं सम्बन्धमर्य्यादया यत्समान कालीनत्वमवगाहतइत्यपि वदन्ति । अथवा विशिष्टत्वं व्यावृत्तत्वं तच्च तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदे च धर्म्मद्वय मात्रोपदर्शके तथाचैकस्मिन धर्म्मे यद्धर्म्मसमानकालत्वग्रहाजन्या

या अशाब्दी तद्धर्म्मसमानकालीनत्वबुद्धिः सा ज्ञायमानतद्धर्म्मजन्ये-त्यर्थः एवं न क्वापि व्यभिचारशङ्का साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमान कालीनत्वं क्वापि नानुमितिविषयो मानाभावात्। नवीननये तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासतइत्यन्यदेतत् दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यादिशाब्दधीवारणाय अशाब्देति तुल्यन्याय-तयोपनीतभानवारणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति एतन्नये चातीतत्व:ग्रहेप्यतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गका-लीनत्वावगाह्यनुमितौ व्यभिचारः कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः तद्वैशिष्ट्यांशे च प्रमात्वं वाच्यं वर्त्तमानत्वं वा तादृशधर्मविशेषणमि-त्यपि कश्चित्। केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदकं तथाच वर्त्तमान विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्म्मान्तरवैशिष्ट्यावगाह्यशाब्द ज्ञानत्वादित्यर्थः एतच्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव समान कालीनत्वानुसरणन्तु तादृप्यविषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदक जन्यत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनायेत्याहुः। परामर्शएवेति नच कारणताव च्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृश्यमानत्वे न परामर्शाजननादिति वाच्यं व्यापारं [illegible] रूपान्तरेण हेतुत्वे पि फलम्प्रति तादृप्येण हेतु तायां विरोधाभावात् लिङ्गत्वे नैवानुमितिहेतुतापरामर्शस्तु व्यापार मात्रमित्यपि केचित्। परामर्शाविषयस्येति विनिगमनाविरहो विशेषणत्वं वा तस्य हेतुत्वे बीजं नचेदमज्ञायमानेऽस्तीति भावः नच विशिष्टस्य कारणत्वं गच्छन् प्रमाणं विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथाचापरामृश्यमानस्यापि लिङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्ध मिति वाच्यं यतोहि लिङ्गत्वं न साध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात् नापि परामर्शविषयतावच्छेदकमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्य वानुमितिहेतुतापत्तेः नचेदं प्रामाणिकं तथान्वयव्यतिरे-कादिविरहात् अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिकं प्रतीष्टसाधनत्वाकाङ्क्षादि कुक्षिनिक्षिप्तस्य जगतएव हेतुतापत्तेः नवा वास्तवो विनिगमना

विरहेऽपि प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्यापत्तेः व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञायमानत्वेऽतौ च लाघवात्तादृशज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् । किञ्च कालान्तरीयतादृशज्ञानविषयादपि लिङ्गादनुमितिप्रसङ्गः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वान्नतु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव गौरवात् इतोऽपि च प्रतिबन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेदकत्वं परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्रप्रयोजकत्वाभिधाने लाघवादावश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्वं तत्र च नातिप्रसङ्गशङ्कापि । अथैवं संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगाद्योः कारणतायामपीदमेव विनिगमकं स्यादिति चेत्स्यादेव यदि न स्यातामिन्द्रियादेः स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ स्याच्च व्यापारेण व्यापारिणोऽव्यवधानम् नचानुमितिमात्रे तौ लिङ्गस्य नचातीन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापारइति । अपि च चैत्रेण परामृश्यमानाल्लिङ्गादपरामृश्यतोऽपि मैत्रस्यानुमित्यापत्तिः तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृश्यमानलिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः इच्छाकृतिसुखदुःखस्मरण विशिष्टज्ञानशाब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्म्माधर्म्मनिर्णयविशेषणभानपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्थप्रत्यास[illegible]ा हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति क्तं पल्लवितेन । एकान्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावादिर्वर्त्तमानएव सर्व्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह यदि चेति । किन्तु तत्प्रागभावइति तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्वग्रहान्न तत्कालीनसाध्यसिद्धिरिति भावः । अपिचेत्याद्यभ्युपगमवादः नियतसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपवादत्वात् धूमप्रागभावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत् किन्नातः नचैतदपि व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् अन्यथा धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् । अथ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वञ्च तद्धर्म्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वादिकं तच्च विशे-

मणां धर्म्मो व्याप्त्यवच्छेदकः नच धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रति योगितात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं गौरवादपि तु धूमसमानाधि करणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् एवञ्च न धूमप्रागभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं व्याप्त्यवच्छेदकम् अतएव प्रमेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेत् मतं तर्हि जातिसमनियतोपाधिगुणादीनां व्याप्य त्वेन लाघवेन गोजलादिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेरवच्छेदकत्वात् नतु सास्नाखेद्वादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात् प्रस्थितञ्च गोत्वादिवृत्तिधर्म्माणामवच्छेदकत्वेन आपतितञ्च ते नीलधूमत्वादे र्व्याप्त्यवच्छेदकत्वेन नीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभाव स्यातिरिक्तत्वात् प्रमेयधूमत्वादिना वक्ष्याद्यव्यापकत्वार्थमिव खेद्वत्वा दिना व्याप्यत्वार्थमपि लघुगुरुसाधारणस्यावच्छेदकत्वस्योपादाने कुत स्तदुदासइति। तथाचेति तत्रैव क्लृप्तसामान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वं यत्र कल्प्यकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य न गौरवम् अन्यथा विशेष कारणकलापविलयप्रसङ्गादिति भावः। धूमकालीनेत्यादि सामा- नाधिकरण्ये कालविशेषस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः। यदा यत्रेति कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेशयोः साध्यं सिध्य दसति बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति। पक्षतावच्छेद- केति पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्यर्थः। किन्तु व्याप्तीति नच स्मरणात्मकपरामर्शस्थले तदसम्भवः तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कार द्वारा परामर्शहेतुत्वात् फलाजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनक त्वे विरोधाभावात्। नच विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्ति- ज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानु- मितिहेतुत्वमिति वाच्यम् व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां विशिष्ट विषयकत्त्वाभ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेपि व्यापारव्यापारिभावावि- रोधात् नहि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण तेन रूपेण तयो र्मिथोहेतुहेतुमद्भावेपि नियमो मानाभावात् इन्द्रियतत्संयोगपद

ज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च नचैवं धारावहनस्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरसद्धारा विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात्। यत्तु तथानियमेऽपि न क्षतिर्विशिष्टस्मृतेरपि व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्कारेण वा जननाद्व्याप्तिविषयत्वेनैव करणत्वादिति तन्न अन्यत्व विशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वात् निश्च साधारणेन च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षनिश्चयत्वेनानुमिति हेतुत्वात् यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थितावपि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमितिरीत्या परामर्शादनुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव करणत्वं वाच्यम्। यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां करणत्वमिति तन्न अन्यम्प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्धत्वात नच तत्र फलाननुगमनं प्रतीति वाच्यं गौरवात् नचैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढत्वमपि दण्डे घटजनकतावच्छेदकं न स्यादिष्टत्वात् दण्डत्वेनैव तथात्वात् क्वचिद्घटानुत्पादो भ्रमिरूपद्वारविरहात् क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रममवहिता दण्डाद्घटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् भ्रमिविशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यान्नस्याच्च घटार्थितया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः प्रथमं भ्रमेरुपधानानिश्चयात् अस्तु वा भ्रमि प्रयोजकोऽवयवसंयोगविशेषादिरेव तथा प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्रमिजनकतां किमिति न रोचयेः। अतएव सौवर्णवैणवादिदण्डेष्वननुगतदण्डत्वविरहेऽपि न क्षतिः। किञ्चैवं प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानजनकत्वेन शब्दादीनां शाब्दबोधं प्रति च तज्जनकाकाङ्क्षादिज्ञानजनकत्वेनानुमानसंस्कारतत्तद्विशेषणज्ञानादीनां कार्य्यान्तरं प्रति च तज्जनकतत्तत्पदार्थकारणानां तत्तत्पदार्थकारणत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव हेतुत्वं प्रथ-

भोपस्थितत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति चेत् किमिदं प्रकृते पारिभाषि-
कृतम् इदं पुनरिच्छाविधेयं विशिष्टविषयकत्वेन कारणत्वे केवलविशे-
षणादिविषयत्वेन न हेतुत्वं तदवच्छिन्नकार्य्यजनकतावच्छेदकान्तरा
व्यापकरूपेणैव तदवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् दर्शयिष्यते हि तथान्यथा
सिद्धत्वमन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालतत्संयोगादीनां जन्यत्ववि-
शेषितेन शुद्धेन वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति च
विशेषणतावच्छेदकविषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् अनुमितिशाब्दबोध
चिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिज्ञानविषय
विशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वे अनन्तकार्य्यकारणभाव
प्रसङ्गाच्च नचात्र करणान्तरासम्भवादगत्या परामर्शजनकज्ञानस्य तथा
त्वं कल्प्यते चिकीर्षां प्रत्यपि कृतिसाध्यताज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वा
पत्तेः तत्र मनएव करणमिति चेत् इहापि तदेवास्तु मनोऽसाधारण
करणकज्ञानत्वेन मानसत्वापत्तिरिति चेच्चिकीर्षादिसाधारणतत्करण
कत्वस्येव ज्ञानत्वविशेषितस्यापि तस्याप्रयोजकत्वात् किं तर्हि मान
सत्वे प्रयोजकमिति चेत् किन्नाम प्रयोजकं कारणञ्चेन्न किञ्चित् कार्य्य-
ञ्चेत्तत्प्रत्यक्षं व्यापकञ्चेत्प्रमेयत्वादि व्याप्यञ्चेत्तत्सामग्रीजन्यत्वादि तद-
वच्छिन्नोत्पत्तिनियामकञ्चेत्तत्सामग्री करणाभेदे कथं कार्य्यवैजात्य
मिति चेत् सामग्रीवैलक्षण्यात् यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षा
सुखादीनां यथावाग्निकरणकानां पाकजानां कथं तर्हि प्रमाणविभाग
इति चेत् करणविशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति विभाव्यताम्। अपरे
तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा नानुमितिमात्रं प्रति
हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदात् किन्तु पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन
ज्ञानत्वेन वा पक्षोपि धर्म्मिमात्रं पक्षताया अप्यननुगमात् तत्तत्पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टवह्न्यनुमितिं प्रति तत्तद्विशिष्टे वह्निव्याप्यवत्तापरा
मर्शत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे वह्न्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न तादृश
परामर्शत्वेन हेतुता गौरवात् किन्तु वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात्

वस्तुतो वह्निज्ञानत्वेनैव तथा अतिलाघवात् एवं वह्न्यभावानुमितिं प्रत्यपि एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वदन्ति । कृतं पल्लवितेनेति ।

केवलान्वयीत्यादि केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये असिद्धिपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकि गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृत साध्यव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानेपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः वह्न्यभाववान् वह्निव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाप्रसङ्गः अतएवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यल्लिङ्गज्ञानं न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतु स्तत्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्यत्वं विपक्षत्वव्याघातो विपक्षत्वासिद्धिः । ननु व्यावृत्तत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तच्च लघुगुरुसाधारणं गगनादिनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकञ्चेति न व्यभिचार इत्यत आह एवमिति । नन्वभावप्रतियोगित्वादिकमभावादिव्यक्तिभेदान्नानैव अनुगतव्यवहारस्तु कथञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकधर्म्मानुगमादेवञ्च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्याशङ्कते तत्रेत्यादि । यत्र हीत्याद्यभ्युपगमवादः वस्तुतो भूतलादिदेशे समये च तस्य वर्त्तमानत्वादाकाशाभावतुल्यत्वाच्च । अभावाभावस्येति सावधारणं भावत्वात् यदाकाराभावार्थाः स्वाभावविरहात्मत्वं

वस्तुनः प्रतियोगितेति प्रतियोग्येवेति प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभाव-रूपत्वनयेऽपि न क्षतिः तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रतियोगित्वात् । असाधारणाइति प्रतियोगितावच्छेदकाइति तु तत्त्वम् अथान्योन्यात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियोगितावच्छेदक सम्बन्धएवाभावाभावः सच क्वचित्तादात्म्यं क्वचिच्च संयोगादिरिति चेन् यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वस्य व्यवह्रियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्ध्योश्च मिथ-स्तथात्वमानुभविकं नच तत्सम्बन्धवत्त्वस्य तद्विषयः सम्बन्धसम्बन्धवत्त्वा वह्निवत् क्वचित्सम्बन्धबुद्धिर्विशेषदर्शनतयोपयुज्यते नच स्वतोमानाभा-वात् अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत् प्रतियोगितावच्छेदकासम्बन्धस्या भाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न तथात्वम् सम्बन्धविशेषेण च विरो-धित्वं तुल्यमेव अनतिप्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेना भावत्वकल्पने क्वानुगमसम्भावनापीति व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियो-गितावच्छेदकत्वात्तदत्यत्यन्ताभावविलयप्रसङ्गोभवतां तदभावविलोप प्रसङ्गश्चेति । लक्षणमपरिष्कुरुते वृत्तिमदित्यादि आकाशस्य तद भावाभावत्वमित्यभ्युपगममात्रं भाववति तदभावासत्त्वप्रतीत्या हि भावस्य स्वाभावाभावत्वं कल्प्यते न चेद् तथा अभावप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धएवेत्यन्नानधरवात् अभावप्रतियोगित्वस्याप्रयोजकत्वात् एवञ्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्ब न्धेन केवलान्वयित्वमिति सूचयितुं वृत्तिमदिति अतएव ज्ञानस्य ज्ञान त्वस्य च समवायेन ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणसमवायादिनासम्ब न्धेनाभावप्रतियोगित्वेपि विषयतया परम्परासम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन च केवलान्वयित्वं संयोगाद्यभावोपसंग्रहाय च प्रतियोग्यसमानाधि करणत्वेनाभावोविशेष्यः आकाशाभावोपि च यथा प्रतियोग्यसमा-

णाधिकरणत्वयोगमधस्तात् वृत्तिमतस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमिति वार्थः व्याप्यवृत्तित्वार्थकं वृत्तिमत्पदमभावविशेषणमित्यपि कश्चित् तादात्म्येनाभिधेयस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिवदखिलमालोकनीयम्। प्रमाजातीयेति तथाच तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वमर्थः इत्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वम्। नचैवं विरुद्धयोर्धर्म्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यं तादृशधर्म्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितायां विवक्षितत्वात् क्वचिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीते स्तस्याऽतथात्वात्। सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते तथापीति व्यक्तित्वसाध्यस्य घटवृत्तित्वसाध्यस्य साध्यसिद्धिविरोधी साध्यसिद्धिनिवर्त्त्यः विशेषणविशेष्यभावभेदेपि विरोधिविषयतामात्रेण प्रतिबन्धकत्वमनुभवबलादास्थीयते नह्नीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतरनिश्चयेऽत्र साध्यं न वा इदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति। पक्षनिष्ठेत्यादि पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य साध्यसाधकत्वेन कथञ्चित्साध्यसिद्ध्यनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन तदभावस्य तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञानविरोधित्वेन वा रूपेणाभावस्य योग्यतात्वात् व्यतिरेकः विपक्षे हेतोरभावः व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावहेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्यहेतू तयोर्व्याप्तौ। अत्र वदन्ति साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्ति र्लाघवात् प्रायशः साधनभेदेप्यभेदाच्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलं साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताधीः कारणमिति नातिप्रसङ्गः आकाशादेस्तथात्वेपि पक्षधर्म्मता

ज्ञानविरहान्नानुमितिः निविशतां वा तत्र साध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा अथ साध्याभाववद्वृत्तित्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनानुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यसाधारणमिति चेत् स्यादेवं यदि व्यापकताज्ञानं व्यभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात् नचैवं वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने हि वह्नित्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वञ्च सम्बन्धमर्य्यादया भासते धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमित्यत्र च वह्नित्वत्वेन वह्नित्वे प्रतियोगितात्वविशिष्टतदवच्छेदकत्वत्वविशिष्टाभाव इति विषयविरोधविरहात् विशिष्टस्य वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेन प्रकारान्तरानुसरणे च सुतरां मणिमन्त्रादिन्यायेन च प्रतिबन्धकतायां मानाभावात् व्यापकताज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभविकं न वा यौक्तिकं ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगात् अन्यथा जातिर्मानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वादिना वा तथात्वग्रहेऽपि तत्प्रसङ्गात् एतेन केवलान्वयिसाध्यकत्वज्ञानमेवानुमितिहेतुरित्यपि परास्तम् । सर्व्वजनानुभवसिद्धानुमितिभावे धूमादिदर्शनानन्तरं जायमाने उत्कर्षमाणव्यतिरेकवह्न्यादिज्ञानेऽसम्भवाच्च प्रमेयत्वादेश्च घटादिवृत्तित्वं केवलान्वयित्वेन कथञ्चित्तद्वृत्तिधर्म्मव्यापकत्वेन वानुमेयं नतु ज्ञेयत्वादिहेतुका तदनुमितिरानुभविकी एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमपि नानुमित्यौपयिकं गौरवात् व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च वह्न्यभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञानं धूमाभावाभावत्वेन तत्र वह्न्यभावसामानाधिकरण्यबुद्धिं कदाचिद्विरुन्ध्यात् नतु धूमत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीना च धीर्नानुमिति स्तत्त्वेनाननुभवात् तत्प्रकारणाभावात् सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवैकाधीनत्वात् किन्तु विजातीयातत्कारणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेव तत्प्रमाणद्वयसमाहारसमशीलञ्च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्म्म

हयप्रतिसन्धानम् अथ निर्णीते विना सिद्धीच्छामर्थापत्ते रनुत्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्वस्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात् । नचैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथात्वापत्तिरिच्छासत्त्वेपि कालान्तरे प्रदेशान्तरे वा तद्विरहसत्त्वेनैककालीनत्वाद्यतीन्द्रिय घटितप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादिति चेन्न अनुमिताविव पक्षतायाहेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभेदेनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्या प्रयोजकत्वाच्च प्रयोजकत्वञ्च न जनकत्वमसम्भवात् न व्याप्यत्वं माना भावादित्यादेरसकृदावेदितत्वाच्च एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजकमित्यपि परास्तम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि धर्म्मत्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानात् प्रसिद्धसाध्यकैवानुमितिरित्यपि केचित् । अथ वह्न्याद्यभाववति धूमादेः समवायेन तन्तुत्वाद्यभाववति च पटादेः संयोगेन वर्त्तमानत्वात् साध्याभाववति संयोगेन समवायादिना वर्त्तमानत्वस्य विशिष्यैवाभावो वाच्यः तथाच जलं जातिमत् गुणवत्त्वात् गुणवच्च घटादेरित्यादिकं विलीयेत जातिगुणाभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्वयोरप्रसिद्धेरिति चेद्गपदर्थ्यैनमपि केवलान्वयिनः सरणिं स्वीकुरु वा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिं स्व त्वाननुगमस्य प्रागेव स्वहस्तितत्वादिति एतेन नीलेतररूपवान् नीला समवेतत्वे सति गोत्वादित्यादिकं विलीयेत विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात् विशिष्टस्य चानतिरिक्तत्वादिति परास्तं साध्याभावस्य विशिष्टहेत्वधिकरणावृत्तित्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति । व्याप्तिग्रह इति साधारणोक्तिः तव केवलान्वयिन्यभावाच्च साध्यव्याप्यत्वं तदन्यावृत्तित्वादिरूपमन्ततः साध्यएव प्रसिद्धम् । निरुपाधीति उपाधिज्ञानाहितव्यभिचारनिरासाय पृथिवीत्वमिति पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यत्र हि पृथिवीत्वत्वविशिष्टे पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्यं भासते पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र शुद्धपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेदइति न सिद्धसाधनमित्यर्थः

सर्व्वेति च पृथिवीत्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणाय अत्र च पृथिवीत्वत्वं पृथिवीतरासमवेतत्वमात्रं न तु पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यम्। अथान्वयव्याप्तिघटकतावत्पदार्थोपस्थित्यादिकं विना न तद्ग्रहसम्भवस्तत्सत्त्वे च तत एव व्याप्तिग्रहसम्भवे व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः नच व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरुपयोगित्वं तद्ग्रहेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात् अधिकरणविशेषे च तन्निवृत्तौ साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तत्त्वात् व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थ्याच्च। यत्तु सहचारमात्रलाभायैव सर्व्वत्रोदाहरणोपन्यासइति तन्न अर्थान्तराद्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् वक्ष्यमाणादिवैयर्थ्याच्च व्युत्पादयिष्यते च तस्य व्याप्तिबोधकत्वम्। नचान्वयिनइव व्यतिरेकिणोप्युदाहरणात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिधीरानुभविकी येन तदर्थमपि प्रकारान्तरमास्थेयमतआह यदेति। साध्याभावेति नन्विच्छादौ साध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न स्यात् स्याच्च संयोगादेरात्मनि तथात्वमिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनासमानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य विशेषितत्वात् संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयी प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशोव्यतिरेक्यपि व्याप्यव्यापकभावस्य साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां बोध्यत्वेन न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः साध्याभावत्वादिकञ्च वैज्ञानिकं नतु वास्तवं तेन मेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिभ्रमादनुमानम्। व्यापकीयत्वेनाभावस्य ज्ञानाद्व्याप्यीयत्वेनाभावस्य सिद्धिं पुनरप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमाह व्यापकाभावेनेत्यादि अभावो अभाववत्त्वनिश्चयौ अवश्यम्भावश्चासति प्रतिबन्धके अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभावसिद्धिः फलम् येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वविशिष्टतत्तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति

मन्तव्यं व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् व्यापकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सम्भवतोऽप्यसार्व्वत्रिकत्वात् कारणानुगमः परम्परिचिन्तनीयः एवञ्च वह्निर्धूमव्यापकोवह्न्यभाववांश्चायमितिज्ञानाद्धूमव्यापकवह्न्यभाववानयमितिज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमितिधीरिति धूमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमितिज्ञानादित्यपि कश्चित् । व्याप्तिज्ञानस्येति अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरेकव्यापकताग्रहनियतविषयताकोऽर्थोऽभिमतः पक्षस्य पक्षतावच्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि वदन्ति । अन्वयीति अन्वयिनि ताद्रूप्येण वह्नित्वादिना व्यतिरेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्न्यभावादिनिषेधतया सिद्धिरित्यनुभवसिद्धः कार्य्यगतो विशेषः कारणविशेषजन्यतावच्छेदकं अतएव तत्र तत्र सर्व्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मान्न तथेत्येव निगमनशरीरम् अन्वयिना वह्न्यभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभावत्वं प्रकारः व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्रत्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकारइति वदन्ति इत्यञ्च ह्रदो धूमाभाववान्न वा पर्व्वतो वह्निमान् नवेत्यादिजिज्ञासायां विप्रतिपत्तावुद्देश्यायाः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यवत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिनोव्यतिरेक्युदाहरणादेः कथमवतारइति विभावनीयम् । केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानान्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकतया जन्यतावच्छेदकमित्याहुः अनान्तरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि कश्चित् ।

उचितानुपूर्व्वीकं प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वं प्रतिज्ञात्वादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वशून्यमेवोपादेयमिति नान्योन्याश्रयः साध्यादिविशेषनियन्त्रितास्तु प्रतिज्ञादयो वाच्याइति न भिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः व्याप्त्यादेरिव साध्याद्यननुगमादननुगमो न्यायादेरपीष्यतएव एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणावयवान्तरयोस्तु न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं प्रागेव तु पञ्चानामवयवानां परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथञ्चिदुपनयनिगमनयोरेकवाक्यता

व्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण तादृशपरामर्शप्रयो-
जकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्पदार्थसंसर्गव्यापकतया तदोदाहरणोपनय
योरेव तत्पर्य्यवस्यति अथ तदानुकूल्यमात्रेण तदा को वह्निमान् पर्व्वतो
वह्निमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादिकं समाहितम् ।
अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे
सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् उभयञ्च प्रतिज्ञाहेतू
हेतूदाहरणे उदाहरणोपनयावुपनयनिगमने इति विभिज्य वक्तव्यमिति
प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनक
वाक्यत्वं तत्त्वमित्यपि केचित् । तस्यैवेति तथाच तादृशजातौ साधका
भावइति भावः । बाधकमप्याह अन्यथेति न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयव
जन्यत्वात् पञ्चद्वित्र्यादिजन्ये द्वित्राद्या एकैकजन्ये चैकैकाजातयइति
सङ्करइत्यर्थः तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति
भावः । केचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्व
सम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि हेत्वादिजन्यवृत्तिर्हेत्वादि-
जन्ये च प्रतिज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादिति सङ्करइत्यर्थः एवं सर्व्वेषां
सर्व्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः । साध्य
निर्द्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् साध्योविधेयधर्म्मविशिष्टोधर्म्मी तथा च
पक्षतावच्छेदकपर्व्वतत्वादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिविशिष्ट
वैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयवइति पर्य्यवसितोऽर्थः उदाहरणाच्च
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उप-
नयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञान
मिति तयोर्व्युदासः । किन्त्वित्यादि प्रकृतन्यायवहिर्भूतवाक्यवारणाय
सत्यन्तं प्रकृतन्यायावयवत्वपर्य्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति प्रकृतेत्यर्थः
वह्निसाध्यकन्यायोपनयस्य वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानति-
रिक्तविषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वयं तथाच यादृशसाध्य
पक्षकन्यायावयवत्वं तादृशसाध्यपक्षकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयक

प्राक्ज्ञानजनकत्वं पर्य्यवसितार्थः। धूमादालोकवान् पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावनतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यूनेति निगमनवारणाय अनतिरिक्तेति यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकं पदं न श्रूयते तथापि न्यूनताभङ्गायोपनयस्थायमादिपदस्यानुषङ्गा-त्तया बोध्यम् इत्थमेव च प्रसक्तामतिप्रसक्तिं निगमनञ्चेत्यादिना निराकरिष्यति तदर्थश्च निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकं सन्न परामर्शहेतु र्येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि व्याप्नुयात् अबाधितत्वादेस्तद्घटकोपाधिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य वा बो-धकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति। यत्तु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ यन्न पृथिवीतरेभ्योभिद्यते न तत् पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति तत्तुच्छम् तेन पृथिव्यामितर भेदस्याविषयीकरणात् तात्पर्य्यभ्रमेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्त त्वात् न च तावताप्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवो यन्नेत्यादेरनन्वयात् यदि च निगमनेनायमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यतयैव विशिष्ट लाभादिति विभाव्यते तदा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभाने सामा-न्यतः पक्षेपि साध्यवत्त्वभानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-करण्यविशिष्टहेतुसत्ताबोधकस्योपनयस्य यत्र च पक्षसाध्ययोस्तादृ-प्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वाभ्यामुपन्यासः स्तादृशसिषाधयिषया च न्याय-प्रयोग स्तत्रोदाहरणोपनययो र्यत्र वा पर्वतत्वायवच्छेदेन साध्यसिद्धे रुद्देश्यतायामेतत्पर्व्वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यास स्तत्रोदाहरणस्य सत्यन्तस्य चावयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादि-निगमनान्तभागस्य वारणाय तत् यद्यपि सर्व्वमभिधेयं प्रमेयमित्या-दावतिरिक्ताप्रसिद्धि र्नच कोप्यप्रसिद्धया प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगान्न तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्त विषयताकत्वं प्रकृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा वक्तव्य मिति वाच्यम सकलाभिधेयवृत्तिधर्म्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्यन्ता-

भावाप्रतियोग्याकाङ्क्षाभाववद्वा इदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधके उपनयेऽतिव्याप्तेः तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयत्वं तदन्यूनविषयत्वं प्रकृतपक्षमप्यर्थपक्षकप्रतिज्ञादिस्थले तु पक्षे प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यबोधकोहेतुर्न तु प्रकृतसाध्यस्य तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यापयिकव्याप्त्यविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयत्वं वह्निव्याप्यालोकवत्सधर्म्मा पर्व्वतो वह्निमान् धूमादिन्धनव्याप्यधूमवान् पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ तस्याः संग्रहाय प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादानं वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वतो वह्निमान् धूमात् सत्तादिव्याप्यद्रव्यत्ववदिदं सत्तादिमद्द्रव्यत्वादित्यादिस्तु न प्रयोगः विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीतावाकाङ्क्षाविरहेणोदाहरणानुत्थानात् अन्यथातिप्रसङ्गात् अतएव नैकदोभयव्याप्त्युपन्यासोऽपि यदि च मैत्रः पचति अथ गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञायायथोपवर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वं तादात्म्येन गोः साध्यत्वात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या गोत्वादेः साध्यत्वानुपपत्तेः पदार्थतावच्छेदकजातौ हेत्वर्थान्वयायोगाच्च वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य वह्नेः संयोगात्मकः सम्बन्धोभासते यथैव वह्निव्याप्यधूमवानित्याद्युपनयसङ्क्रमात् शाब्दभाने तु वह्निमतोऽभेदः एवं भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्ममीक्षते तदा यादृशपक्षसाध्यकाः पक्षे यादृशयादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायप्रसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्त्यस्य संशयस्यानिवर्त्तकोयस्तावद्बोधानामन्यतमोबोध स्तज्जनकत्वं वक्तव्यम् एवञ्च तादात्म्येन गवि साध्ये पक्षे गवाभेदस्य संयोगेन समवायेन वा वह्नौ वह्निमदभेदस्य समवायेन पाकस्य कृतौ पाकवृत्तिमत्त्वस्य पाककर्त्रभेदस्य विशेषणतयेतरभ्योभेदे इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्येतरान्याभेदस्येतरभेदवत्त्वस्येतरभिन्नाभेदस्य च बोधा विशिष्य वक्तव्या इति दिक् तावद्बोधा

निवर्त्त्यसंशयानिवर्त्तकं तावद्बोधनिवर्त्त्यतावत्संशयनिवर्त्तकबोधजनकत्वं वाच्यमित्यपि कश्चित् । चैत्रः पचति घटोनेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयितानुयोगित्वयोः सम्बन्धविधयैवानुप्रवेशाद्यथोपदर्शितसाध्यासमकतैापयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात् तथा चायमित्याकारः सुवचएव प्राचामुपनयः नव्यानां पुनरनन्यगतिकतया तद्व्याप्यहेतुमांस्तद्वान् वेत्याकारः योग्यतावशाच्च तदा साध्यस्य तद्व्याप्यस्य वा परामर्शः । केचित्तु वह्निमान्नवेति विप्रतिपत्तौ तदधीन संशये च वह्निमत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वात्तादात्म्येन वह्निमानेव साधयितुमुचितो नतु वह्निः अजिज्ञासितत्वात् तथा च तथाचायमित्याकारोवह्निमद्व्याप्यो धूमवांश्चायमित्याकारोवा उपनयो नतु वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारोऽर्थान्तरत्वादिति प्राहुः । यत्र चान्तरा तादृशबोधो न जातस्तत्रापि तादृशाकाङ्क्षायोग्यतादिशालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतं तस्मात्स्य जातिविशेषोपस्थापकशाब्दवाक्यशब्दयोरुपसन्दानादेवेति । अन्यूनेत्यादि तथा चोद्देश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गाविषयकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वमर्थः व्यतिरेकिणि ह्रदोनिर्धूमइत्यादौ निर्वह्नित्वहेतुके यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतोह्रदात्तिधर्मशून्यत्वादिहेतुके वोदाहरणस्य वारणाय समानविषयकान्तं पक्षविशेष्यकार्थकम् उपनयवारणाय लिङ्गाविषयकेति । यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयत्वं पृथिवीतरेभ्योभिद्यते पृथिवीत्वात् गन्धवती तथा गन्धादित्यादावव्यापकं तत्रोपनयासम्भवः इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्त्वान्वयायोगादिति वाच्यम् साध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्वेनान्वयात् अतएव व्यतिरेकिणि नच नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचां प्रयोगः यदि च दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यस्यान्वयेनानुपपन्न तद्विशिष्टे शुद्ध तद्विशिष्टान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्युपेयते तदा नानुपस्थितगन्धोपि पक्षाविशेषणत्वेन तदविषयत्वञ्चायं वह्निसामग्रीमान् वह्नेरित्यादौ पक्षा

विशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन च तदविषयत्वं दधि द्रव्यं दध्नः प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वात् गोत्वाभावेन सास्नादिमान् गोत्वाभावा-दित्यादावव्यापकमतिव्यापकञ्चोपनयस्य तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्ट पक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं तद्बहिर्भावेन लिङ्गविषयत्वस्याभावो वाच्यः वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गत्वं तथाच प्रकृत हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौप-यिकं यद्व्याप्तिविषयत्वं तच्छून्यत्वमर्थः तच्च हेतौ साध्यव्याप्यतावगा-हित्वम् हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभावव्यापक-तावगाहित्वञ्च द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्वृत्तिधर्मवानयं द्रव्यत्ववान् गुणात् गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादित्यादौ प्रतिज्ञासंग्रहाय यावच्छेदक द्वयोपादानम् अन्यूनानतिरिक्तपदमिति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूना-नतिरिक्तविषयभागपरं हेतुत्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थ पक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्यत्वस्य वावश्यं वाच्यत्वात् संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत्वेनैवान्वयात् प्रातिपदि-कार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वेनक्ष-माणत्वात् चैत्रस्येदं न मैत्रस्य मैत्रस्येदं न चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेक-स्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य विना विभक्त्यर्थविशेष्यता-मनुपपत्तेः चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङर्थस्येव विनाप्यनुयोगिनि सप्तमीं सप्तर्थस्याप्यभावान्वयात् हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छे-दकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं तत्त्वम् तादृशत्वावच्छेदकं हेतुत्वादिकमिति केचित् । हेत्वभिधानेति जिज्ञासाजनकत्वं तद्यो-ग्यता वाक्यत्वं न्यायावयवत्वम् । लिङ्गेत्यादि लिङ्गाविषयेति पूर्व्वोप-दर्शितार्णकम् अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गि साध्यं तद्विषयकं तद्विशेष्यकं तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमा-विषयत्वशून्यत्वात् इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्य-त्वादित्यादौ यन्न जलं तन्निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्याद्युदाहरणे

नातिप्रसङ्गः । लिङ्गाविषयेत्यस्य पूर्व्वोक्तव्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे हेतु वारणाय लिङ्गीति लिङ्गिविषयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेन वाच्यं तेन वह्निमान् वह्निसा-मग्रीमत्त्वात् अयं हेतुरिदं वा हेतुत्वं तत्त्वेन प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानियतलिङ्गिविषयक ज्ञानजनकत्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वमित्यादिकं तादृशाव च्छेदकरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहत्वादनुपादेयम् । अनुमितीत्यादि जन कान्तं न्यायावयवार्थकम् निगमनवारणाय साध्याविषयेत्यादि साध्या विषयत्वञ्च *प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयताव-हिर्भावेन पूर्वापदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन वा तेन पूर्व्वोपदर्शितहेतौ नाव्याप्तिः इदं न दण्डाज्जातं दण्डसंयोगा जन्यद्रव्यत्वात् अयं न धूमादालोकवान् आर्द्रेन्धनशून्यत्वादित्यादौ व्यति रेकिण्युदाहरणस्य हेतुत्वपक्षकसाध्यान्वितस्वार्थबोधकेदम्पदशालिन उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वय बोधनक्षमार्थोपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वं हेत्विति सम्पातायातम् । यदि च पर्व्वते पर्व्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्यत्वं हेतुत्वञ्च सिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत्र यथा तादृश ज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमितिदृष्टान्तशालिनि व्यतिरेक्युदाहरणेऽति व्याप्तिरित्युच्यते तदावयवान्तरोपस्थितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिम-त्त्वं वक्तव्यम् उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयम् । केचित्तु साध्यविष यकधीजनकत्वानियतहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्वं समुदितलक्षणार्थ इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थ हेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः हेतुत्वं प्रमेय मित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादि निगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च । घटो दण्डाद्वह्निर्धूमादि त्यादिका तु न प्रतिज्ञा तद्धर्मेतरतदात्मनञ्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात

सम्प्रदायविरोधाच्च तेन तत्रत्यनिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः । उदाहरणेति क्वचिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वान्नाव्याप्तिः अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्यायावयवेति उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भं वैयर्थ्यात् । साध्याविषयेत्यादि अयं न दण्डादण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादि व्याख्यातार्थकमुपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति । हेत्विति हेतुत्वबोधकार्थकं हेतुपञ्चम्यैवैकल्पिकमुपादेयम् उपनयस्य चाकोऽनुमन्धीयमाना प्रथमैवान्तः एवं दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽन्वयायोगात् कस्यचिद्व्यतिरेकिण उदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं पूर्ववदत्र चार्थवद्ग्रहणस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वं बोध्यम् तेन निरर्थकतसिलन्तवह्निप्रमातइत्यादौ नाव्याप्तिः पञ्चम्यादेस्तसिलादादेशवादिनां नये तु नानुपपत्तिरन्योऽपि । केचित्तु हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदघटितत्वं पूर्ववत्साध्याविषयकज्ञानजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानाजनकत्वं साध्यञ्चेह न विवक्षितं वैयर्थ्यादित्याहुः । पञ्चम्यन्तेति अनुमितिपरवाक्यत्वम् अवयवत्वं हेतुत्वादौ पञ्चमी लाक्षणिकी दृक्षाद्विभजतइत्यादौ लाघवेनाबाधितत्वे अवधिमत्वे वा शक्तत्वात् द्रव्यनिष्ठमवधित्वमिव विभागनिष्ठमवधिमत्वमपि सम्बन्धविशेषः स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तोवेत्यन्यदेतत् तत्सम्बन्धाग्रहे च व्यवहारः शक्तिभ्रमात् दृक्षादपैति पतति इत्यादौ लाघवाद्विभागे शक्तिस्तज्जनकत्वञ्च क्रियायाः सम्बन्धमर्य्यादया भासत इत्यपि वदन्ति । अतोनिगमेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तेति तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात् पर्वतोवह्निमान् वह्निसामग्रीमान् वा तस्मादित्यादिकन्तु न न्यायप्रयोगः सम्प्रदायविरोधात् इति वदन्ति । यत्तु हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेतितन्नपञ्चम्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ तत्र च लक्षणायां मानाभावादतएवोक्तम् आवृत्तौ सैव प्रतिज्ञेति अतएव व्याचक्षते

यतोद्रव्यं गुणाः कर्म्मेत्यत्र हेतुत्वं यथासम्भवमुत्पादकत्वं ज्ञापकत्वञ्चेति अतएव लोके किं वह्निमदितिप्रश्ने तद्ध्रूदं वह्निमदित्युत्तरिते कुतइति जिज्ञासा धूमवत्त्वादित्युत्तरञ्च नहि तत्र ज्ञाने प्रश्नः येन लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेत् न वा परकीयभाविप्रश्नानुरोधात् अजिज्ञासिताभिधानं नवा कुतइति प्रश्ने ज्ञातमेतदित्यध्याहार्य्यं मानाभावात् दाहोद्दहनात् न जलात् जलं स्पर्शवत् रूपात् न गन्धाद्वापि शब्दादित्यादौ। नञ अन्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपं हेतुमत्वं जन्यज्ञानविषयत्वरूपञ्च ज्ञाप्यत्वमर्थः एवञ्च हेतुमत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव नच धूमादालोकवान् पर्व्वतोवह्निमान् धूमाद्वह्निमतः सधर्म्मा पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ प्रतिज्ञायां पर्व्वतोधूमाद्वह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चातिव्याप्तिः प्रकृतपक्षान्वित स्वार्थबोधकपदोपस्थापितप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदवयवत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिः शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवेन लक्षणाविरहादिति तन्न यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वादिकमवगतं तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायामुदाहरणादिप्रयोगः नवेह ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणाम् अन्यथा सुखादेरपि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् । केचित्तु पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्वं नाइशपदवत्त्वव्यभिचार्य्यवयवतावच्छेदकशून्यावयवत्वं वा विवक्षितमित्याहुः । नव्यास्तु पञ्चम्याज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणयैवोपपत्तौ न प्रातिपदिकेपि लक्षणा आकाङ्क्षावैचित्र्याच्च पदार्थैकदेशेपि ज्ञाने प्रातिपदिकार्थोविषयत्वे नाम्वेति कर्त्तृकृतीव कृतौ धात्वर्थः यद्धर्म्मविशिष्टस्य हेतुः प्रयुज्यते आकाङ्क्षाबलात् तद्धर्म्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्श्यते अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपि धूमादेर्व्याप्यत्वोपदर्शन प्रसङ्गइति प्राहुः ।

इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं यदन्यभिन्नं पदं तदर्थ विशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति अन्यपदवत्त्वे सति स्वीयानन्यपदार्थ

विशेष्यकान्वयबोधाजनकान्यत्वे च सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वं प्रतिज्ञाहेत्वोरुपनयननिगमनयोश्चार्थौ परस्परमन्वितौ न तूदाहरणस्य केनापि विभक्त्यन्तं पदं तेन निगमने नातिव्याप्तिः प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं हेतुत्वं निगमनवारणाय उपस्थापितान्तम्। प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वात् इत्यादौ प्रकृत्ययंपदान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यर्थान्वितोन प्रतिज्ञार्थः अपि तु तदेकदेशार्थः इति स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थोपस्थितिजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टबोधजनकस्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वं एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसाध्यस्य वैशिष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्यचिदिति इतरान्वित स्वार्थाबोधकन्यायावयवत्वम् उदाहरणत्वम् अन्वयव्याप्तिबोधकतत्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयं इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं वोपनयत्वम् अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वं हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वेति किन्तु तदेकदेशार्थइत्युक्तप्रायम्।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रसङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यकारित्वाच्च तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति अनुमितीति यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं तद्वत्वञ्च दुष्टहेतूनां तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितिं तत्कारणज्ञानपरं साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारानुमितिपरं वा तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेप्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेनव्यभिचाराद्याभ्रमादिज्ञानेनान्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेपि न क्षतिरिति वदन्ति। पर्व्वतोनिर्व्वह्निर्धूमोवह्नेरभिधेयत्वं वा मेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति नन प्रति

न्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति । केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनामेतानि लक्षणानि तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य तदर्थञ्च तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमग्रे च तत्वमित्यस्य तद्वत्वमित्यर्थः आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः । लिङ्गमविवक्षितं यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः अवच्छेदकत्वेहानतिरिक्तवृत्तित्वं तेन विशिष्टस्यासत्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा साध्याभाववद्वृत्ति साधनं साधनवद्वृत्ति साध्याभावो वा हेतुदोषः येन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतो हेतुर्दुष्टः यादृशधर्म्मिणि यादृशधर्म्मवत्ताज्ञानं अनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य धर्म्मिणस्तादृशधर्म्मवत्वं हेतुदोषइत्यपि कश्चित् । अथ पर्व्वतत्वेन पक्षत्वे वह्नित्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वविरहाद्ध्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं पर्व्वतस्य महानसीयवह्निधूमविरहित्वं मेयत्वस्य केवलधूमस्य वा वह्निव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्व्वतीयवह्निव्यभिचारो न दोषः न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वम् अतस्तद्धर्म्मावच्छिन्न तत्पक्षकतद्धर्म्मावच्छिन्नतत्साध्यकतद्धर्म्मावच्छिन्न तद्धेतुकानुमिति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यं तथाच निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतावृत्तिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्व्वतावृत्तेर्वा धर्म्मादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति । अत्र वदन्ति यद्विषयनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तद्-

तरम् अनुमितौ अनाहार्य्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्ट पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्ट हेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वं पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं नतु वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चान्वयतोव्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिराहार्य्यज्ञानएवाभ्युपेतव्यानन्यगतिकत्वात् एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्व्वह्नित्वाविशिष्टे वह्नेरग्रहेपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याननुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् एवम्विधैव रीतिरुत्तरत्र सर्व्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित्। केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं स चातिरिक्तएवान्योन्याभावइति न वैयर्थ्यं पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः। स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधारणोऽव्याप्तिः सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात् एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते दशाविशेषइति। हेत्वोः सद्धेत्वोः असाधारणः पक्षमात्रवृत्तिः सन् प्रतिपक्षो विरोधिपरामर्शो यस्य स तथा तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायामाभासत्वात् अनु-

मित्यजनकत्वात्तद्धेतुत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिहेतोः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति ननु तद्विषयस्य दोषत्वम् असत्त्वात् अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्युदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात् कोहि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ता भ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेयः यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तदत्त्वं तत्प्रकारक प्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः तच्च द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादिबाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं तदत्त्वञ्च ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतोरपीति तन्न तदत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन बाधे तदभावात् अतएव नाश्रयतया वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽति प्रसङ्गाच्च साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित्तदत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धकोमणिसमवहितोवह्निरिव दाहस्य अथ यद्धर्म्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्री कालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् न वैकाल्यादिसाधारणकारणघटिता सामग्रीकापि प्रतिबन्धिका विशेषतस्त्वंत्र तत्सत्त्वे कार्य्यात्यादस्य दुर्व्वारत्वात् किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये बाधावताराच्चानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्य ग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तत्र निवेश्यतां यथा च भ्रम प्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादि ग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः। नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्व मपि यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदत्त्वमेव वाच्यं सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तदत्त्वमपि हेतौ

सज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति तदपि तुच्छं साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तिः विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्तर्हि किं सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित् सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात् यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन ।

यद्यपीति स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकरादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । नचैवं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागमप्रतिरोधः स्यात् तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति भावः यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रं प्रत्यक्षं प्रत्यनुमानिकायादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुतायादुर्व्वारत्वात् । यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्त स्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरस्तावासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिरशङ्केतैव न साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति । कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणतः प्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिमत्त्वेन हेतावतस्तद्योग्यता वाच्या सा न तादृशव्याप्त्यादिरूपा न च निरुद्धाभावव्याप्यत्व[illegible]स्य सम्भवतीत्याह पक्षस्येति । भाक्तेति कोटिद्वयोप-

स्थापकं सत् साध्यसन्देहजनकं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थिति जनकमिति यावत् । आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम् । तथोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात् धर्म्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्म्मि ज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति । न च तद साधारणतया संग्राह्यमेवेति वाच्यं तथात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादशायां विशेषदर्शनात् संशयानुपधायकत्वेपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथायथं पक्षे साध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्ति प्रसङ्गात् । प्रतिपक्षसम्बलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देह जनकत्वपक्षे हेतुवारणाय कोटीत्यादि हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित् । इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्म्मवत् धर्म्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयञ्च प्रतिहेतुतया तद्विषये धर्म्मिणि सद्धेतौ अति प्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्म्मतेति पक्षपदं धर्म्मिमात्रपरम् । नचैवं नित्यो घटःशब्दत्वादित्यत्र बाधाद्यवतारेऽसाधारण्यापत्तिरिष्टत्वात् अन्यथा बाधासिद्ध्योरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः असिद्धि सङ्कीर्णत्वे सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः नच व्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः धर्म्मिणि यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् तत् रूपं साधारणत्वा दीति सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति । इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञान त्वात् इत्यादौ प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया कोट्युपस्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नाति प्रसङ्गशङ्कापि साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वा संशय जनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात् प्रामाण्य[illegible]यस्थले तु

ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्म्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्म्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः अप्रामाण्यशङ्काद्यन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्याकरे व्यक्तत्वात् व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरं हेतुत्वाभिमतविशेषणान्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्य्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मत्वकपालत्वादिसाध्यके समवायसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके नातिप्रसङ्ग इति। विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् लक्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्ज्जनकत्वं तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वेऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति।

अनुपसंहारी पक्षएवेति अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभावसहितत्वनिश्चयाभावेप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षणसमन्वयइति भावः। केचित्तु व्याप्यादिधर्म्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारणज्ञानेप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात् तथाच पक्षएव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्य्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहुः तच्चिन्त्यम्। ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरे धर्म्मिणि पूर्व्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे तद्घटभिन्नायमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्धर्म्मिव्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेपि वस्तुतस्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति। अतएवेति अतएव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वं

साहजिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि भ्रममात्राहूत्वेऽतिप्रसङ्गमाह अन्यथेति केचित् । परे तु अयं घट एतत्त्वादित्यादावव्याप्तिः । साध्यसन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं नाटकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति असाधारण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति अयं घटइत्यादि एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चासाधारण्यस्यासङ्करः नचोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमत्त्वयोः स्वरूपतोविरोधः निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकं तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायामतिप्रसङ्गात् नच तादृशनिश्चयविषयस्य धर्म्मिणो वास्तवं साध्याभावादिमत्त्वमपि तन्त्रं मानाभावात् किञ्च सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासभादौ महानसादिवृत्तितादशायामव्याप्तिः उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिव्याप्तिः असाधारणप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं नतु वास्तवं हेतुदोषत्वम् अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे इत्याहुः । अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया विरुद्धत्वमेव तयोरिति इदञ्चाभ्युपगमवादेन वस्तुनो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् । यद्‌ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा अतिप्रसङ्गइत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति । वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमिते स्तज्जनकस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि पक्षवृत्तित्वे सतीति विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्यावृत्तिपदं अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकं तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां-ना

प्रसङ्गः साध्यवद्वृत्तिस्तु नासाधारणइति हृदयम्। अपक्षधर्म्मधूमादि वारणाय सत्यन्तं पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्म्मी विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्व ग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यताव च्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्व्वा यज्ज्ञानं तदवि-रोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रति रोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहः विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयं वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धा न्येति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकं सम्बन्धपदत्वेन प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्य्यापर्यवसानेन प्रायशोबाधादि वारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रवक्तसाध्यमिव तत् प्रतिभाति वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम् आश्रयासिद्ध्यादिवारणाय स त्यन्तं तादृशपक्षकतादृशहेतुकग्रहाविरोध्यर्थकम् अनया च वाचो भङ्ग्या व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभिधित्सितं तेन वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवदवृत्तित्वादेर्नासंग्रहः विवेचयिष्यते चेद मुपरिष्टात्। सपक्षेति सम्यातायातम् अतएवानुपदं विरुद्धोऽपीत्या-दिकं सर्थेति विशेषणं पक्षवृत्तित्वं साध्याव्याप्यत्वइति हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं वत्यर्थश्च वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्व ग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थः। साध्यतदभाववद्वृ-त्तित्वं साधारण्यं निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यं तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरोधीति हृदयम् असिद्धिविशेषस्त्ववृत्तित्वं वृत्तिमत्त्व ग्रहविरोधि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा असिद्धिरेव नो चेदिदमेवासाधारण्यं बोध्यं साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणाय विशिष्ट साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यं व्यापकसामानाधिकरण्यमिह व्या-प्यत्वं तेन च द्वितीयस्य भेदः रीतिस्तुल्यैव। केचित्तु असाधारण्या भावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणाभा-वात् वस्तुतोऽव्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारणस्य संग्रहइत्याहुस्तच्चि-

न्यम् । व्यर्थेति विरोधादेर्व्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः । प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाश्रुते नापीत्यादि सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्वं सर्व्वतद्व्यावृत्तत्वं व्यर्थेति सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयोः संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यकत्वं धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते नतु सप्तमीसमासात् पक्षातिरिक्ते वर्त्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थ इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि विरोधः साध्यासामानाधिकरण्यं पक्षवृत्तित्वसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादेरभावस्तद्वत्वमित्यर्थः सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य वासाधारण्यस्य असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य तज्ज्ञानविरोधित्वं पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते यस्माद्दृष्टोऽभावस्तद्दत्त्वमर्थ इति केचित् । पूर्व्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथामतं नाव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते न घटतां किन्तेन तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्याशयेनाह उच्यत इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्म्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतं यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणीसन्देहजननीनियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानम् अतएव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्म्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यं कोटिद्वयसहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वादिना धर्म्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं नतु तदानीं साहचर्य्यज्ञानमपेक्ष्यत इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्म्मस्य धर्म्मिवृत्तिताज्ञानं तथा

तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तचेति ननु साधारण्यं न साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं वृत्तिमतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमद्व्यावृत्तस्यापि धर्म्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च सत्प्रतिपक्षे च परामर्शाप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् नापि निश्चित साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तद्व्यावृत्तत्वं येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्व्यावृत्तत्वं वा आद्ये सर्व्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति सर्व्वाणि वा असाध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षोऽपि साध्यादिनिश्चयादतथात्वप्रसङ्गः द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तिः नैष दोषोयावद्ग्राव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तदग्रहभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तदग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत् एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कश्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात् स्याद्वा तदपि तत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत् साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च नहि घटोऽनित्यो घटाद्व्यावृत्तं शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवतो व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः अभिहितञ्च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वं व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशयइति विभाव्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतोविरोधिविशेषणं तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः पक्षपदञ्च धर्म्मिमात्रपरं तथाच यद्धर्म्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमिति

विरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा बाधप्रतिरोधौ तु धर्म्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ सर्व्वं साध्याभाववत् तद्याप्यवत्त्वेत्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिसाध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणं तेनैवेति तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासस्य लक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्तिरेव साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात्साध्यवत्तानुमितिविरोधित्वेन । सर्व्वमनित्यमित्यादिसम्प्रदायमनुरुध्योक्तम् अतएव तावत्येऽन्तर्भावयिष्यति नापीति निश्चितसाध्यवति साध्यवद्भिन्ने च वर्त्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य्य इति साध्यवदन्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः नापीति इह सपक्षत्वं न निश्चयगर्भमतोनाभेदः घटइत्यादि इत्यस्य विरुद्धस्य अनुपसंहार्य्यस्य प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद्यत्वादित्यर्थः अन्वयतोव्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायामीदृशं द्वित्वमनुपसंहारीति मतेनेदमित्यपि कश्चित् । विपक्षेति अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् अनुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारण इति मूलएव स्फुटतरमभिधानात् नतु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् नच वस्तुतोयत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकं रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हेतुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात् नचैकेन रूपेण तत्तथा गौरवात् हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविरोधात् साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादिशाब्दज्ञानानामप्रतिबन्धापाताच्च यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांशे संशयसाधारणं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमन्यथा पक्षएव साध्यसन्देहेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति यदाहुः नहि पक्षे पक्षसमे वा व्यभिचारइति तन्न व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारसंशयायोगात

तदनिश्चयदशायाम् अनुकूलतर्कास्फूर्त्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्टत्वात् हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितयैव ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् अतएव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्म्मातिरिक्तधर्म्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणोबाधप्रतिरोधयोरनवतारेऽपि पक्षएव सन्दिग्धानैकान्तिकतया अप्रयोजका गीयन्ते एवं वह्निर्दाहानुकूलेत्यादयः शक्तिसाधकाअपि अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्व्वत्र साध्यवत्तानिर्णयाद्व्याप्तिग्रहस्य दुर्व्वारत्वात् पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च अथ साध्यतद्वदत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यभिचारयोरेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेनाभावद्वयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभाववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्यतद्वदादौ हेतुसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगित्वादेश्चासंग्रह इति चेत् अत्र वदन्ति प्रकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिनोज्ञानस्य विषयतया अन्वयव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेन विभजनान्नासंग्रहः अविरोधिनइत्यन्तेन साध्याप्रसिद्ध्यादीनां निरासः यदि पुनरत्यन्तान्योन्याभावयोरेकतरगर्भव्यभिचारज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभाव्यते तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्तयोऽनुगमनीयाः प्रातिस्विकरूपेणोपादाय वा तावद्व्याप्त्यवगाहित्वं ग्रहस्य वक्तव्यं साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्ये प्रसिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेषएव विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधिनोज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं वा विभाजकं शेषं पूर्व्ववत्। साध्यतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ साध्याभावव्याप्यादिव्याहत्तेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि तादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथा वक्तव्यं साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतु

सामानाधिकरण्यादिकमविरोधित्वान्नाभासः विरोधित्वं पूर्व्वोक्त दिशावसेयम् उपदर्शितविशिष्टव्याप्तिविरहेऽव्याप्यत्वासिद्धिरेवेति व्याप्ति ग्रहकारणसहचारग्रह सहकार्य्यभावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि कश्चित्। प्राचां मतेनोत्तरयति न सर्व्वेत्यादि। सर्व्वेति विपक्षेऽप्यन्वेति तेन साध्याभावन्यूनवृत्तेर्व्युदासः विपक्षत्वस्य निश्चय गर्भत्वात् भूरनित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यादौ ना व्याप्तिः पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलादेर्नीरसत्वभ्रमे पुनरसा-धारण्यभ्रमएवेति मन्तव्यम्। तथापीति पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यकत्वं मतं दूषयति अथेत्यादि। व्याप्तीति तथाच स्वतोदूषणाक्षमत्वान्ना-भासत्वम् उपाधिवदिति भावः एकधर्म्मिव्यावृत्तत्वञ्च न सामानाधि करण्यग्रहविरोधिधर्म्मान्तरे तत्सम्भवात् अन्यथा सतोरपि साध्यसाध-नयोर्व्यतिरेकित्वं दोषाय स्यात् अथायं शङ्कितुरभिप्रायः पक्षे साध्या भावस्य संशयोऽनिश्चयस्यानुमितिविरोधी विरोधिविषयकत्वात् तत्-सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन तत्रादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभि-चारस्य हेतोर्ग्रहः द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभास त्वम् अतएव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणं साध्याभाव-वद्वृत्तित्वमात्रं पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिना रूपस्य तत्त्वादिति मैवं बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् सा-धारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रति बन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च अन्यथा पक्षस्य साध्यतदभाववद्वृत्ति प्रमेयत्वादिमत्त्वं सर्व्वत्र हेतावाभासीभवेत् तथा कामिनीजिज्ञासा प्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि। एवं विशिष्टस्यानुद्भाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति किञ्चेति वाद्युपदर्शितदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्यं सपक्षान्तरवृत्ति त्वेऽपि तत्सम्भवात् तद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात् तद्विभाजकसूत्र स्यानुक्तसमुच्चायकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात् तदाहरणस्याभासता

प्रदर्शनार्थैव वा आवश्यकत्वस्य प्राचां दृष्टान्तप्रयोग इति भावः। माभूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु स्यादत आह स्वार्थेति। स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यतइति। अर्थादिति व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत् अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसाधकत्वम् उभयसिद्ध्य-नुकूलव्याप्त्यादिग्रहादित्यर्थः व्यतिरेकितया वेति पाठे अर्थात् अर्था-पत्तिविधयेति परमतेन तस्य पक्षधर्म्मतया ज्ञायमानोहेतुः साध्या-भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूता भावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो मिथोवि-रोधेन नैकमपि साधयति। न च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदु-भयव्यापकत्वं शब्दत्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यं व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वा भावाभाववच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति वाच्यं तथात्वेऽपि तादृशसंशयाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदुभयव्या-पकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं शक्यत्वात् स्वाश्रयमप्रतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पानीयपाषाणादौ पृथि वीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकताग्रहे तादृशाभावप्रतियोगि सौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवीत्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्याति सुलभत्वाच्च। नन्वयं सत्प्रतिपक्षएव व्याप्तेरन्वयनिरूप्यत्वस्याव्यापक त्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्षइति। नचैवं विधभेदेन पृथगभिधानेऽतिप्रसङ्गः स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्ग्रन्थकृतैवाभिधानात् तदभावसाधके तत्साधकत्वभ्रमरूपाशङ्काविशेषसूचनार्थत्वाच्च सत्प्रति पक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भावस्याविरुद्धत्वादि-त्यपि कश्चित्। सर्व्वसपक्षेति सपक्षः साध्यवान् पक्षवृत्तित्वे सति साध्याव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः इदञ्च साक्षादनुमिति विरोधि विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रह विरोधीति न साङ्कर्य्यशङ्कापि साध्यसमानाधिकरणन्तु नासाधारणं दशाविशेषे तद्भ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्यइव साधारण्यभ्रमः। नवीनाः

पुनरेवं वर्णयन्ति सामग्रीद्वयविरोधेन हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारणस्य दूषकताबीजं तथाहि वृत्तिमता हेतुना क्वचिदपि वर्त्तितव्यं तत्र चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यं न च तत्र हेत्वभावः सम्भवति अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य एवम्बिधविरोधधीर्व्याप्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैकतरनिरूपितामपि व्यापकतां ग्राहयति मिथोविरोधात् विरोधिपरामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ एवञ्च वृत्तिमत्त्वविशेषितं हेतोर्यावद्विपक्षसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्वभावस्य यावत्सपक्षविपक्षवृत्तित्वमसाधारण्यमिति योजयन्ति च यत्र नित्यः शब्दत्वं यदि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेन तदुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत् स्यादिति यावत् तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साधयेत् तदुभयसहचरितं भवेत् व्यापकाभाववति व्याप्याभावस्यावश्यम्भावात् अतथाभावे पक्षधर्म्मताया व्याप्तेर्व्वानुपपत्ति र्नच तथाभावः सम्भवति नवा पक्षवृत्तित्वं बाधितम् अतः साध्यतदभावाव्यापकतया तदुभयसिद्ध्यनुकूलविरोधिव्याप्तिद्वयग्राहक व्यतिरेकसहचारद्वयग्रहविषयतया असाधारणोदोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरोधिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिपक्षोच्छेदः गृहीतविरोधिव्याप्तिद्वयहेतुसमुत्थत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिपक्षइति । तत्र हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मिन् हेतौ तदुभयग्रहोविरुद्धइत्यर्थः । अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्यावत्त्वविशेषणं व्यर्थं दूषकतायामनुपयोगात् व्यभिचारग्रहमात्रोपक्षीणत्वात् वृत्तिमत्त्वादिविशेषितस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य तच्छरीरेऽनन्तर्भावाच्च व्यापकतयोरपि च न स्वतोविरोधः उपदर्शितरीत्या तदवधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्धकमतएव

सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कावतारे भवति व्याप्तिधी रिति एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्यबलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्री त्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यबलतैव नास्तीति परास्तं तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवोपयोगित्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्यवत्तानिर्णयत्वेन प्रति बन्धकत्वं नतु विरोधिसामग्रीत्वेन बाधावतारे त्वापाततः सत्प्रतिपक्षि-तत्वेऽपि बाधेन प्रतिहेतोरव्याप्यत्वादिज्ञानएव साध्यानुमित्युदयादिति कृतं पल्लवितेन।

केवलान्वयीत्यादि सद्धेतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः साध नस्य व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च यथासम्भवं बोध्यं। नापीति केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्यन्तं व्यतिरेकिसाध्य कसद्धेतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि पक्षत्वं साधकबाधकमानशून्यत्वं केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बाधकमानप्रसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यं निश्चितसाध्याभाववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्यविरुद्धइति साधार-ण्याद्यग्रहदशायामसाङ्कर्य्यमिति वा हृदयम्। अव्यापकत्वादिति स-द्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः। अथेत्यादि पक्षातिरिक्तेन प्रतीतौ निश्चितोव्याप्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा सद्धेतुरेवेति तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रह स्थलमात्रोपदर्शकं नतु विशेषकमिति भावः। विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वयमाह तत्रैवेत्यादि असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वादित्यादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादि-त्यादौ च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्म्मावृत्तिजाति मत्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः। दूषकतायामिति सह-चाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि नतु तत्प्रत्ययांशस्यापीति अर्थगत्येति अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैव प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थिते रित्यर्थः। केचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम्। अथेति अनैकान्तिक

शब्दार्थ उभयकोट्यप्रस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः । विप्रतिपत्तिः पक्षसाध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्ष निष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा आद्ये केवलान्वयीति साध्याभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्व्वस्येति अतिव्याप्तेरिति पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्वव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा आद्ये केवलेति इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायां द्वितीये सर्व्वस्येति व्याप्त्यादि यत्र यस्येत्यर्थः तथाच हेत्वभिमतशब्दोपसन्दानात् तद्धेतुक प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलोपसंहाराभाव स्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाद्व्यतिरेकिणि नातिव्याप्तिः । ननूपसंहारः सहचारः तन्निश्चयो वा आद्ये तादृशस्याभावो निखिलप्रसिद्धानुपसंहार्य्यं व्यापकः अतिव्यापकस्य रूपं द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वाद्गुणकर्म्मावृत्तिजाति मत्त्वादित्यादेः द्वितीये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्य्यवसायी कारणाभावतया स्वरूपसन्नेव दोषो न हेत्वाभास इत्यतआह केवलान्वयीति पक्षः साध्यनिश्चयविरोधिनः साध्यवान्न वेत्यादेः सन्देहस्य विषयोऽवच्छेदकावच्छिन्नस्यान्यूनवृत्तित्वात्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धं तेन प्रातिस्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्व्वत्र साध्यसन्देहदशायां नाव्याप्तिः एवञ्च सर्व्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाद्व्याप्त्यग्रहेणाभासत्वम् । परार्थस्थले वह्निर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना असिद्धिरनिश्चयः ज्ञाने ज्ञापने स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम् एतेनेत्यादिनाशङ्क्य निरस्यति उपजीव्यत्वादिति अत्रेदं चिन्त्यं हेतुमति साध्याभावसन्देहोनाभासः सत्तयैव विरोधित्वात् तद्विषयस्तु हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्यं साध्यस्य वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं नास्त्येव केवलान्वयिसाध्यके व्यतिरेकिसाध्यके तु साधारण्यरूपतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं पर्य्यवसितं विश्वविषयकसाध्यतदभावसन्देहे च कारणीभूतान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहविरहात् संशयसामग्र्या साध्यतदभाववत्त्वनिश्चयप्रतिबन्धाद्वा व्याप्त्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरेव उपजीव्योऽपि च साध्याभाव

सन्देहादिर्नाभासः सत्त्वयेव विरोधादिति यत्तु व्याप्तीति व्याप्तिग्रहा-
नुकूलसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः विरोधस्तु संशय
साधारणमन्वयमात्रसहचारग्रहं विनाऽपि असाधारणे व्यतिरेकिणि
च न व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधः तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्या
सम्भवितया तदेव स्फुटं लक्षणमाह केवलेति तादृशावच्छिन्नः पक्षः
सन्दिग्धसाध्यकोऽस्याश्रयः स तथा तथात्वं केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्न
साध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वं व्यतिरेक्यादौ केवलान्वयी
न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः साध्यवत्तानिश्चयसामान्यविरोधि
संशयविषयवृत्तित्वं वा तत्त्वं धर्म्मिविशेषनियन्त्रितस्तु सन्देहो नान्य
धर्म्मिकनिश्चयविरोधी साध्यसन्देहविषयताव्याप्य साध्यसिद्ध्यनुकूल
व्याप्तिग्रहापयिकसत्ताकत्वं वा तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके
च तदभावस्येति न कश्चिद्विशेषः स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतु
मत्ताज्ञानं हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चय
प्रतिबन्धकं सर्व्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् हेतु
मति सर्व्वत्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशय
स्यौचित्यावर्जितत्वात् साध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावोप-
स्थापनादिति तन्न सर्व्वत्र साध्यसन्देहदशायां क्वचिदपि साध्यसामा-
नाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् प्रतियोगि
तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभावधीहेतुतायाः असकृदावे
दितत्वात् अस्तु वा स यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्या
भावसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया
हेत्वाभासत्वम् अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमानासमानाधि-
करणव्याप्याव्याप्यपक्षधर्म्मापक्षधर्मादिसाधनवत्तिःसाधनादिसाधारण
द्रव्यत्वादिमत्त्वं हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं स्यात् तदुपदर्शितस्यैव
तस्यापि ज्ञानस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्तन्निश्चयविरोधिसंशयसामग्रीत्वात्

एवमसिद्ध्यादिनिश्चायकप्रत्यक्षसामग्र्यपि व्यभिच हेतोः साध्याभाव सन्देहविषयमाश्रयत्वं दूषणमिति प्राप्तं तच व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्पद्यते दूषकताबीजसत्त्वे चासाधारण्यादिसाधारण्यं न दोषाय न वा अत्रैव निर्भरः कर्त्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यलं पल्लवितेन ।

व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधारण्यादीनामेकं हेत्वाभासत्वं साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिचारित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहस्य प्रतिरोधात् लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपा प्रातिस्विकरूपेण उपादाय तावदवगाही ग्रहो वाच्यः साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरसिद्धिभेदस्य वारणायाविरोधिन इत्युक्तं साध्यसाधनभेदेन व्यभिचारभेदाद्यच विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्ग्रहविरोधित्वं नोपादेयम् एवमन्यत्रापि शेषं हेत्वाभासलक्षणोक्तदिशावसेयं । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्यविरहस्य वहिर्भावनीयत्वे पुनरन्वयव्याप्तौ व्यापकत्वमव्यभिचरितत्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च विशकलितं युगपदुपादेयं तत्र साधारणत्वं वर्णितम् असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं सपक्षश्च साध्यवान् तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वं प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिकं । चाक्षुषस्पर्शवान् स्पार्शनप्रत्यक्षत्वादित्यादौ विशेष्ययोरसामानाधिकरण्यञ्च बाधासिद्धिभेदस्य च साध्यसाधनयोरवृत्तित्वस्यैव तत्साङ्कर्य्येऽपि न क्षतिः इदमेव च मणिकृतां विरुद्धत्वम् इत्यञ्च तदीयमसाधारणत्वमेवविरुद्धत्वमिति । यत्र च धर्म्मिणि योधर्म्मो याद्दृशो हेत्वाभासः तद्व्याप्यमपि तद्विशेषोऽन्तरेण

प्रकारणसमन्तह्याप्यस्य पृथगुपदेशादविरोधाच्च अनुपसंहारित्वञ्च विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिता वच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशञ्च साध्यादेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिकं वह्न्यभावाभावत्वेन वह्नेर्धूमाभाववद्वृत्तित्वज्ञानं वह्न्यभावस्य धूमाभावव्यापकताज्ञानं कदाचिदिकल्प्यादपि नतु वह्नित्वेनेति नातिप्रसङ्गः केवलान्वयिनि तत्सम्भवेऽपि अन्वयव्याप्त्युपादानेनानुमितिप्रतिरोध इति दिक् ।

साध्यविरोधित्वं साध्यप्रतियोगिकत्वम् एकदेशिमतेनाह अभावेत्यादि नच भावस्य स्वाभावविरहात्मकत्वरूपप्रतियोगित्वग्राहिधर्मिग्राहकमानबाधः प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धान्तरत्वात् स्वस्याभावस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थस्य तस्यावश्याभ्युपेयत्वात् विरहत्वञ्च नाभावत्वं बाधात् नापि तद्ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम् अविरोधात् प्रत्यक्षेण दुर्ग्रहत्वाच्च नचानवस्था अभावस्य स्वाभावाभावत्वे बाधकाभावात् । भावस्य तथात्वे बाधकमाह बाधकं विनेत्यादि अभावप्रतीतेः अभावत्वविशिष्टप्रतीतेः अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथमं दुर्ग्रहत्वात् किन्त्वयमभावो न भाव इतिप्रतीतिमात्रिकं पदार्थान्तरं तच्चानुपस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः अभावत्वञ्चासमवेतत्वान्नजातिः । अन्यथेति अनतिप्रसक्तैरधिकरणैस्तद्धर्म्मैर्वा अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः लाघवादबाधिताभावत्वविशिष्टप्रत्ययबलाच्चातिरिक्तोऽभावसिद्धिस्तस्यैव एतेनाभावत्वं सप्रतियोगिकत्वं तच्चाननुगतानामप्यावश्यकानां प्रतियोगिनां कल्प्यत इत्यपास्तं संयोगादिसाधारण्याच्च । गमकत्वभ्रमेति व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे विरुद्धे च सामानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तो विशेष इति दूषकतायामविशेषेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदेनोपन्यासः अतएवानैकान्तिकसामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे च विरोधवारकं विशेषणं छलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरसनेऽप्यनयोर्विशेषत्ववदेतस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेष-

त्वेऽप्यदोषोवेति पुनराकरानुसारी पन्थाः । नापीत्यादि व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यघटितं न वा आद्ये साध्याभावव्योति द्वितीये तु नाभासत्वमविरोधात् । साध्येत्यादि हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्यभिप्रायेणेदम् । यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन सामानाधिकरण्यग्रहेण विरुध्यत इति भाव्यते तदाह यद्वेत्यादि । वृत्तिमत इति धर्म्मेति च पक्षधर्म्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शकं नतु विशेषकं दूषकतायामनुपयोगादव्याप्तिकरत्वाच्च वृत्तिविशेषसूचनाय वा तत्तेन समवायेन हेतुतायां धूमेनाव्याप्तिः आद्ययोः साध्यवदवृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोस्तु साध्यवद्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रसक्तिं निरस्यति नचेत्यादिना । तेनेत्यादि साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विना वृत्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानापर्य्यवसानादित्यर्थः । असहचारेति सहचारः सामानाधिकरण्यं व्यभिचारेति व्यभिचारो न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचारज्ञानमव्यभिचारज्ञानं तदयमर्थः अव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचारांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामानाधिकरण्यांशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति सचायं विरुद्धो हेतुः । साध्याभावेति तदभावत्वं तत्त्वाग्रहविरोध्यभावत्वं तेन साध्यवदन्यवृत्त्याप्यत्वोपसंग्रहः एवमुत्तरत्रापि । साध्यव्यापकेति अत्र व्याप्यपदं स्वरूपपरम् । साध्येत्यादि साध्यव्यापकसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिरूपवत्त्वादित्यर्थः तेन साध्यव्यापकवदवृत्तित्वाद्युपसंग्रहः सर्व्वत्र चोपलम्भपदं स्वरूपसिद्धिमात्रफलकम् । साध्याभावेति व्याप्यपदव्यत्यासेन साध्याभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकाभावत्वेन चेत्यर्थः । स्वसमानेति तयाच साध्याभावसाध्यव्यापकाभावयोर्निरूक्तसाध्यव्यापकाभावत्वेनानुगमामानाधिकर्यमित्यर्थः प्रतियोग्युपलम्भात्

स्वरूपतः साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वात् तेन निर्व्वह्निकान्यत्वादिसंग्रहः। साध्यव्यापकेति अत्र व्यापकत्वं भेदाभेदसाधारणं तेन साध्याभाव-व्याप्यत्वसंग्रहः। धूमवत्त्वादिति धूमाभावस्य वह्न्यभावव्यापकत्वग्रह दशायामस्य साध्येऽनर्थाभावे वह्न्यभाववत्तादृशवह्निसामान्याभावाभाव व्याप्यत्वग्रहे च चरमे। इदं पुनरिहावधेयम्। कथितरूपाणि किं स्वरूपतोज्ञातान्येव सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधि करण्यव्याप्यत्वेन वा नाद्यो व्यापकाभावव्याप्यत्वादेरुक्तदसम्भवात् न द्वितीयः साध्याभावव्यसाध्याभावव्याप्यतयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथा-त्वात् तथात्वेऽपि तत्त्वमविरुद्धत्वमिति चेत् हन्तैवमसामानाधिकर-ण्यस्य समानाधिकरणात्वे सततद्वर्म्मागणाश्च तथात्वे दाधिक्यं नक्त सतानि धर्म्मिविभाजकान्येव सर्व्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वा दितिविरोधानायकप्रकारभेदविधेनधर्म्मिणोऽपि चैविध्याभिधानमिति वदन्ति। अन्यथेत्यादि बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्य सङ्करस्तु क्वाचित्कोऽनासङ्कराच्च पार्थक्यम्।

एकत्र तदुभयसत्त्वेव्याप्तिपक्षधर्म्मतायां पक्षधर्म्मे च व्याप्यत्वारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतोविशिष्टस्यारोपोवाच्यः स चैकधर्म्मिणि विरोधि-व्याप्यद्वयविरहादिविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः। विरुद्धादौ साधने सत्प्रतिपक्षसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धेरत्यपि द्रष्टव्यम्। एकत्र भङ्गति तथाचान्यतरत्वेन तदवधारणं नास्तीति भावः सत्प्रतिप-क्षितव्यवहारोद्देशमत्यसति वा साधने नापरामृश्यमाने नाप्य विद्यमान विरोधिपरामर्शे अतएव सन् प्रतिपक्षो विरोधिव्याप्त्यादिमत्तया परामृश्यमानो हेतुः विरोधिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमानस्य हेतोरसौ सत्प्रतिपक्षइति विग्रहमपि वर्णयन्ति तदसत्तद्व्यवहारैरेव व्यवहारोपयिकं लक्षणमाह साध्येति बाधाश्रयासिद्धिनिर्णयवारणाय समर्थान्तं न चासौ न व्याप्तिपक्षधर्म्मतात्मकबलोपस्थितिरिति वाच्यं व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भवात्

पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्यवदिति पक्षस्य व्यापकभेदेन अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेश्च भिन्नत्वादेकोपादाने-ऽन्यासंग्रहे बलस्याविवक्षितत्वाच्च साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञान विषयत्वेन तदुपादाय तदुपस्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिका स्पर्शमनुधावति साध्यस्य साध्यसिद्धिविरोधिन्याः पक्षो न साध्यवानि-त्याद्युपस्थितेः साध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो-बाधः साध्याभावादिमत्पक्षादि स्तदुपस्थितेर्व्वा जननयोग्यया समा-नया बलोपस्थित्या तथाविधव्याप्त्यादिबुद्ध्या प्रतिबद्धं कार्य्यं यस्य तादृशलिङ्गत्वमित्यर्थः विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशा-लिन्या अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्य्य प्रतिरोधानुधावनं समानत्वञ्चागृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धेरापयिक परामर्शकालीनत्वम् असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्शे सत्प्रति पक्षितत्वव्यवहारविरहात्। यत्तु प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलतया बाधकस्य विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति तदसद्व्यभिचारेण प्रामाण्यग्रहस्याबलवत्वात् अन्यत्राप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव क्वचि-त्तदुपयोगात् बलपदोपसन्दानाच्चोक्तफलाभावान्न तदैयर्थ्यं लिङ्गपदो-पादानाच्च स्वोयलिङ्गतौपयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः विरोधि-परामर्शप्रतिबद्धकार्य्यकविषयकपरामर्शविषयत्वन्तु फलितार्थः। अगृ-हीताप्रामाण्यकत्वसम्बलितयोग्यतोपादाने तु बाधोपस्थितिसमर्थपरा-मर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं वाच्यं तत्त्वं यदि चायं वह्निव्याप्यवान् वह्न्यभावव्याप्यव्याप्यवांश्चेति परामर्शादयं वह्निमान् वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी नतु सत्प्रतिपक्षत्वं तदा कार्य्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनितविरोधिबोधकत्वेन च विरोधि परामर्शो विशेषणीयः अतएवाग्रिमलक्षणे विरोधिबोधकान्योतिफलतो ज्ञानविशेषणं एकस्याप्रामाण्यग्रहेणापरेणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् प्रतिरुद्धकार्य्यत्वञ्च प्रतिरुद्धकार्य्यपरामर्शविषयत्वम्। एकदे-

त्यादि। न च द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वेणानुमितिजननात् कथं नैरन्तर्य्यमिति वाच्यं साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पाद सम्भवात्। स्वपरेति अयं भावः न खलु सम्भवन्तः सर्व्व एव हेत्वाभासाः समुद्भाव्याः आधिक्यप्रसङ्गात् परन्तु यथाकालमेकः तथा च प्रतिपक्षोद्भावनेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगमइति। प्रतिरुद्धेति प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्याप्त्यादीत्यर्थः। उभयोरिति परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्विरोधः तद्ग्रहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः। दूषकेति विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमित्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमानस्य व्याप्त्यादिविरहस्य सद्धेतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादित्यर्थः। व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति वाकारोऽनास्थायां प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथात्वात् परमुखनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याभासत्वायोगाच्चेति। ननु विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यतआह चक्षुरादेश्चेति चस्त्वर्थः। अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यतआह प्रत्यक्षादेरिति। अत्र हेतुमाह कथाया मिति प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्तयैव विरोधकत्वात् विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बाध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शाब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति। स्वकोषकतामयमभिप्रायः एकधर्म्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्म्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकं तत्तद्धर्म्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात् समाजस्य क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् नीलेतरघटत्वपटत्वाप्रकारकज्ञानत्वैकधर्म्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्यज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्यतावच्छेदकं तत्त्वप्रयोजकविरहादेव

तत्त्वविरहानुपपत्तेः एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जाय मानं ज्ञानमर्थात् संशयरूपं भवति अतएव इत्येव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमामनन्ति फलबलकल्पनीयञ्च न्यूनाधिकसमबलभावः सत्या मपि पीतत्वशुक्लत्वस्मृतौ सविधवर्त्तिनि शङ्खे सति दोषविशेषे पीतत्व- स्यैव सति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्म्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृतयोरेव कोट्योः सति च शुक्लत्वस्यैव नयनेन ग्रहात् अथैवमुद्बु- द्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात् किं न स्याद्यदि च नानुभवबाधः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्व मुपेयते भवता अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधि- त्वञ्च सहानवस्थायित्वं साध्याभावस्यैव तद्व्याप्यस्यापीति चेत् यदि वस्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तया कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्तादृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः अथ विरोधित्वेन तदा तदग्रहे नेह साध्य- मित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धि प्रतिबन्धकं कथमन्यथा तदनन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात् सति च विशेष दर्शने क्वचिदुपनीतभानानुदयाद्दूरतः प्रमितशाखागुरुत्वादेः शाखादौ करादिभ्रमेणाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेषएव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति । अत्राहुः अनुगतकार्य्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि कल्प्यते नच प्रत्यक्षएव तथा सामान्ये बाधकाभावात् बाध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधी प्रतिबन्धाच्च अथ विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तया अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न भवत्येव तावद्यावद् प्रामाण्यं न गृह्यते अगृहीताप्रामाण्यस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधि त्वादिति । विरुद्धस्येति साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाधइति हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा अपक्षधर्म्मे च पक्षधर्म्मताबाधइति शेषो न तथाच

हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः। प्रकृतेति प्रकृतसाध्ययोर्यो हेतू तयोरित्यर्थः। संशयादिति जन्यदुःखेत्यादिरगम्यत्वेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टसाधनताज्ञानाज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः। असत्त्वादि हेतुसमीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयजन्यदुःखाभाव ... उत्पत्तिकाले उत्पत्तिपूर्वकाले व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानियमात् द्वयोर्नाशकत्वमुक्तम् उत्पत्तावेव वा तयोरन्वयः यत्र च व्याप्तिपक्ष[धर्म]तयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः तस्य निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वात्। जात्यन्धेति सत्ता कम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम्। घटनिष्ठेति घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वात् बाधाश्रयासिद्धी। नन्वाद्यस्य समवेतत्वादेः द्वितीयस्य घटाभावादेः व्यभिचार इत्यत आह विशेषाद्धर्मेति तस्तो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादिव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात् प्रत्यक्षपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य बाध्यत्वात् सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भेदव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव विभाजकस्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपोन्नायकत्वं तदुन्नायकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वं तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम् असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही परामर्शो ग्राह्यः अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेनाश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः

संगृह्यते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यद्रव्यत्वादिमान् पक्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोगमिच्छन्ति अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः साध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥ वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रं विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषतायां दुर्व्वारत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् अर्थविशेषणत्वस्य चासाधकतासाधनएव सम्भाव्यत्वात् न वा तदपि तादृशाभावनिष्ठव्याप्तेर्द्धर्म्मान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति । व्यभिचारादेरिति सद्धेतौ सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने तदानीं सिद्धेरप्रतिबन्धेपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति तु ध्येयम् । तेन रूपेण तत्साधारणरूपेण । वह्न्यभावेनेति वह्न्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिनएव तथात्वात् यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित् । परामर्शेत्यादि । ननु परामर्शविषयाभावत्वमनाभासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्वविशेषितञ्च हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यतिप्रसक्तम् अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ अतएव यस्य यद्धर्म्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमात्रानुगतं प्रत्युक्तं परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽतिप्रसक्तं नच तदन्यत्वेन विशेषणीयं नित्योघटो द्रव्यं प्रमेयोवा जलत्वादित्यादौ तदर्थाप्रसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ यद्विशिष्टज्ञानं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहितद्विरोधित्वं तदिति चेन्न पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । नच विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधि यद्यामिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति

परामर्शविरोधित्वं तत् विशिष्टपक्षवैशिष्ट्यापादानाद्वह्निमान् वह्निमान् जलह्रदत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिन्यः अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यं जलह्रदो वह्निमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमादित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः । उच्यते (१) "साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्व्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया नातोव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वाभावादावव्याप्तिः साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः अतएव द्रव्य

---

(१) जागदीशसम्प्रदायिकः पाठः ।

भवानन्दादिसम्मतस्तु ।

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तज्ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः । वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वा पर्व्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वादित्यादौ आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षतिः असिद्धित्रयस्यासार्व्वत्रिकत्वात् आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वान्नातिप्रसङ्गः । प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादिभिन्नं वा वक्तव्यम् । परामर्शे चान्वयव्याप्तिरुपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदासः साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमयः पर्व्वतो ह्रदो वा वह्निमान् मेयो वा धूमात् मेयत्वादित्यादौ पर्व्वतान्यः पर्व्वतोदहनान्यदहनवान् धमान्यधमादित्याद्य-

त्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मासमवेतवान् वा घटोद्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मासमवेतसमवेतत्वा-देत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्त्वादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः पर्व्वतान्यः पर्व्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादावसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुसर्त्तव्या तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । संगच्छते चैत्थमनित्यगगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनासिद्धेर्भेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति । ..

सविषयवृत्तिप्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकप्रकृतपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपस्य शून्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः साध्यपदोपादानात् पर्व्वतः पर्व्वतवृत्तिवह्निमत्त्ववान्

सिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासलक्षणोक्तारीतिरनुसरणीया । तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिर्विरोधिरूपं वाश्रयासिद्धिः प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टग्रहविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः संगच्छते चानेनानित्यं गगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निस्पर्शादिकम् एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारिगुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षादिभेदेनासिद्धिभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति ।

द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्न संग्रहः तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवे-शादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि कश्चित्। साध्यत्वे त्वप्रसिद्धिव्याप्ति विशिष्टपक्षधर्मतादिविरहादयस्तद्भेदाः। यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वम् अपि व्याप्यत्वासिद्धिः नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणं सम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति अत्राव-च्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति। अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वं तन्न सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात्। अथ स्वरूपसम्बन्धवि-शेषः तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् रूपा-दिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् एवं पशुमान् सास्नादिमत्वादित्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतु तावच्छेदकविशिष्ट हेतुव्यापक साध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्या विरोधिनोनिरुक्तानवच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्च। परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रह स्थानविभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम्।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभावइतिलक्षणसमन्वयः। विवक्षितेति हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादिति भावः। साध्या भावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण सा-ध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा शङ्कते अथेति पक्षइति व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभावसंशयेन दोषायेत्यर्थः। अनु-मित्यादेरिति फलतोपि विरोधित्वप्रदर्शनाय अतएव ज्यायः स्व-

रूपतोविरोधित्वं द्रढ़यति अन्ययेति । हेत्वाभासाधीनमिति नच हेत्वाभासस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभास जन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधकमानभिवन्धनेत्यादिः लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चय मात्रं वह्नेरपक्षत्वात् काञ्चनमयत्वस्यासाध्यत्वाच्च नच साध्याभाव इति अनुमितः पूर्व्वं विशिष्टस्याप्रसिद्धया तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादितिभावः । तथाचेत्यादि अधिकबलत्वेनाधिकरणरूप-त्वेनापेक्षणीयोव्यभिचारोव्यभिचारनिश्चयः । साध्याभावनिश्चयेति साध्याभावो निश्चीयते येन प्रमाणनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्षः पक्षावृत्तिसाध्यं पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं साध्यादेः पक्षावृत्तित्वा-दिकं साध्यवत् सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं विशिष्टसाध्ये पक्षादे विशेष्याभाववत्त्वादिकं यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्वि-रोधिप्रत्येकमेव बाधः तन्निश्चयस्य विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषा-द्यजन्यज्ञानमात्रएव विरोधी अतएवानन्वयनिश्चयविरहोयोग्यते-त्याचार्य्याः । विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनु ज्ञायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृत साध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वं पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्म्मव-त्त्वादिकमपि बाधएव साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभा-वात् अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वनिश्चयस्या-न्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च सर्व्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे व भ्रमत्वाग्रहः संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजको ऽन्यथाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शा-दीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना

तदप्रामाण्यग्रहं नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानं न मुत्पद्यते। अथ लाघवेन संशयसाधारणं संवृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्योः कारणम् आस्तां च तस्यैव विरोधितया प्रकरणसमो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य विलीयतां चाप्रसिद्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीतिपरास्तम्।

विपरीतमेव लाघवं स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्य तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः तथाच गोत्वादिमद्विशेष्यक गोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावोऽभ्रमत्वग्रहविरहः बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभाव प्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्व प्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चयः इत्युक्तप्रायञ्च तत्तत्कार्य्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्रमात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति। नच सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यं विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेषएव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च। नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी गौरवात् मानाभावाच्च। न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी उपयुज्यते च क्वचिद्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः। नचैवं बाधावतारदशायां पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यं बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात् अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इतिग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनोव्यभिचाराविषयत्वात् एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् पूर्णे च कारणे सत्यादनुमित्यविरोधिनोव्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात उक्तञ्च

साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकमपि बाधः नच तद्ग्रहेऽपि व्यभिचार-बुद्धिरावश्यकी । यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गस्य तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च नतु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति तन्न उक्तं तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाग्रहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्य्यकारित्वात् अन्यथानवस्थानात् अप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति यत्तूपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवह्न्यभावो बाधः। नच विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमिति र्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भवात् शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेण प्रसिद्धविशिष्टानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यं अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति तन्न प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामग्र्यन्तरकल्पना। न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी कस्यापि अन्यथा पर्व्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्निव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्व्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितोपि वह्न्यर्थिनो वह्निमत्वनिश्चयान्निव्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ।

पक्षधर्म्मताबलेनेत्यादि ननु विशेषतोव्याप्त्यग्रहान्न तथासिद्धिसम्भावना सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधोविरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् नच समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रं पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायूरूपवान्नवेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च नचारूपमेव

रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् दोषवशान्नेह श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययाद्धटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवगमात् सन्निकृष्टपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गस्य विशेषबाधावतारानवतारयोः समानः समानसमाधानस्य । अत्र वदन्ति व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् अन्यथा जीविते सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःसत्तानुमानायोगात् एवं क्षित्यादिकर्तृरेकत्वमपि अन्यथा एको ऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेतिसन्देहप्रसङ्गादनुमितेस्य तादृप्येण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात् सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिध्येत् इत्यस्य विशेषतोजायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः प्रमितिबाधः एयक्सन्निकृष्टपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानाद्दोषादेव तथा सामान्यतोदृष्टात्तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकानुमिति र्जायते यथा भोजनसाध्यकपीनत्वाद्दिवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमिति र्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यतइति विशेषबाधो दोषः किन्तु साध्येत्यादिकमापाततः वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्धर्मित्वं व्यभिचारः स्वप्रागभावेनेत्यादिकं साध्यत्वे नोक्तं तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वात् अतएवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधोनिरावाधं पद्मादर्धाति एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधोबोध्यः।

अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ता ज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् नच शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधप्रमा सङ्करेऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्नात्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्व्वर्त्तमानत्वात् कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलाद्यवच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेर्व्वर्त्तमानत्वाच्च अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्व्वतोवह्निमानिति शब्दादिवदेतत्कालावच्छिन्नपर्व्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापक्षवमहतीत्यभिप्रायः ।

ईश्वरवादे नच विशेष्यमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति साध्यस्येति शेषः शरीरसहकारेणैव कर्त्तुः कार्य्यजनकत्वात् शरीराजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वं तथाचाकर्तृकत्वरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोर्व्यापकतया साध्यस्याव्यापकत्वं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपत्त्व विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उपाधिश्च वह्निरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चेति । ननु स्वरूपासिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः अपि तु व्यभिचारवारकत्वात् रूपादिषु मध्यइत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिव्याहारवशाच्छुद्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषणत्वायोगादतोरूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं विशेषणं तच्च व्यभिचारवारकमेव इत्यतआह अपिचेति । यत्त्वित्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्वमते अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः सच विशेषाभावसमुदायः । बहुत्वेति बहवोजन्यान्योन्याभावा अल्पे शरीरजन्या-

न्योन्याभावाः जन्यत्वात्यन्ताभावस्येत्यभ्युच्चयमात्रं जन्यत्वस्याखण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्तज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूनामल्पानाञ्च तथात्वम् एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचारित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वेन तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां न निवेशो-ऽर्थत्वात् तथापि जन्यत्वशरीरजन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बह्वल्पभावसम्भव इत्यत्र तात्पर्य्यमिति ।

विदुषां निवहैरिहैकमत्या
यददुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम्
मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे
रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्याय श्रीरघुनाथभट्टाचार्य्यशिरोमणि विरचिता
अनुमानमणिदीधितिः समाप्ता ।

कुसुमाञ्जलिः

श्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितः

श्रीहरिदासभट्टाचार्य्यकृतव्याख्यानसहितः ।

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

कलिकाता

शकाब्दाः १७६८

कुसुमाञ्जलिः ।

प्रथमः स्तवकः ।

ईषदीषदनधीतविद्यया तातमातृमुदमाविवर्द्धयन् ।
चेपणाय भवजन्मकर्म्मणां कोऽपि गोपतनयो नमस्यते ।

इष्टदेवतासङ्कीर्त्तनं ब्रह्मप्रतिपादकसच्छब्दप्रयोगात्मकञ्च मङ्गलं कुर्व्वन् ग्रन्थनामाह ।

सत्पक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्बोधबद्धोत्सवो
विम्लानो न विमर्द्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृङ्गायमाणं भ्रम-
च्चेतोमे रमयत्वविघ्नमनघन्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥ १ ॥

एषः अनघोनिर्द्दोषः न्यायः समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकं वाक्यं स एव कुसुमाञ्जलिः मे मम चित्तं रमयतु दुःखसामग्रीविहीनं करोतु । अनघत्वं शब्ददोषरहितत्वं विषयाशुद्धेः पूर्व्वाद्द्धेनैव निरासादिति प्रकाशः । अविघ्नं यथा स्यात् ईशस्य पदयुगे पद्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं प्रत्यायकं तद्युगं प्रमाणतर्कस्वरूपं तत्र निवेशितः तद्विषयतया उत्पादितः । चेतः कीदृशं भृङ्गायमाणं भृङ्ग इव मकरन्दे दुःखविगमोपाये सतृष्णं भ्रमत् दुःखविगमोपायमनुसन्दधत् । प्रसूनाञ्जलिसाम्यमाह सदित्यादि सता समीचीनेन पक्षेणानुकूलेन रविकिरणादिना प्रसरोविकाशोयस्य स तथा सतां पक्षाणां

दलानां विकाशो यत्र स तथेति वा सतामनुपहतघ्राणानां परिमलस्य गन्धविशेषस्य प्रोद्बोधेन साक्षात्कारेण बद्ध उत्सव आनन्दो येन सः विमर्द्दने करपुटविमर्द्दने न विम्लानः नान्यथाभूतसंस्थानः अमृत तुल्यं रसं प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दः एतादृशं माध्वीकं मधु तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। न्यायपक्षे सति प्रामाणिके पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे सिषाधयिषितसाध्यके धर्म्मिणि प्रसरः प्रकर्षेण सरो ज्ञानं यस्मात्। एतेनाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधनिरासः। सतां विवेचकानां परि सर्वतोभावेन मलः सम्बन्धोव्याप्तिस्तस्याः प्रोद्बोधेन प्रमया बद्ध उत्सव आनन्दो येन। एतेन व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्धि विरोधानां निरासः। विमर्द्दने विरोधिप्रमाणचिन्तायां न म्लानः न कार्य्याक्षमः तेन सत्प्रतिपक्षराहित्यम्। अमृतं मोक्षः रस इष्यमाणं क्षुद्धिहित इति न्यायात् प्रस्यन्दमुत्पद्यमानं तेन मोक्षस्या साध्यता निराकृता तदेव माध्वीकं तस्य भूरुत्पत्तिस्थानम्। १॥

नन्वीश्वरपदयुगनिवेशितस्य न्यायस्य मोक्षरूपफलसम्बन्धे माना-भावः तत्त्वज्ञानविषयात्मबोधकात्मशब्दस्य संसारनिदानमिथ्याज्ञान विषयस्वात्ममात्रपरत्वात् तन्मननस्यैव मोक्षोपायत्वादिति शङ्कायामाह।

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते। २॥

स्वर्गापवर्गयोः स्वर्गतुल्ययोः अपवर्गयोर्जीवन्मुक्तिपरममुक्त्योः। ईश्वरमननस्यादृष्टद्वारा स्वात्मसाक्षात्कारद्वारा वा मुक्तौ हेतुत्व मेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतिस्तत्कारणत्वे मानम्। स्वात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वे मानञ्च यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन् कस्य कामाय संसार मनुसंसरेदिति। २॥

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टो निर्म्माणकायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुग्राहक श्चेति पातञ्जलाः लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्र इति महापाशुपताः शिव इति शैवाः पुरुषोत्तम इति वैष्णवाः पितामह इति पौराणिकाः यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः सर्व्वज्ञ इति सौगताः । निरावरण इति दिगम्बराः उपास्यत्वेन देशित इति मीमांसकाः लोकव्यवहार सिद्ध इति चार्व्वाकाः यावदुक्तोपपन्न इति नैयायिकाः किं बहुना यं कारवोऽपि विश्वकर्म्मेत्युपासते तस्मिन्नेवं जातिगोत्रप्रवरचरणकुल धर्म्मादिवदासंसारं सुप्रसिद्धानुभवे भगवति भवे सन्देह एव कुतः, किं निरूपणीयं तथापि न्यायचर्च्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् । उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता । श्रुतो हि भगवान् बहुशः श्रुति स्मृतीतिहासपुराणादिषु इदानीं मन्तव्यो भवति श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतेः आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति स्मृतेश्च । तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः अलौकिकस्य परलोकसाधनस्याभावात् अन्यथापि पर लोकसाधनानुष्ठानसम्भवात् तदभावावेदकप्रमाणसम्भवात् सत्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति । २ ॥

शुद्धो द्वितीयरहितः बुद्धो बोधस्वरूपः आदौ सर्गादौ विद्वान् चिद्रूपः सिद्धः अष्टविधैश्वर्य्यवान् अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः कर्म्म धर्म्माधर्म्महेतुर्यागहिंसादिः जात्यायुर्भोगाविपाकाः धर्म्माधर्म्मौ आशयाः निर्म्माणार्थं कायो निर्म्माणकायः सम्प्रदायो वेदः प्रद्योतक इति प्रकाशकः वेदस्य नित्यत्वात् घटादौ कर्त्तव्येऽनुग्राहकः शिवयिता शिवो निस्त्रैगुण्यः पितामहो जनकस्यापि जनकः इज्यते इति यज्ञः सर्व्वज्ञः क्षणिकसर्व्वज्ञ आवरण मविद्यारागद्वेष

मोहाभिनिवेशाः उपास्यत्वेन देशितामन्वादिः यावदुक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नः चरमां शाखा । शाब्दसिद्धावप्यनुमित्सयानुमितेर्न संशया-सत्त्वं दोषाय । तुष्यत्विति न्यायेन संशयमाह तदिहेत्यादि । ३ ॥

धर्म्माधर्म्मात्मकालौकिकपरलोकसाधने विप्रतिपन्नं प्रति साधनं सिद्धे च तस्मिन् तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्य्यजनकत्वात् तत्साधनायाह ।

सापेक्षत्वादनादित्वाद्वैचित्र्याद्विश्ववृत्तितः ।
प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः । ४ ॥

अलौकिकोऽतीन्द्रियः परलोकहेतुरस्तीति प्रतिज्ञा तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनाय सापेक्षत्वादिति सापेक्षत्वं कादाचित्कत्वं तथाच कार्य्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् भोजनजन्यतृप्तिवत् । ननु घटादिहेतोः सदातनत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः तथा च तस्य कादाचित्कत्वं वाच्यम् एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थायामुक्तमनादित्वादिति वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकीय मनवस्था न दोषायेत्यर्थः । ननु ब्रह्मैव कारणमस्तु किं वा नाना-बुद्ध्यात्मिका प्रकृतिरेव तथास्त्वित्यत आह वैचित्र्यादिति कार्य्यं वि-चित्रकारणवत् विचित्रकार्य्यत्वात् । ननु दृष्टं यागाद्येव कारण मस्तु किमदृष्टेनेत्यत आह विश्ववृत्तितइति विश्वेषां परलोकार्थिनां यागादौ प्रवृत्तितः स्वर्गादिफलकत्वज्ञानमेव यागादिप्रवृत्तिजनकं यागादेश्च तज्जनकत्वं तत्कालावस्थायिव्यापारं विना न सम्भवतीति अदृष्टसिद्धिः । नन्वदृष्टं न भोगसमानाधिकरणं किन्तु भोग्यनिष्ठ-त्वेनैव भोगजनकमित्यत आह प्रत्यात्मनियमादिति भुक्तेर्भोगस्य प्रतिनि-यतात्मवृत्तित्वात् व्यधिकरणादृष्टस्य भोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ४ ॥

अकस्मादेव भवति न किञ्चिदपेक्ष्य कार्य्यमिति अतएवानिमि-त्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादर्शनादिति पूर्व्वपक्षसूत्रं तत्राह ।

हेतुभूतिनिषेधोन स्वानुपाख्यविधिर्न च।
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः। ५ ॥

अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं भवननिषेधपरम् अतिरिक्तपारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा अत्रोभयत्राहेतुकत्वमलीकहेतुकत्वं वा पर्य्यवस्यति स्वभावादित्यर्थपरं वा स्वं कार्य्यम् अनुपाख्यमलीकम् अवधेर्नियतत्वतः नियतावधिककार्य्यदर्शनात् अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप इति भावः। ५ ॥

नन्वनादिश्चेत् कार्य्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यस्तदा वह्नित्वावच्छिन्नस्य तृणादिव्यभिचारितया तृणाद्यकारणत्वे कादाचित्कत्वव्याकोपः कारणान्तरस्य च वक्तुमशक्यत्वात् तत्र वह्न्यनुकूलैकशक्तिमत्त्वेन कारणता शक्तिश्च पदार्थान्तरं प्रतिव्यक्ति नाना अनित्ये अनित्या नित्ये नित्यैव सा शक्तिरनित्ये भावहेतुजा इति तत्सिद्धान्तात्। वह्न्यनुकूला तृणारणिमणिनिष्ठा शक्तिर्नित्येति तु मतान्तरम्। न्यायमतन्तु तृणादिजन्यतावच्छेदकं वैजात्यमेव विजातीयेष्वेकजातीयकार्य्यानुकूलशक्तिकल्पने धूमादिना वह्न्यनुमानं न स्यात् न स्याच्च तृणफुत्कारसमवधानस्य निर्म्मन्थनारणिसमवधानस्य प्रतिफलितरविकिरणमणिसमवधानस्य च प्रतिनियमः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारणतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नसमवधाने कार्य्यजननस्य दृष्टत्वात् फुत्कारमणिसम्बन्धादितोऽपि वह्न्यापत्तेः। यदि च तृणफुत्कारादिसम्बन्धादिषु वह्न्यनुकूला एका शक्तिः कल्प्यते तदा नैतत् समाधानं परन्तु तार्णवह्न्यादिनिष्ठं वैजात्यं प्रत्यक्षसिद्धं दीपत्वादिवदिति न पदार्थान्तरशक्तिकल्पनम्। अमुमर्थमाह।

प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान्।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः। ६ ॥

एष कार्य्यकारणप्रवाहः नादिमान् अनादिः विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः अन्वयव्यतिरेकयोरुभयत्र नियतत्वे निर्व्वाहो यत्नवता भाव्यं यतः कारणयोः वैजात्यं कल्पनीयमिति भावः। वह्निसामान्यं प्रति तु विजातीयोष्णस्पर्शवत्तेजः कारणम्। ६॥

ननु यथा एक एव दीपः आलोककारी वर्त्तिविकारकारी घटादिप्रकाशकारी च तथा एकमेव ब्रह्म किं वा कार्य्यकारणयोरभेदात् प्रतिपुरुषं विभिन्नबुद्धेरभिन्ना प्रकृतिरेव हेतुरस्तु तथाच नादृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिरित्यत्राह।

एकस्य न क्रमः क्वापि वैचित्र्यञ्च समस्य न।

शक्तिभेदोन चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रमः। ७॥

एकस्य कारणस्य नियमो न कार्य्याणां यतः समस्य एकजातीयकारणस्य परोऽन्यस्य न कार्य्याणां वैचित्र्यं वैजात्यं तथाच क्रमिककार्य्यनिर्व्वाहकतया क्रमिककारणसिद्धिः विजातीयकार्य्यजनकतयाच विचित्रहेतुसिद्धिरित्यर्थः। शक्तिभेदादेव सजातीयादेकस्मात् कार्य्यवैजात्यमिति शङ्कां निराकुरुते शक्तिभेदेन चाभिन्न इति चो हेतौ न शक्तिभेदः अभिन्नो यतः शक्तिशक्तिमतोरभेदात् भेदे च तस्यैव कारणत्वस्वीकारे एकमात्रकारणत्वभङ्गादैतापत्तिरित्यर्थः। ननु स्वभावादेव एककारणस्य विचित्रकार्य्यनिर्व्वाहकत्वमित्यत्राह स्वभावो दुरतिक्रम इति एकस्मिन् कार्य्ये जनयितव्ये यः स्वभावः कार्य्यान्तरजननकाले तस्यानुवृत्तौ दहनस्यापि जलादित्वं स्यात् स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वादित्यर्थः। प्रदीपस्थले तत्तत्कार्य्यसामग्रीभेदकल्पनादिति भावः। ७॥

ननु दण्डादिर्घटादौ हेतुरस्तु न तु यागादिः स्वर्गादिहेतुरित्यत्राह।

विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा।

दृष्टलाभफला वापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः । ८ ॥

विश्वेषां परलोकार्थिनां स्वर्गाद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिर्व्विफला न न वा दुःखमात्रफलिका प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीसाध्यत्वात् न च दृष्टलाभफला पूजाख्यातिधनादिफला तन्निरपेक्षैरपि तदाचरणात् । केनचित् प्रतारकेण स्वर्गादिफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य स्वयमनुष्ठाय धन्धितोलोकः प्रवर्त्तते इत्यत्र ह विप्रलम्भोऽपि नेदृशइति क एवं लोकोत्तरो यः परप्रतारणार्थं नानाविधक्लेशहेतुककर्म्मभिरात्मानमवसादयेत् तथाच यागादिप्रवृत्तिरेव स्वर्गादिफलकत्वे यागादेर्म्मानमिति । ८ ॥

ननु यागादिकं स्वर्गादिहेतुरस्तु नतु तज्जन्यादृष्टं तथेत्यत्राह ।

चिरध्वस्तं फलायालं न कर्म्मातिशयं विना ॥

सम्भोगोनिर्व्विशेषाणां न भूतैः संस्कृतैरपि । ९ ॥

चिरध्वस्तं यागादिकर्म्मातिशयं तत्फलानुकूलव्यापारं विना फलाय न अलं समर्थं चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारद्वारैव हेतुत्वं यथा अनुभवस्य संस्कारद्वारकस्य स्मृतौ । ननु भोग्यनिष्ठमदृष्टं कारणमस्तु इति जिज्ञासायामाह सम्भोगइति निर्व्विशेषाणामदृष्टरूपविशेषगुणशून्यानाम् आत्मनां सम्भोगः प्रत्यात्मनियतोभोगः संस्कृतैरपि अदृष्टवत्तया स्वीकृतैरपि भूतैर्न स्यात् भूतानां शरीरादीनां सर्व्वात्मसाधारण्यात् तददृष्टाकृष्टैरेव शरीरेन्द्रियादिभिस्तद्भोगजननादित्यर्थः । ९ ॥

ननु भोग्यादिनिष्ठोधर्म्मविशेषोऽतीन्द्रियः प्रतिनियतभोगादिनियामकोऽस्तु यथा दाहादिनियामकोवह्न्यादिनिष्ठः शक्तिभेदः अन्यथा तादृशादेव करतलानलसंयोगात् सति प्रतिबन्धके दाहापत्तेः । नच मण्याद्यभावएव कारणमस्त्विति वाच्यं कारणत्वस्य भावत्वव्याप्तत्वात् किन्तु शक्तिनाशं करोतीति मण्यादिः प्रतिबन्धक

उच्यते तथापि शक्तिः स्वीकार्य्या इत्यत आह ।

भावो यथा तथाभावः कारणं कार्य्यवन्मतः ।
प्रतिबन्धोविसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धकः ॥ १० ॥

यथान्वयव्यतिरेकादिना अभावोध्वंसः कार्य्यः तथा कारणमपि कारणत्वं भावत्वव्याप्तमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । अकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरित्यत्राह प्रतिबन्धइति विसामग्री कारणाभावः स च प्रकृते मण्याद्यभावस्याभावोमण्यादिस्तत्समवधानहेतुः पुरुष एव प्रतिबन्धकः स्वार्थे कप्रत्ययेन च मण्यादौ प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति भावः । मीमांसकास्तु उत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्यभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छक्तिर्नित्या वह्न्यादौ कल्प्यते प्रतिबन्धके सति शक्तिकुण्ठनम् । यत्तु शक्तिः प्रथमतोवह्निकारणजन्या वह्निनिष्ठा प्रतिबन्धकेन च तस्या विनाशे उत्तेजकेन च पुनर्जननं न च शक्तेरनियतहेतुकत्वमिति वाच्यं शक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वादिति तन्न वह्निनिष्ठनानाशक्तिकल्पनापेक्षया उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यैकस्यैव वरं हेतुत्वौचित्यात् तथाचाकुण्ठितशक्तिरेव तत्र कारणतावच्छेदिका कल्प्यते इत्याहुः तन्न शक्तिकुण्ठने प्रतिबन्धकस्य हेतुत्वमुत्तेजकस्य कुण्ठितत्वविनाशकत्वमित्याद्यनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति दिक् । १० ॥

ननु व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीन् वहन्ति इत्यत्र प्रोक्षणजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता एव व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्तइति वाक्यशेषात् । किञ्च योयदुत फलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनकः यागवत् किञ्च व्रीह्यादीनामापरमाणवन्तभङ्गे व्रीह्यादिनियमानुपपत्तिः । एवं माघकर्षणादिना भूमिनिष्ठा कृषिजन्या शक्तिर्निर्व्वाच्या ।

अत्रोत्तरम् ।

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः ॥ ११ ॥

प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंसः पुंसि इष्टः स्वीकृतः प्रति तोहि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैव दृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् दृष्टद्वाराभावे सति विहितस्य कालान्तरभाविफलानुकूलस्य धर्म्मजनकत्वकल्पनाच्च संस्कृता व्रीहि रितिप्रत्ययबलाच्च तस्य स्वरूपसम्बन्धेन व्रीहिनिष्ठत्वं कल्प्यं एतेनाभिमन्त्रितव्यञ्जनादयोऽपि तत्तत्फलानुकूलमदृष्टं पुरुष दि निष्ठं व्रीहीनिति च शक्नुन् प्रोक्षति इत्यादाविव प्रोक्षणादिजन्य जलसंयोगादिरूपपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालितया कर्म्मता । यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनक इति च शत्रुनिष्ठ बधाद्यर्थक्रियमाणश्येनादौ स्वनिष्ठफलजनके व्यभिचारि । यवाद्युत्पत्तिनियमार्थमाह स्वगुणाः परमाणूनां पाकजादयो विशेषा विशेषकाः तेन पाकजरूपरसादिविशिष्टाः परमाणवस्तत्तत्कार्य्यमारभन्ते । चिकित्सास्थले तु धातुसाम्यमेव भेषजपानस्य रोगादिनाशफले जनयितव्ये द्वारमितिभावः ॥ ११ ॥

ननु यत्र पाकजेन विशेषस्तत्र वास्त्वादौ कथमुद्भूतस्पर्शादि कर कादौ च प्रतिरुद्धं द्रवत्वमिति कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथाच प्रतिष्ठाजन्या शक्तिश्चाण्डालादिस्पर्शेनाश्या पूज्यताप्रयोजिका स्वीकार्य्या इत्यत आह ।

निमित्तभेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवादयः ।
देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥ १२ ॥

निमित्तभेदः अदृष्टभेदः देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाहङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठाविधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डालादिस्पर्शे च तादृशा-

भिमानाभावः देवताचैतन्यविवादेऽपि यथार्थपूजितत्वघीश्च प्रतिष्ठित त्वधीश्च चण्डालादिस्पर्शाभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा। वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं प्रपूजयेदितिवाक्ये न प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति दिक् ॥ १२ ॥

ननु तुलापरीक्षादौ परीक्षाविधिना शक्तितुलादौ जन्यते तथा गमनोन्नमनादिकं फलं जन्यते इत्यत आह।

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम्।
परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताः ॥ १३ ॥

जयवदितरः पराजयः तन्निमित्तस्यादृष्टस्य परीक्षणीयसमवेतस्य वृत्तिलाभाय फलानुकूलसहकारिलाभाय परीक्षाविधियो मताः स्वीकृताः। योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढः सोऽहं पापवान् निष्पापो वेति ज्ञानं सहकारि यदा वृत्तिलाभाय जननाय तथाच प्रतिज्ञानुरूपां शुद्धिमपेक्ष्य धर्म्मोऽशुद्धिमपेक्ष्याधर्म्मो जन्यते। एतेन ब्रह्मवधाकरणादिना पुण्यस्याजननात् कथन्तस्य सहकारि तादृशज्ञानं स्यादित्यपि परास्तम् ॥ १३ ॥

साङ्ख्यास्तु पुरुषश्चैतन्याश्रयः अकार्य्यः अतएव कूटस्थो नित्यः प्रकृतिश्चाचेतना परिणामिनी नित्या एका प्रकृतेश्च प्रथमं परिणामो बुद्धिर्म्महत्तत्त्वं तस्याष्टौ धर्म्माः ज्ञानाज्ञानैश्वर्य्यानैश्वर्य्यवैराग्यावैराग्यधर्म्माधर्म्मरूपाः बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मास्त्वष्टौ वा भावनायास्तैरनङ्गीकारात् अनुभवस्यैव स्मृतिकाले सूक्ष्मतयावस्थानात् अचेतनायाः प्रकृतिकार्य्याया बुद्धेश्चैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यस्वरूपः पुरुषः सिद्धः धर्म्मधर्म्मिणोरभेदात्। तत्र प्रकृतेर्म्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्दतन्मात्राणीति सप्त चक्षुःश्रवणत्वग्घ्राणरसनाख्यमनांसि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि

इन्द्रियाणि तन्मात्रैः पञ्च महाभूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि जायन्ते। तदुक्तम्। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोड़शकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः। पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोड़श चैतन्यस्य नित्यस्य स्वाभाविकत्वे नित्यविषयावच्छिन्नस्वाभाव्येऽनिर्म्मोक्षः स्यात् प्रकृत्यधीनत्वेऽपि विषयावच्छेद्यत्वस्य प्रकृतेर्नित्यतया तथैवानिर्म्मोक्षप्रसङ्गः घटादेरनित्यस्यापि स्वाभाविकचैतन्यावच्छिन्नत्वे दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तेश्च इन्द्रियमात्रापेक्षायदि विषयचैतन्यावच्छेदस्तथापि व्यासङ्गानुपपत्तेरतोमनः स्वीकार्य्यं यत्सम्बन्धेन इन्द्रियस्य विषयीयचैतन्यावच्छेदनियामकत्वं स्वप्नदशायां व्याघ्रत्वाभिमानिनोनरोऽहमित्यभिमानः अतस्तन्नियमाय नियतविषयाभिमानव्यापारको ऽहङ्कारोऽपि स्वीकार्य्यः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु श्वासप्रश्वासदर्शनात् सव्यापारं यदनुवर्त्तते तद्बुद्धितत्त्वं प्रागुक्तभावाष्टकयोगि स्वीकार्य्यं तस्य ज्ञानरूपपरिणामेन सम्बद्धोविषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः एवञ्च बुद्धितत्त्वनाशादेव विषयावच्छेदाभावात् पुंसोमोक्षः भेदाग्रहाच्च चेतनोऽहं करोमीत्यभिमानः। तदुक्तं प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इति। सा च बुद्धिरंशत्रयवती पुरुषोपरागः विषयोपरागः व्यापारावेशश्च ममेदं कर्त्तव्यमित्यत्र ममेति चेतनोपरागः बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहात् अतात्त्विकः इदमिति विषयोपरागः तदुभयायत्तोव्यापारावेशो बुद्धावारोपितचैतन्यस्य विषयेण सम्बन्धः ज्ञानं ज्ञानेन सम्बन्धश्चेतनोऽहं करोमीत्युपलब्धिरित्याहुः। अत्राह।

कर्त्तृधर्म्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव नः।
अन्यथानपवर्गः स्यादसंसारोऽथ वा ध्रुवः॥ १४॥

कृतिसमानाधिकरणास्तावद्धर्म्माधर्म्मादेश्वराः भोगस्य कृति

सामानाधिकरण्यात् एवञ्चेतिता चेतनः स एव कृतिमानेव नोऽस्माकं मतः चेतनोऽहं करोमीतिप्रत्ययबलात्। दूषणान्तरमाहान्यथेति यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्ध्युपहितात्मनः सर्व्वदावस्थानात् अनिर्म्मोक्षः स्यात् यद्यनित्या तदोत्पत्तौ वाच्या अनित्यभवस्यानुत्पन्न्यभावात् तथाच तदुत्पत्तेः प्राक् तदाश्रयधर्म्मादेरप्यभावेन बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादिकार्य्यानुत्पत्तौ असंसारः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

चार्व्वाकस्तु भवतु चेतनधर्म्मोऽदृष्टं चेतनस्तु न नित्यविभुः किन्तु कायाकारपरिणतभूतविशेषः गौरोऽहं जानामीति प्रतीत्या रूपवत्त्वसिद्धेरित्यत आह ।

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात् ।
वासनासंक्रमोनास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥ १५ ॥

शरीरस्य चैतन्ये वाल्यदशायामनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात् चैत्रदृष्टस्य मैत्रेणास्मरणमिव। न च वाल्ययौवनयोरेकं शरीरम् अपक्रमात् विनाशात् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदात् गुर्व्वपरिमाणनाशस्याश्रयनाशहेतुत्वात्। न च कारणेनानुभूतस्य कार्य्येण स्मरणं स्यादिति वाच्यं वासनासंक्रमाभावात् अन्यथा मात्रानुभूतस्य गर्भस्थेन स्मरणापत्तेः। नन्वादानवासनाया उपादेये संक्रमः स्यादित्यत आह न च गत्यन्तरं स्थिरइति स्थिरे स्थिरपक्षे पुञ्जात् पुञ्जान्तरोत्पत्तेरभावात् करादिशरीरस्योपादानं वाच्यं विच्छिन्नकरादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात् खण्डशरीरे विच्छिन्नकरादेरनुपादानत्वात्। न च परमाणूनां चैतन्यं तेषाञ्च स्थिरत्वात् स्मरणं स्यादिति वाच्यं तथा सति स्मरणस्यातीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् तन्निष्ठरूपादिवत् करपरमाणवनुभूतस्य विच्छिन्नकरपरमाणवसन्निधावस्मरणप्रसङ्गाच्च ॥ १५ ॥

नन्वस्तु क्षणभङ्गः तथाच पूर्व्वपूर्व्वपरमाणुपुञ्जेनोपादेयोत्तरोत्तरपरमाणुपुञ्ज इति न स्मरणानुपपत्तिरित्यत आह ।

न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तस्मिन्ननुमा भवेत्।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥ १६ ॥

वैजात्यं कुर्व्वद्रूपत्वं न तत् क्षणिकत्वं स्यात् सिद्ध्यतीत्यर्थः। स्थिर एव बीजादौ सहकारिलाभालाभाभ्यामेव कार्य्यजन्माजन्मनोरुपपत्तेः बीजत्वादिनैवाङ्कुरादिजनकतोपपत्तेः बीजव्यक्तिभेदाभावे कुतः क्षणिकत्वं स्यात् तस्मिन् जातिविशेषे च ऐन्द्रियकवृत्तावतीन्द्रियत्वेनाभ्युपगम्यमाने सत्यनुमानं न स्यात् धूमकुर्व्वद्रूपवह्नित्वादिनैव वह्न्यादेर्हेतुतया विलक्षणकार्य्यजनकत्वेन सम्भावितस्य विजातीयधूमस्येव वह्निजन्यत्वसम्भावनायां धूमसामान्ये हेतुत्वानिर्णयात् तथा च कार्य्यकारणभावरूपविपक्षबाधकतर्काधीनव्याप्तिनिर्णयस्यासम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति तेनानुमानेन विना क्षणिकत्वस्यासिद्धिः तस्यानुमानैकगम्यत्वात्। न च तत्र प्रत्यक्षमेव मानमिति वाच्यं निर्व्विकल्पकस्यैव तन्मते विषयजन्यतया प्रामाण्यं तस्य च सविकल्पकोन्नेयतया क्षणिक इति सविकल्पकस्यासिद्धावसिद्धेः। किञ्चाङ्कुरकुर्व्वद्रूपत्वं न जातिः शालित्वादिना सङ्करात् शालित्वमपहाय यवे तस्य सत्त्वात् शालित्वस्य कुसूलस्थे शालौ तदपहाय सत्त्वात् कुर्व्वद्रूपे शालौ तूभयोः समावेशादिति अतएव रजतत्वादिव्याप्य नाव घटत्वं विजातीयसंस्थानवदवयवकत्वरूपमुपाधिमादाय घट इत्यनुगतधीरिति ॥ १६ ॥

नन्वस्तु क्षणिके सन्देहः न च प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थैर्य्यसिद्धौ कथं स इति वाच्यं स एवायं घट इत्यत्र सन्देहसत्त्वात् अत आह।

स्थैर्य्यदृष्टेर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः।
एकतानिर्णयेनेन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

स्थैर्य्ये न सन्देहस्तस्य प्रत्यभिज्ञया विषयीकरणात् नच प्रत्यभिज्ञानरूपे तस्य तदन्यव्यवसायेन निर्णयात् प्रामाण्यमात्रेऽपि

न सन्देहः विरोधात् तथाहि सन्देहज्ञानस्य प्रामाण्यसन्देहे सन्देह स्याप्यसिद्धेः प्रामाण्यस्यासिद्धौ प्रामाण्यसंशयस्याप्यभावः कोव्य-निर्णयात् । ननु प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यसंशयः लूनपुनर्जातकेशादौ तएवामी केशा इत्यादेर्भ्रमत्वदर्शनात् तत्राह एकतेति येन प्रमाणेन विरुद्धधर्म्मसंसर्गविरहेण क्षणिके घटे यदि तस्मिन्नेव क्षणे न नानात्वं किन्त्वभेदः तदा स्थिरत्वेऽपि नानाक्षणवर्त्तित्वेऽपि घटस्य न नानात्वं किन्त्वेकत्वम् एकस्य ज्ञानस्य नानाविषयसम्बन्धवत् एकस्य नानाकालसम्बन्धेऽपि अविरोधात् तत्तत्कारणक्रमाधीनत्वात् तत्तत्-कालसम्बन्धस्य ॥ १७ ॥

तदेवं परलोकसाधनमागतं तत्रेदं शङ्कते कारणत्वं स्वाभाविक मौपाधिकं वा आद्ये नीलस्य सर्व्वान् प्रति नीलत्ववत् कारणस्य सर्व्वान् प्रत्यविशेषात् कारणत्वमपि स्यात् द्वितीये उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् औपाधिकत्वेऽनवस्था किञ्च कारण-त्वस्य स्वाभाविकत्वे उत्पत्तेरारभ्य कार्य्यं स्यात् तत्राह ।

हेतुशक्तिमनादृत्य नीलाद्यपि न वस्तुसत् ।
तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारणं न किम् ॥ १८ ॥

हेतुशक्तिः कारणत्वं अनादृत्य अनिश्चित्य नीलाद्यपि न वस्तु-सत् न प्रमाणिकं तथाच यत्पारमार्थिकं तत् साधारणं यथा नीलादि कारणत्वञ्च यदि न साधारणम् अतो न परमार्थसदित्यपि स्यात् दृष्टान्तस्यानित्यस्य नीलस्य कारणत्वस्वीकारेण सर्व्वत्राभावात् नि-त्यस्य नीलादेः प्रमाणागोचरत्वात् । किञ्चेत्याद्युक्तं दूषयति तद्युक्त मिति तद्युक्तं सहकारियुक्तं तत्कारणं तत्र कार्य्ये संशक्तमितिनोत्प त्तेरारभ्य कारणत्वम् । कारणत्वस्य साधारण्ये चेष्टापत्तिमाह इति साधारणं न किमिति नीलादेरपि सर्व्वसाधारण्यं यत् सर्व्वैस्तथा नीलत्वादिना व्यवह्रियमाणत्वं तादृशञ्च साधारण्यं सहकारियुक्तस्य जनकत्वमित्यस्यापि तथाव्यवहारस्य सर्व्वसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥

नन्वप्रतिष्ठमदृष्टं नाप्यजन्यं नित्यविभोस्तस्य कालादेरिवास्य व्यतिरेकाभावात् व्यतिरेकसहकृतान्वयस्यैव कारणतायाहकत्वात् तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यैव कारणतात्मकत्वाच्च तथाच समावायिकारणाभावे असमवायिकारणनिमित्ताभ्यामपि न कार्य्यं जननीयं तत्प्रत्यासन्नाभ्यामेव ताभ्यां जननादित्यदृष्टस्य नित्यत्वापत्तिः तथाच न प्रतिनियतात्मदेशकालीनभोगजनकत्वं कल्प्येतेत्यत आह ।

पूर्व्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।
व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्म्मिधीरन्यथा नहि ॥ १९ ॥

व्यतिरेकगर्भं न कारणत्वं किन्त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्व्ववर्त्ति-भावः । हि हेतौ यतोग्राहकेन व्यतिरेकः धर्म्मिग्राहकमानेनापि तस्य प्रमापणात् इत्यतोमीयते येन केनचिद्व्यापकस्य नित्यस्यात्मनः येन केनचित् प्रमीयते अन्यथा धर्म्मिधीरेव न स्यात् तथाच धर्म्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं तस्य हेतुत्वं घटादिकं प्रति कपालादेरन्वयव्यतिरेकदर्शनात् समवेतकार्य्यं प्रति द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन कारणत्वस्य कल्पनात् पृथिव्यादिबाधे परिशेषेण ज्ञानेच्छादौ पृथिव्यादिभिन्नसमवायिनः सिद्धिः वस्तुतः समवायिकारणताघटकोऽन्योन्याभावः यन्न कपालं तन्न घटवत् यान आत्मा न तत्र ज्ञानादिरिति धीसम्भवात् एवं यान कपालस्तत्र सम्बन्धविशेषेण न घट इति निमित्त कारणस्याधिकरणीभूतस्य कारणताप्यन्वयव्यतिरेकेण ग्राह्या एवञ्च मायाप्रकृत्यादिपदमेतत्परमिति न मायिकं जगदित्यादिश्रुतिविरोधः तथाचादृष्टाधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः ।

स्तबकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।

देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात् साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम ॥२०॥

इति प्रथमः स्तबकः ।

इति स्तबकसमाप्तौ यच्चेशस्य सहकारिशक्तिः कारणं यथा सहकारिरूपा माया असत्त्वात् सर्वकार्यापेक्षणीयत्वात् दुर्ज्ञेयत्वात् साङ्ख्याभ्यासापदेऽदृष्टे लक्षणा मूलत्वात् प्रकृतिः सैव तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता असौ देवो मम मनसि स्वविषयां साक्षात् साक्षात्कारि ज्ञानं बध्नातु जनयतु साक्षितया साक्षीभूय निर्णायकतया साक्षिवं शान्तः रागादिगुणशून्यः प्रपञ्चस्य मिथ्याज्ञानादेः कल्लोलः मिथ्याज्ञानपरम्परा तस्याः कोलाहलः किं वदन्ती सा विरता यस्मादिति ॥ २० ॥

इति प्रथमस्तबकव्याख्यानम्

अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवादिति द्वितीयविप्रतिपत्तिः अन्यथा ईश्वरं विनापि परलोकसाधनं यागाद्यनुष्ठानं सम्भवति यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदगम्यत्वात् नित्यनिर्दोषतया च वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यस्य ग्रहइति वेदकारणतया नेश्वरसिद्धिः योगर्द्धिसम्पादितसार्व्वज्ञ्यकपिलादिपूर्व्वकएव वा वेदोऽस्त्वित्यत्राह ।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।
तदन्यस्मिन्ननविश्वासान्न विधान्तरसम्भवः ॥ १ ॥

शाब्दी प्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणजन्या इति गुणाधारतया ईश्वरसिद्धिः। न तु सकर्तृकेऽस्तु यथार्थवाक्यार्थधीर्गुणः अकर्तृके च वेदे निर्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमस्तु महाजनपरिग्रहेण च प्रामाण्यग्रह इत्यत आह सर्गप्रलयसम्भवादिति प्रलयोत्तरं पूर्व्ववेदनाशादुत्तरवेदस्य कथं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहस्यापि तदा अभावात् शब्दस्यानित्यत्वं उत्पन्नोगकारइति प्रतीतिसिद्धं प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वमपि प्रलयसम्भवान्नास्तीति भावः । कपिलादय एव पूर्व्वसर्गादौ पूर्व्वसर्गाभ्यस्तयोगजन्यधर्म्मानुभावात् साक्षात्कृतसकलार्थाः कर्त्तारः सन्तु इत्यत आह तदन्यस्मिन्निति विश्वनिर्म्माणसमर्था अणिमादिशक्तिसम्पन्ना यदि सर्व्वज्ञास्तदा लाघवादेक एव तादृशः स्वीक्रियतां स एव भगवानीश्वरः अनित्यासर्व्वविषयकज्ञानवति च विश्वास एव नास्तीति वैदिकव्यवहारविलोप इति न विधान्तरसम्भवः ईश्वरानङ्गीकर्त्तृनये इति शेषः ॥ १ ॥

ननु सर्गप्रलयसम्भवादिति न युक्तं प्रलये मानाभावादिति अहोरात्रस्याहोरात्राव्यवहितपूर्व्वकत्वनियमात् कर्म्मणां विषमविपाक

तथा कालोपाधित्वस्य भोगव्याप्यत्वात् युगपददृष्टस्य च वृत्तिरोधानुपपत्तेः ब्राह्मणस्य ब्राह्मणजन्यत्वनियमात् सर्गादावुत्पन्नस्य ब्राह्मणत्वाभावात् उत्तरकालेऽपि ब्राह्मणव्यवहारानुपपत्तेः प्रयोज्यप्रयोजकयोरभावात् सङ्केतग्रहाभावे शब्दे व्यवहारानुपपत्तेः घटादिनिर्म्माणे नैपुण्यस्य पूर्व्वदर्शनसापेक्षस्य सर्गादावभावात् घटादिसम्प्रदायोच्छेदादित्यादेर्बाधकाच्च तत्राह ।

वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिद्वृश्चिकवद्वर्णा मायावत् समयादयः ॥ २ ॥

यथा वर्षादिनस्याव्यवहितवर्षादिनपूर्व्वकत्वे साध्ये राशिविशेषावच्छिन्नरविकालपूर्व्वकत्वमुपाधिस्तथाहोरात्रस्याव्यवहिताहोरात्रपूर्व्वकत्वेऽव्यवहितसंसारपूर्व्वकत्वमुपाधिर्भवोपाधिः संसारोच्छेदककालोपाधिः स एव उपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तिकाले कतिपयव्यक्तिनिष्ठभोगजनकादृष्टनिरोधवत् कालविशेषात् समस्तात्मनां समस्तादृष्टरोधस्तदिदमुक्तं वृत्तिरोधः सुषुप्तिवदिति । उद्भित् शाकविशेषः तस्य तण्डुलकणात् शाकविशेषवीजाच्च उद्भवः यथा वा वृश्चिकस्य गोमयाद्वृश्चिकाच्च उद्भवस्तथा कालविशेषेऽदृष्टविशेषात् केवलात् इदानीञ्च ब्राह्मणात् ब्राह्मणोत्पत्तिः वैजात्यस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वान्न व्यभिचारः । यथा मायावी सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकं कृत्वा दारुपुत्र घटमानयेत्यादि नियोज्य घटानयनं सम्पाद्य बालकस्य व्युत्पत्तौ प्रयोजकस्तथेश्वरोऽपि प्रयोज्यप्रयोजकभावापन्नं शरीरद्वयं परिगृह्य व्यवहारं कृत्वा तदानीन्तनानां शक्तिं ग्राहयति एवं घटादिसम्प्रदायमपि स्वयं कृत्वा शिक्षयति तदिदमुक्तं मायावत् समयादय इति समयः शक्तिग्रहः ॥ २ ॥

बाधके निरस्ते साधकमप्याह ।

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्म्मणोः ।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥ ३ ॥

सम्प्रदायस्य वेदादिसम्प्रदायस्य ह्रासोऽनुमीयतां कुतः जन्मादेर्ह्रासदर्शनात् । प्रयोगश्च वेदादिसम्प्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते ह्रसमानत्वात् प्रदीपवत् । स्वरूपासिद्धिवारणायाह जन्मेति पूर्व्वं मानस्यः प्रजास्ततः पुत्रमात्रार्थिताप्रयुक्तमैथुनजाः सम्प्रति सम्भोगकामिप्रवृत्त्यावर्जितजन्मान इति जन्मह्रासः । पूर्व्वं चतुष्प्रभृतिषु संस्काराः ततो गर्भे ततो जननानन्तरम् इदानीं कथञ्चिदिति संस्कारह्रासः । पूर्व्वं सहस्रशाखस्य वेदस्याध्ययनं तत एकस्याः शाखाया इत्यादिक्रमेण विद्याह्रासः । विद्यादेरित्यादिना वृत्तिधर्म्मादिसंग्रहः पूर्व्वमुञ्छशिलवृत्तयस्ततोऽयाचितवृत्तयस्ततः कृष्यादिवृत्तयस्ततः सेवावृत्तय इति वृत्तिह्रासः । पूर्व्वं तपोज्ञानयज्ञदानात्मकश्चतुष्पाद्धर्म्मस्ततस्त्रेतादौ एकैकह्रासः कलौ च विसंष्ठुलः स्वल्पह्रानैकपादिति धर्म्मह्रासः । पूर्व्वं यज्ञशेषभुजस्ततोऽतिथिशेषभुजस्ततः स्वार्थसाधितभुजस्ततो भृत्यादिसहभुज इत्यपि धर्म्मह्रासः । स्वाध्यायस्याध्ययनस्य कर्म्मणो यागादेः शक्तेः सामर्थ्यस्य ह्रासात् अध्ययनशक्तेः कारणस्य ह्रासात् विद्याशक्तेः कार्य्यस्य ह्रास इति पृथङ् निर्द्देशः । एवञ्च ब्रह्माण्डनाशे तदन्तर्गतप्राणिनां नाश इति प्रलयसिद्धिः । भक्ष्यपेयाद्यद्वेतरागजीविका कुतर्काभ्यासव्यग्रताभिसन्धिपाषण्डसंसर्गादिप्रतारणादिनिबन्धनान्या या वृत्तिर्यागादौ तद्वान्महाजनस्तत्परिग्रहात् वेदप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

[illegible]

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्व्वन् जगत् क्रीड़ति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवम्
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥ ४ ॥

इति द्वितीयः स्तवकः ।

तदभाववेदकप्रमाणसत्त्वादिति तृतीयविप्रतिपत्तिः । भूतले घटाभाववदीश्वरस्याप्यनुपलब्धेरभावस्य ग्रहात् परमात्मनोऽयोग्यतया योग्यानुपलब्धेरभावात् नाभावग्रहो यदि तदा शशशृङ्गस्याप्ययोग्यस्य नाभावः सिद्ध्येदित्यत्राह ।

योग्या दृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।
क्वायोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥

अयोग्ये परमात्मनि योग्यानुपलब्धिः कुतः सैव बाधिका या चास्ति सा न बाधिका अन्यथाकाशधर्म्माधर्म्मादिविलयापत्तेः । शृङ्गन्तु योग्यमेव तथाच कुतः प्रतिबन्धिः । अयोग्यन्तु शशशृङ्गं न बाध्यते किन्तु साधकाभावएव तत्र । प्रकृते पञ्चमस्तबके साधकस्य वक्तव्यत्वात् । ननु कर्त्तृत्वव्यापकशरीरप्रयोजनाभिसन्धानयोरभावात् ईश्वरस्याभावोऽनुमेय इत्यत्राह क्वानुमानमनाश्रयमिति ईश्वरस्याश्रयस्य प्रत्यक्षासिद्धेः सिद्धौ च धर्म्मिग्राहकमानेन अनुमानबाध एव ॥ १ ॥

ननु असतख्यात्युपनीत ईश्वरस्तत्र कर्त्तृत्वाभावः साध्य इत्यत्राह ।

व्यावर्त्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता ।
अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

व्यावर्त्त्यः प्रतिक्षेप्यः तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी हि यतः विशेष्यता अभावस्याश्रयता तथा चालीकं न विशेष्यमित्यर्थः अभावविरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमवस्तुनोनेति नालीकस्य प्रतिषेधाधिकरणत्ववत् प्रतिषेध्यत्वमपीति भावः ॥ २ ॥

ननु अयोग्यस्याप्यनुपलब्ध्या कथं नाभावग्रह इत्यत आह ।

दृष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥ ३ ॥

योग्यानुपलब्धिरेवाभावग्राहिका अन्यथातीन्द्रियमात्रोच्छेदापत्तेः । योग्यता च प्रतियोगितद्व्याप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमवधानम् एवञ्च शशशृङ्गे योग्यता दुष्टा दोषघटितोपलम्भसामग्री वाच्या तस्यां सत्यामनुपलब्धिर्न किन्तूपलब्धिरेव स्यात् अदृष्टे च सा योग्यता नास्तीति ॥ ३ ॥

नन्वात्मा किञ्चिदनभिज्ञः क्षित्यकर्तृत्वानित्यमकक्षितिकोवा आत्मत्वादित्यत्राह ।

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽशे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।
नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥ ४ ॥

प्रसिद्धे संसार्यात्मनि पक्षे इष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम् अगोचरे अज्ञाते ईश्वरे हेत्वसिद्धिः हेतोरज्ञानं आत्मत्वेन सामान्यतः सिद्धः पक्षस्तत् तत्राप्यस्मदादिस्तदितर आत्मा वा पक्ष इति विकल्पे सिद्धसाधनं हेत्वसिद्धिर्वा । नन्वात्मत्वं जातिः पक्षस्तत्राह जातावपीति तथैव सा आत्मत्वं जातिर्न क्षितिकर्त्री इत्यत्रेष्टसिद्धिः सिद्धसाधनं हेतोश्च तत्रासत्त्वमिति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वागमादिसिद्धात्मनि अकर्तृत्वं साध्यं तत्राह ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।
आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ ५ ॥

आगमादेः प्रमाणत्वे तत एव ईश्वरस्य कर्तृत्वादिसिद्धौ कर्तृत्वाद्यभावसाधने बाधः । आगमादेरप्रमाणत्वे सैवाश्रयासिद्धिः उद्धता उत्कटा ॥ ५ ॥

अत्र चार्वाकाः योग्यताविशेषणेन किं यन्न प्रत्यक्षं तन्नास्ति

इत्यनुपलब्धिमात्रमेव साधकं स्यात् अनुमानविलोपश्चैवं एव धूमदर्शनानन्तरं वह्न्यर्थप्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रादिति तत्राह ।

दृष्ट्यदृष्ट्योर्न सन्देहोभावाभावविनिश्चयात् ।
अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देहः स च दृष्टौ नास्ति तस्य निश्चयात् अदृष्टौ च नास्ति अनुपलब्धौ तदभावस्यैव निर्णयात् एवमदृष्ट्या अनुपलब्ध्या हेतौ प्रत्यक्षकारणे चक्षुरादौ बाधिते सति प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यात् अनुपलब्धिकालेऽपि तस्य सत्त्वे तु व्यभिचारात् नानुपलब्धिरभावावधारणे हेतुः । एवञ्च गृहान्निर्गतश्चार्व्वाकः पुत्रदाराद्यभावादिकमवधार्य्य विक्रोशेत् परावृत्तोऽपि कुटुम्बं नासादयेत तदा तेषां सत्त्वे चानुपलब्धिर्व्यभिचारिणी न हेतुः स्यादिति ॥ ६ ॥

ननु यद्यनुपलम्भमात्रं नाभावसाधकं तदा अयोग्योपाधिशङ्कया धूमादावपि व्यभिचारशङ्कया न व्याप्तिनिश्चयः स्यादिति गतमनुमानेनेत्यत आह ।

शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्म्मतः ॥ ७ ॥

तद्देशतत्कालयोर्व्यभिचाराभावनिश्चयात् कालान्तरदेशान्तरस्थयोर्व्यभिचारशङ्का स्यात् कालान्तरदेशान्तरस्थज्ञानञ्चानुमानादेवेति सिद्धमनुमानं शङ्का न चेत् ततः शङ्काविरहे तरां सुतरामनुमानम् । ननु किं शङ्का [illegible] तर्काच्छङ्काविरह इत्यर्थः । मतः सम्मत इत्यर्थः । ननु तर्कस्य व्याप्तिमूलकत्वेऽनवस्थेत्यत्राह व्याघातेत्यादि तर्कमूलव्याप्तौ न शङ्का व्याघातात् तृप्तकारणं विना कार्य्योत्पत्तिशङ्कायां तृप्त्यर्थं भोजनादौ परप्रतिपत्त्यर्थञ्च शब्दप्रयोगादौ न प्रवर्त्तेतेति एवञ्च तर्कानवतारे शङ्कितोपाधिरेवाप्रयोजक इत्युच्यते । तदुक्तं यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतां-

येनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबलम् । विपक्षस्य हेतोरव्यतिरेकित्वं सत्त्वं यावच्छङ्क्यते तावद्धेतोर्न गमकत्वमिति भावः । व्यभिचारशङ्का च उपाधिशङ्काधीना । तदुक्तम् अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । तैर्दृष्टेऽपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणेति । अन्ये केचन हेतवः परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाश्चाश्रयाः तथाहि उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठा व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवृत्तितया ज्ञायते अतएव उप समीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकरणे स्वधर्म्मं व्याप्तिं आदधाति बोधयतीति उपाधिशब्दो जवाकुसुमादिसाधारणः तैः सोपाधिभिर्दृष्टेऽपि पक्षे व्यापकांशस्यावधारणा निश्चयो नेष्टो साधारणधर्म्मेण साध्यसंशयजननादित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननूपमानमीश्वरे बाधकं स्यात् अत्रोपमानस्यातिरिक्तप्रमाणस्यानभ्युपगमात् न बाधकमिति वैशेषिकादयः तत्र सादृश्यपदार्थान्तरस्य ग्राहकमुपमानमिति केचित् सादृश्यं न द्रव्यं गुणः कर्म्म वा गुणसमवेतत्वात् न सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात् सामान्यादिवृत्तित्वाच्च नाभावः सप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्ययात् तच्च न प्रत्यक्षगम्यमिन्द्रियानन्तर्य [illegible] नमिन्द्रियं ग्राहकमिति वाच्यं गोसदृशो गवय इति ज्ञानानन्तरं सा गौर्गवयसदृशीत्यसन्निकृष्टगोविशेष्यकग्रहस्याप्रत्यक्षत्वात् नाप्यनुमानगम्यं लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात् न शब्दगम्यं तस्यासार्व्वत्रिकत्वादिति तत्राह ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।
नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न प्रकारान्तरस्थितिः नोभयात्मकत्वं हि यतः परस्परविरोधान्नैकतापि न भावाभावात्मकत्वमपि विरुद्धानामिति हेतुगर्भविशेषणं परस्परविरोधिरूपत्वात् विरोधमेव प्रतिपादयति उक्तिमात्र-

विरोधतः । नाभाव इत्युक्ते च भावत्वप्रतीतेः कथमभावता न भाव इत्युक्ते चाभावत्वप्रतीतेर्न भावत्वम् । अयमभिप्रायः सादृश्यं भावो ऽभावोवा उभयकोट्यतिरिक्तस्याप्रसिद्धेः अभावत्वे सप्तमपदार्थत्वं भावत्वे गुणवत्त्वे च द्रव्यत्वं निर्गुणत्वे सामान्यवत्त्वे च गुणान्यत्वे कर्म्मत्वं तदन्यत्वे गुणत्वं निर्गुणनिःसामान्यभावत्वेऽसमवेतत्वे च समवायत्वं समवेतत्वे च नेकाश्रितत्वे सामान्यत्वं एकाश्रितत्वे विशेषत्वम् एवं शक्तिसंख्यादयः पदार्था निराकार्य्याः ॥ ८ ॥

ननु भवतु सादृश्यं समानधर्म्मएव तद्ग्राहकमेवोपमानं मानान्तरं स्यादित्यत आह ।

साधर्म्म्यमिव वैधर्म्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।
अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥ ९ ॥

अयं गोविसदृश इति ज्ञानानन्तरं सा गौरेतद्विसदृशीति धीः प्रमाणान्तरादेवास्तु अथैतस्य तद्वैधर्म्म्यं तस्मिन्नेतद्वैधर्म्म्यं विनानुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति गोसादृश्यं गवयस्य गोर्गवयसादृश्यं विनानुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति न मानान्तरं सादृश्यग्राहकं मन्तव्यमिति ॥ ९ ॥

वैशेषिकादिभिरुपमाने दूषिते नैयायिकः प्राह ।

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

फलमित्यनन्तरं इतीत्यध्याहार्य्यं संज्ञायागवयादिसंज्ञायाः संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेन सह सम्बन्धस्य शक्तेः परिच्छेदः निश्चयः उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमितिः प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वात् इन्द्रिय लिङ्गशब्दानामसामर्थ्यात् ॥ १० ॥

ननु गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरस्तु गवयत्वविशिष्टोधर्म्मी गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु तत्राह ।

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।
समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा ॥ ११ ॥

समयः गवयत्वादिजातिपुरस्कारेण शक्तिरूपसम्बन्धः स च दुर्ग्रहः शब्दादनुमानाद्वा न सम्भवति गवयत्वस्य तेन पुंसा अगृहीतत्वात् । न च सादृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यतां तस्य गुरुत्वेनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ ११ ॥

ननु प्रथमतो गवयत्वस्याप्रतीतत्वेऽपि यदा गवयत्वं प्रत्यक्षं तदा गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याल्लक्षणया गवयत्वं परामृश्यते तेन रूपेण शक्तिधीरस्तु तत्राह ।

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।
पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसादृश्यसामानाधिकरण्येन गवयपदवाच्यत्वविषयकज्ञानजनकतया शब्दस्य गवयत्वादिना शक्तिबोधे नाकाङ्क्षा अन्वयस्य पर्य्यवसानात् यत्र पदार्था एवान्वयविधुराः केनापि रूपेणान्वयायोग्याः तत्र तदाक्षिप्तेन तेन लक्षणीयार्थेन सङ्गतिरन्वयः गङ्गायां घोष इत्यादौ ॥ १२ ॥

ननु गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोदृष्टमनुमानमितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबाधे गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमवगाहतामिति चेन्न व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितेर्व्यापकविषयकत्वात् गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकि च साध्याप्रसिद्ध्या न सम्भवति व्यतिरेकव्याप्त्यप्रतिसन्धानेऽपि गवयत्वाश्रयो गवय पदवाच्य इति धियोऽनुभवसिद्धत्वाच्च उपमानं प्रमाणान्तरम् । धिक्करभमतिदीर्घग्रीवमतिकठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामित्यादिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं तादृशपिण्डदर्शने करभपदवाच्यताग्रहोऽप्युप-

मानादेवेति । उपमानन्तु शक्तिमात्रपरिच्छेदकतया नेश्वरे बाधक मिति भावः । शब्दस्तु नेश्वरे बाधकत्वेन शङ्कनीयः अनुमानानतिरेकात् इति वैशेषिकाः । पदश्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्पदस्मारितत्वात् दण्डेन गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवत् इत्यनुमानात् संसर्गसिद्धेः किम्वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्व्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदत्वात् इत्यनुमानात् तत्सिद्धेः ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादित्याह ।

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निर्णयः ।
आकाङ्क्षासत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥ १२ ॥

अत्र पदार्थपक्षकानुमाने संसृष्टा एवेति यदि संसर्गवत्त्वं साध्यते सम्भावितसंसर्गका इति संसर्गस्वरूपयोग्यत्वं वा आद्ये पयसा सिञ्चतीत्यादावनैकान्तः द्वितीये न संसर्गनिर्णयः अन्वयप्रयोजकरूप वत्त्वरूपयोग्यतायाः हेतुविशेषणीकृतत्वेन सिद्धसाधनाच्च द्वितीये प्रयोगे आकाङ्क्षासत्तया इति आकाङ्क्षा हि समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा घटमित्युक्ते आनय पश्येति आनयेत्युक्ते घटं पटं वेति जिज्ञासादयः । ननु योग्यतासहितासत्तिरेव हेतुरस्तु तत्राह योग्यासत्तिरबन्धना इति व्याप्तिशून्या अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्य्यतामित्यत्र निराकाङ्क्षयो राजपदपुरुषपदयोर्व्यभिचारात् ॥ १२ ॥

प्राभाकरास्तु वेदस्यापौरुषेयतया तत्र वक्तृज्ञानानुमानासम्भवात् शब्दः प्रमाणं लोके तु आप्तोक्तत्वज्ञानमपेक्षितं तथाचायं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्य प्रयोक्तृत्वात् इत्यनुमानादक्तृज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धौ उत्तर कालं वा एते पदार्थाः परस्परं संसृष्टाः वक्तृयथार्थज्ञानविषयत्वात्

इत्यनुमानात् साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेः कृप्तसामर्थ्यात् शब्दात् पुनरन्वय धीरित्यनुवादको लौकिकः शब्दो न प्रमाणमिति प्राङ्गस्तत्राह ।

निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥ १४ ॥

वेदेऽवधारितसामर्थ्याच्छब्दाल्लोकस्थलेऽपि प्रागर्थनिर्णये लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुमानस्य शब्दापेक्षया विलम्बितधीजनकत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेके च शब्दे मानानुपपत्त्या निर्णयो हेतुर्वाच्यः । आप्तोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थधीजन्यत्वमिति वाक्यार्थधीः प्रथमतोऽनुमानादेव वाच्या इत्यत्राह ।

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ।

अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः ॥ १५ ॥

आप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वे मानाभावः बाधकप्रमाविरहरूप योग्यताज्ञानविलम्बादयोग्येऽन्वयधीविलम्बसम्भवात् अन्यथा वेदेऽपि पौरुषेयत्वधीर्हेतुरस्तु तथाच तत्रापि अमी वैदिका अर्था अन्विताः परस्परसंसृष्टाः व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः पदैः स्मारितत्वात् इत्यनुमानात् संसर्गे निर्णीते तदनुवादकत्वं वेदस्यापि न कुतः । यत्तु पदं न करणं किन्तु पदार्थ एव अतएव पदार्थकरणकाच्च वाक्यार्थज्ञानात् कविकाव्यादिकं द्वारमित्यत्र द्वारोपस्थितावपि पदार्थनिष्ठाकाङ्क्षाविरहेणान्वयाबोधः शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इति न्यायात् अतएव पदानामवच्छेदकत्वं पदजन्योपस्थितिं विना पदादन्वयाबोधात् । तदुक्तम् प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्य्योपगमादपि । पदानामेव सा शक्तिर्व्वरमभ्युपगम्यताम् । अभिधातृत्वात् पदार्थोपस्थापकत्वात् इति गुरुमतमपास्तं पदानामित्यत्र ज्ञातानामिति प्रक्षेपेणापि ज्ञातस्यावच्छेदकत्वापातात् तथाचावश्यकीकार्य्यपदार्थोपस्थितौ

पदमन्यथासिद्धं न करणमिति तन्न पदार्थानामतीतादिरूपतया अकारणत्वात् पदार्थस्मरणस्यापि निर्व्यापारतया अकरणत्वात् पदज्ञानस्यैव करणत्वात् पदार्थस्मृतेर्व्यापारत्वात् कविकाव्यादिस्थले च मानसज्ञानं हेतुरिति ॥ १५ ॥

ननु शब्दोऽतिरिच्यतां प्रमाणं स एव बाधकोऽस्तु तथाहि प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते इति गीतां पठन्ति। प्रकृतेर्बुद्धितत्त्वस्य गुणैः सत्वादिभिः क्रियमाणानि कर्म्माणि मोहादहं कर्त्तेति चेतनो मन्यते तेनाभिमानिकं न पारमार्थिकं कर्तृत्वं न च सर्व्वज्ञस्याभिमानोऽपि विशेषदर्शनात् कर्त्तेति तन्निति न षष्ठी इत्यत्राह।

न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता।
अदृश्यदृष्टौ सर्व्वज्ञेन च नित्यागमः क्षमः ॥ १६ ॥

अयं हि सर्व्वकर्तृत्वाभाववेदकः शब्दः अनाप्तोक्तश्चेन्न प्रमाणं आप्तोक्तश्चेदेतदर्थगोचरज्ञानवतो नित्यसर्व्वविषयकज्ञानवत्त्वम् इन्द्रियाद्यभावात् आगमस्य च नित्यत्वं दूषितमेव प्रागिति वेदकारो नित्यः सर्व्वज्ञः सिद्ध्यति ॥ १६ ॥

नन्वसत्त्वबोधकागमानां का गतिस्तत्राह।

नचासौ क्वचिदेकान्तः सत्वस्यापि प्रवेदनात्।
निरञ्जनावबोधार्थान च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

असावागमोनासत्वमात्रपर एव सत्वस्यापि बहुणोमत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते इत्यादिभिः प्रतिपादनात् द्वयोश्च न मुख्यार्थत्वं विरोधात् विनिगमकचिन्तायां विशेषगुणशून्यात्मस्वरूपस्य ध्येयत्वतात्पर्य्यकत्वं बाधकश्रुतीनां साधकश्रुतीनाञ्च कार्य्यकारणभावादितर्कमूलकानुमानमाचिव्येन मुख्यार्थत्वात् ॥ १७ ॥

ननु यद्यसौ सर्व्वज्ञः स्यात् अनुपदिश्यापि प्रवर्त्तयेदित्युपदेशा-

नुपपत्तिरेव ईश्वरे बाधिका नह्ययमनुपदिश्य स्वयं प्रवर्त्तयितुं न जानाति सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः अर्थापत्तिश्च मानान्तरं तत्राह ।

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ।
तदभावात् प्रवृत्तिर्न कर्म्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८ ॥

प्रमाणेऽसति न प्रमा प्रमाणरूपहेत्वभावे फलाभावात् प्रमाविरहात् प्रमाविरहे च न प्रवृत्तिः कारणाभावात् प्रमाकरणञ्चाग्निहोत्रमिनेत्यादिविधिरेव इति नोपदेशव्यर्थता अन्यथा कर्म्मवादेऽप्ययं विधिः अदृष्टादेव प्रवृत्तेरुपपत्तेः वेदस्यानर्थक्यापत्तिः नवार्थापत्तिर्मानान्तरम् ॥ १८ ॥

तमेवाह ।

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाप्यसौ समः ॥ १९ ॥

जीवी देवदत्तो गेहे नास्तीति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति धीरुदाहरणं तत्रानियम्यस्याव्याप्यस्य नायुक्तिर्नानुपपत्तिः अनियन्ता अव्यापको नोपपादकः व्यापकव्यतिरेकेण व्याप्यस्यैव व्यतिरेकात् तादृशानुपपत्तिज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तिधीरेव। यदपि क्वचिदस्ति गेहे नास्तीतिज्ञानानन्तरं विरोधज्ञानेऽविरोधाय गेहान्यविषयता क्वचिदस्तीत्यत्रेत्यर्थापत्तिरिति तदपि न नतु वास्तवे मानयोर्विरोधः तथा सत्येकं मानं भज्येत विरोधज्ञानस्य तु विषयभेदव्यवस्थापकत्वमनुमानविधयैव तथाहि विरोधोऽभिन्नविषयकः एकविषयतायां विरुद्धत्वे सति प्रमाणसिद्धत्वादिति अन्यथा धूमोऽप्यनुपपद्यमानो वह्निं गमयेदित्यर्थापत्तिरिति प्रसिद्धमनुमानं न स्यात् अर्व्वाग्भागावच्छेदेन वह्न्यनुपलम्भः धूमस्य वह्निसाधनमिति विरोधेऽपरभागावच्छेदेन वह्निव्यवस्थापनमप्यर्थापत्तिरेव स्यात् अनुमानाभावेऽपि व्याप्तिग्राहकमानस्य वह्निसाधकत्वमर्थापत्तेरित्यनमानवि-

लोपः स्यादिति अनुपलब्धिश्च नेश्वरे बाधिकेति योग्यादृष्टिरित्यादि नोक्तम् ॥ १९ ॥

वस्तुतोऽनुपलब्धिर्मानान्तरमेव नेत्याह ।

प्रतियत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।

अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

यद्यज्ञातानुपलब्धिः कारणं तत् प्रत्यक्षं ज्ञातानुपलब्धिजन्याभावज्ञानस्यानुमानत्वात् जन्यापरोक्षज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वात् अपरोक्षत्वञ्च ज्ञानकरणकान्यत्वं घटादिप्रत्यक्षइव घटाभावाध्यक्षेऽपी न्द्रियस्यान्यानुपक्षीणत्वात् करणत्वमधिकरणप्रत्यक्षाभावेऽपि ध्वान्तादिध्वंसस्य वायौ रूपाभावस्य ग्रहात् अधिकरणग्रहेऽप्यनुपक्षयात् अज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वेन इन्द्रियजन्यत्वानुमानाच्च । भावावेशाच्च चेतसोमनसः असमदादिबाह्यानुभवस्य भावभूतकरणसचिवमनोजन्यत्वनियमात् नानुपलब्धिः करणं किन्त्विन्द्रियमेवेति ॥ २० ॥

साधकान्तरमाह ।

प्रतियोगिनि सामर्थ्यादव्यापाराव्यवधानतः ।

अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥ २१ ॥

इन्द्रियाणि करणमिति साध्यं प्रतियोगिग्राहकत्वात् यथानुमानं घटस्येव तदभावस्यापि ग्राहकं तद्वदिन्द्रियमपि । ननु प्रतियोगिग्राहकत्वमतन्त्रं अनन्यथासिद्धत्वस्योपाधित्वात् आश्रयग्रहेणा न्यथासिद्धेरित्यत्र हेतुः व्यापाराव्यवधानतइति व्यापारेणाधिकरण प्रत्यक्षेण इन्द्रियस्यान्यथासिद्ध्यभावात् अन्यथा संयोगेन चक्षुरादिक मन्यथासिद्धं भावग्रहेऽपि स्यात् किञ्चाभावभ्रमस्य दुष्टकरणजन्यत्व मवश्यं वाच्यं दोषश्चेन्द्रियादिनिष्ठएव अनुपलब्धेर्दोषाभावात् पित्तादिना इन्द्रियस्यैव दुष्टत्वात् तदिदमुक्तम् अक्षाश्रयत्वाद्दोषाणामिति अधिकरणाभावयोर्विशिष्टधीरिन्द्रियजा अभावधीत्वात नानुपलब्धि

करणता भावधीत्वादतो विशिष्टग्राहीन्द्रियं स्वीकार्य्यं तदिदमुक्तं विकल्पनात् विशिष्टविषयकज्ञानात् ॥ २१ ॥

नन्वनुपलब्ध्या घटाभावस्य ज्ञानं ततश्च घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानं घ्राणजसौरभोपनयानन्तरं सुरभि चन्दनमिति चाक्षुषवत् इत्यभावग्राहिकानुपलब्धिः कारणतया वाच्या निर्विकल्पकविषयीकृत एव इन्द्रियेण सविकल्पकविषयतया गृह्यते तथा दर्शनात् अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरभावात् कथं वा प्रत्यक्षत्वं विशेषणताया: सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् अवश्यक्लृप्तकारणताकानुपलब्धेरेव करणत्वं नेन्द्रियस्येत्यत्राह ।

अवच्छेदग्रहध्रौव्यादध्रौव्ये सिद्धसाधनात् ।
प्रामाण्यान्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

अवच्छेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् *नियमतः सविकल्पकज्ञानसामग्रीसत्त्वान्न निर्व्विकल्पकत्वं घटादिग्रहे तु निर्व्विकल्पकमेव प्रथमतः । विशिष्टज्ञानहेतुविशेषणज्ञानाभावात् प्रतियोग्यनुपहितस्याभावस्य भानाभ्युपगमे तु अभावस्यापि निर्व्विकल्पकविषयतेति सिद्धसाधनम् । सम्बन्धान्तरेऽनवस्थानात् स्वरूपमेवाभावस्याधिकरणेन सम्बन्धः वैशिशिष्ट्यस्याभावसम्बन्धस्याङ्गीकृतस्यापि सम्बन्धधारायामनवस्थानात् स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्यावश्यम्भावात् इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया घटाभावादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षतया कल्पनात् नचेदेवं तदानुपलब्धिकारणतापक्षोऽपि अन्यप्रकारो दुर्घटः तथाहि सर्व्वैरेव प्रमाणैः परम्परया निर्व्विकल्पकविषयएव गृह्यतेऽनुमानादावपि वह्न्यादेः पूर्व्वं कदाचिन्निर्व्विकल्पकस्वीकारात् घटाभाववद्भूतलमित्यादिविशिष्टप्रत्ययबलात् अभावेनाधिकरणस्य प्रागभवतापि स्वीकारात् ॥ २२ ॥

स्तवकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरो दूरे विरोधादयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ।
तं सर्व्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलास्पदम्
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयः स्तवकः ।

यस्येश्वरस्य मुखनिरीक्षणैकविधुरैर्धर्म्मिग्राहकमानबाधितैः प्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाद्यते विरोधादयोऽयतोऽधरः अतएव दूरे सर्व्वमनुविधेयं वश्यं यस्येति असमा स्वच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्या या लीला सेवोत्सवोऽयस्य स तथा दुःखाभावैकनिदानत्वादतएव उद्भवदतिश्रद्धाः देवानामपि देवं तं प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम् ।

सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् इति तुरीयविप्रतिपत्तिः । ईश्वरो न मानं तज्ज्ञानस्यागृहीतग्राहित्वाभावेन प्रमात्वाभावात् ईश्वरस्य प्रमाकर्तृत्वं प्रमाकरणत्वञ्च नास्तीति अप्रमाणपुरुषस्य वचः कः श्रद्दध्यादित्यत्राह ।

अप्राप्तेरधिकप्राप्तेरलक्षणमपूर्व्वदृक् ।
यथार्थोऽनुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥ १ ॥

अपूर्व्वदृक्त्वं अगृहीतग्राहित्वं न प्रमालक्षणं धारावहनबुद्ध्यव्याप्तेः इदं रजतमितिभ्रमातिव्याप्तेश्च । स्वमते लक्षणमाह यथार्थ इति अनपेक्षतयेति स्मृतिर्जनकानुभवसमानविषयतया तत्प्रामाण्याधीनप्रामाण्यकतया तत्र सापेक्षत्वात् न प्रमाव्यवहारस्तान्त्रिकाणामिति ॥ १ ॥

ननु धारावाहिके नाव्याप्तिः ज्ञानेन हि विषयनिष्ठोधर्म्मः कश्चिज्जननीयः अन्यथा ज्ञानस्य विषयनियमान स्यात् तथा च तमादायागृहीतग्राहित्वमेव किञ्च स धर्म्मस्तदुपादानज्ञानजन्यो न वा आद्ये उपादानज्ञानस्य उपादानविषयतानियमार्थं धर्म्मान्तरस्वीकारे तत्राप्येवमनवस्था द्वितीये कार्य्यत्वं हेतुः तत्रैव उपादानज्ञानजन्यत्वं व्यभिचारीति नेश्वरस्य क्षित्यादिकर्तृतया सिद्धिरित्यत्राह ।

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

स्वभावविशेष एव विषयतानियामकः अन्यथा ज्ञाततोधानेऽपि नियमानुपपत्तिः इति स्वभाव एव नियामकस्तत्रेति किञ्च वर्त्तमान विषये तदुत्पत्तावपि अविद्यमाने विषये ज्ञाततायाः उपादानविर-

ष्टात् अनुत्पत्तौ विषयतानियमानुपपत्तिरिति स्वभाव एव तत्र नियामकइति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्म्मणि किञ्चिज्जननीयमितिव्याप्तेर्ज्ञानक्रिययापि विषयनिष्ठोधर्म्मोजननीय इत्यत्राह ।

अनैकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ।

क्रिया यदि धात्वर्थस्तदा शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र संयोगेन गगननिष्ठकिञ्चिदजननात् अनैकान्तः यदि करणव्यापारः क्रिया तदापीन्द्रियसंयोगादिना घटादिनिष्ठकिञ्चिदजननात् व्यभिचारः अथ क्रिया स्पन्दस्तदा ज्ञानस्य स्पन्दानात्मकत्वादसिद्धिः । ननु ज्ञातोघटः साक्षात्कृतोघट इत्यादि प्रत्यक्षमेव ज्ञाततायां मानमित्यत्राह तद्वैशिष्ट्येति सर्व्वत्र विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्यतदुभयसम्बन्धविषयः स च सम्बन्धः क्वचित् संयोगादिः क्वचित् स्वरूपं तदिह घटे ज्ञानमित्यत्रेव घटज्ञानयोः स्वरूप एव सम्बन्धः ज्ञातो घटइत्यत्रापि भासते अन्यथा इष्टोघटः कृतोघट इत्यत्र इष्टताकृततयोरप्यापत्तेः ॥ ३ ॥

स्वभावसम्बन्धादुपपत्तिस्तुल्या तदुच्यते ।
अर्थेनैव विशेषोहि निराकारतया धियाम् ।
क्रिययैव विशेषोहि व्यवहारेषु कर्म्मणाम् ॥ ४ ॥

यथा घटादीनां ज्ञाने विशिष्टधीः यथा च क्रिययैव कर्म्मणां घटादीनां व्यवहारेषु विशिष्टबुद्ध्यादिषु विशेषस्तथा ज्ञातोघट इत्यादौ ज्ञानेनैव घटादौ विशिष्टधीर्न धर्म्मान्तरादिति ॥ ४ ॥

ननु तथापि नेश्वरज्ञानं प्रमा प्रमाणजन्यत्वाभावात् एवमीश्वरेण प्रमाता न वा प्रमाणं प्रमाकर्तृत्वकरणत्वयोरभावादत्राह ।

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता ।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

यथार्थानुभवत्वं प्रमात्वमजन्यत्वेऽपीश्वरज्ञानस्याविरुद्धं प्रमाणत्वं प्रमाणसमवायित्वम् एतच्च अकारणत्वेऽपि प्रमाया ईश्वरस्य सिद्धम् एवं प्रमया सहायोगव्यवच्छेदेन अभेदे तृतीया सम्बन्धितयेश्वरस्य प्रमाणत्वं न तु करणत्वमपि तत्र नियामकमिति मन्वायुर्वेदवत् तत् प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति सूत्रे ईश्वरस्य प्रामाण्यमुक्तं नचे- श्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या विभागव्याघातः प्रमाकरणाभिप्रायेण विभागसम्भवात् । नचेश्वरज्ञानस्य भ्रमविषयकत्वे भ्रमविषयाव- गाहित्वे च भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं व्यधिकरणप्रकारकत्वाभावेन प्रमात्वाभावात् भ्रमनिरूपितविशेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वञ्च यदेव तदवगाहितया ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वात्ततः ॥ ५ ॥

स्तबकार्थसंग्राहकश्लोकमाह ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥ ६ ॥

इति चतुर्थः स्तबकः ।

भूतार्थानुभवे यथार्थानुभवे साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे निविष्टा- विषयीभूता निखिलप्रस्ताविवस्तूनां नानापदार्थानां क्रमो यस्य स तथा अनुभवविषयसकलविषयक इत्यर्थः नित्ययोगिनि सदातनयुक्ते अत- एवेन्द्रियाणां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य लेशतोऽप्यंशतोऽपि अदृष्टि र्विशेषादर्शनं तन्निमित्तिका या दुष्टिः रागद्वेषमोहात्मिका तद्विग- मेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषः वेदाप्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मादित्यर्थः प्रमाणं शिवः एवम्भूते तत्राप्रामाण्यशङ्कापकलङ्कवद्भिः पाषण्डैः किं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति तृतीयस्तवककारिकाव्याख्यानम् ।

तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः नन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत्राह ।

कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्योविश्वविदव्ययः ॥ १ ॥

क्षित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म्म एवञ्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतन प्रयत्नपूर्व्वकं कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत् । धृतीति ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गम धृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः । धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत् । पदात् पद्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्प्रदाय व्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । श्रुतेर्वेदात् वेदः पौरुषेयोवेदत्वात् आयुर्वेदवत् । किञ्च वेदः पौरुषेयोवाक्यत्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत् । संख्याविशेषात् द्व्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्टतादृशकपालद्वयारब्ध घटपरिमाणवत् अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ द्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धि-

रोश्वरस्यैवेति। विश्वविदव्ययइति विशिष्टस्याव्ययत्वं तेन नित्यसर्व्व विषयकज्ञानसिद्धिः ॥ १ ॥

ननु शरीरविशिष्टस्य कर्त्तृतया विशेषणबाधात्मकोविशिष्टबाध इति कर्त्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्त्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च। यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति व्याप्तिर्विरोधिनी यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनप्रवृत्तया शरीरी कर्त्ता च उपनेयः पक्षधर्म्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्याप्रसिद्धिः विशेषणविशेष्यविरोधश्च यद्वा शरीरजन्यत्वानुपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिरिति कार्य्यहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह।

> न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धोन दुर्बलैः।
> सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधोन नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

ईश्वरे धर्म्मिणि शरीरबाधात् कर्त्तृत्वबाधोन अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भावात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्म्मिसाधकस्याधिकरणज्ञानजनकतया अवश्यापेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात् एवञ्च न विशेषणबाधात्मकोविशिष्टबाधः प्रत्यक्षात्मकः ईश्वरोन कर्त्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः। क्षित्यादि न सकर्त्तृकं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धकं सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरांशवैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्बलत्वात्। तृतीयेऽपि कार्य्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्म्मत्व सहकारात् विपक्षबाधकतर्कावतारात्त बलवत्त्वम् उपन्यस्तायाः कर्त्ता शरीर्य्येवेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्धः चतुर्थे च यदि पक्षधर्म्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोधः कर्त्तृत्वस्याशरीरत्वसमानाधिकरणस्योपलम्भात् तदनुपस्थाने तु न विरोधः विरोधाश्रयस्यासिद्धेः पञ्चमे च विपक्षबाधकतर्कसत्त्वात् तदभावनिबन्धनाज्ञानरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा न शरीरजन्यत्वोपाधेरपि विपक्षबाधकाभावेनापास्तत्वात् ॥ २ ॥

ननु यदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादिति प्रतिकूलतर्कावतारस्तत्राह ।

तर्काभासतयान्येषां तर्कास्पृष्टिरदूषणम् ।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपोविभूषणम् ॥ ३ ॥

प्रतिकूलतर्कास्तावदीश्वरासिद्ध्या आश्रयासिद्धा इत्याभासाः । कर्त्तारं विना कार्य्यं न स्यादिति तर्कस्तु विभूषणं सहकारकः । अहं सर्व्वस्य प्रभवोमत्तः सर्व्वं प्रवर्त्तते इत्यागमश्चात्र । आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतर इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बलवत्त्वम् ॥ ३ ॥

ननु कार्य्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत्राह ।

स्वातन्त्र्ये जडताहानि र्नादृष्टं दृष्टघातकम् ।
हेत्वभावे फलाभावोविशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

नहि कर्त्तारं हेतुं विना कार्य्यं परमाणोरिव यत्नवत्त्वेऽचैतन्यानुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात् अदृष्टस्य दृष्टकारणसहकारेणैव फलजनकत्वम् । नच चेष्टायामेव भोक्तृप्रयत्नोहेतुः नतु क्रियामात्रमिति चेष्टायां विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात् अन्यथा वीजविशेषस्याङ्कुरविशेषे जनकत्वेनाङ्कुरसामान्यं प्रति वीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ॥ ४ ॥

ननु धृत्यादीनां प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत्राह ।

कार्य्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ।
विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्व्ववत् ॥ ५ ॥

धृतिविनाशयोः प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्वं विच्छेदेनान्तराप्रलयेन आदर्शाद्यभावात् अर्व्वागदर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारानभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः

मिद्ध्यति। एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्रामाण्यादेरपि निरुपाधित्वं अथ वा कार्य्यत्वादिकमन्यथा व्याख्यायते। कार्य्यं तात्पर्य्यं तात्पर्य्यविषय एव शब्दप्रामाण्यमिति तात्पर्य्यं हि यस्य वेदे स एवेश्वरः। आयोजनं व्याख्यानं वेदास्तदर्थविद्याख्याताः महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात् अव्याख्यातत्वे पदार्थानवगमेऽननुष्ठानापत्तेः एकदेशदर्शिनश्च व्याख्यायां नाश्वासः एवं धृतिर्धारणं धृत्यादेरिति आदिग्रहणात् अनुष्ठानसंग्रहः एवमीश्वरादिपदार्थतया ईश्वरसिद्धिः। तदुक्तम् उद्देश एव तात्पर्य्यं व्याख्या विश्वदृशः मतौ। ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः। उद्देश इच्छाविशेषः एवं अहं सर्व्वस्य इत्यादावहं पदं स्वतन्त्रोच्चारयितृपरं लोकस्यान्ते सतात्पर्य्यकशब्दस्यैव प्रमाणत्वात्। य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति लौकिकाहमादिपदवदलौकिकेऽपीयमेव व्यवस्था प्रत्ययतः विधिप्रत्ययात् आप्ताभिप्रायो विध्यर्थः यस्याभिप्रायः स एवेश्वरः ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र माचेच्छातो यतश्च सा।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥ ६ ॥

विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातश्चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्य्यत्वं इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचां मतं स्वमतमाह तज्ज्ञापकोऽथवेति इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिप्रयोजकेच्छाहेतुज्ञानविषयं परिशेषयति

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्विरोधतः।
असत्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्म्मानसङ्गरात् ॥ ७॥

स्पन्दस्य कर्तृधर्म्मस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वे आत्मानं विजानीयादित्यत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ग्रामं गच्छतीत्यतः प्रवृत्त्यापत्तेः। यत्नस्य विधित्वे दोषमाह अप्रवृत्तेः आख्यातान्तरेण यत्ने बोधितेऽपीष्ट

साधनत्वाप्रतिसन्धाने अनिष्टसाधनत्वज्ञाने वाऽप्रवृत्तेः इच्छायाविधित्वे दोषमाह विरोधतइति इच्छाया विधित्वे इच्छैव तज्ज्ञानं जननीयं इच्छाया ज्ञानेन चेच्छा जननीया इत्यन्योन्याश्रयः तदिदमुक्तं विरोधतइति। नन्विच्छाज्ञानं लिङा जननीयं इत्यत्राह असत्त्वादिति इच्छाज्ञाने जाते प्रवृत्तिहेतुस्वरूपसदिच्छाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यात् इच्छायाः स्वरूपसत्या एव प्रवृत्तिहेतुत्वात्। नच लिङ्श्रवणकाले इच्छा स्वरूपसतीत्यर्थः। ननु लिङ्व इच्छाजनिका इत्यत्राह प्रत्ययत्यागादिति इच्छाकारणत्वेन गृहीतस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य कारणस्य त्यागापत्तेः व्यभिचारादित्यर्थः। लिङ्श्रुतिकाले सुखत्वादिप्रकारकधीरस्त्वेच्छा लिङर्थं इत्यत्राह सङ्करादिति इष्टसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छाहेतोरवश्यं स्वीकारात् तत्र च कारणान्तराभावात् लिङ्पदमेव कारणमतः फलेच्छाज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः तद्विनापि प्रवृत्तिसम्भवात् तथाच सङ्करादिष्टसाधनत्वज्ञानरूपसाधनसहचारत्वात् इच्छाज्ञानस्येच्छाजनकत्वे मानाभावेन तस्य लिङ्पदजन्यत्वे मानाभावाच्चेति ॥ ७ ॥

ननु यत्नज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु आख्यातान्तरस्य न यत्नवाचकं अनुकूलव्यापारमात्र एव आख्यातशक्तेः रथोगच्छतीत्यादौ तथा कल्पनात् तत्राह।

कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया।
यत्न एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ८ ॥

घटः कृतोऽङ्कुरोन कृत इति व्यवहारवत् कुलालादिः कर्त्ता न कारकान्तरमिति कृञ्धात्वर्थोऽपि कृतिः। ननु यत्नपदस्य पर्य्यायता स्यादतआह पूर्व्वेति परस्मिन्नुत्तरकालवर्त्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्व्वा साधनीभूता भावना फलानुकूलयत्न एवाख्यातार्थः यद्वा फलानुकूलव्यापारधात्वर्थं प्रत्ययजनिका पूर्व्वा परस्मिन् पूर्व्वा-

परीभूतवत्त्वे सति कृतिराख्यातार्थः । तथाच प्रयत्नवत्त्वमनुकूलत्व पूर्व्वापरीभूतवत्त्वमिति त्रयमर्थः ॥ ७ ॥

ननु धातुना यत्नः प्रतीयते आख्यातस्य च अनुकूलव्यापारार्थकत्वम् आक्षेपादेव च यत्नलाभ इत्यत आह ।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्व्वाख्यातस्य गोचरः ।
तया विवरणध्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ ८ ॥

तया कृत्या तद्वाचकपदेन पचति पाकं करोतीति विवरणात् तत्र शक्तिः अनुकूलव्यापारस्य यत्नानाक्षेपकत्वात् वर्त्तमानपाकानुकूलव्यापारस्याचेतनेऽपि भावात् ओदनमिति कर्म्मपदोत्तरं पचति भुङ्क्ते वेति जिज्ञासा च कर्म्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन यथा पचतीत्यनन्तरं कर्म्मादौ जिज्ञासा ॥ ८ ॥

ननु कर्त्तुरपि विवरणात् तत्रापि शक्तिराख्यातस्य स्यात् तत्राह ।

आक्षेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।
संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षा व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

आख्यातवाच्यया संख्यया आश्रयस्य आक्षेपादेव लाभान्न कर्त्तरि शक्तिकल्पना प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वे सति आख्यातार्थविशेष्यत्वमाक्षेपलभ्यत्वं भुक्ता इत्यादौ क्तान्तार्थानन्तर्य्यवारणाय विशेष्यदलम् सुप्यते इत्यादौ वर्त्तमानत्वविशेष्यत्वं स्वापस्यापीति सत्यन्तदलम् । चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्म्मतावरुद्धत्वात् तण्डुलस्य न तत्र भावनाकाङ्क्षेति भावना शुद्धप्रातिपदिकार्थान्वयिनी अतएव [illegible] भावनान्वेति तं तं सङ्ख्यापीत्येकपदोपात्तभावनान्वयबलात् कर्त्रादि सङ्ख्याभिधान एव च प्रथमेति एवं कर्म्मापि नाख्यातपदवाच्यम् ॥१०॥

नन्वस्तु कर्म्म धर्म्मविधिस्तत्राह ।

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्व्वं तत्त्वहानितः ।
तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाप्यप्रवृत्तितः ॥ ११ ॥

कर्म्म स्वर्गादि तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं यदि विधिस्तत्राह अतिप्रसङ्गान्न फलं स्वर्गं कार्य्यत्वज्ञाने ऽसति स्वर्गासाधनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः यदि कर्म्मापूर्वं तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं विध्यर्थस्तत्राह नापूर्व्वं तत्त्वहानितः शाब्दबोधपूर्व्वं नोपस्थितमित्यतएवापूर्व्वं पूर्व्वमुपस्थितौ एव न तत्त्वम् । अनुपस्थितौ च कथं तत्र शक्तिधीः । ननु कार्य्यत्वरूपेण शक्तिधीः शाब्दबोधे तु योग्यतया अपूर्व्वस्य कार्य्यविशेषस्य भानं तत्राह तदलाभान्न कार्य्यञ्चेति नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभ प्रसङ्गात् तत्र फलकामस्य नियोज्यस्याभावात् । यद्वा ननु कार्य्यत्वेनोपलक्षितायामपूर्व्वव्यक्तौ शक्तिग्रहः गन्धवत्त्वेनोपलक्षितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां व्यक्तौ पृथिवीपदस्येव इत्यत्राह तदलाभात् अपूर्व्वत्वविशिष्टापूर्व्वव्यक्त्यनुपस्थितेः गन्धवत्त्वेनापि हि पृथिवीत्व विशिष्टस्य स्मरणमनुमानं वा सम्भवति प्रागनुभवात् प्रकृते तथात्वेऽपूर्व्वत्वव्याघातादित्यर्थः । ननु कर्म्म यागादि तद्धर्म्मः कार्य्यत्वं विधिरित्यत्राह न क्रियापीति अनिष्टसाधनताधीकाले प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत्र अपिना नापूर्व्वमपि उक्तदोषादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु करणं शब्दः तद्धर्म्मोऽभिधा तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमतएवाहुः अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः । अभिधा यागप्रवृत्तिकार्य्यमिति धीः शब्दादाख्याताच्च उपादानादुत्पत्त्यनुकूलक्रियारूपेयमित्यत्राह ।

असत्त्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधापि गरीयसी ।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥ १२ ॥

अभिधायां मानाभावात् अभिधाशब्दतोऽभिधाज्ञाने अप्रवृत्तेः गरीयसी उचिता लिङर्थतयेति शेषः । ननु अन्यस्य लिङर्थत्वे बाधात् परिशेषेणाभिधा लिङर्थ इत्यत्राह बाधकस्येति प्रकृतेऽपि बाधकसम्भवात् ॥ १२ ॥

ननु कारणस्य यागादेर्धर्म्म इष्टसाधनत्वं विध्यर्थोऽस्तु तत्राह ।

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।
अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तितः ॥ १३ ॥

विध्यर्थस्य इष्टसाधनताया हेतुत्वात् लिङ्गतयोपन्यासात् । नच स्वस्य स्वलिङ्गत्वमिति अग्निकामोदारुणी मथ्नीयादित्युक्ते कुत इत्याकाङ्क्षायां वक्तारो वदन्ति यतोदारुद्वयमथनमग्निसाधन मित्यर्थवादादिष्टसाधनताबोधानन्तरमपि विधेरनुमानात् यदि चानुमितेनापि विधिना इष्टसाधनत्वमेव बोध्यं तदा तदनुमानवैयर्थ्यं तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यामित्यादौ मृत्युब्रह्महत्यासन्तरणकामो ऽश्वमेधेन यजेतेति वाक्यानुमानस्य सर्वसम्मतत्वात् मध्यमादौ वियोगतः मध्यमोत्तमपुरुषलिङ इष्टसाधनतावियोगात् कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्राज्ञादिकं प्रतीयते आज्ञाभिप्राय एव इति प्रथमपुरुषोऽपि इच्छार्थः अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यात् अधोषणार्थे लिङ इच्छावाचकत्वकल्पनात् निषेधानुपपत्तितः न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य निषेधस्य बाधितत्वात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विध्यर्थः श्येनेनाभिचरन् इत्यादौ असम्भवात् अप्रवर्त्तमानपुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयत्वात् बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधितत्वादिति ॥ १३ ॥

स्वमतमाह ।

विधिर्व्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिविषय आप्ताभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेयः इष्टसाधनता त्वनुमेया । वस्तुतस्तु ईश्वरेच्छायाः सर्व्वविषयकत्वात् निषेधविरोधः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः शक्यत्वे गौरव मिति प्राचीनमतमेव साधीयः ॥ १४ ॥

श्रुतेरित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

कृत्स्न एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १५ ॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः यद्योवै विष्णुः पश्यत्यचक्षुरित्यादिश्रुतिषु अतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिषु न तु सिद्धतया अमीषामन्यत्र तात्पर्य्यं यथा स्वर्ग नरकादिबोधकानां तथा ईश्वरमुपासीतेति विधेरेकवाक्यतया तेषां त्वन्मतेऽपि प्रामाण्यमेव अन्यथा स्वर्गादिपदानामपि स्वार्थे प्रामाण्यं न स्यात् तदेतदुक्तं स्वार्थद्वारैवेति स्वार्थप्रतिपादनद्वारा एव विधौ सिद्धार्थतात्पर्य्यात् वाक्यादेदिकप्रशंसानिन्दावाक्यानि प्रशंसानिन्दा ज्ञानपूर्व्वकाणि प्रशंसानिन्दावादवाक्यत्वात् परिणतिसुरसमाम्रफल मित्यादिवत् ॥ १५ ॥

संख्याविशेषादित्यस्य व्याख्यान्तरमाह ।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादौ संख्या प्रवक्तृगा ।
समाख्यापि च शाखानां नाद्यप्रवचनादृते ॥ १६ ॥

वैदिकोत्तमपुरुषेण स्वतन्त्रोच्चारयितुः संख्या वाच्या स ऐक्षत एकोऽहं बहु स्यामित्यादि बहुत्वम् उत्तमपुरुषश्रुतेः । संख्यापदार्थ मन्यमाह समाख्येत्यादि सर्वासां शाखानां हि काठककालापकाद्याः संख्याः संख्याविशेषाः श्रूयन्ते ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः अध्येतृणामानन्त्यात् अनादावन्यैरपि तदध्ययनात् तस्मादतीन्द्रियार्थ- दर्शी भगवानेव ईश्वरः कारुणिकः सर्गादावस्मदाद्यदृष्टाकृष्टकाठ- कादिशरीरविशेषमधिष्ठाय यां यां शाखामुक्तवान् तस्याः शाखाया स्तन्नाम्ना व्यवदेश इति सिद्धमीश्वरमननं मोक्षहेतुः ॥ १६ ॥

यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह ।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥ १७ ॥

इतिशब्दः स्वरूपे एवंशब्दः प्रकारार्थः शैलसारः लौहमति-कठिनशिला वा । प्रस्तुते ईश्वरे विप्रतीपविधयः प्रतिकूलकराः तादृशा अपि उच्चैरतिशयेन काले भवच्चिन्तकाः शङ्काकलङ्कशून्याः कार्य्याः ॥ १७ ॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर चिराच्चेतो निमग्नं त्वयि
त्यक्तानन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
तन्नाथ त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥ १८ ॥

त्यक्ता तनु सन्तृप्यत इति कर्म्मकर्त्तरि ।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥ १९ ॥

इति पञ्चमः स्तवकः ।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम् ।

इति श्रीहरिदासभट्टाचार्य्यविरचितकुसुमाञ्जलिकारिका
व्याख्यानं समाप्तम् ।

शब्दशक्तिप्रकाशिका

श्रीजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचिता

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्षमहोदयानामनुज्ञया

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता।

कलिकाता

शकाब्दाः १,७६९

शब्दशक्तिप्रकाशिका

तर्कं तत्त्वश्च विदुषां विदुषां तोषकारिका ।
क्रियते जगदीशेन शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितां शब्दमयीं देवतां ग्रन्थकृत् स्मरति स्म ।

अनुभवहेतुः सकले सद्यः समुपासिता मनुजे ।
साकाङ्क्षासन्ना च स्वार्थे योग्या सरस्वती देवी ॥

इतरा तावद्देवता सम्यगुपासिताप्युपासके न साकाङ्क्षा साकाङ्क्षापि वा नासन्ना आसन्नापि वा न स्वस्योपासितुरभिलषितार्थे योग्या योग्यापि वा न समस्तोपासकेऽनुभवस्य जनिका जनिकापि वा न सद्यः किन्तु कालक्रमेणैव सरस्वती तु देवी सकलमनुजे एव साकाङ्क्षा आसन्ना योग्या चोपासिता सती सद्य एवानुभवं तनुते अतो देवतान्तरमपेक्ष्योत्कर्षवतीयमवश्यमुपास्येत्यत्र तात्पर्य्यम् ॥

अथ शब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुः प्रात्यक्षिक एवोपनयिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगस्तद्भिन्ने चेदानुमानिक एव नच तत्र सद्यः साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण व्याप्तिबुद्ध्यादेरप्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति ।

साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः ।
सोऽयं निश्चितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं नचानुमा ।

अस्ति तावद्गौरस्ति गामानयेत्यादिसाकाङ्क्षशब्देभ्यः स्वस्ववृत्त्या पदार्थानामुपस्थित्युत्तरं गवादावस्तित्वादेरन्वयावगाही विलक्षणो बोधो यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादिमत्तया शब्दस्यावगमो हेतुर्न तु पदार्थानामुपस्थितिमात्रं विशिष्टमतेरानुभविकत्वादन्यथानुमितेरप्यपलापापत्तेः । नचासौ स्मृतिः समानाकारसंस्काराप्रभवत्वात् नापि साक्षात्कारः साकाङ्क्षपदेनैव प्रकारान्तरेणाप्युपस्थितार्थस्योपनयमर्य्यादयावगाहितापत्तेः नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् तदुत्तरं तथाविधानुव्यवसायापत्तेश्च । तत्तदर्थविषयकत्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसायं प्रति तत्तदर्थसाकाङ्क्षपदजन्यतद्गोचरशाब्दत्वेन विषयविधया हेतुत्वकल्पनायामतिगौरवात् इतरबाधलब्धस्य किन्त्वेतरत्वादेरपदार्थस्यापि अवगाहित्वेन शाब्दमतेरनुव्यवसीयमानत्वात् गवादावस्तित्वादेरिवास्तित्वादावपि गवादेर्भानप्रसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च । अतएवासौ नानुमितिरपि पूर्व्वपरामर्शस्य वस्तुमात्रस्यैवामतिबाधके शाब्दधीविषयतापत्तेः । नच तत्तदर्थगोचरशाब्दधियं प्रति साकाङ्क्षपदजन्यायास्तत्तदर्थगोचरस्मृतेः कारणत्वकल्पनान्नैष दोषः तावतापि पदार्थानामन्वयधीदशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीबलेन प्रत्यक्षानुमित्योरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्व्वारतापत्तेः शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादिभिन्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च ।

अथ लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।

योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका ।
प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः ।

गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वादेर्बाधविरहित्वरूपं योग्यतामात्रं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वापातात् योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वाच्च । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्व्वीपर्य्यवसिता त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वादेरन्वयं साधयेत् अतएव अस्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तदन्वयस्यानुमापकमसिद्धेः । अथ गौरस्तितावान् स्वधर्म्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत् अस्तिपद समभिव्याहृतगोःपदस्मारितत्वाद्वा पटुर्व्वदित्याद्यनुमानत एवास्वन्वयधियोऽन्यथासिद्धिः पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्व निश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्त्या पूर्व्वं तस्यावश्यकत्वात् । नच विनष्टे भाविनि वा घटपटादौ व्यभिचारः स्वार्थानुमाने स्वरूप सतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् एकविधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽप्यन्यविधव्याभि निश्चयस्य सम्भवाच्च समानप्रकारकस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधी विरोधित्वात् इति नव्यवैशेषिकाः तन्न गवादेः पदस्मारितत्वाद्यभाव ग्रहदशायामुत्पन्नस्य गौरस्तीत्याद्यन्वयबोधस्योक्तहेतुनाप्यनिष्पत्तेः पदजन्या हि पदार्थस्मृतिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् पदस्मारितस्यापि तत्स्मारितत्वग्रहादन्वयधी प्रसङ्गाच्च । एतेन गोःपदमस्तित्ववद्गोगोचरज्ञानपूर्व्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगोःपदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकमप्यनुमानं कणभक्षपक्षानुसारिणां परास्तं गवादिपदानां ज्ञानपूर्व्वकत्वाद्यभावनिश्चयदशोत्पन्नस्य गवादिमुख्यधर्म्मिकास्तित्वाद्यन्वयबोधस्य

सार्व्वजनीनस्योक्तलिङ्गादनिष्पत्तेः वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वेन तद्गर्भ साध्यस्य प्रायशः प्रागनुपस्थित्यानुमानायोगाच्च । वस्तुतोवाक्यार्थ बोधस्यानुमितित्वे सत्येव साकाङ्क्षपदादिलिङ्गकत्वं कल्प्यं तदेव त्व-सिद्धं प्रमाणाभावादस्तित्वेन गामनुमिनोमीत्यादेरनुव्यवसायस्य तत्रा सत्त्वात् प्रत्युत गौरस्तीतिवाक्यादस्तित्वेन गौः श्रुतोनत्वनुमित इत्यनु-भवाच्च । श्रोतव्योमन्तव्य इत्यादिप्रयोगदृष्ट्या शाब्दत्वस्यापि प्रत्यक्षतः शक्यतावच्छेदकत्वात् । नचासौ भ्रान्तिर्बाधकाभावात् न चेदेवमनु-मितिमात्रस्य पदजन्यत्वं प्रकल्प्यान्वयबोधत्वं किमिति न रोचयेः अनुमिताविवान्वयमतावपि समानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्यादेः प्रति-बन्धकतया तदभावजन्यत्वेनैकर्षेषस्य दुष्करत्वात् पटादिपदैरर्थस्य पटादेः स्मरणे सति तदीयव्याप्तेरिव दहनाद्यर्थैस्तदर्थकवह्न्यादि पदस्य स्मरणोत्तरं तदीयाकाङ्क्षाद्यवगमस्य सुवचत्वात् वाच्यतावद्वाच-कत्वस्यापि सम्बन्धस्य स्मारकतायानविशिष्टत्वात् । किञ्च घटादन्य इत्यादिवाक्याद्घटप्रतियोगिताकान्यत्वादिप्रकारेण निरवच्छिन्नविशे-ष्यताकोघटान्यस्य बोधः सर्व्वजनसिद्धः स चास्माकं तादृशानुपूर्व्वीक पदज्ञानत्वेन तथाविधान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादुपपद्यते परेषान्तु भेदोघटप्रतियोगिताकस्तत्साकाङ्क्षान्यादिपदस्मारितत्वादित्यादिरीत्या अनुमित्या न तन्निर्व्वाहः पक्षविधयान्यत्वस्य भानेऽप्यन्यत्वप्रकारे-णान्यस्य तत्राभानात् । नच तत्रान्यपदमेव घटान्यत्वप्रकारेण घटान्यस्य लक्षकं घटादित्यस्य व्यर्थतापत्तेः अन्यथा घटोऽस्तीत्यादा-वपि घटादिपदस्यैवास्तित्वादिविशिष्टघटादिलक्षकत्वसम्भवात् तत्रा-प्यस्तित्वघटयोरन्वयबोधापलापापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवद्युक्तत्वरूपस्यासोक्तत्व-स्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतोनैकपदार्थधर्म्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वय बोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात् परन्त्वनुमिते

रन्यएव किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वाव-च्छेदेन समानाकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवा-गृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समा-धानं निरस्यति ।

नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते ।
वाक्यार्थानामपूर्व्वत्वात्संशयेऽप्यन्वयोदयात् ॥

यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्व रूपाया आप्तोक्ततायां निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अपरपदार्थानु-मितेरनुत्पादो नचैवं शाब्दधियः पूर्व्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनु-वादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च । अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेक निश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः । ननु माभूदाप्तोक्तत्वस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धसाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्म्म-त्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्म्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घट मित्यादिवाक्यात् कर्म्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्म्मताधर्म्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादि प्रकारेण घटकर्म्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म्मत्वमित्यन्वय मतेरनुत्पत्त्या कर्म्मताधर्म्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानिवेशात् । वस्तुतः समा नानुपूर्व्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य घटीय

कर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावनिश्चये वा घटीयं कर्म्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्म्मिकस्य घटकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमुपेयं तथाच तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनान्तथात्वमुचितम् अवश्यंक्लृप्तपूर्व्ववर्त्तिताकत्वात् । अतएव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणाद्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्थ्थकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः । एवञ्च वाक्यार्थप्रतीतिजनकतयाभिप्रेतत्वलक्षणस्य तात्पर्य्यस्य ज्ञानमवश्यं शाब्दसामान्ये हेतुस्तस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये च तदनुत्पादात् तन्निश्चयस्यैव युगपदनेकार्थोपस्थितावेकार्थमात्रान्वये विनिगमकत्वात् लक्षणाकल्पकत्वात् मुख्यार्थबाधस्य सर्व्वत्र लक्षणाया असम्भवात् तथाच तात्पर्य्यावच्छेदकतयैव सर्व्वत्र वाक्यार्थसिद्धेः प्रत्यक्षानुमितिभ्यां भिन्नमनुभवं भावयन्नपि शब्दो गृहीतग्राहित्वेनानुवादक इति प्रभाकरमतमप्यनादेयमित्यास्तां विस्तरः ।

ननु स्वार्थान्वयगोचरोबोधः साकाङ्क्षैरपि सार्थकैरेव शब्दैः सम्पादनीयोनतु निरर्थकैस्तत्र कोऽसौ सार्थकः कतिविधस्तेत्याकाङ्क्षायामाह ।

शब्दान्तरमपेक्ष्यैव सार्थकः स्वार्थबोधकृत् ।
प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा ॥

यादृशः शब्दः शब्दान्तरं सहकृत्यैव स्वस्य स्वघटकस्य वा वृत्त्युपस्थाप्ययादृशार्थावगाहिबोध प्रत्यनुकूलः स तथाविधार्थे सार्थकः घटपाचकाद्याः प्रकृतयः सुप्तिङाद्याः प्रत्ययाः चादयोनिपाताश्च स्वोपस्थाप्यार्थस्य बोधं नियमतः शब्दान्तरं सहकृत्य जनयन्ति वाक्यानि पुनरसहकृत्यापि । शशविषाणादिकः शब्दोऽपि शशीय-

त्वादिना विषयादेरन्वयबोधमादधानस्तादृशविषयताकबोधने सार्थकएव परन्त्वयोग्यः। सचायं त्रिविध एव प्रकृतिः प्रत्ययो निपात श्चेति शपश्यनादिविकरणो नुमाद्यागमश्चान्वयबोधने प्रकृत्यादीनां सहायोऽपि न स्वार्थोपस्थितिद्वारा येन तमादाय चतुरादिविधः सार्थकःस्यात्। पुत्रो वः इत्यादावपि युष्मदादिसम्बन्धो न वसाद्यादेशस्यार्थः किन्तु तदादेशिनोयुष्माकमित्यादिवाक्यस्य अतः पूर्व्वपदमपेक्ष्येव तादृशसम्बन्धबोधानुकूले तत्र न प्रसङ्गः। सदृशाद्यर्थेषु प्रकृत्यादिभ्योभिन्नेषु निभनीकाशादिशब्देष्वतिप्रसङ्गस्तु समासान्तर्गतत्वनियतस्वार्थबोधकताकान्यत्वेन विशेषणाद्वारणीयः।

तत्र प्रथमोद्दिष्टां प्रकृतिं लक्षयति।

स्वेतरार्थानवच्छिन्नयत्स्वार्थस्यावबोधने।
यच्छब्दनिश्चयोहेतुः प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

स्वेतरशब्दार्थाविशेषितस्य यादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्ताया निश्चय एव हेतुस्तादृशस्तथाविधार्थे प्रकृतिः। पट भू प्रभृतयोहि शब्दाः स्वोत्तरविभक्त्यांशे निश्चिता एव स्वोपस्थाप्यस्य वसनजननादेरन्वयं प्रत्ययार्थे कर्म्मत्वकर्त्तृत्वादौ बोधयन्ति नत्वन्यथा प्रत्ययास्तु पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य संख्याकालेष्टसाधनत्वादिस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनिश्चिता अप्युपयुज्यन्ते। चैत्रः पचति यजेतेत्यादौ शब्दान्तरधर्म्मिकसुबादि निश्चयस्यासत्त्वेऽपि तदर्थस्यैकत्ववर्त्तमानत्वादेः चैत्रपाकादावन्वयात् स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशशब्दवत्ताया निश्चयएव तदुपस्थाप्य यादृशार्थान्वयबोधं प्रति हेतु स्तादृशस्यैव च शब्दस्य प्रकृते तथाविधः स्वार्थः स च प्राकेत्यादेः शक्त्यादिविरहेऽपि पचनादिरूपः सुवचएव पचनादेः कर्म्मत्वादावन्वयबोधं प्रत्यमादिधर्म्मिकतादृशशब्दवत्ताया निश्चयस्यैव हेतुत्वात्। वहगुडा द्राक्षेत्यादावीषदसमाप्त-

त्वादिरूपस्य स्वार्थस्य शाब्दादावन्वयबोधं प्रति गुडादिपदधर्म्मिकः स्वोत्तरत्वसम्बन्धेन वड़जादिप्रत्ययस्य निश्चय एव हेतुरपितु न पदान्तरार्थानवच्छिन्नस्य तादृशस्वार्थस्य शाब्दादावन्वयबोधकः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्यादिभिन्नस्वार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबोधकत्व व्युत्पत्तेः। अतोनाम्नः प्राग्विहिते वड़चि न प्रसङ्गः न वा चन्द्रनिभोऽयं कुम्भकारोऽयमित्यादौ सदृशकर्त्राद्यर्थके निभकारादौ पूर्व्वपदार्थावच्छिन्नस्यैव सदृशाद्यर्थस्य बोधकतायास्तत्र व्युत्पन्नत्वात्। नचैवमेवकारादेरन्ययोगाद्यर्थे प्रकृतित्वं न स्यात् पार्थ एव धनुर्द्धर इत्यादौ पार्थादिपदार्थविशेषितस्यैव तादृशस्वार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुत्वादितिवाच्यम् इष्टत्वात् प्रकृतेः स्वोत्तरविभक्तिसाकाङ्क्षसजातीयत्व नियमात् एवकारादेस्तु सविभक्तिकत्व एव प्रमाणाभावात्। ये तु मन्यन्ते पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्यैव तत्रैवकारार्थत्वं तादृशार्थ बोधने तात्पर्य्यग्राहकत्वेन शवादिवदाकाङ्क्षासम्पादकत्वेनैव वा पार्थादि शब्दस्योपयोगादेवकारादिनिपातः प्रकृतिरेव तस्य च लुप्तविभक्तिकत्वेन तादृशविभक्त्यंशएव तन्निश्चयस्य पार्थान्ययोगत्वाद्यवच्छिन्नव्यवच्छेदरूपस्वार्थान्वयबोधं प्रति हेतुत्वमिति तेषां पार्थ एवेत्यत्र पार्थैवकारार्थयोर्भेदेनानुभविकस्यान्वयबोधस्यापलापप्रसङ्गः प्रसङ्गस्तु तयोरभेदेनान्वयस्य तथा व्यवच्छेद एवेत्यादावपि प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वये तत्वस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानपायादिति। यत्तु उपसर्गाणामिवैवकारादिनिपातानामपि न प्रकृतित्वं निरर्थकत्वात् परन्तु समभिव्याहृतपार्थादिपदानां तदन्ययोगव्यवच्छिन्नादिलक्षणायां निरूढ़त्वसम्पादकत्वमात्रमिति मतं तच्चिन्त्यम्।

लाघवादन्यथा निर्व्वक्ति।

स्वोपस्थाप्ययदर्थस्य बोधने यस्य निश्चयः।
तत्त्वेन हेतुरथवा प्रकृतिः सा तदर्थिका॥

तत्त्वेन यन्निश्चयत्वेन स्वोपस्थाप्ययादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण यादृशशब्दवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं तादृश एव शब्दस्तथाविधार्थे प्रकृतिरिति तु फलितार्थः। बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ बहुत्वाद्यर्थस्यान्वयबोधं प्रति न गुडादिपदधर्मिकबहुत्वादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपितु सुबादिधर्मिकबहुगुडादिपदनिश्चयत्वेन अन्यथा केवलादपि बहुगुडादिशब्दात् द्राक्षादौ बहुत्वाद्यर्थस्यान्वयबोधापत्तेरिति न तत्र प्रसङ्गः।

प्रत्ययं लक्षयति विभजते च।

यादृशार्थे प्रकृत्यन्योनिपातान्यश्च वृत्तिमान्।
स तादृशार्थे शब्दः स्यात् प्रत्ययोऽसौ चतुर्विधः।

यादृशार्थ इति वृत्तावप्यन्वेति तेन यादृशार्थकप्रकृतिनिपाताभ्यां भिन्नोयादृशार्थे शक्तिनिरूढलक्षणान्यतरात्मकप्रशस्तवृत्तिमान् यादृशः शब्दः स तादृशार्थकप्रत्ययः प्रशंसायां मतुपोविधानात् शक्त्या निरूढलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थितिप्रस्थानयोश्च बोधका अपि शुक्ल स्थाप्रभृतयः प्रकृतिभ्योन भिन्नाः तथा शक्त्या समुच्चयादिप्रतिपादका अपि चादयोन निपातेभ्यः सुबादयस्तु स्वपरतायामेव प्रकृतयोनत्वेकत्वाद्यर्थे। तृतीयादौ कर्म्मत्वादेः सत्यपि लक्षणा न निरूढा प्रायशः प्रयोगविरहात्। अतएव यत्रास्ति प्रयोगस्तत्र तृतीयादितोऽपि कर्म्मत्वादेरवगमः यथा पशुना रुद्रं यजेत इत्यादौ। अतएव चान्वर्थबलादेवैकवचनादेरेकत्वादिबोधकत्वप्राप्तौ द्व्येकयोर्द्विवनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति यत् पाणिनिः प्राह तदिदं द्वित्वैकत्वादावेव द्विवचनैकवचनादिनियमार्थमिति फणिभाष्यकृतः तेन द्वित्वादावपि नैकवचनादिः प्रमाणम्। तद्धिताख्यातकृतोऽप्येतेन व्याख्याताः तत्रापि शक्तिवन्निरूढलक्षणाया एव प्रत्ययत्वसम्पादकत्वात् नहि भक्षकोदाद्भिः पच्यतीत्यादौ भक्षणादेर्लक्षणया देशाद्यवगमः कृतादितः

कस्यापि स्वार्थिकप्रत्ययमात्रस्य च स्वरूपमर्थत्वेन जुगुप्सते देवतेत्यादौ सन् तलादौ नार्थाशः भावविहितानामपि घञादीनामुक्तैव गतिः तथापि भावपदस्य धात्वर्थस्वरूपपरत्वात् । अन्यथा पाकं पश्येत्यादौ धात्वर्थस्य पचनादेः कर्म्मत्वादावनन्वयापत्तेः सुबर्थे धात्वर्थस्यान्वयस्या व्युत्पन्नत्वात् इत्थमेव च स्तोकः पाक इत्यादिप्रयोगस्य परिशिष्टा द्युक्तस्य प्रामाण्यम् अन्यथा स्तोकादीनां धात्वर्थे विशेषणत्वे नियमतो द्वितीयापत्तेः अतएव सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखोकर्णावधि व्याहृतमित्यादिकं काव्यम् आगमोनिष्फलस्तत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो इत्यादिस्मृतिश्च सङ्गच्छतइति नव्याः । स्वोत्तरप्रत्ययार्थसाकाङ्क्षस्यैव धातोरर्थैविशेषणतापन्नस्य बोधने तदर्थकनाम्नो द्वितीयाद्यपेक्षा नतु धातुमात्रस्य तथाच स्तोकः पाक इत्यादिरेव प्रमाणं नतु स्तोकं पाकइत्यादिःघटत्वयूपक्रियाया विशेषणं कर्म्मत्वाद्यनुशिष्टेरपि तत्रैव तात्पर्य्यात् । अतएव स्तोकं स्थीयते साधु गतं चकितं द्रष्टव्यमित्यादौ धात्वर्थस्य तिङाद्यर्थकालादिसाकाङ्क्षत्वान्न तद्विशेषणस्य द्वितीयाद्यनुपपत्तिरिति तु शाब्दिकसंप्रदायः । यत्तु वाक्यपदीये भर्त्तृहरिणोक्तं यः स्वेतरस्य यस्यार्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने । यदपेक्षस्तयोः पूर्व्वा प्रकृतिः प्रत्ययः परइति तदङ्गजादावव्याप्तिप्रसङ्गादुपेक्षितम् । यदपि स्वेतरार्थानवच्छिन्नस्वार्थस्यान्वयबोधने । योऽसमर्थः सैष शब्दः प्रत्ययोऽयं चतुर्व्विधइत्युमापत्युक्तं तदप्ययुक्तं सुप्तिङोः पदार्थान्तरानवच्छिन्नस्वार्थसंख्यादिप्रकारकबोधसमर्थत्वेन तयोस्तव्यादौ चाव्याप्तेः सैष इत्यत्र सस्य पादपूरणे पुनः सन्धिः ।

लाघवादन्यथा निर्व्वक्ति ।

इतरार्थानवच्छिन्ने स्वार्थे यो बोधनाक्षमः ।
तिङर्थस्य भिभार्थान्यः स वा प्रत्यय उच्यते ।

यः शब्दः शब्दान्तरार्थाविशेषिते यादृशस्वार्थे धर्म्मिणि तिङ-

र्थस्यान्वयबोधने स्वरूपायोग्यः स वा निभादिशब्देभ्योभिन्नस्तादृ-शार्थे प्रत्यय इत्यर्थः। चैत्रोऽस्तीत्यादावर्थान्तरानवच्छिन्ने स्वार्थे नाम्नां तिङर्थान्वयबोधकत्वम्। एवं यजेत स्थीयेतेत्यादौ यजादिधातूनाम् पचतीत्यादौ तिङां पाचकोऽस्तीत्यादौ कृतां काश्यपिरित्यादौ च तद्धितानाम् प्रकृत्यर्थावच्छिन्न एव स्वार्थे कृत्यादौ तिङर्थस्य वर्त्त-मानत्वादेर्बोधकत्वं नतु तदवच्छिन्नइति न तेष्वप्रसङ्गः। निभ निपातादिकन्तु शब्दान्तरार्थानवच्छिन्ने सादृशसमुच्चयादिस्वार्थे तिङ-र्थस्यान्वयं प्रति स्वरूपायोग्योऽपि निभादिरेवेति न तत्र प्रसङ्गः।

निपातं लक्षयति।

स्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वयाक्षमः।
सुबाद्यन्योनिपातोऽसौ विविधश्चादिभेदतः।

यः शब्दः केवले यादृशस्वार्थे शब्दान्तरार्थस्य तादात्म्येनान्वय बोधं प्रत्यसमर्थः सुबादिप्रत्ययेभ्यः प्रत्येकं भिन्नः स तादृशार्थे निपातः चादयोनिपाताः स्वार्थे समुच्चयादौ नामाद्यर्थस्याभेदेनान्वयबोधं प्रत्य योग्याः नहि स्मृतमनुभूतञ्चेत्यादितः कस्यापि स्मृतः समुच्चय इत्यादि रनुभवः किन्तु स्मृतानुभूतयोः समुच्चय इत्यादिरेव। स्तोकं पचती-त्यादौ धातुरपि स्वार्थे नामार्थस्य तादात्म्यं बोधयंस्तत्समर्थएव प्रत्य यस्तु सुबादिरेव चः शब्द इत्यादौ नामार्थस्याभेदसाकाङ्क्षचकारादिः स्वपरतायान्न निपातः किन्तु नामैव पुरन्दरप्रभृतौ तु नाम्नि निपात व्यपदेशः सूत्रानिष्पाद्यत्वप्रयुक्तोभाक्तः कार्त्तिक्यादौ यन्न दानं तद-त्यन्तविनिन्दितमित्यादौ न केवले नञर्थे यदर्थस्य तादात्म्येनान्वयः किन्तु दानाद्यवच्छिन्ने। स्वर्दिवा नक्तमाद्यव्ययमपि नामैव नतु निपातः शोभनं स्वरित्यादौ तदर्थे नामार्थस्य तादात्म्येनान्वयात्। प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थकाः सार्थकाश्चेत् निपाता अपि जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र सत्तायां जातिवृत्तित्वस्य समवेतत्वनिरूपितस्वरूपसम्बन्धे-

नात्यन्ताभावेनञा प्रत्याय्यते न तु सत्त्वस्याभावः प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वेन नञर्थे तत्रास्तित्वादिक्रियान्वयस्यायोगात् जातौ जाती न स्त इत्यत्र जातिद्वयत्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेन तत्र तिङर्थद्वित्वस्य पर्य्याप्तिबाधेनान्वयासम्भवाच्च । सत्ता समवायेन जातौ नास्तीत्यादौ तु समवेतत्वीयस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे समवायशब्दस्य लक्षणा परेषामपि सत्ताभावस्य समवायावच्छिन्नत्वासम्भवेन समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तल्लक्षणाया आवश्यकत्वात् प्रथमार्थप्रतियोगित्वे समवायावच्छिन्नत्वस्य तत्रान्वय इति तु साहसं प्रथमायाः प्रतियोगितार्थकत्वस्य क्वचिदप्यकल्पनात् विशिष्टसत्ता गुणे नास्तीत्यादिकस्तु प्रयोगोयदि प्रमाणं तदाधेयत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्यवृत्तित्वावच्छेदेन तस्यां गुणवृत्तित्वाभावसत्त्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यपि कश्चित् । न क्रोधोन च मात्सर्य्यं न लोभोनाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तम इत्यादावनेकनञामानर्थक्यप्रसङ्गस्तु न तं विरिञ्चिर्न भवान श्रीर्नापि धनाधिपः । दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधनेन यद्दित्यादाविव प्रकारान्तरवादिनामपि समानः समानसमाधानश्च । पदात् परस्य युष्मदादेस्तेप्रभृत्यादेशविधौ च पदशब्दः साकाङ्क्षनिपातस्याप्युपलक्षकस्तेन न ते धनं धर्म्मपमित्यादौ न तस्यानुपपत्तिः सदृशाद्यर्थे निभादेर्निपातत्वव्युदासस्तु प्रागुक्तदिशावसेयः । स चायं निपातश्च तु नञ पुनरिवेव मास्मादि भेदाद्बहुविधः ।

ननु यदि प्रकृतिः प्रत्ययोनिपातो वा स्वार्थोपस्थितिद्वारान्वयबोधं कुर्य्यात् प्रत्येकमाकं निराकाङ्क्षशब्दसहकृतं वा किन्न कुर्य्यात् मिलितानामेव तेषान्तथात्वन्तु सर्व्वत्रासम्भवीत्यत आह ।

वाक्यभावमवाप्तस्य सार्थकस्यावबोधतः ।
सम्पद्यते शाब्दबोधोन तन्मात्रस्य बोधतः ।

सार्थकस्य प्रकृत्यादेर्व्वाक्यतामापन्नस्यैव स्वार्थोपस्थितिद्वाराऽन्वय बोधकत्वं नतु प्रत्येकस्य निराकाङ्क्षसहितस्य वा ।

वाक्यं यदि शब्दसमूहस्तदा मिथोनिराकाङ्क्षस्यापि तस्यान्वय बोधकत्वापत्तिरतोवाक्यं लक्षयति ।

मिथः साकाङ्क्षशब्दस्य व्यूहोवाक्यं चतुर्व्विधम् ।
सुप्तिङन्तचयोनैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ।

यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रत्यनुकूला परस्परा-पाङ्क्षा तादृशशब्दस्तोमएव तथाविधार्थे वाक्यम् । तच्च चतुर्व्विधं चतस्रश्च विधावक्ष्यन्ते। वह्निना सेक इत्यादपि वाक्यमेव परन्तु बाधि तार्थकत्वादयोग्यम् । शाब्दमतेराहार्य्यत्वोपगमे निर्व्वह्निर्व्वह्निमान् पचन्न पचतीत्यादिकमपि वाक्यमेव नो चेदपार्थकमेव यादृशबोधत्वाव-च्छेदेनाहार्य्यत्वं तादृशबुद्ध्यर्थं प्रयुक्तपदानामेव तथाविधार्थबोधं प्रत्यपार्थकत्वात् । यत्तु सुप्तिङन्तचयोवाक्यमित्यमरसिंहेनोक्तं तन्न युक्तं सुबन्तादेः प्रत्येकसमुदायविकल्पेनातिव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्गात् नहि घटं पटमित्याकारः पचति गच्छतीत्यानुपूर्व्वीकोवा शब्दसमूहो वाक्यं न वा घटं पचतीत्येतयोः प्रत्येकं न वाक्यं क्रियारहितन्न वाक्य मस्तीत्यादिकस्तु प्राचां प्रवादोनिर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयः ।

प्रकृतिं विभजते ।

निरुक्ता प्रकृतिर्द्वेधा नामधातुप्रभेदतः ।
यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्नाम्नोनातिरिच्यते ।

निरुक्ता न तु सांख्यानामिव जगदुपादानभूता यच्च पाणिनि प्रभृतिभिः प्रातिपदिकं प्रकृतिरित्युक्तं तदपि नाम्नोनातिरिच्यते नातोविभागन्यूनता ।

तत्र प्रथमोद्दिष्टं नाम लक्षयति ।

येन स्वीययदर्थस्य मख्यतः प्रतिपादने ।

स्वोत्तरप्रथमापेक्ष्या तन्नाम स्यात्तदर्थकम् ।

याद्दशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्य विशेष्यकान्वयबोधार्थं स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते ताद्दशः शब्द एव तदर्थकं नाम । घटादयोहि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा नहि घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्य विशेष्यकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः । पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि स्वोत्तरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्म्मिताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव नापदं प्रयुञ्जीतेति वृद्धाः । पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि नावान्तरवाक्यार्थ बोधपूर्व्वको महावाक्यार्थ बोधः पटादिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वय धियः पूर्व्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः प्रमाणान्तरेण पटधर्म्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात् । नचान्योन्यपरस्परादि नामस्वव्याप्तिरेभ्यः प्रथमा नाभिधीयते इति वृद्धैः स्मरणादिति वाच्यं मल्लाभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ मल्लयोः परस्परकर्त्तृकहननकर्म्मत्वान्वयानुरोधेन तेषामपि प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्म्मकस्य हन्तेर्भावाख्यातसाकाङ्क्षत्वानुपपत्तेरकर्म्मकस्यैव धातोस्तथात्वात् ।

निरुक्तं नाम विभजते ।

रूढञ्च लक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम् ।
तच्चतुर्द्धा परैरूढयौगिकं मन्यतेऽधिकम् ।

तन्नाम चत्रयमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थे रूढमेव यथा गोप्रभृतौ गवादि गमेर्डो दाभाभ्यां नुर्घटश्चेत्यादेरौणादिक प्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्वविरहात् किञ्चिल्लक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि आद्यव्युत्पत्त्या पूरवत्तीरे शक्तिग्रहस्याविशिष्टत्वेऽप्याजानिकप्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्व्वपूर्व्वप्रयोग नियतत्वात् किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ पङ्कजादि किञ्चित्

यौगिकमेव यथा पाककर्त्रादौ पाचकादि । रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मण्डप मन्दारजतादि तद्धि कदाचिदवयवशक्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च समुदायशक्त्या रूढ्यर्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्मतम् । गौर्व्वाहीकइत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादि-पदं गोसदृशादौ लक्षकमेव नतु ततोभिद्यते ।

रूढं नाम लक्षयति विभजते च ।

रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते ।
नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा ।

यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव नतु यौगिकमपि तद्रूढं योग रूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते नतु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः येन विभागव्याघातः स्यात् । संज्ञायाश्च त्रयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते ।

ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्व्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति ।

जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्म्मैः सङ्केतवत्तया ।
जातिशब्दादिभेदेन चातुर्व्विध्यं परे जगुः ।

गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या पश्वाढ्यादीनां लाङ्गलधनादि-द्रव्येण धन्य पिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्म्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्व्विध्यमेव रूढानामिति । यदुक्तं दण्ड्याचार्य्यैः शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्व्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्व्विधइति तदेतज्जडमूकमूर्खा-दीनामन्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः ।

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति ।

जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता ।
जातिमात्रे हि सङ्केताद्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् ।

यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गो चैत्रादिः सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते ननु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाद्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्म्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्म्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्म्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्म्मत्वं गोवृत्तिगोत्वनिष्ठकर्म्मतात्वादानयनं गोवृत्तिकर्म्मताकं गोत्ववृत्तिकर्म्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात् । नच वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादितिवाच्यं गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्त्यंशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । नहि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमोमानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् । एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवाय संसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्त्यंशे विषयतया सुबर्थकर्म्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात् । नचैवं कालोगौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यव-

च्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घट-त्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगेघट इत्यादिप्रतीतेः सम-वायेन प्रमात्वस्य दुर्व्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालेगौरि-त्यादिबोधस्य नियमतोगवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः। तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादि कर्म्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गति मत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभि-चारादिदोषेण दुःशक्यत्वाच्च। एतेन कर्म्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्म्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्म्मत्वं गवीयमित्योपादानिकोगवादिव्यक्तिबोधइति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च। यत्तु गौर्ज्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्व्वत्र गोत्वादिजातिशक्त्यैव गवादि-पदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनान्य लभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चि-द्विवक्षति। नित्यत्वाल्लक्षणीयायाव्यक्तेस्ते हि विशेषणे इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्य प्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तु-मशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात्। नच गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र

पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधी प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटएव इत्थं घटइत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति ।

प्राभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृप्येण गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतोगोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेः नवा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं नहि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्द धीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमितिवाच्यं गवादिपद धर्म्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मस्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् अस्तु वा गोत्वादि शक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्व्विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नाति प्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतोगोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्नतु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनान्तद्विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तन्नासिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्व्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषयता निरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालोगोत्ववानित्यादिबोधे

च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वा त्तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यता निरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरुणां गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात्। अतएव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्बन्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दमतेः शुद्धगोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिवलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः। एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्म्मवत्त्वप्रयुक्तो गौणः। नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्नस्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृशेण गत्यादेर्गम्यादिधातुतोबोधसम्भवादितिवाच्यं गुरुणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतानपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनान्तत्र शक्तत्वेऽपि तत्यभावाच्च पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र वृत्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यालाभात् लोमादीनां स्वाश्रय तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् देशइत्याद्यनुभवे व्यभिचारादितिप्राहुः। तत्र ब्रूमः शाब्दमतेर्गवादिव्यक्त्यवगाहित्वमवश्यङ्गारणा प्रयोज्यं जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पक्षधर्म्मिक

साध्यावगाहित्वादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनुमित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवेनौचित्यात् पक्षतादि सहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्प्रकाशस्यैव वा पक्षे साध्याव-गाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्तत्वं न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्ध-त्वात् नापि तद्गोचरमभिधानामकं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्तत्वापत्तेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाचिव्येन गोत्वानुभवजनकत्वात् नच गोत्वानु-भवसामान्यं प्रति हेतुत्वन्तथा गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानु-भवजनकत्व प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्व शक्तत्वमिति सांप्रतं गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया न सङ्के-तितमित्यादिग्रहेऽपि तस्य ग्रहाद्गोत्वेन गोरन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया सङ्केतितत्वं तथा तथाच पदधर्म्मिक तज्ज्ञानत्वेन गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्येव तद्विशि-ष्टस्य गोरपि विषयविधयावच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो गवादि गंवादिपदस्यार्थः ।

स्यादेतत् निरूक्तस्यैव सङ्केतस्य कुतः प्रथमतोग्रहः नोपमानान्न कोषान्न विवरणान्न प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यान्नापि वाक्य-शेषादमीषां शक्तिग्रहमूलकत्वेन पूर्व्वं एककस्य कस्यापि तदसत्त्वा-दत आह ।

सङ्केतस्य ग्रहः पूर्व्वं वृद्धस्य व्यवहारतः ।
पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्व्वकैरसौ ।

प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहोऽवृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथाहि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्न स्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानोबाल इदं

गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्निजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्येवमनुमिन्वानः समुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्तये गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चात्तु क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्ये न गोसादृश्यातिदेशवाक्याद्गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहाद्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्म्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात् कर्म्मत्वादौ द्वितीयादेः क्वचित् कोषादपि यथा गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति। शीतं गुणे तदर्थाः सुषीमः शिशिरो जड़ः। चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले इत्यादि कोषेभ्यः श्वेत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निस्पशमूर्त्तिमन्मन इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृत इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादात्रादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्म्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकोकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च

शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीतिश्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनइतिविध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूकएव यवपदस्य शक्तिग्रहः । यथावा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः यन्न दुःखेन सम्भिन्नं नच ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य ।

ननु व्यवहारादनुमितेर्गवाद्यानयनधर्म्मिककार्य्यतान्वयज्ञाने पदानां प्रथमतः कारणत्वं साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेनैव गृहीतमुपस्थितत्वादतस्तदुपपत्तये शाब्दसामान्यं प्रत्यवश्यं कार्य्यतावाचिपदस्य तत्साकाङ्क्षपदस्य वा हेतुत्वमुपेतव्यं तथाच कथं केवलकोषादितः शक्तिग्रहस्तस्य विध्यनाकाङ्क्षत्वेनार्थवादतया शाब्दबोधानर्ज्जकत्वादिति प्राभाकराशङ्कां निरस्यति ।

कार्य्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राग्गृहीतापि हेतुता ।
पदानामर्थवादेभ्यः पश्चाद्बोधादुपेक्ष्यते ।

साकाङ्क्षपदत्वावच्छेदेन कार्य्यताधीजनकत्वं पूर्व्वगृहीतमप्युत्तरकालमर्थवादेभ्यः शाब्दबोधानुरोधादुपेक्ष्यते पूर्व्वगृहीतस्यापरिहार्य्यत्वानियमात् प्रतिबिम्बिते वस्तुनि व्यभिचारात् नवोपस्थितधर्म्मावच्छेदेनैव जनकत्वस्य ग्रहनियमः पटजनकं देग्द्रव्यमित्यादौ तत्सामानाधिकरण्येनापि ग्रहात् अन्यथान्यथाख्यात्यापत्तेस्तत्रैव दुर्व्वारतापत्तेः । नच कार्य्यतासाकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शब्दानामन्वयानुभवहेतुत्वस्य क्लृप्तत्वादर्थवादस्थले न शाब्दधीः परन्त्वसंसर्गाग्रहमात्रमाकाङ्क्षान्तरकल्पने गौरवादितिवाच्यं कार्य्यतानिराकाङ्क्षपदान्तर्भावेणैव शाब्दधीहेतुत्वस्य कल्पनया विधिस्थले न शाब्दधी-

रित्यस्यापि सुवचत्वात् उभयत्राप्यन्वयमतेरानुभविकत्वेनैकशेषस्य दुष्करत्वादिति दिक्।

पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति।

उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् परिभाषिकी।
औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते।

उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशडित्यादिः साहि द्वितयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगणादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशशक्त्यापत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्नशक्तिमदित्यादिग्रहोत्तरं ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवंग्रहदशायामाकाशादिपदान्न शब्दवत्त्वेन गगणस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम्। एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते धर्म्मिण्येव शक्तिग्रहस्य तादृप्येण पटाद्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्व्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यतइति तु नानुभविकं नवा यौक्तिकम्। या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा भूतदूतादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः। घटत्वादेः संस्थानवृत्तित्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव यदिच परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन

तदा नैमित्तिकमेव वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति ।

ये तु जात्यवच्छिन्नसङ्केतवतामपि चैत्रादिपदानां पारिभाषिकत्वमाहुस्तेषां मते त्रैविध्यमन्यथा निर्व्वक्ति ।

यद्वाधुनिकसङ्केतशालित्वात् पारिभाषिकम् ।
जात्या नैमित्तिकं शक्तमौपाधिकमुपाधिना ।

यत्रार्थे यन्नामाधुनिकसङ्केतवत्तदेव तत्र पारिभाषिकं यथा पित्रादिभिः पुत्रादौ सङ्केतितं चैत्रादि यथावा शास्त्रकृद्भिः सिद्धप्रभावादौ पक्षतादि। जात्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम नैमित्तिकं यथा गोगवयादि । यदुपाध्यवच्छिन्नशक्तिमन्नाम तदौपाधिकं यथाकाशपश्वादि । आधुनिकस्तु सङ्केतो न शक्तिर्नित्यस्यैव तस्य तथात्वात् । तदुक्तं भर्त्तृहरिणा । आजानिकस्वाधुनिकः सङ्केतोद्विविधोमतः । नित्य आजानिकस्तत्र या शक्तिरिति गीयते । कादाचित्कस्त्वाधुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतइति । नच पित्रादिना सङ्केतिते चैत्रादिपदे नित्यसङ्केतवत्त्वे मानमस्ति द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति श्रुतेः पितृकर्त्तव्यसङ्केतविधायकमात्रत्वात् चैत्रादिपदस्य शक्तिमत्त्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापाताच्च तस्य तन्नियतत्वादित्युक्तत्वात् चैत्रादिपदानामिव पारसीकादिशब्दानां सङ्केतवत्त्वाविशेषेऽपि न तेषां धर्म्मकर्म्मण्युप्रयोगः साधुर्भाषितव्यं नापभ्रंशित वै न म्लेच्छितवै इति श्रुत्या तत्र तन्निषेधात् म्लेच्छितवै म्लेच्छमात्रसङ्केतितैः । खरादिशब्दास्तु रासभादौ म्लेच्छैरिवार्य्यैरपि सङ्केतिताः । ननु गवादिपदं गोत्वादिनेव संस्थानप्रभेदेनापि विशिष्टएव गवादौ शक्तमिति तथापि तदौपाधिकं स्यात् न स्याच्छक्यत्वाविशेषेऽपि गोत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन संस्थानस्य गवादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वात् । नच संस्थानमशक्यमेव गवादिपदस्येति देशनीयं गवादिपदाद्गोत्वादिजात्या इव सास्नादि

लक्षणाविलक्षणाकृत्यापि नियमतो गवादेरनुभवेन तस्यापि तच्छक्यत्वात् तथाच न्यायसूत्रं जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थइति पदार्थो गवादि पदस्यार्थः त्रिष्वेकशक्तेर्लाभार्थमेकवचनम् अन्यथा विभिन्नशक्तौ विशकलितानामेव तासामनुभवस्य गौर्नित्या गुणोवेत्यादौ लक्षणाद्यभावस्य च प्रसङ्गादिति साम्प्रदायिकाः। नव्यास्तु जातिव्यक्त्योरेवैक शक्तिप्राप्त्यर्थं सौत्रमेकवचनं आकृतिरूपन्तु संस्थानं पृथगेव शक्यं शक्यञ्चैकपदोपस्थाप्ययोरप्याकृतिव्यक्त्योर्भेदान्वयबोधनं गवादिशब्देन व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव संस्थानानुपस्थितौ केवलगोत्वप्रकारेण व्यक्तेरवगमः शक्त्यैव सम्पद्यते। यद्येवं संस्थानव्यक्त्योरेवैकशक्ति र्गोत्वादिजातावेव शक्त्यन्तरं तद्वैशिष्ट्यन्तु पदार्थविधया युष्माक मिवास्माकं वाक्यार्थ इत्येव किं नस्यात् न स्यात् समवायेन गोत्वादि मदपेक्षया परम्परया संस्थानवतः परमगुरुत्वेनाशक्यत्वात् शक्यतायाः किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमात् शुद्धगोत्वादौ तदयोगाच्चेत्याहुः। मिथोवैशिष्ट्यविधुराभ्यां चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतः पुष्प वन्तपदस्येव गोत्वसंस्थानप्रभेदाभ्यामवच्छिन्नैकशक्तिमतो गवादिपदस्यापि जात्यवच्छिन्नशक्तिमत्तया नैमित्तिकसंज्ञात्वेऽपि नौपाधिक संज्ञात्वं सखण्डोपाधिमात्रावच्छिन्नशक्तिमतएव तास्नत्तथात्वादिति वस्तुगतिः। सौत्रमाकृतिपदं न संस्थानपरं परन्तु करणव्युत्पत्त्याकार निरूपकार्थकं जातिव्यक्त्योः संसर्गपरमेव अन्यथा समवायादेरपि सम्बन्धविधया गवादिपदशक्यत्वेन तदनुक्त्या मुनेर्न्यूनतापत्तेः। क्वाचित्कास्तु जातिसंस्थानाभ्यां गवादेरवगमो गवादिपदस्य जात्याकृति विशिष्टे शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा सम्पाद्य इति पुनर्न्यायरहस्ये अस्मद्गुरुचरणाः।

लक्षकं नाम लक्षयति।

याद्दशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तान्तु यद्भवेत्।

तत्र लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ।

यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ताएव गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीताएव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयाबोधेन नीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरुक्तलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च । एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात् । किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्म्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च तीरसम्बन्धित्वानपायात् । ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनो बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोषइत्यादौ गभीरनदीतीरस्य नहि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहि तीरं गभीरं नापि गभीरापदं तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः नहि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषादावाधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र

नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। एतेन तादृशतीरवृत्तिताया-मेव तद्भागस्य लक्षणयापि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्। नच गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृक्तीरलक्षकत्वं तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नद्यां व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीर लक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः। घट-पटाद्यनुकरणस्य ऊंफड़ादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव गौर्व्वाहीकइत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधक-तया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते।

स्यादेतत् मुखं विकसितस्मितमित्यत्र विकसितपदेन विस्तृतार्थ लक्षणया मुखस्य प्रकटितस्मितवत्तामनुभाव्योत्तरकालं कुसुमतुल्य सौरभादिमत्त्वं तस्य लक्षणामूलकव्यञ्जनया वृत्त्या बोध्यत इति रूढ़ादिवद्व्यञ्जकमपि शब्दान्तरमास्थेयं नहि तत्र विकसितादिपदं कुसुमसदृशादौ रूढ़मसङ्केतितत्वात् नापि यौगिकं स्वावयववृत्त्या तद प्रापकत्वात् नवा लक्षकं उपस्थितार्थान्वयानुपपत्तिधीरूपस्य लक्षणा-बीजस्य तत्रासत्त्वादित्यालङ्कारिकाः तत्र वदन्ति अन्वयानुपपत्ते-र्लक्षणाबीजत्वं न तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धात्मिकाया लक्षणायास्तद-जन्यत्वात् नापि तज्ज्ञापकत्वं मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि प्रमाणान्तरेण तद्ग्रहसम्भवात् अतएव न लक्ष्यार्थतात्पर्य्यग्राहकत्वमपि प्रकरणादितोऽपि लक्ष्यार्थपरत्वग्रहात् नच लक्षणाजन्यान्वयबोधं प्रति तस्याः कारणत्वमेव लक्षणाबीजत्वमिति साम्प्रतं यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ व्यभिचारात् तादृशहेतुतायां प्रमाणाभावाच्च। अथास्ति नानार्थ

शब्दैः प्रकरणादिसाचिव्यादेकविधानामर्थानामन्वयबुद्धेरनन्तरमप्यन्यविधानामन्वयानुभवः सहृदयस्य यथायं गौरवितोमहान् इत्यादौ यथावा वयस्या नागरासङ्गादङ्गानां हन्ति वेदनामित्यादौ। सचाय मनुभवो न शक्तिधीप्रभवः शक्यार्थबुद्धौ तत्परत्वग्रहस्य तद्ग्राहकप्रकरणाद्यवगमस्य वा हेतुत्वेन तदसत्त्वात् नापि लक्षणाप्रयुक्तः शक्यार्थे तदयोगात् परन्त्वभिधामूलव्यञ्जनयैव सम्पाद्यः तदुक्तम् अनेकार्थस्य शब्दस्य प्रस्तावाद्यैर्नियन्त्रिते। एकत्रार्थेऽभिधामूलव्यञ्जनान्यस्य बोधिका इति चेन्न तात्पर्य्यधियोहेतुत्वस्य पूर्व्वं परास्तत्वात् अतएव प्रकरणादीनामननुगतानां क्वचिदसत्त्वेऽपि क्षत्यभावात् वस्तुतः शक्त्या द्युपस्थितानामेकविधानां पदार्थानामन्वयमतेरनन्तरं यद्यन्यविधानामन्वयबोधः स्यात् स्यादपि तदनुरोधेन व्यञ्जनास्वीकारः नचैवं तत्तदर्थकशाब्दसामान्यं प्रत्येव तत्तदर्थनिष्ठतात्पर्य्यकत्वधियः प्रतिबन्धकत्वात् तत्तदर्थानां यथाकथञ्चिदुपनयवशेन मनसैव विशिष्टधी सम्भवात् मानोरथिकसुखप्रभेदपर्य्यवसितं चमत्कारं प्रत्यपि शाब्दस्येव मानसस्यापि बोधविशेषस्य हेतुतायाः सुवचत्वात् व्यञ्जनाख्य पदार्थान्तरस्य स्वरूपसत्तया अन्वयबुद्धौ तद्धेतुत्वस्य च प्रमाणविरहेणासत्त्वाच्चेति संक्षेपः।

लक्षकं नाम विभजते।

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढ़ाधुनिकादिकाः।
लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा।

काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचिल्लक्ष्यतावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढ़ा यथा आरण्यादिप्रकारेण

तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वाद्दण्डादिपदस्य। काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं ताद्रूप्येण प्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपगृह्यते यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणा-वत्त्वाल्लाक्षणिकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादे-तत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवे हेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणा मननुभावकत्वात् गुरुत्वामग्ने। शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्येन दहनादि-नेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना सार्द्धमगृहीता-संसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृ-त्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीरा-द्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावन्वयबोधायोगात्। नच शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्म्मिकान्वय बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः, कुन्ताः प्रविशन्ती-त्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः कुमतिः पशु-रित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्ते-रिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः।

योगरूढं नाम लक्षयति।

स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः।
योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः।

यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृत् तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकृष्णसर्पाधर्म्मादि तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पङ्कादि शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं स्वशक्यस्य पद्मादेरन्व-

यानुभावकं पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । इयांस्तु विशेषोयद्रूढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्यर्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेर्योग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढन्तु पङ्कजादिपदमवयवशक्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इतिवार्त्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवृत्तिः सत्तेत्यादौ स्खलद्वारसंशोभि तरुणामुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचाराद्युक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गृहाण । नच धेनुपदस्य धानकर्म्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु नतु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र क्लृप्तशक्तिकेभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवान्न पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात् तथापि तिवर्त्समानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथो

ऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे ग्रहेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभवार्थमवश्यमपद्मत्वादिर्विशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः। अतएव पङ्कजादिपदागृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि कर्त्तास्तीत्याकारकोनान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते। किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसम्भवाद्ककनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि वकादिशब्दाद्वकादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वात्। नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्याविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयववृत्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां वृत्तेरवश्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा बोधव्युदासार्थन्तादृशार्थयोर्मिथः साकाङ्क्षत्वनियमोन कल्प्यते परन्तु रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं तेन रूढेरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव पङ्कजं कुमुदमित्यादौ पङ्कजनिकर्तृत्वादिना कैरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समुदायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ पद्मत्वप्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन तिलप्रभवं रूढ्या च विलक्षणमवयवमध्यपर्य्यवसितं स्नेहं बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पत्रमित्यादौ सर्षपस्य तैलमित्यादौ च

शक्तौ एव प्रत्येकस्य बोधकमिति मीमांसकानाम्मतमुपन्यस्यति ।

रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढेर्व्विरोधिताम् ।
वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः क्वचिदिष्यते ।

क्वचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रतिसन्धानस्थले यद्यपि पद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पद्मशक्त मित्येवं रूढ़िज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि कर्दमजादि शब्देभ्यस्तादृप्येण कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरोधित्वं रूढ़िज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सर्व्वैरुपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कजपदजन्यपद्मान्यधर्म्मिकपङ्कजातत्वान्वयबोधं प्रत्येव रूढ़िज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुमुदएव पद्मत्वेन रूढ़िभ्रमदशायां तादृप्येण कुमुदस्य बोधानस्याद्विरोधिन्या रूढ़िधियः सत्त्वादितिवाच्यं पद्मान्यधर्म्मिकेत्यनेन पद्मत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकत्वस्योक्तत्वात् । पद्मस्येव कुमुदस्यापि समुदायशक्यत्वधीदशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं कुमुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुमुदादिशक्तत्व ज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिवध्यं विशेषणीयम् । नच यत्र तात्पर्य्यादि धीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना प्रतिबन्धाद्वा रूढ्यानुपस्थिते पद्मे योगार्थस्य पङ्कजनिकर्त्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजातत्वेन कुमुदादि बोधोन स्यात् विरोधिनोरूढ़िज्ञानस्य सत्त्वादितिवाच्यं मीमांसका नामिष्टत्वात् ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि गृहादौ रूढ़िधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयवशक्त्या मण्डपानकर्त्रादेर्न मन्यन्ते बोधं भ्रमत्व ग्रहानास्कन्दितस्येव रूढ्यर्थगोचरतत्तदयोग्यताज्ञानाद्यभावविशिष्ट स्यैव रूढ़िज्ञानस्य विरोधितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव पद्मत्वेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन च शक्तेः प्रमाभ्रमाभ्यां पङ्कजातं पद्म मित्याकारकोबोधः प्रामाणिकस्तदानीं च पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन कुमुदस्य

माम्वयधीः तदावयवशक्त्यप्रत्यपवाय पङ्कजपदघटकशब्दशक्तेति प्रति-बध्यकुक्षौ निक्षेपणीयं तद्घटकत्वस्येह तद्विषयिताव्यापकविषयिताकत्व मात्रं तदवयवइव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयवशक्त्या पङ्कजपद जन्यं पङ्कजनिकर्तृत्वेनान्वयबोधं प्रति पद्मत्वं हेतुस्तत्र कार्य्यस्य विशेष्यत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्य्यादया कुमुदादेर्बोधानुदासम्भ-वात् उक्तक्रमेण प्रतिबन्धकतायां मानाभावः पद्मत्वं पङ्कजप्रयोगो-पाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव पर्य्यवसानादिति तत्तुच्छं पद्मा गृहीतशक्तिकस्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्तृत्वेनावयवशक्त्या कुमुदस्य बोधानुदयप्रसङ्गात् नचेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् नच रूढ़िज्ञान कालीनमेव योगार्थस्य बोधं प्रत्युक्तरीत्या पद्मत्वस्य हेतुत्वं तथासति रूढ़िधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य पङ्कजातत्वेन कुमुदबोधस्य सामान्यसामग्रीमहिम्ना दुर्व्वारतापत्तेः रूढ़िज्ञानासमानकालीन तादृशबोधं प्रति विशेषतोहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् तत्कल्पने चातिगौर-वात् । यद्यपि पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां शक्तिसत्त्वेपि पङ्कज पदान्न तादृप्येण बोधः परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थमर्य्यादया पङ्क जातत्वप्रकारकबोधसामान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढ़िज्ञानस्य लाघ-वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्म्मिकबाधेगौरवेण प्रतिबध्यकोत्थप्रविष्ट-त्वादतोयोगरूढ़ं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्यादिप्रकारेण कुन्तीपुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तैः या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता । अजहत्-स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढ़िर्व्विरोधिनी । पङ्कजं मनसैदेवी पद्मनाभोयुधिष्ठिरइति । तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः पङ्कजातं पद्ममस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमांसादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादनादेयमन्यथा स्ववयवशक्तेरपि प्रतिबध्यताया

मप्रवेशापत्तेर्लाघवेन पङ्कजातत्वप्रकारकशाब्दसामान्यं प्रत्येव रूढ़ि धियः प्रतिबन्धकत्वस्य सुवचत्वात् । नन्वेवं ह्रदे सरसिजमस्ती- त्यादितो ह्रदनिष्ठं सरोजमिव ह्रदाभिन्ने सरसि जातं पद्ममपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तत्वस्य नाम्नोः समानविभक्तिकत्वनियमान पायादिति चेत् सत्यं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये वृत्ति शब्दैकदेशान्येनैव समानविभक्तिकनामान्तरेण कारितत्वस्य तन्त्र- तायाः स्वीकार्य्यत्वादिति ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यतइति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयोराकाङ्क्षादिसाचिव्यादाहत्यान्वयबुद्धिस्थलएव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यत्रान्वयेनतु तयोरेव मिथःसाकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य बोधने रूढ़िधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणाभावात् एवञ्च यत्र योगरूढ़ि लभ्यार्थयोस्तात्पर्य्याद्यग्रहादिरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्वयधी- स्तत्र योगार्थमर्य्यादया पङ्कजातत्वेन कुमुदादेः समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन स्थलकमलस्य बोधोभवत्येवेति मणिकृन्मतं दर्शयति ।

रूढ्यर्थेऽन्यत्र वा यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयोमणिकृन्मतः ।

समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते वा यत्र धर्म्मिण्य वान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदाकाङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तस्यान्वय बोधउत्पद्यते सम्भूतसामग्रीकत्वात् रूढ्यर्थभिन्ने योगार्थस्यान्वयबोध मुदासाय तु रूढेर्योगापहारितावादो रूढ्यर्थमात्रे योगार्थस्यान्वय बोधसामग्रीसत्त्वाभिप्रायकइति चिन्तामणिकृतांमतम् ।

योगरूढं विभजते ।

सामासिकं तद्धितात्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः ।

तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धितान्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिकएवान्तर्भावइति नाधिक्यम् ।

यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।

योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धितान्तश्च कृदन्तश्चेति तत्त्रिधा ।

यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वय बोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं नतु तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्धितान्तं कृदन्तश्चेति द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वय बोधकतया यौगिकएव । सर्व्वत्रेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी श्वश्रूः श्रूद्रेत्यादौ ङीबादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढमेव नातोविभागस्य व्याघातः ।

यौगिकेषु समासं लक्षयति ।

यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिनिजार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ।

यादृशमहावाक्योत्तरस्त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्न विषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः । पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वय बोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं बोध्यं तेन उपकुम्भादौ मात्यापिर्नवा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः ।

क्षीरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात् राज्ञः पुरुषत्वमित्यादितोराजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते नतु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञःपुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पायं पायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको नतु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्थायेत्यादौ समासव्यपदेशोल्त्वादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः।

विभजते।

सचायं षड्विधः कर्म्मधारयादिप्रभेदतः।
यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः।

सचायं निरुक्तसमासः कर्म्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभाव बहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः। सङ्ग्रामशनिभनीकाशादीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्यबोधक तया तथाविधनामान्तत्वमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः।

ननु यदि षड्विधः सप्तविधोवा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति।

पूर्व्वमध्यान्तसर्व्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः।
प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः।

कश्चित्समासः पूर्व्वपदार्थधर्म्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्व्वपद प्रधानउच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्व्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादि कर्म्मधारयश्च। कश्चिन्मध्य पदार्थधर्म्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा पटानधिकरण प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादि

विग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भलाभावे तात्पर्य्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात्। कश्चिदन्यपदार्थधर्म्मिकधीहेतुत्वादन्यपदप्रधानः यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्म्मधारयो द्विगार्ग्याद्यव्ययीभावश्च। कश्चित्सर्व्वपदार्थधर्म्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्व्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा। कश्चित्तद्घटकान्यपदार्थधर्म्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः खलेयवाद्यव्ययीभावश्च। तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राचैरुक्तमतो न विरोधः। नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति। स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यल्लभ्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मक्षिकाया निः न सुर इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरग्रहात् यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्व्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्व्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुरद्वाणी चलच्चैत्र इत्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्ती वाणीत्यादिविग्रहस्य वाण्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नवाण्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तीं वाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसंख्ययोर्व्यञ्जकवैधुर्य्येण प्रायशः समासाबोध्यत्वात्। अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिस्रादेशयोरुदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात् यथावा अक्षपरि शलाकापरि प्रिययुवा इत्यस्य-मित्यादावेकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावस्य यद्वक्ष्यदो-

दित्वएव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्वएव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तैः संख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र संख्या प्रकाशते शलाकापरि हृस्वश्च पूर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति। पूर्व्वादेरर्द्धस्य च इत्यर्थैकत्वमन्तर्भाव्यैव वचनं विना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुपः संख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि संख्या न बुध्यतइति तु समासशक्तिवादिनः पातञ्जलाः।

समासेषु कर्म्मधारयं लक्षयति।

क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्।
तादात्म्येन भवेदेष समासः कर्म्मधारयः।

क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्म्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशनामद्वयं कर्म्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वयः तथा पुरुषसिंहइत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्म्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थक स्तूपकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः प्रवलमपद्रव्यमित्यादेः संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदिच तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तर नामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोन तत्राभेदसम्बन्धेन नीलादेरन्वयः परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्यएवाधेयत्वेन नील घटपटावित्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपटेत्येवंद्वन्द्वात्मकनाम्नैवोपस्थापिते पटे नीलस्य तादात्म्येनान्वयान्न व्यभिचारः स्तोकं पचति धान्येन धनं

प्रशस्त्या पटुरित्यादावपि स्तोकादेर्न धात्वाद्यर्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यस्वाधेयत्वेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुषइत्यादिकस्तु तत्पुरुषेण पुरुषे पूर्व्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकः समासविग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वव्याघातापत्तेः परन्तु राजसम्बन्धस्यैव अतएव राजपुरुषइत्यादौ पूर्व्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते। ययाच नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टा द्वक्ष्यते। किञ्चिदिशिष्टसुबर्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वय बोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम्। नचैवमपि पञ्चपुण्यादिद्विगौ द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगार्ग्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। क्वच च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुषइत्याद्यप्रयोगाद्विशेषणविशेष्ययोर्यत्र मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्म्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति वृद्धाः। चन्दनतरुर्व्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमयइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्म्मधारये तन्त्रं नतु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वं पुरुषोत्तमइत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम् अतएव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुषइत्यपि कर्म्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्म्मधारयः प्रायशो नेष्यते नीलतदस्तीत्यादितोजात्वपि नीलोत्पलादेरक्तित्वाद्यप्रतीतेः। पङ्कयङ्गाजनं रम्यमामतङ्क्षनं वृथा। नीलयदसत्वास्वाद्यः कटुतद्रूपमीक्ष्यते इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतावित्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। नन विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तर

विभक्त्युपस्थाप्यत्वं तत्त्वं ननु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतो नामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्म्मधारयादिकः समासो न यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढ़ एव । तदुक्तं भर्तृहरिणा अबुधान् प्रत्युपायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये । शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोरिति वैयाकरणाः तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादि प्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभविकत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामान्तरनामोपस्थाप्यत्वं तत्त्वमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थसुबर्थयो र्नान्वयबोधः परन्तु सुबन्तभागस्य नीलविशिष्टकर्म्मत्वादौ रूढ़िरेवेत्यपि किन्न रोचयेः । नच समासस्याशक्तत्वे नीलो द्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटो द्रव्यमित्यादावपि घटे धर्म्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यं नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकेऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वस्य तत्त्वात् विधेयत्वञ्च विषयतावच्छेदकतान्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेत्यन्यदेतत् पटमित्यादौ तु कर्म्मत्वादौ पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः । ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्यर्थे नीलपीतोत्पलं सर इत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्म्मिताकधीजनकः कथं न स्यात् इति चेन्न बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास इत्यनुशिष्टिबलेन बहुव्रीहेरेव सन्निविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्न तादृशनामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात् । नीलपीतोत्पले रम्ये पीतनीलोत्पलाश्रितमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च रम्यमित्याकारक एव बोधो

न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तदन्यमित्याकारः । अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिक मेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम् । घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्य पदप्रधानस्तत्पुरुषेण बहुनामगर्भो नवेकत्वदयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः ।

स्यादेतत् समासानां समुदायशक्तत्वे वाचस्पतिर्मितायाः स श्यामे कण्ठे व्रणः पुमान् इत्यादौ वाचि मितायाः कण्ठे च श्यामादे र्नाभेदेनान्वयो वाणादेः पदार्थैकदेशत्वेन तत्र पदान्तरार्थस्य पशुरपशु र्गणणां समवेतमित्यादाविव निराकाङ्क्षत्वादेवं पत्न्या द्विजातिस्वाध्यायो जटाभिस्तापसस्येत्यादौ पत्नीसहभावस्य द्विजातौ जटावैशिष्ट्यस्य च तापसे भेदेनापि नान्वयो यथाकाशमभिघातादित्यादौ । यौगिकत्वे तु तत्र तत्र तथाविधान्वयो दुर्व्वारोवाक्प्रभृतेः पदार्थत्वादिति चेन्न वृत्त्येकदेशपदस्याथ सम्बन्धस्य कारकस्य वा बोधकान्यविभक्तेः स्वार्थानुभावकतायां निराकाङ्क्षत्वादेव तस्य निरस्तत्वादतएव चैत्रस्य गुरुकुलं शरैः शातितपत्रकइत्यादौ गुर्व्वादिपदस्य वृत्त्येकदेशत्वेऽपि तदर्थे षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य तृतीयार्थकरणत्वादेश्चान्वयः सर्व्वसिद्धः । समासस्येव क्यजादिप्रत्ययान्तस्यापि वृत्तित्वात् परिष्कृतायाः सततं यस्तु वाचस्यतीयते । सम्पदा जटया वापि पुत्रीयति स पूरुष इत्यादेरपि वागाद्यंशे परिष्कृतादेः पुत्राद्यंशे च सम्पदादेः सह-भावादिबोधकतायां न सामर्थ्यमतएव प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशार्थे न तस्यान्वय इष्यतइत्यपि पठन्ति । कर्म्मचाण्डालयोगोत्थं कुरु पापक्षयं ममेत्यत्र च योगोत्थमित्यस्य योगप्रयोज्यमित्यर्थः स चाभेदेन पापक्षयेऽन्वितः । यस्मिन् राशिगते

सूर्य्ये विधर्त्तिं यान्ति मानवाः । तेषान्तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानादिका क्रियेति वचनन्तु अमूलं समूलत्वे तु यस्मिन् राशौ गते सूर्य्ये इत्येव तत्र पाठ इत्यास्तां विस्तरः ।

द्विगुं लक्षयति ।

संख्याशब्दयुतं नाम तदलक्ष्यार्थबोधकम् ।
अभेदेनैव यत्स्वार्थे स द्विगुस्त्रिविधो मतः ।

संख्यावच्छिन्नशक्तयत्पदोत्तरत्वविशिष्टं यन्नाम स्वार्थधर्म्मिकं तादात्म्येन तदलक्ष्यार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तन्नामोत्तरतापन्नं तन्नामैव तदलक्ष्यार्थाभिन्नस्वार्थे द्विगुरुच्यते । त्रिकटु त्रिभुवन चतुर्युग चतुर्व्वर्ग पञ्चगव्य पञ्चामृत षड्रस षट्पदार्थ सप्तर्षि अष्टनाग अष्टवसु नवरस नवग्रह दशमूल एकादशरुद्र एकादशेन्द्रिय द्वादशादित्यादिकस्तु कर्म्मधारयः शुण्ठ्यादिपर्य्याप्तत्रित्वावच्छिन्नबोधकतया न पूर्व्वपदालक्ष्यार्थस्य बोधकस्त्रिकटुप्रभृतिभ्यः कटुत्रयादिसामान्यस्याप्रतीतेः पञ्चमूलीत्यादौ तु मूलपञ्चकत्वेनैव मूलविशेषेषु तात्पर्य्यं नतु विशेषरूपेणापि अतएव कण्टकार्य्यादिकं स्वल्पं गाम्भार्य्यादि च यन्महत् । पञ्चमूलं तदुभयं दशमूलमुदाहृतमित्यादिकस्ताद्रूप्येण बोधस्थलीयः प्रयोगः वर्षाकाले मघर्क्षेण युक्ता चापि त्रयोदशीत्यादिवदेकवचनस्य साधुत्वसम्भवात् द्वयोरूपमित्याद्यर्थे द्विरूपादि पदं नाभेदेन द्विप्रभृतेरनुभावकम् एकत्वसंख्यया विशिष्टं बोधयदपि एकपदं न पर्य्याप्तिसंसर्गेण तदवच्छिन्नस्य बोधकं द्वितयादिपदं पर्य्याप्त्या द्वित्वावच्छिन्नं प्रतिपादयदपि न तत्र शक्तं वाक्यत्वादतोनैक घटद्वितयपटेत्यादिकर्म्मधारयेऽतिप्रसङ्गः । सप्तशती पठ्यतामित्यादौ च यद्यपि शते धर्म्मिणि सप्तानामभेदेन नान्वयोबाधितत्वान्नापि सप्तपदलक्षितस्य सप्तगुणितस्य द्विगुत्वक्षान्यापत्तेः तथापि शतपदार्थैकदेशे शतत्वसंख्यायां तस्याः सप्तत्वसम्भवादिति वदन्ति । द्विगार्थं

गच्छतइत्याद्यव्ययीभाववारणन्तु पूर्ववत् । सचायं द्विगुस्त्रिविधः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारभेदात् ।

तत्र तद्धितार्थं द्विगुं लक्षयति ।

तद्धितार्थान्वितस्वार्थस्तद्धितार्थद्विगुर्मतः ।
तद्धितार्थे लाक्षणिकस्त्वान्त्यनामा त्वसर्व्वगः ।

योद्विगुः स्वोत्तरतद्धितार्थान्वितस्वार्थकः स तद्धितार्थद्विगुः । द्विमुद्रो पटइत्यादौ द्वाभ्यां मुद्राभ्यां क्रीतस्य द्विवर्षो गौरित्यादौ द्वाभ्यां वर्षाभ्यामभिन्नवयस्कस्य द्विदलं पवित्रमित्यादौ द्वाभ्यां दलाभ्यां निर्म्मितस्य द्विगुञ्जं स्वर्णमित्यादौ द्वाभ्यां गुञ्जाभ्यां तुलितस्य त्रिकाण्डः पुरुषइत्यादौ त्रिभिः काण्डैः परिमितस्य पञ्चकपालश्चरुरित्यादौ पञ्चभिः कपालैः संस्कृतस्य बोधने लुप्तस्यैव ठगादितद्धितस्य क्रीताद्यभिधायकत्वात् परिशिष्टकृतामतेनेदम् । उक्तप्रयोगेषु द्विगोरन्तिमनाम्नैव क्रीतादिरूपार्थो लक्ष्यते नतु लुप्तष्ठगादिरप्यपेक्ष्यतेऽतस्तद्धितार्थलाक्षणिकस्त्वान्त्यनामकोद्विगुरेव तद्धितार्थद्विगुरिति भणिभाष्यमतन्तु न युक्तम् असर्व्वगत्वात् पाञ्चपुरुषिरित्यादौ पञ्चानां पुरुषाणामपत्यस्य पञ्चगर्ग्यरूप्योगौरित्यादौ पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्व्वस्य बोधने तद्धितेनैव स्वार्थस्यापत्यप्रभृतेरुपस्थापनात् द्विस्वर्णमुद्रः पशुरित्यादावुत्तरपदस्य शक्तिविरहेण क्रीताद्यर्थे लाक्षणिकत्वायोगाच्च ।

उत्तरपदद्विगुं लक्षयति ।

स्वान्तर्निविष्टशब्दाभ्यां शब्दान्तरसमासगः ।
योद्विगुः शाब्दिकैरुक्तः स उत्तरपदद्विगुः ।

योद्विगुः स्वघटकनामभ्यां सह साकाङ्क्षनामान्तरेण समासस्यान्तर्गतः स उत्तरपदद्विगुः यथा पञ्च गावोधनमस्येत्यादिविग्रहे पञ्चगवधनः पुरुष इत्यादौ बहुव्रीह्यादिनिविष्टः पञ्चगवादिः ।

समाहारद्विगुं लक्षयति ।

स्वार्थान्वितसमाहारलक्षकस्वान्त्यशब्दकः ।
उक्ताभ्यामितरः किं वा समाहारद्विगुर्द्विगुः ।

स्वोपस्थाप्यार्थस्य समाहारलक्षकोयदीयान्त्यशब्दः स द्विगुः समाहारद्विगुः पञ्चपुलीत्यत्र हि योगलभ्यानां पञ्चाभिन्नपुलानां समाहारः परस्थपुलशब्देन लक्ष्यते नतु तत्र द्विगोः शक्तिरन्यलभ्ये शक्त्ययोगात् अतएव न लक्षणापि शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन वाक्ये तदसम्भवात् । यदिच पञ्चपुलीत्यतः पञ्चानां पुलानामेव बोधो नतु तत्समाहारस्यापि अतएव पञ्चपुलीं छिनत्ति इत्यादिकः प्रयोगः प्रमाणम् अन्यथा समूहात्मनः समाहारस्य छिदाद्यसम्भवेन तदयोग्यत्वापत्तेः पुलादेर्द्वित्वबहुत्वेऽप्येकवचनन्त्वानुशासनिकं दारादेर्बहुवचनवदुपपद्यते । नच द्रव्यप्राधान्ये पञ्चखट्वीत्यादौ ह्रस्वोन स्यात् गोशब्दस्येव स्त्रीप्रत्ययस्यापि समासान्त्यस्योपसर्ज्जनस्यैव तद्विधानादिति वाच्यं समाहारसंज्ञकद्विगोरप्यन्त्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पृथगेव ह्रस्वविधेर्व्वक्तव्यत्वात् प्रयोगानुसारित्वात् कल्पनायाः पञ्चपाचकीत्यादावव्याप्तिश्च तत्रोत्तरपदस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगादिति सूच्यमीच्यते तदा पूर्व्वनिरुक्ताभ्यां तद्धितार्थोत्तरपदद्विगुभ्यां भिन्नद्विगुरेव समाहारद्विगुर्बोध्यः । एवञ्च द्विगोः कर्म्मधारयान्तर्गतत्वेऽपि न क्षतिरिति तु विभावनीयम् ।

तत्पुरुषं लक्षयति ।

यदीयेन सुबर्थेन युतयद्बोधनक्षमः ।
यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते ।

यदर्थगतेन सुबर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः नतु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुबर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तन्नामैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पर्व्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्तेः । लोक

पक्तौ त्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्म्मधारयएव महाकविर्महाविभइत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेऽप्येकनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्या भेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात् स्तोकं पक्तौ त्यादौ श्रमस्तादात्म्य वाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः समासएवानुत्पन्न इति तु न देश्यं स्तोकनम्रा स्तनाभ्यामित्यादेः कालिदासाद्यैः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्म्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पद संस्कारार्थौगौणः ।

विभजते ।

द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदादेष च षड्विधः ।
क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः ।

ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं मैत्रगतिः गृहस्थितइत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्म्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड् भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठ द्वितीयार्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासत्वादेर्धर्म्मषट्कस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु विशेषोयदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पीठं परितः पुण्येन सुखं शमाय विद्या दण्डाद्घटः गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी लोहकाणः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुवेरवलिः कर्म्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः ।

ननु ग्रामगतइत्यत्र गतौ ग्रामकर्म्मत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमोन ग्रामादिपदेभ्योलुप्तसुपः स्मरणात् तल्लोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् सम्बद्धं ग्रामगतइत्यादितः सम्बद्धग्रामयो रभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं दधि पश्येत्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्या विशिष्टत्वात नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्म्मत्वादिलक्षकत्वात् अभे-

दान्यसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युप स्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात् । नच ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्म्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येऽ-न्वय इति साम्प्रदायिकानाम्मतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्य-मानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्म्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति चेन्न प्रत्य-यान्ततत्तन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोप-स्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगतइत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्म्म-त्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैवं गतोग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्म्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्तन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गत स्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अत एवार्द्धपिप्पलीच्छेदइत्यादौ पूर्व्वपदप्रधानत्वेनानभिमतस्य तत्पुरुषा-देरन्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनां अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामि-त्यादौ च सर्व्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे अन्वयः तथा बहुगुड़द्राक्षेत्यादौ गुड़ादीनामपि बहुजर्थे प्रकृत्यर्थ-स्येषदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुचो विधानादिति ।

ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयोव्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्म्मत्वादिलक्षणयेति चेत् सत्यं विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात् मास्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्म्मत्वादौ लक्षणा कर्म्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादे-र्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्म्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसन्धानवशादेव कर्म्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ

कर्म्मत्वादिधर्म्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्म्मत्वाद्यर्थकत्वात् अतएवाघटः पटइत्यादावन्यस्य असुरोदैत्यइत्यादौ विरोधिनः अनित्यः शरइत्यादौ सदृशस्य अब्राह्मणोवार्द्धुषिकइत्यादावप्रशस्तस्य अनुदरमुदरन्तरण्याइत्यादौ स्वल्पस्य वाचकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्रत्य तत्पुरुषे नाव्याप्तिः। पटस्याभावइत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभावएवसमासः प्रमाणन्तेनापटंवर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः। प्रसज्यनञाप्यपटइत्यादिस्तत्पुरुषएव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवादइत्यादिकः किरणावल्यादौ पुंसि प्रयोगइति तु पक्षधरमिश्राः। युज्यते चोत्तरः कल्पोनचेदेवं दृश्यते राजमातङ्गास्तस्यैव मी तुरङ्गमाः। चैत्रोग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना इत्यादौ राजसम्बन्ध्यादेराजादिपदलक्ष्यत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्व्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानां नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कम्बलम्। नीलोमणिर्गुणः सोऽत्र भ्रात्रादिर्बाध्यते तदा।

नन्वेवमनयैव ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदितिश्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्म्मधारयएवेति सिद्धान्तोव्याहन्येत तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्म्मधारयस्वीकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्व्वविद्याप्रयुक्तिस्स कल्प्यते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधिबाधात् स्त्री शूद्रौ नाधीयतामितिश्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोः शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात्। यदि च कर्म्मधारयइव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुषएव तत्रोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्व्वविद्याप्रयुक्तो स्तन्मूलकानिषेधविधिसङ्कोचस्य

चाकल्पत्वादिति चेत् तत् पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि किमिति कर्म्मधारय एव तत्राभ्युपेयते नतु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदान्निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवसहस्रस्य सर्व्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात् नहि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात् । अथ बाधकं विना मुख्यार्थएव श्रुतीनां प्रामाण्यं नतु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये शब्दसाम्येत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्म्मधारयविधयैव वेदानां प्रामाण्यं नतु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्म्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्व्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः । तत्पुरुषाद्बहुब्रीहेर्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या नहि बहुब्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततोदुर्व्वलत्वम् एकपदमात्रलक्षणयापि बहुब्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

अव्ययीभावं लक्षयति ।

उत्तरार्थान्वितस्वार्थाव्ययपूर्व्वस्तु योभवेत् ।
समासः सोऽव्ययीभावः स्त्रीपुंलिङ्गविवर्ज्जितः ।

यः समासः स्वोत्तरपदोपस्थाप्येन यदर्थेनान्वितस्य यदर्थस्य बोधकाव्ययपूर्व्वभागकः स तद्विशिष्टस्य तदर्थस्य बोधनेऽव्ययीभावः गृहे निर्मक्षिकम् उपकुम्भमित्यादौ हि मक्षिकाया अभावः कुम्भादेश्च सामीप्यादिर्मक्षिकादिपदप्राग्वर्त्तिना निराद्यव्ययेनानुभाव्यते अर्द्धशरीरमित्यादौ उत्तरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमप्यर्द्धपदं नाव्ययं निर्मक्षिका भूमिः निर्मनुष्योदेश इत्यादौ तु मक्षिकादेरभाववत्त्वं बोधयन्नपि निर्मक्षिकादिकस्तत्पुरुषो न तादृशार्थे स्त्रीपुंलिङ्गकार्थ्यविधरइति तत्र न प्रसङ्गः ।

नन्वक्षस्याक्षस्य शलाकाया वा दूरेऽन्ययापातनमित्यर्थेऽक्षपरि शलाकापरि इत्यव्ययीभावेऽव्याप्तिरव्ययगर्भत्वेऽपि तत्पूर्व्वकत्वा-भावात् एवं द्वौ गार्ग्यौ इत्यर्थे द्विगार्ग्यं गच्छत इत्यादौ द्वाभ्यां दण्डाभ्यां इत्यर्थे द्विदण्डि प्रहरतीत्यादौ त्रिस्रणां यमुनानां समाहार इत्यर्थे त्रियमुनं स्नातीत्यादौ लोहिता गङ्गा यस्मिन्नित्यर्थे लोहित गङ्गं देश इत्यादौ दण्डैन मिथः प्रहृत्य वृत्तमित्यर्थे दण्डादण्डि रण मित्यादौ केशेषु मिथः प्रगृह्य वृत्तमित्याद्यर्थे केशाकेशि युद्धमित्यादौ खले यवा यदा संहृता यवा यदा तिष्ठन्तीत्याद्यर्थे खलेयवं संहृतयवं तिष्ठद्‌गु वा काल इत्यादौ द्विगार्ग्यद्विदण्ड्यादिष्वपि तेष्व व्ययगर्भत्वस्याप्यभावादतः प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति ।

असादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी न बोधिका ।
स्वार्थे यदर्थस्य सदा सोऽव्ययीभाव इष्यते ।

असादेशं विना श्रूयमाणषष्ठी स्वार्थे यत्समासार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यसमर्था सएव वाव्ययीभावः श्रूयमाणैव षष्ठी स्वार्थे समासान्तरा-र्थस्यान्वयबोधने समर्था नतु लुप्तापि तत्तयोरक्षपरिव्यर्थत्वमित्यादौ त्वव्ययीभावार्थस्य लुप्तापि तत्तदेकाक्षान्वयापातनयोर्निरूपकत्व-मित्यन्वये लुप्तषष्ठ्यैव पातनस्य सम्बन्धप्रत्यायनात् । स्निग्धस्योप-गङ्गं पावित्र्यमित्यादौ स्निग्धस्य गङ्गासमीपस्य पवित्रत्वमित्याद्य-न्वये समीपादेः सम्बन्धः श्रुतयाप्यमादेशवशादेव षष्ठ्यानुभाव्यते इति न तत्रोपगङ्गाद्यव्ययीभावेऽव्याप्तिः अनुगङ्गेन कस्चारः उपगङ्गेषु पतचमुपकुम्भादानीतमित्यादावमादेशं विनापि श्रूयमाणाभिस्तृतीया सप्तम्यादिमुभिरव्ययीभावार्थस्य करणत्वाधिकरणत्वादिकं बोध्यत इति षष्ठीपर्य्यन्तानुसरणम् ।

बहुव्रीहिं लक्षयति ।

बहुव्रीहिः स्वगर्भार्थसम्बन्धित्वेन बोधकः ।

निरूढ़या लक्षणया स्वांशज्ञापकशब्दवान्।

समास इति प्रकृतं तथाच स्वांशस्य निरूढ़लक्षणया ज्ञापकेन शब्देन घटितः स्वगर्भस्य यादृशार्थस्य सम्बन्धित्वप्रकारेणान्वयबोधं प्रति समर्थः समासः स्वगर्भतादृशार्थसम्बन्धिबोधने बहुव्रीहिरित्यर्थः। आरूढ़वानरोवृक्ष इत्यत्रारूढ़ोवानरो यमिति व्युत्पत्त्या स्वकर्म्मकारोहणकर्तृवानरसम्बन्धित्वेन वृक्षं पीतपयस्कं पात्रमित्यत्र पीतं पयोयेन इति रीत्या स्वकरणकपानकर्म्मजलसम्बन्धित्वेन पात्रं पक्वतण्डुलश्चैत्र इत्यत्र पक्वस्तण्डुलोयेनेति दिशा स्वकर्तृकपाककर्म्म तण्डुलसम्बन्धित्वेन चैत्रं दत्तदक्षिणोद्विज इत्यत्र दत्ता दक्षिणा दस्मै इति क्रमेण स्वसम्प्रदानकदानकर्म्मदक्षिणासम्बन्धित्वेन द्विजं पतित पत्रस्तरुरित्यत्र पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहेण स्वापादानकपतनाश्रयपत्रसम्बन्धित्वेन तरुं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गौर्यस्येति वाक्यानुसारेण चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन चैत्रं रक्तपटः काय इत्यत्र रक्तः पटो यत्रेति व्युत्पत्त्या रक्ताभिन्नस्ववृत्तिपटसम्बन्धित्वेन कायम् एवं वाणच्छिन्नकरोनर इत्यादावपि वाणेन छिन्नः करोयेन यस्य वा इत्यादि विग्रहे वाणकरणकस्वकर्तृकच्छिदाकर्म्मकरसम्बन्धित्वादिना नरादिकं बहुव्रीहिर्बोधयतीति सर्व्वत्र स्वगर्भतत्तदर्थसम्बन्धित्वेन धर्म्मिणामवगमः। दक्षिणपूर्व्वा पूर्व्वोत्तरेत्यादिविदिग्बहुव्रीहिस्थले दक्षिणया पूर्व्वा यस्या इत्यादिविग्रहेण स्वपार्श्वस्थदक्षिणसहितपूर्व्वसम्बन्धित्वादिना आग्नेयीप्रभृतीनां विदिशां बोधः। अस्तिक्षीरा नास्तिक्षीरा गौरित्यादावप्यस्ति क्षीरं यस्या इत्यादिविग्रहेणास्तित्ववत्क्षीरसम्बन्धित्वादिप्रकारेण गवादेरवगतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकेषामस्तेऽस्तीत्यादिकं तिङन्तमन्येषां तत्प्रतिरूपकाव्ययमिति। उप समीपे दश येषामिति समीपगणितत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहादुपदशाः शकुनय इत्यादौ स्वसमीपगणितदशसम्बन्धित्वेन नवानामेका-

दशानाञ्च पञ्चानामवगमस्तत्र दशशब्दस्य दशत्वलक्षणया स्वपर्य्याप्त संख्यासमीपगणितदशत्वसम्बन्धित्वेनैव नवादेर्बोध इति दुर्गप्रभृतयः। अधिका दश येषामित्यादिविग्रहे अधिकदशाः पुरुषा इत्यादावपि स्वपर्य्याप्तसंख्याधिक दशवृत्तिसंख्यापर्य्याप्त्यधिकरण दशसम्बन्धित्वेन नवादिपुंसां प्रत्ययः। द्वौ त्रयो वा येषां इत्यन्यतरार्थकवाशब्देन विग्रहे द्वित्राः पवित्राः परमित्यादौ द्वित्र्यन्यतरपर्य्याप्तस्वपर्य्याप्त संख्यासम्बन्धित्वेन द्वयोस्त्रयाणां वा पवित्राणां बोधः पटे घटे वा घटत्वमित्याद्यनुरोधेन वाकारस्यान्यतरार्थकतया व्युत्पाद्यत्वात् तस्य च वृत्तौ गतार्थत्वादश्रुतिः पञ्च षड्वा येषामित्यादिविग्रहात् पञ्चषाः पुरुषा इत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयोद्रष्टव्यः। परे तु द्वौ वा त्रयोवा येषामित्यादिविग्रहे वाशब्दस्य संशयकोट्यर्थकतया द्वित्राइत्यादि बहुव्रीहिः स्वधर्म्मिकसंशयकोटितापन्नद्वित्रिसम्बन्धित्वेन द्विप्रभृति बोधकत्वमित्याहुः।

द्विस्त्रयोयेषामिति विग्रहे तु द्विशब्दस्य द्विगुणितवाचित्वेन द्विगुणितत्रिपर्य्याप्त वृत्तिसंख्यासम्बन्धित्वेन द्वित्रा रसा इत्यादौ षसामवगमः सुजन्तर्भावेणैव विग्रहस्य व्युत्पन्नत्वाच्च पञ्चकृत्वोदश येषामित्यर्थे पञ्चदशा इत्यादिको न समासः सर्व्वत्रोक्तबहुव्रीहौ राजादित्वादति चरमस्वरादेर्लोपः। स्वधनसम्बन्धी चैत्र इत्यादौ स्वधनस्य सम्बन्धीति व्युत्पत्त्या स्वगर्भार्थस्य सम्बन्धित्वेन चैत्रं बोधयन्नपि तत्पुरुषो न स्वांशस्य निरूढ़लक्षणया प्रत्यायकपदेन घटितः। तथा आधुनिकलक्षणया स्वपटबोधकेन पटपदेन गर्भितः पटसम्बन्धीत्यादिरपि। मातृभक्त इत्यादिकस्तु तत्पुरुषः स्वमातृत्वेन निरूढ़ लक्षणया बोधकेन विशेषितोऽपि न तत्सम्बन्धित्वेन बोधकः। नच द्वौ मुनी त्रयोवा मुनयोयस्येति वक्तृत्वार्थकषष्ठ्या विग्रहे स्ववक्तृ मुनिद्वयादिसम्बन्धित्वेन बोधके द्विमुनि त्रिमुनि वा ग्रन्थ इत्यादौ

द्विमुन्याद्यव्ययीभावे स्वमातृसम्बन्धित्वेन बोधके मातृसम्बन्धीत्यादि तत्पुरुषे चातिव्याप्तिरूदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। इदमत्राव-धातव्यं चित्रगुरस्तीत्यादौ चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिप्रभृतीनां प्रती-त्यर्थं न चित्रगुसमुदायस्य लक्षणा तस्य वाक्यत्वेन लक्षकत्वायोगात् वाक्ये लक्षणायाः प्रागेव परास्तत्वात्। नच चित्रपदमेव तत्र चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिलक्षकं गोपदन्तु तादृशार्थे तात्पर्यग्राहकं लक्षणाया निरूढत्वसम्पादकं वेति वाच्यं चित्रपदस्य प्रथमान्तत्वा-भावेन तदर्थेऽस्तित्वाद्यन्वयस्यानुपपत्तेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यैव भावनाविशेष्यत्वात्। अन्यथा राजपुरुषोऽस्तीत्यादावपि राज-न्यस्तित्वान्वयप्रसङ्गात् प्रकृत्यर्थस्यैव सुपः संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः गोपदोत्तरप्रथमया चित्रपदोपस्थाप्ये चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धिन्येकत्व बोधनायोगाच्च। यत्तु गोपदमेव तादृशगोसम्बन्धिलक्षकं चित्र पदन्तु तत्र तात्पर्यादिग्राहकमिति मणिकारादुक्तं तन्न युक्तं पूर्व्व पदार्थसाकाङ्क्षस्यैव स्वार्थस्योपसर्ज्जनतायां गोपदस्य ह्रस्वविधानात् चित्रपदार्थेन समं तदर्थस्यान्वये तदनुपपत्तेरन्यथा गौरस्तीत्यादा-वपि चित्राभिन्नस्वगोसम्बन्धित्वेन गोपदस्य लक्षणायामुदन्तापत्तेः नच नामोत्तरवर्त्तिनएव गोपदस्य स्वार्थोपसर्ज्जनतायां ह्रस्वविधिरत्र गोपदेन लक्षणयोपस्थापिते स्वगोसम्बन्धिन्यभेदेन चित्रपदस्यान्वयः तत्र चित्रावोऽस्तीत्यादिकर्म्मधारयेऽपि गोपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गात् वस्तुतः कृतपाकश्चैत्र इत्यादौ स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धित्वादिना चैत्रा द्यवगमः पूर्व्वपदस्य परपदस्य वा लक्षणया न सम्भवद्भक्तिकस्तयो रशक्तत्वेन भाक्तत्वायोगात्। नच तत्र कादिवर्णस्य स्वरूपपरक्तघञादि प्रत्ययस्य वा स्वकृतिविषयपाकसम्बन्धिनि लक्षणा तन्निरूढत्वसम्पा-दकञ्च शब्दान्तरमिति साम्प्रतं कृतादिपदेभ्यः स्वार्थानुपस्थितावपि तदन्वयबोधप्रसङ्गात् घञादिमात्रस्य नामत्वाभावेन तन्मात्रोपस्था-

प्यार्थे सुवर्थान्वयायोगात् प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव तदर्थस्य पदार्थान्तरे ऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नत्वाच्च तस्माच्चित्रगुरित्यत्र गोपदं स्वगोसम्बन्धिलक्षकं तदेकदेशे च गवि तादात्म्येन चित्रपदस्यान्वयः। नच गोधर्म्मिकान्वयबुद्धौ तद्धर्म्मिकवृत्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् पदार्थैकदेशे गवि चित्रस्याचयोदुर्घटः चित्रगोऽस्तीत्यादौ गोसमानस्य च्छागस्यैकदेशे गवि चित्रस्यान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यं घटशून्यं चैत्रगेत्यादिवत्पुरुषे भेदेनैव चित्रगुप्रभृतिबहुव्रीहावप्यभेदेन पदार्थैकदेशधर्म्मिकान्वयबोधस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सम्भवात् फलानुरोधित्वात् कल्पनायाः प्राचैरपि सुन्दरराजपुरुष इत्यादावभेदेन सुन्दरादेः पदार्थैकदेशे राजन्यन्वयबुद्धेः स्वीकाराच्च। यत्तु गोपदं तत्र स्वकीयगोत्वेन सम्बन्धित्वेन च लक्षकमतश्चित्रस्य गोपदार्थस्यैव स्वकीये गवि तस्य च सम्बन्धिन्यन्वयान्न पदार्थैकदेशान्वयित्वमेकपदार्थयोश्च मिथोऽन्वयः क्रतिवर्त्तमानत्वयोरिव नाव्युत्पन्न इति तन्मन्दं तथा सति चित्रगुः पुरुषस्तस्याः सञ्चारोऽतिमनोहर इत्यादौ तदादेः स्वकीयगवादिपरामर्शकत्वापत्तेः पदार्थैकदेशस्यैव परामर्शकतायास्तदादावव्युत्पन्नत्वादिति। एवञ्चारूढवानरो वृक्ष इत्यादावपि रुहधातुना स्वकर्म्मकारोहण कर्त्तृत्वेन वानरपदेन च वानरसम्बन्धिन उपस्थापनादमीषामाकाङ्क्षादिधीसाचिव्यादेव स्वसमवायारोहणकर्त्तृभिन्नवानरसम्बन्धिनादिना वृक्षादेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः।

ननु आरूढो वानरो यस्य वृक्षमित्यादिविग्रहादारूढवानरपदं स्वकीयवृत्त्यारूढवानरसम्बन्धित्वेन ग्रामादिकं बोधयदपि बहुव्रीहिः स्यादतस्तादृग्वाक्यस्य विग्रहत्वं खण्डयन्नाह।

अस्यैकं प्रथमान्तं सप्तम्यन्तैरितरैः सह।
यदा भेदसुबन्तेन साकाङ्क्षं नाम विग्रहः।

अस्य बहुव्रीहेर्घटकमेकं नाम प्रथमान्तं सप्तम्यन्तैरितरनामभिः

सह भेदार्थकसुबन्तयच्छब्देन साकाङ्क्षं विग्रहः कथ्यते यथोक्तवाक्ये तथा सुबन्तस्यापि यदस्तत्र तत्पदेनैव साकाङ्क्षत्वात् आरूढोवानरोयं इत्यादौ तु यच्छब्दो न भेदार्थकसुबन्त इति न तादृशस्यापि वाक्यस्यार्थे बहुव्रीहिः पतितस्य धनं यस्य दण्डाद्घटोयस्मादित्यादिकस्तु समानार्थकसुब्द्वयीमन्तर्भाव्य न विग्रहः सम्प्रदायविरोधात् एवं घटेन पटोयत्रेत्यादिकः सहाद्यर्थमन्तर्भाव्यापि सुबन्तैरिति तु सम्भवाभिप्रायं तेनाघटोदेश इत्यादिबहुव्रीहेर्न घटोयत्रेत्यादिविग्रहेण नञादेः सुबन्तत्वाभावेऽपि नाव्याप्तिः सपुत्र इत्यादौ तु सह पुत्रोयेनेत्यादिरेव विग्रहो न तु पुत्रेण सहेत्यादिरन्यपदार्थाप्राप्तेः सघटो देश इत्यादौ च सह घटोयेनेत्यादिविग्रहे सहार्थो वैशिष्ट्यं न तु सामानाधिकरण्यं घटे देशस्य तद्बाधात् । जीवत्पितृकइत्यादेस्तु जीवन् पिता यस्येति विग्रहो यस्य च पिता जीवन्नित्येवं जीवद्विधेयकान्वये निराकाङ्क्षोऽपि जीवदभिन्नः पिता यदीय इत्यन्वयएव साकाङ्क्षः । इदन्तु बोध्यं यत्र विग्रहवाक्ये सुबन्तयदः क्रियासाकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र तदर्थान्वितक्रियागर्भितएवार्थे विना बाधकं बहुव्रीहिर्व्युत्पन्नः तेन गन्तव्योग्रामोयस्येति विग्रहे गन्तव्यग्रामकस्चैत्र इत्यादितः स्वकर्तृकगतिकर्मग्रामसम्बन्धित्वेनेव चैत्रादेरौत्सर्गिकोबोधः कदाचित्तु तात्पर्य्यादिवशाद्गन्तव्याभिन्नस्वकीयग्रामसम्बन्धित्वेन यत्र तु न यदस्तत्साकाङ्क्षत्वसम्भवस्तत्र विशेषविध्यसत्त्वे यन्नामार्थमुख्यविशेष्यकोविग्रहवाक्याद्बोधः सुबन्तयदर्थान्विततन्नामार्थगर्भित एवार्थेऽतएव धनी दासोयस्येत्यर्थे यदीयधनवान् दासस्तस्य धनिदासकोऽयमित्यादितो नावगमः किन्तु धनवत्स्वदाससम्बन्धिनएव चन्द्रस्चूडायां यस्येत्यादिकस्तु विग्रहोन यदीयस्चन्द्रस्चूडायामित्यर्थकः किन्तु यदीयचूडायां चन्द्रइत्यर्थकस्तादृशार्थ एव सप्तम्यन्तेनेन्द्वादेर्व्विशेषतोबहुव्रीहिविधानात्तेन चन्द्रचूडः शिव इत्यादौ स्वचूडावृत्तिचन्द्रसम्बन्धित्वेनैव

शिवस्यावगमो न तु चूडावृत्तिस्वकीयचन्द्रसम्बन्धित्वेन तस्य गणादेर्वा बोधः ससम्बन्धिकपदार्थस्य विशेषणत्वस्थले तु सुबन्तयदर्थान्वितेन तादृशपदस्यार्थेन गर्भितेऽपि अतएव चैत्रः पुत्रकृतोत्कर्ष इत्यादौ स्वपुत्रकृतोत्कर्षवानेव चैत्रादिः प्रतीयते नत्वन्यदीयपुत्रकृतोत्कर्षा-श्रयः ।

बहुव्रीहिं विभजते ।

तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः ।
विग्रहस्य विशेष्यांशस्तद्विशेष्यकबोधकृत् ।

तद्गुणसंविज्ञानोऽतदद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्यो योऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्बहु-व्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्वि-शेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञाकत्वात् तद्भिन्न-श्चातद्गुणसंविज्ञानश्चरम इत्यर्थाद्गम्यते घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादि-तौ हि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलसमेव विशेष्य-विधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्वि-शेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन कुटादिर्गणा इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्म्मिक व्यवस्थाधर्म्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुण संविज्ञानएव बहुव्रीहिः ।

प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्व्वक्ति ।

यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने ।
अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः ।

यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः सम्बकर्णामानय

ष्टारयोवं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बकर्णसम्बन्धिनः स्वर्णीवाइति ष्टारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्म्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादन्वयबोधने समर्थ इत्येवं विध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्नएव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः यथा दृष्टसागरमानय इत्यादाविति प्राचाम्मतम् ।

व्युत्पत्तिवैचित्र्यार्थमन्यथापि पुनर्व्विभजते ।

स्वान्तर्निविशद्वित्र्यादिनामभिर्विग्रहात् पुनः ।

बहुव्रीहिर्बहुविधोद्विपदत्रिपदादिकः ।

द्वित्रिचतुरादिभिरेव स्वघटकनामभिर्विग्रहवशात् द्विपदत्रिपद चतुष्पदादिकोबहुव्रीहिर्बोध्यः चित्रा गौर्यस्येति विग्रहाच्चित्रगुरित्यादौ द्विपदस्यैव जरती चित्रा गौर्यस्य महन्नीलमुत्पलं यत्रेत्यादि विग्रहाज्जरतीचित्रगुस्तत्रेमहन्नीलोत्पला सरिदित्यादौ त्रिपदस्यापि बहुव्रीहेरावश्यकत्वात् जरती चित्रगवी यस्य महन्नीलोत्पलं यत्रेति द्विपदविग्रहे जरतीशब्दे पुंवद्भावस्य महच्छब्दे चाकारस्य प्रसङ्गादुत्तरपदे तयोर्व्विधानात् समासान्तपदस्य चोत्तरपदत्वात् एकत्वद्वय मितिन्यायेन गवि चित्र जरतोरभेदानुभवस्यान्तरीत्या सम्पादयितु मशक्यत्वेन तदर्थमेव त्रिपदादिबहुव्रीहेरावश्यकत्वाच्च ।

द्वन्द्वं लक्षयति ।

यद्यदर्थकयन्नामव्यूहोयद्यत्प्रकारके ।

बोधे समर्थः स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।

यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयादृशनामस्तोमस्य निरूप्यत्तत्तदर्थ प्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तादृशनामनिवह एव तावदर्थकोद्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वादय धरखदिरौ छिन्धीत्यादौ हि कर्म्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यमादिधर्म्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्व

सम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादि तत्तदर्थे द्वन्द्वः। यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्व्वत्रो त्तरपदे पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं तत्रैकवचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणायानिरूढ़त्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थ कर्म्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति प्राच्यै रुक्तं तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात्। साहित्यस्य द्वि बहुत्वेपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरि- वेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्यभक्त्या हस्त्यश्वं धनमित्यादेरयोग्यताया दुर्व्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्या व्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात् तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च समा- हारपरिभाषा तु क्लीवलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगि तयैवोपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका। एतेन धवखदिरावित्यादा- वितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्याश्रये लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्येव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वा- द्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतोधवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरितिमीमांसकानाम्मतमप्यपास्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोश्च साहित्यं तदाश्र- यश्च धवद्वयादिकमपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्षकत्वपक्षेऽपि धव- खदिरावित्यतोधवद्वयादिबोधस्य दुर्व्वारतापत्तेः नच मिलितया विशे- ष्यकधवखदिरधर्म्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं

तच्च न धवद्वयादेरितिवाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् तस्माद्यत्र नानाधर्म्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ने समुदितएव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं नतु तादृशैकधर्म्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्म्मावच्छिन्ने यतोधवखदिरावित्यादितोधवयोः खदिरयोश्च बोधप्रसङ्गइति तत्त्वम् । घटघटेत्यादिकस्य घटकलसेत्यादिकस्य घटतट्टेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतोन तादृङ्नामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्त्वावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वसूचनाय चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिः प्राह । अतएव भेदगर्भसमुच्चयार्थकं च शब्दमन्तर्भाव्य धवश्चखदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः समुपाददते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थश्चकारद्वयं पीततत्पटयोस्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्वतत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरस्त्येव भेदः सुबर्थस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकृत्यर्थेऽन्वेति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुबर्थद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थसाकाङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकृत्यर्थतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयोरेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अतएव द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशेभ्यः कार्य्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्पत्तये सुबर्थैकत्वस्य कार्य्यद्रव्यत्वेऽन्वयमभिधित्सुनाचार्य्येण जात्यभिप्रायकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम् । अतएव च श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनोदेवृदेवरौ इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनोभ्रातरौ देवृदेवरोभयपदवाच्या इत्यर्थः सुभूत्यादिसिद्धः सङ्गच्छते । यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुद्धपटत्वादेरबोधप्रसङ्गश्च तदंशे सुबर्थद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादि

सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा गोदौ ग्रामइत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचन मिति वदन्ति । विद्यते विन्दति विनत्तीनामनिट् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ताद्यर्थकत्वादृश-धातुत्वेनैव । मृगपाण्डरयोः पदार्थयोर्भेदेऽपि हरिणहरिणाविव्य प्रयोगात् समानशब्दयोर्द्वन्द्वप्रसक्तावेकशेषोव्युत्पत्तिसिद्धस्तेन हरिणा वित्यत्र लुप्तश्रुताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डरयोर्बोधः हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णुचन्द्रयोरवगतिः अन्यथा हरिहरी नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तर संख्यागमस्तत्र तत्तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थलक्षकस्य लुप्तस्य हर्य्यादिपद-स्योत्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्य्यादिपदं तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरिपदं विष्णुद्वयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा नच विग्रहस्थसुबर्थस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्वनियमात्तथाविधद्वित्वत्रित्वान्तर्भावेण द्वन्द्वस्यैवा साधुत्वादुक्तक्रमेणैकशेषोन युक्तः शलाकापरि हस्त्यश्वमित्यादौ व्यभि चारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेतिविग्रहे च एक-त्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्य्यैरभिहितत्वाच्च हंसश्चहंसी च इत्यर्थे हंसहंस्यावित्यप्रयोगात् तत्रापि पुंसा स्त्रियाः साहृप्ये इत्य-नुशिष्टेर्हंसीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय स्त्री पुंसयोर्बोधः तल्लोपमजानतस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्वपुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणाया वा ग्रहादेव । यत्तु तत्र हंस पदमेव लक्षणया हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुबर्थस्तु पुं स्त्वं हंसएवान्वेति नतु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न तथासति स्त्री हंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथोभेदविरहेण द्वन्द्वाप्रसक्ता वेकशेषस्य दुष्करत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्घटावित्यपि द्वन्द्वप्रसक्तात्

हंसी च हंसाश्चेति विग्रहेपि हंसा इत्यतोहंसद्वयहंसत्रययोः प्रागुक्त रीत्यावगमः दुन्दुभी च दुन्दुभिश्चेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दराविल्य-त्रात्तभेर्य्योर्बोधनस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभिशब्दस्य शिष्टतया तद्वि-शेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वं युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्य-त्राप्युक्तरीत्यैव युवतीयौवनवतोर्बोधः वरटाहंसौ लक्ष्मणासारसावि-त्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदसाहृप्यविरहान्नैकशेषः दम्पत्यर्चन प्रकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इतिविग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभार्य्यापत्योरवगमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ द्वौच द्वे चेत्यत्र द्वौ उभौ चोभे चेत्यत्र उभौ त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे त्रयइत्यादिरेकशेष इष्यतएव। ग्राम्यानेकशफेष्वतरुणेषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमन्तर्भाव्य सारूप्येण द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन मेष्यश्च मेषाश्चेत्यर्थे मेष्य इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषाणां लक्षकं मेषपदं प्रतिसन्दधतएव बहुमेषाणामनेकमेषीणाञ्चावगमः। एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे महिष्यइत्यत्रापि महिषपदं बहूनां महिषाणां मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे मृगाइत्यत्र तु मृगादेरग्राम्यत्वान्न पुंसोलुक् परन्तु स्त्रियाः तथा गर्द्दभाश्च गर्द्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्द्दभा इत्यत्रापि खराणा मेकशफत्वात् वर्करास्च वर्कर्य्यश्च इत्यर्थे वर्करा इत्यत्रापि तरुणार्थक-त्वात् स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रति सन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च ज्यैष्ठे मासि न कारयेदित्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च मैत्रश्चेतिविग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे लुकि तावित्यत्रापि लुप्तं मैत्रादिपदमनुसन्दधतएव मैत्राद्यवगमः स च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किं पदान्यत्यदादिद्वयगर्भद्वन्द्वे तु पूर्व्वस्यैव स्वानुत्तरस्यैव वा त्यदादे-र्लुकि युवामित्यादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुष्मदर्थयोर्बोधः स च स

चैत्रश्चापि विभिन्नार्थयोर्विग्रहे स्वपूर्व्वागणितोपि तदादिः स्वोत्तरा पठितएव तत्तन्मानुषतुल्योऽसौ यद्यद्विद्यातिनिर्म्मलेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः परन्तु तदाद्यव्ययेन यथा तत्तत्रामसभूतभीतय इत्यादौ यत्तदादिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य व्युत्पन्न-त्वात् प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः कश्च त्वञ्चेत्यादिविग्रहेण किमा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्तस्यैव त्यदादे र्लुकि कावित्यादिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितराविन्यत्रापि विरूपैकशेषे लुप्तस्य मातृपदस्य स्मरणा-न्मातुरवगमः तदस्मरतस्तु पितृपदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया माता पित्रोरवगतिरिति प्राञ्चः। कौमारास्तु मात्रा पितुर्द्वन्द्वे माता पितृभ्यां मातरपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयोदर्शनाच्चैत्रस्य पितरा-वित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां विभिन्न रूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृपदं प्रकृत्यन्तरम् एवं श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरावित्यत्र श्वशुरपदमपि श्वश्र्वा श्वशु-रस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुरावित्येव प्रयोगादित्याहुः।

द्वन्द्वं विभजते।

द्वौ भेदावस्य शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ।
एकान्यवचनाकाङ्क्षाहानोपादानतश्च तौ।

अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैक वचनान्यसुवाकाङ्क्षाविहीनः समाहारः तथाविधसुवाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणिपादं हस्त्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनामप्यवगता-वेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवचनादिः पदिस्कन्दि-खिदेर्दादित्यादौ तु पदिस्कन्दिभ्यां सहितः खिदिरिति विगृह्य मध्य पदलोपी कर्म्मधारयो यथा अथातप्रतिथ्यामेरितिमणिग्रन्थादौ।

उपपदसमासं लक्षयति।

यदुत्तरपदं नामाग्नतरं यदबोधकम्।

धातुत्थकृदन्तमुपपदसमासः स तदन्तकः ।

धातुत्थकृद्भ्यां निष्पन्नं यस्योत्तरपदं शब्दान्तरानुत्तरं सत् यादृशार्थस्य बोधं प्रत्यसमर्थं तादृशार्थकान्त्यपदकः समासः उपपदसंज्ञकः कुम्भकारः क्षीरपायीत्यादिके तूपपदसमासे धातुकृद्भ्यां निष्पन्नं कर्त्राद्यर्थकं कारादिपदं पदान्तरानुत्तरं सन्न कर्त्रादेरन्वयबोधक्षमं चन्द्रनिभमित्यादौ तु तत्पुरुषे निभादिपदं सदृशाद्यर्थे तादृशमपि न धातुकृद्भ्यां निष्पन्नमिति तद्व्युदासः ।

विभजते ।

कारकैकोपपदकः षड्विधोऽयमिति भ्रमः ।

कर्म्मकर्त्राद्युपपदभेदाद्बहुविधस्त्वसौ ।

कारकेषूत्तानशयः पूर्व्वसर इत्यादावुत्तानादिः कर्त्ता कुम्भकारः सौवीरपायीत्यादौ कर्म्म कच्छपः पार्श्वशय इत्यादौ करणं उखास्रत् वङ्क्रभ्रट् इत्यादावपादानं खशयः कुरुचरः इत्यादावधिकरणमुपपदं सम्प्रदानन्तु न कुत्रापि दृश्यते दृश्यते च ब्रह्मभूयमित्यादौ कारकभिन्नेनाप्युपपदेन समास इत्यसावनेकविधएव नतु कारकमात्रोपपदकत्वात् षड्विधएव न्यूनत्वाधिकत्वाभ्यां विभागव्याघातादिति सूर्य्यम्पश्याप्युक्तसमासः परन्त्वव्ययपदस्येव नञा समस्तस्यैव तस्य स्वार्थबोधने व्युत्पन्नत्वान्न केवलस्य तस्य प्रयोगः ।

यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति ।

यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।

तद्द्वयं तत्क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते ।

यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं वा प्रत्येकं बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ चाव्यापकमेव तद्धितान्ते नाम्नि तथापि यादृशं नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नं सद्यादृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नं तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्तं

नामेत्यर्थः पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु तद्धितान्त-तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं यच्चेतिपठनीयं टावादेरपि तद्धित-त्वोपगमादजाब्राह्मणीत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।

कृदन्तं नाम लक्षयति ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कृत्याद्दृशं भवेत् ।

तद्धातूत्तरगं तत् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ।

यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानुपूर्व्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्धातूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्व्यव-च्छिन्नं सत् कृदन्तं नाम यथा पाचकपाठ्यमानादि तद्धि धात्वर्थनान्वि-तस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्म्मत्वादावन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंशे तादृ-शानुपूर्व्वीकत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं बोधयदपि तव्यादिकं धात्वर्थनिष्ठ विषयतानिरूपितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्थान्वितस्वार्थक-मेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं व्युत्पादितमेव ।

तदेवं रूढ़योगाद्यर्थभेदेन नाम्नश्चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रति शब्द संस्कारानुगुणलिङ्गभेदेन त्रैविध्यमाह ।

स्त्रीलिङ्गमपि पुंलिङ्गं क्लीबलिङ्गमिति त्रिधा ।

शब्दसंस्कारसिद्ध्यर्थं भाषया नाम भिद्यते ।

स्त्रीलिङ्गं पुंलिङ्गं नपुंसकलिङ्गमित्यपि त्रिधा नाम भिद्यते तत्र स्त्रीलिङ्गत्वादिकं न स्त्रीत्वादिवाचकत्वं तटः तटी तटमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तटादेः स्त्रीत्वाद्यवगतावयोग्यतापत्तेः । परन्तु स्त्रीलिङ्ग-त्वादिना परिभाषितत्वमात्रं परिभाषायाः प्रयोजनञ्चेह पदसंस्कारः सोपि तट इत्यादौ पुंस्त्वेन सुबादिसद्भावः तटीत्यादौ स्त्रीत्वेन ङीवादि प्रत्ययः तटमित्यादौ क्लीबत्वेन सुबादेर्लुगादिरिति दुन्दुभी सुवर्ण इत्यादौ तु शब्दसंस्कारस्यैव फलमर्थविशेषस्य लाभोनह्ययं दुन्दुभि

रिदं सुवर्णमित्यादितोऽत्यस्याशीतिरक्तिकापरिमितस्वर्णादेस्थावगमः। यत्र च सम्पदादिशब्दे स्त्रीलिङ्गत्वादिप्रयुक्तोनास्ति संस्कारस्य विशेष स्तत्राप्यभेदेन तत्साकाङ्क्षे शोभनादिपदे एवास्ति विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वस्य विनाबाधकं नियमात्। यत्तु तटादिकं द्रव्यमिव तद्गतं स्त्रीत्वादिकं पदार्थान्तरमपि तटादिपदस्यार्थः प्रत्ययानान्तु तद्व्यञ्जकतामात्रमिति वैयाकरणैरुक्तं तन्न युक्तं तटादिपदेभ्यस्तटत्वादिनेव धर्म्मान्तरेण स्त्रीत्वादिना तटादेरननुभवेन तादृश पदार्थान्तरे प्रमाणाभावात् न विप्रा वेदमुच्चरेदित्यादौ च टावादिना प्रत्ययेनैव स्वार्थस्य योन्यादिमत्वलक्षणस्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽनुभावनात् न प्राणि प्राप्नुयाद्दायं न विप्रोऽध्ययनं त्यजेत् इत्यादावपि लुप्तालुप्ताभ्यां सुभ्यामेवोपस्थितं विलक्षणसंस्थानरूपं नपुंसकत्वं प्राणिनि पुंस्त्वञ्च विप्रेऽनुभूयते न चेदेवं दधि भुञ्जीत इत्यादौ कर्म्मत्वादेरनुभवार्थं तस्यापि प्रकृत्यर्थता किन्न स्यात् स्यादेवेति चेत् संख्याया अपि स्यादिति किन्न रोचयेः रोचयेस्तदपि प्रत्ययानान्तत्तदर्थव्यञ्जकता मात्रत्वादिति तु रिक्तं वचः प्रत्ययानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्यादि वाचकत्वव्यवस्थितेः अन्यथा प्रत्ययानामेव तत्तद्विशिष्टार्थबोधकतायां प्रकृतीनामभिव्यञ्जकतामात्रस्य सुवचत्वात् अस्तु वा न प्राणि प्राप्नुयाद्दायमित्यादौ प्राण्यादिमात्रबोधकस्य प्राण्यादिपदस्यैव लक्षणया नपुंसकप्राण्यादिपरतेत्यास्तां विस्तरः।

फणिभाष्याद्युक्तं नाम्नः पञ्चविधत्वमुपपादयति।

एकैकेन तथा द्वाभ्यां वचनैस्त्रिभिरेव च।
साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तन्तु नाम पञ्चविधं स्मृतम्।

सुपां मध्ये एकवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन बहुवचनमात्रसाकाङ्क्षत्वेन द्विवचनमात्रनिराकाङ्क्षत्वेन वचनत्रयसाकाङ्क्षत्वेन च नाम्नः पञ्चविधत्वव्यपदेशः एकादिकं विंशत्यादिकं सार्थक

भावक्तदन्तं भूयमानभवितव्यादिकं क्रियाविशेषणार्थकं समाहार द्विगुद्वन्द्वावन्योन्यपरस्परादिकञ्च सुपामेकवचनमात्रेण साकाङ्क्षं भवितव्यानाम्भवन्ति दारागौत्यादौ च भवितव्यानामित्यस्य प्राप्तव्याना मित्यर्थः। उभपदं द्विपदं पुष्पवन्तपदं खर्वैद्येऽश्विनपदं भूस्वर्गयो रोदस्यादिपदं ग्रामे गोदपदञ्च द्विवचनमात्रेण प्राणप्रभृतिकं त्रि चतुरादिकपदं कतिपदञ्च बहुवचनेनैव उभयपदमेकवचनबहुवचनाभ्यामेव घटपटादिकं तु त्रिभिरपि वचनैः। यथा चैतत्तथाग्रे प्रतिपादयिष्यामः।

नामधातुभेदात् प्रकृतेर्द्वैविध्यमुक्तं तत्र सामान्यतोविशेषतश्च नाम निरुच्यावसरसङ्गत्या धातुं निरूपयति।

योयत्स्वार्थस्योत्तरस्थतज्जर्थे बोधनक्षमः।

स तादृशार्थकः शब्दोधातुस्त्रिविध ईरितः।

यः शब्दः स्वोत्तरत्वचः प्रक्येऽर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते। पचपिपठ्यादयोहि शब्दाः पक्तृपिपठिषादिनामनिविशाः स्वोत्तरत्वजर्थे कर्त्रादौ स्वोपस्थाप्यानां पचनपाकेच्छादीनामन्वयधियं प्रति प्रभवो नत्वन्ये घटाद्याः। सचायं मूलधातुः सौत्रः प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविधः।

सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनाम्मतेन धातुं लक्षयति।

यः सुबर्थे निजार्थस्य स्वान्ते क्वचिन्तनं विना।

यादृशस्यान्वयाहेतुः स वा धातुस्तदर्थकः।

यः शब्दः स्वान्ते क्वचिन्तनं विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थकोधातुः पाकं कुरु सम्पदं पश्येत्यादौ हि पचादिकोधातुः स्वोत्तरस्य भावक्तः प्रतिसन्धानदशायामेव सुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेरन्वयबोधमाधत्ते न

न्यथा स्वरूपस्य घञाद्यप्रकृतित्वेन तत्र धात्वर्थस्यान्वयायोगादिति प्राञ्चः।

धातोर्विधात्रयं लक्षयति।

मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ सौत्रः सूत्रैकदर्शितः।
योगलभ्यार्थकोधातुः प्रत्ययान्तः प्रकीर्त्तितः।

गणोक्तोगणपठितः पचभूप्रभृतिः सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः स्का म्भुप्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थस्यबोधकः पाचिपिप-क्षादिः तितिक्षादिरपि समर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावेण यौगिकएव हिन्दो-लान्दोलादेर्लौकिकस्यापि सत्वाच्चतुर्व्विधएव धातुरिति वोपदेवः। सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यपरमतोलौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये।

परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवत्यतस्तदपि निर्व्वक्ति।

योयत्पदार्थकर्तृत्वे यादृक्स्वार्थस्य बोधकः।
स तत्पदी भवेद्धातुस्तादृशस्वार्थबोधने।

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृत्वे-ऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी गमभूप्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थएव कर्तृत्वेऽन्वयं प्रति प्रभवः सत्यपि योग्यतादिग्रहे चैत्रोगच्छति भवति इत्यादितइव गच्छते भवते प्रभृतिभ्योगतिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेः सङ्गच्छते भवते इत्या-दितः सङ्गतिप्राप्त्यादिकर्तृत्वावगमात्तादृशार्थे आत्मनेपदिनएव ते यजति करोतीत्यादित इव यजते कुरुते इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृ त्वस्यावगतेर्यागाद्यर्थे यजिकृञादिरुभयपदी। तदुक्तमभियुक्तैः पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरित्ञित्ण्यन्तधातवः। सनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत् पदिनोमताः। ङ्यङ् यङन्ताङानुबन्धा ऋचाद्याश्चात्मने-पदेः। परे परस्मैपदिनोनित्यं कर्त्तरि धातवः। स्वरितः समाहार स्वरानुबन्धा यजपचाद्याः ञितोञानुबन्धाः कृञ्सुञादयोण्यन्ताश्च

भाविप्रभृतयः कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः सनन्तास्तु स्वप्रकृतिपदभाजस्तेन बुभूषते विवर्द्धिषति इत्यादिकोन प्रयोगः। रुचद्दृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयो रात्मनेपदित्वमेव अत उक्तं प्रायश इति क्यङन्ता हंसायाद्याः यङन्ता बोभूयाद्याः ङानुबन्धाः शीङाद्याः रुचादिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव साकाङ्क्षाः परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्व्विधइति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधा दर्शयति।

विभक्तिश्चैव धात्वंशस्तद्धितः कृदितिक्रमात्।
चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः कादिभिः पञ्चधाथवा।

धात्वंशः सन्क्यजादिः। वत्सकोऽश्वकइत्यादौ दयाकुत्साद्यर्थकस्य कादेः अजा ब्राह्मणी श्वश्रूरित्यादौ स्त्रीत्वाद्यर्थकटाबादेश्च तद्धितत्वोपगमे चतुर्विधएव प्रत्ययस्तदनुपगमे तु पञ्चविध एव अतएवाश्वकभार्य्यइत्यादौ पुंवद्भावस्तद्धितकृतोरेव कोपधस्य तन्निषेधादेवमौपगवइत्यादाविव पट्वीत्यादौ नौत्वादिरिति कालापाः।

प्रत्ययेषु विभक्तिं लक्षयति विभजते च।

संख्यात्वव्याप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु यः।
सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता सुप्तिङौ चेति भेदतः।

संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः प्रत्ययः सा विभक्तिः सुप्तिङइति भेदतो द्विविधा एकत्वत्वाद्यवच्छिन्नशक्तिमानपि तदादिर्न प्रत्ययः प्रत्ययश्च त्रजादिर्न संख्याशक्त इति तयोर्व्युदासः।

यद्याख्यातमात्रस्य तदेकवचनस्य वा न संख्याशक्तत्वे प्रमाणं तदान्यथा निर्व्वक्ति।

प्रकृत्यर्थस्य यः स्वार्थं विधेयत्वेन बोधने।
समर्थः सोऽथवा शब्दो विभक्तित्वेन गीयते।

यः शब्दः स्वार्थं धर्म्मिणि स्वप्रकृत्यर्थविधेयकान्वयबोधं प्रति

समर्थः स वा विभक्तिरित्युच्यते घटमित्यादौ सुपा कर्म्मत्वं घटीय मित्यादिरिव पचतीत्यादौ तिङापि कृतिः पाकीयेत्यादिरुद्देश्यविधेय भावेन स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य धीरुत्पाद्यते नतु प्रत्ययान्तरेण तस्य प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्वार्थविषयताशालिन्येव शाब्दे सामर्थ्यात् नहि दाक्षि रित्यादितोऽपत्यं दक्षस्येत्यादिरुद्देश्यविधेयभावेन बोधः कस्यापि किन्तु दक्षापत्यत्वाद्यवच्छिन्ने धर्म्मिण्येव सुबर्थैकत्वादेः अन्यथा अपत्यं दक्षस्य चैत्रस्य चेत्यादाविव दाक्षिश्चैत्रस्य चेत्यादावप्यपत्यादिधर्म्मिकस्य दक्षचैत्राद्योर्विधेयभावेन युगपदन्वयस्य दुर्व्वारतापत्तेः प्रथमाप्यभेदादौ स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्य विधेयभावेन धियं जनयत्येव न चेदेवं नीलोघट इत्यादौ नीलाद्यभेदरूपस्यावान्तरवाक्यार्थस्य पूर्व्वमप्रतीतौ महावाक्यार्थबोधस्य तत्पूर्व्वकत्वव्याप्यापत्तिरतोन तस्या मव्याप्तिः ।

विभक्त्योः सुपं लक्षयति विभजते च ।

प्रकृत्यर्थे स्वार्थसंख्यान्वयधीहेतवः सुपः ।

प्रथमादिप्रभेदेन ताश्च सप्तविधा मताः ।

प्रकृत्यर्थधर्म्मिकस्वार्थसंख्यान्वयबोधिका विभक्तयः सुप उच्यन्ते ताः प्रथमाद्वितीयादिभेदेन सप्तविधाः तिङस्तु स्वार्थभावनाद्यन्वयिन्येव स्वार्थसंख्यामवबोधयन्ति नतु स्वप्रकृत्यर्थे इति तासां व्युदासः ।

सुप्सु प्रथमां लक्षयति ।

तादात्म्यभिन्ने स्वार्थे या प्रकृत्यर्थस्य बोधने ।

न समर्था विभक्तिः सा प्रथमा परिकीर्त्त्यते ।

या विभक्तिस्तादात्म्यभिन्नस्वार्थधर्म्मिकप्रकृत्यर्थबोधं प्रति न स्वरूपयोग्या सा प्रथमा द्वितीयादयः स्वार्थे कर्म्मत्वादौ प्रकृत्यर्थ स्यान्वयबोधं प्रति समर्थाः प्रथमा तु विशेषणपदोत्तरस्था तादृशि तादात्म्ये तथान्वयं बोधयन्त्यपि न तादात्म्यभिन्ने तथा प्रथमाया

द्विवचनम् औ द्वितीयायाः पुनः औट् इति न तत्राव्याप्तिशङ्कापीति वदन्ति ।

यदि स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ प्रथमोपस्थाप्यस्य नियोज्यत्वस्य यागादावाधेयत्वस्य वा विध्यर्थकृतिसाध्यत्वादिघटकत्वाद्यादौ प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यान्वयः प्रामाणिकः यदि वा धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्याः स्थाने न प्रथमा परन्तु प्रथमैवोद्देश्यत्वबोधिका तदा तस्यामव्याप्तिरसम्भवोवा स्यादतोऽन्यथा निर्व्वक्ति ।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य तिङर्थस्यान्वयं प्रति ।
यदन्तनामबोध्यत्वं तत्त्वं सुप् साथवा तथा ।

धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यान्वयबोधं प्रति यदन्तनामोपस्थाप्यत्वं तत्त्वं तादृशी सुप् वा प्रथमा यजेतेत्यादौ तिङर्थस्येष्टसाधनत्वादेर्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्य यागादावन्वयः किन्तु केवलस्य अतस्तस्य प्रथमान्तनामानुपस्थाप्यत्वेऽपि न क्षतिः चैत्रमैत्रौ स्त इत्यादौ च द्वन्द्वेनैव प्रथमान्तनाम्ना चैत्रस्योपस्थापनान्न व्यभिचारः ।

द्वितीयादिविभक्तिषट्कं संक्षेपार्थमेकग्रन्थेन निर्व्वक्ति ।

धातुभेदानुपादाय तदर्थे कर्म्मतादिकान् ।
बोधयन्त्यो द्वितीयाद्या निर्व्वक्तव्या विभक्तयः ।

धातुभेदाः पचाद्याः तथाच तिवन्तपचधातूपस्थाप्यपाकधर्म्मिककर्म्मत्वानुभवानुकूलसुप्सजातीयत्वं द्वितीयायालक्षणं चोरस्य छिनत्तीत्यत्र तिबन्तधात्वर्थे कर्म्मतादिप्रतिपादिकापि षष्ठी न पाके तण्डुलस्य पाचकइत्यादौ पाके तादृश्यपि न तिबन्तपच्यर्थे ग्रामं गच्छतीत्यादावमादेः पाकादौ कर्म्मत्वाद्यननुभावकत्वेऽपि तदनुभावक सजातीयत्वान्नाव्याप्तिः काष्ठेन पचतीत्यत्र तृतीया करणत्वस्यैव बोधिका नतु कर्म्मत्वस्य पटौ स्त इत्यादौ द्विवचनस्यौकारस्य प्रथमात्वमिव द्वितीयात्वं न क्षतिकरम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात्

प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधानर्ज्जकत्वे सतीति वा वक्तव्यम् । अधिकमभिहितं प्राक् पश्यर्थधर्म्मिककरणत्वान्वयबोधानुकूलसुप् सजातीयत्वं तृतीयात्वं शताय परिक्रीणातीत्यादौ धात्वर्थे करणत्व बोधं प्रत्यनुकूलापि चतुर्थी न पश्यर्थे तथा परिक्रीकरणतायामेव तद्विधानात् काष्ठात्पचनमित्यादौ तु पञ्चमी न करणत्वस्य बोधिका असामर्थ्यात् किन्तु कारणत्वस्यैव हेतुतायां तदनुशासनात् । ददा त्यर्थधर्म्मिकसम्प्रदानत्वानुभावकसुप्सजातीयत्वं चतुर्थीत्वं दास्या मालां प्रयच्छतीत्यत्र दाने सम्प्रदानत्वस्यानुभाविकापि तृतीया न ददात्यर्थे दानधातोर्योगएव सम्प्रदानतायां दानोऽनाचारइत्यनेन तृतीयानुशासनात् । रीतिरुक्तैव । सम्प्रदानत्वशक्ता सुप्चतुर्थीति तु न युक्तं सम्प्रदानत्वाद्यपेक्षया लघुन्येकत्वादावेव चतुर्थ्याः शक्ति मत्त्वादनुशिष्टेर्मत्सरादिपदइव निरूढलक्षणाभिप्रायकत्वेनाप्युपपत्तेः पतधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्म्मिकविभागबोधानुकूलसुप् सजा-तीयत्वं पञ्चमीत्वं तले पतंस्तरुं त्यजतीत्यादौ वस्तुगत्या पत्यर्थे विभा-गस्य बोधिकापि द्वितीया न पतनत्वजात्यवच्छिन्ने तस्याएव पत्यर्थ-तावच्छेदकत्वात् नरकं पतित इत्यादौ भोगावच्छिन्नस्य दुरितस्य पत्यर्थ त्वेऽपि द्वितीयया न तत्र विभागोऽनुभाव्यते परन्त्वाधेयत्वं तिबन्त दाधात्वर्थधर्म्मिकस्वार्थान्वयबोधास्वरूपयोग्यत्वे सति प्रथमान्य सुप्त्वं षष्ठीत्वं धनं करेण विप्राय पात्रात् काश्यां ददात्यसावित्यत्र द्विती-यादिर्ददात्यर्थे स्वार्थान्वयबोधकतया तत्स्वरूपयोग्यएव प्रथमा तु तद योग्यापि प्रथमैव धनस्य दातेत्यत्र दाने स्वार्थबोधिकापि षष्ठी न तिबन्तस्य दाधातोरर्थे येनासम्भवः हिनस्त्यर्थहिंसाधर्म्मिकस्वार्थ कर्म्म त्वानुभावकसुपसजातीयत्वं वा चौरं ज्वरयतीत्यादौ हिंसायां कर्म्मत्व बोधिकापि द्वितीया न हिनस्त्यु पश्याप्यायां दण्डेन हिनस्तीत्यादौ तादृश्यामपि हिंसायां करणत्वादेर्बोधकस्तृतीयादि र्नतु कर्म्मत्वस्य ।

सम्बन्धसामान्ये स्वत्वे वा शक्ता सुप् षष्ठी ग्रामं गच्छति पटं ददाती-त्यादौ च धात्वर्थतावच्छेदकीभूते संयोगस्वत्वादौ द्वितीययाधेयत्वमेव बोध्यत इत्यपि वदन्ति। पचधात्वर्थतावच्छेदकरूपावच्छिन्नधर्म्मिकस्वार्थाधेयत्वबोधानुकूलसुप्सजातीयत्वं सप्तमीत्वं शाकसूपयोः पाचक इत्यादौ द्विवचनस्य लच्यत्वादि पूर्व्ववत् अधिकरणतायामाधेयत्वे वा शक्ता सुप् सप्तमी ग्राममध्यास्ते इत्यादावधिकरणत्वं बोधन्त्यपि द्वितीयादिर्न तत्र शक्ता ग्रामाय गच्छतीत्यादौ कर्म्मत्वादिष्वेव चतुर्थ्यादिः। चैत्रधर्म्मिकस्वार्थाधिकरणत्वाद्यबोधकसुप्समानानुपूर्व्वीकत्वं वा सप्तमीत्वमित्यपि वदन्ति। स्वादित्रिकान्यतमत्वं प्रथमात्वम् एवममादित्रिकान्यतमत्वादिना द्वितीयात्वादिकं निर्व्वाच्यमित्यप्याहुरिति कृतं विस्तरेण।

क्रियाकारकयोरन्वयव्युत्पत्तयेऽन्यथापि सुपं विभजते।

कारकार्थेतरार्था च सुप् द्विधा च विभज्यते।
धात्वर्थांशे प्रकारो यः सुबर्थः सोऽत्र कारकम्।

वृत्त्या कारकस्य बोधिका तदन्यस्य चेत्येवं द्विविधोऽपि सुपो विभागः तत्र यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थेऽन्वयप्रकारीभूय भासते यः सुबर्थः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां कारकम्। वृक्षात्पतति व्याघ्राद्बिभेति इत्यादौ ब्राह्मणाय ददाति पुत्राय क्रुध्यतीत्यादौ दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ स्थाल्यां पचति भुक्तौ भासत इत्यादौ ग्रामं गच्छति घटं पश्यतीत्यादौ चैत्रेण पच्यते घटेन भूयत इत्यादौ च पतप्रभृतिधात्वर्थे पतनादौ पञ्चम्याद्युपस्थापितोविभागादिः प्रकारीभूय भासते इति तत्तद्धातूपस्थापिततत्तत्क्रियायां विभागादिकं प्रकृते कारकमतोधात्वर्थे स्वार्थबोधकतया तत्र पञ्चम्यादिः कारकविभक्तिरुच्यते यादृशेन नामार्थेनावच्छिन्नस्य सुबर्थस्य यादृशधात्वर्थेऽन्वयः स एव तादृशधात्वर्थे कारकतया व्यपदिश्यते

तेन वृक्षात्पततीत्यादौ वृक्षादेरपि पतनादिक्रियायामपादानादि कारकव्यवहारः। स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियायां प्रकारीभूतोपि स्तोकादिर्नकारकं सुपानुपस्थापनात् द्वितीया तु तत्र क्लीवलिङ्गत्ववदानुशासनिक्येव स्तोकपाचकइत्यादिकस्तु तत्पुरुषो गिरिकाणइत्यादिवद्विशेषविधेरेव षष्ठ्यर्थस्तु सम्बन्धोन धात्वर्थे प्रकारीभूय भासते तण्डुलस्य पचतीत्याद्यप्रयोगादतः सम्बन्धोन कारकं नवा तदर्थिकापि षष्ठ्यादिः कारकविभक्तिः। अतएव क्रियाप्रकारीभूतोऽर्थः कारकं तच्च षड्विधम्। कर्तृकर्म्मादिभेदेन शेषः सम्बन्धइष्यतइति शाब्दिकाः स्मरन्ति। शेषः कारकादवशिष्टः सम्बन्धः कारकादन्यइत्यपि पठन्ति। रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ च परिष्कार्य्यत्वादिलक्षणः सम्बन्धोवस्त्रादावेव षष्ठ्यानुभाव्यते तण्डुलस्य पाचकः मैत्रस्य भोक्तव्यमित्यादौ कर्म्मत्वकर्तृत्वादिकं कारकमेव धात्वर्थे पचनादौ कृद्योगे कर्तृकर्म्मणोः षष्ठ्यनुशिष्टेः गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रति कुर्व्वीत भिषक् स्वभेषजैः, पद्मस्यानुकरोत्येष कुमारीमुखमण्डलः सा लक्ष्मी रुपकुरुते यया परेषामित्यादावपि मातुः स्मरति चोरस्य हिनस्ति जलस्योपस्कुरुते इत्यादाविव क्रियाविशेषयोगे कारकार्थैव षष्ठी प्रयोगदृष्ट्या प्रत्यनुपेभ्यः करोतेः कर्म्मण्यपि वैकल्पिकस्य षष्ठीविधेर्वक्तव्यत्वात् नहि गुरून् प्रतिकरोतीत्यादितइवात्रवाक्यभ्योगुर्व्वादि कर्म्मकत्वं प्रतिकारादिक्रियायां नावगम्यते। अतएव सामान्यवत्त्वे सति वाह्यकरणकप्रत्यक्षत्वादित्यादावनुशासनासत्वेऽपि सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थस्चिन्तामणौ चिन्तितः। दण्डेन घटः भूतले पटइत्यादौ तु तृतीयाद्यर्थः करणत्वादिकं न कारकं धात्वर्थानन्वितत्वात् अतएव तादृशवाक्यार्थे दण्डघटः भूतलपटइत्यादिर्न समासः कारकविभक्त्यन्तर्भावेणैव विशेषविधिं विना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् मम प्रतिभाति रोचते स्फरतीत्यादौ प्रतिभानादिक्रियायामस्म-

दादेः सम्बन्धः षष्ठ्या कथं बोध्यताम् अकारकविभक्तित्वादिति तु विभावनीयम्।

कारकं विभजते।

अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम्।
कर्त्तुश्च भेदतः षोढ़ा कारकं परिकीर्त्तितम्।

अपादानादीनां भेदोवैधर्म्म्यमपादानत्वादि तत्प्रयुक्तः कारकस्य षड्विधत्वव्यवहारः।

तत्रापादनत्वं लक्षयति।

क्रियाधर्म्मिणि यः स्वार्थः पञ्चम्या विग्रहस्थया।
अनुभाव्यः कारकन्तदपादानत्वसंज्ञकम्।

क्रिया धात्वर्थः तथाच यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहवाक्यस्थ पञ्चम्या यः स्वार्थोऽनुभावयितुं शक्यः स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामपादानत्वमुच्यते वृक्षात्पतितइत्यतोवृक्षावधिकविभागानुकूल पतनकर्त्तेत्यन्वयबुद्धौ धातूपस्थाप्यपतने पञ्चम्युपस्थाप्योविभागः स्वानुकूलत्वसम्बन्धेन प्रकारइति स एव तत्रापादानत्वम्। नच वृक्षादिव स्वस्मात्पतितश्चैत्रइत्यप्रयोगात् धात्वर्थान्वितं परसमवेतत्वमपि तत्र पञ्चम्यर्थइति तदप्यपादानत्वं स्यात् इष्टत्वात् वस्तुतः परसमवेतत्वं न पञ्चम्यर्थं तथा सति द्रव्यान्यसमवेतस्य पतनस्याप्रसिद्ध्या द्रव्यात्पतति खगइत्यादेरयोग्यतापत्तेः परन्तु स्वावधिकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य पञ्चम्यर्थविभागस्य सामानाधिकरण्यानुकूलत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थे पतनेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वान्न तादृशप्रयोगः चैत्रावधिकत्वविशिष्ट विभागाधिकरणनिष्ठं यत् चैत्रविभागानुकूलं पतनं तस्य चैत्रे बाधात् स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्य स्वस्मिन्नसत्त्वादिति युक्तमुत्पश्यामः। प्रासादमारुह्य प्रेक्षकइत्याद्यर्थे तु प्रासादात् प्रेक्षकइत्यादिवाक्यं न विग्रहस्तादृशार्थे प्रासादप्रेक्षकादिशब्दानामसमासत्वादतस्तन्निष्ठ

पञ्चम्यर्थे आरोहणानन्तर्य्यादौ नातिप्रसङ्गः अपादानशब्दस्तु तत्तत् कर्म्मानधिकरणत्वे सति तत्तत्कर्म्मजन्यविभागाश्रये शक्तइति न तत्र तद्यवहारः । तरुकर्म्मकस्त्यागएव तरुतः पतनमतस्तस्य त्यागे कर्म्मवदपादानं तत्कर्मवत्येव धात्वर्थतानवच्छेदकीभूतएव विभागे पञ्चम्याः साधुतया तरोस्त्यजतीत्यादिको न प्रयोगः त्यजेर्व्विभागावच्छिन्न क्रियावाचित्वात् वृक्षादपैतीत्यादावपि लक्षणया पतनमेव धात्वर्थः विभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे तु वृक्षं त्यजति जहातीत्यादिवत् वृक्षमपैतीत्यपि प्रमाणमेव पतिस्तु न विभागावच्छिन्नं स्पन्दमभिधत्ते किन्त्वधःसंयोगावच्छिन्नं गुरुत्वप्रयोज्यपतनत्वजात्यवच्छिन्नं वा वृक्षाच्चलतीत्यादिवच्च वृक्षात् स्पन्दते इत्यपि प्रयोगोभवत्येव चलिस्पन्द्यो द्वंयोरप्यकर्म्मकधातुत्वेन तत्प्रयोगस्याविशिष्टत्वात् । यत्तु तरुं त्यजतीत्यत्र विभागोधात्वर्थः क्रियाजन्यविभागत्वेनापादानत्वमिव धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलत्वेन कर्म्मत्वमपीत्यपादानत्वकर्म्मत्वयोर्विभक्तिप्रसक्तौ कर्म्मत्वस्य परत्वात्तस्य बोधिका द्वितीयैव प्रवर्त्तते न त्वपादानत्वस्य बोधिका पञ्चमी तथैव साकाङ्क्षत्वात् अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम् । कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्त्तते इत्यनुशासनादिति तच्चिन्त्यं वृक्षाद्विभजते खगइत्यत्रावधित्वमवधिता निरूपकत्वं वा धात्वर्थेऽन्वितं पञ्चम्या प्रतिपाद्यते तेन वृक्षनिष्ठावधिताकविभागवान् खग इत्याकारकस्तत्र बोधः स्वप्रतियोगिक संयोगस्येव स्वावधिकविभागस्यापि स्वस्मिन्नसत्त्वादेव स्वस्माद्विभजते इत्यादिको न प्रयोग इत्युक्तप्रायम् अवधित्वन्तु स्वरूपसम्बन्धप्रभेदः पदार्थान्तरं वा इत्यन्यदेतत् । व्याघ्राद्बिभेति त्रस्यतीत्यादौ हेतुत्वं जन्यत्वं वा पञ्चम्यर्थः तच्च भावित्वेन स्वानिष्टचिन्तनपर्य्यवसितस्य भयस्यैकदेशेऽनिष्टे चिन्तनएव वान्वितं तथाच व्याघ्रहेतुकस्य स्वानिष्टस्य भावित्वेन चिन्तनवान् व्याघ्रहेतुकत्वेन भाव्यनिष्टधर्म्मिकचिन्तन

वानिति वा तत्र बोधः। पापान्निवर्त्तते अधर्म्मादिरमतीत्यादौ पञ्चम्या द्वेषोऽर्थः तत्र प्रकृत्यर्थस्य विषयत्वेन तस्य च निवृत्तिरूपे धात्वर्थे जन्यत्वेनान्वयः तेन पापगोचरद्वेषजन्यनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः तत्र विषयत्वं पञ्चम्यर्थः तथाच पापगोचरनिवृत्तिमानि-त्यर्थइत्यन्ये। रणात् पराजयते इत्यत्र युद्धनिवृत्तिः पराजेरर्थः पञ्चम्यास्तु द्वेषस्तेन रणगोचरद्वेषजन्ययुद्धनिवृत्तिमानित्येवं तत्र बोधः कृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववत्त्वं तत्र पराजेरर्थः पञ्च-म्यास्तु विशेष्यत्वं तच्च धात्वर्थैकदेशे बुद्धावन्वितं तेन रणधर्म्मिक स्वकृत्यसाध्यत्वधीप्रयुक्तप्रवृत्त्यभाववानित्याकारकस्तत्र बोध इत्यपि वदन्ति। शत्रुं पराजयते इत्यादौ त्वभिभवहेतुव्यापारः पराजेरर्थइति धात्वर्थतावच्छेदकफलशालितया शत्रुप्रभृतेः कर्म्मत्वमेव। पापात् जुगुप्सते इत्यत्र गर्हापूर्व्वकनिवृत्तिर्गुपधातोरर्थः सुपोविषयित्वं तच्च गर्हानिवृत्त्योः क्रमेणान्वयि तथाच पापविषयकगर्हाप्रयुक्तपाप गोचरनिवृत्तिमानित्याकारस्तत्र बोधः। वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डलस्येत्यत्र धातोरर्थः प्राक्प्रकाशनं तत्र पञ्चम्या अधि-करणत्वमाधेयत्वं वा प्रत्याय्यते यत्र प्रकाशनं प्रभुवइति सूत्रेणाधि-करणस्यैवापादानत्वोपदेशात्। एवञ्च वल्मीकाग्रवृत्तिप्रथमप्रका-शनवदाखण्डलस्य धनुःखण्डमित्याकारकस्तत्र बोधः। वल्मीकः सातपोमेघः आखण्डलः शक्रः। वल्मीकाग्रे आविर्भवति इत्यादौ च प्रकाशपर्य्यवसितोऽप्याविर्भावोन प्रपूर्व्वस्य भवतेरर्थ इति तत्राधि करणतायां सप्तम्येव प्रमाणम्। धर्म्मादुत्पद्यते सुखं दण्डाज्जायते घट इत्यादौ धातुना स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्ध रूपस्तत्तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयावृत्तित्वे सति तत्तत्समय सम्बन्ध रूपएव वा उत्पादः प्रत्याय्यते पञ्चम्या तन्निष्ठं जन्यत्वं तथाच धर्म्म जन्योयः स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धस्तद्वत् सुखम इत्याकारस्तत्र बोधः।

वार्त्तिककृतस्तु उत्पद्यते इत्यादौ प्रागभावप्रतियोगितारूप-मेवोत्पत्तिमत्त्वं धात्वर्थस्तत्र च तिङर्थस्य वर्त्तमानादिकालस्यावच्छे-द्यतासम्बन्धेनान्वयात् भाविन्युत्पद्यते इत्यादिकोन प्रयोगः। किन्तूत्-पत्स्यतइत्यादिस्तत्र भविष्यत्कालावच्छेद्यस्यैव प्रागभावप्रतियोगि-त्वस्य सत्त्वेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यतदसत्त्वात् अतएव नाशं प्राप्नोति प्राप्स्यतीत्यादावपि प्रतियोगित्वपर्य्यवसितायां प्राप्तौ लडादिना वर्त्तमानादिकालावच्छेद्यत्वमेवानुभाव्यते नतु वर्त्तमानत्वादिकं नाश-प्रतियोगित्वस्य व्याप्यवृत्तित्वे भावि नाशं प्राप्नोति नष्टोनाशं प्राप्स्य-तीत्यादिप्रयोगस्य दुर्व्वारतापत्तेः। वर्त्तमानं भाविकालवृत्ति वा यत् नाशप्रतियोगित्वं तस्य च भाविनि विनष्टे च सत्त्वात् नश्यति नंक्ष्यतीत्यादावपि धात्वर्थस्य नाशस्य प्रतियोगित्वं स्वार्थेन वर्त्तमानादि कालेनावच्छिन्नं तिङा बोध्यते तेन भावि नश्यति नष्टोनंक्ष्यतीत्यादिको न प्रयोगः सम्प्रत्यादिकालावच्छेद्यस्य नाशप्रतियोगित्वस्य भाव्या-दावसत्त्वात्। यत्तु नश्यति नंक्ष्यति ननाशेत्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्त्तमाना भाविन्यतीता चोत्पत्तिरपि यथाक्रमं तिङर्थः तथाच वर्त्त मानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं न भाव्यादौ भाव्युत्पत्तिकस्य न नष्टादौ अतो भावी नश्यतीत्यादिकोन प्रयोगइति दीधितिकृदुक्तं तन्न युक्तं कथितक्रमेणैव सामञ्जस्ये लडादेरुत्पत्तावपि वृत्त्यन्तर कल्पने गौरवात् अतएव ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितायां पूर्व्वापर कालावच्छेद्यत्वप्रवादोऽपि पक्षधरमिश्राद्यनुमोदितः सङ्गच्छते । नचैवं प्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य धर्म्माद्यजन्यत्वाद्धर्म्मादुत्पद्यते सुख मित्यादेरयोग्यतापत्तिः सुखादेराद्यक्षणसम्बन्धरूपायामप्युत्पत्तौ ध-र्म्मादिजन्यत्वे प्रमाणाभावेनोक्तदोषस्य मतान्तरेऽप्यविशिष्टत्वादा-द्यक्षणसम्बन्धस्य धर्म्माद्यजन्यत्वेऽपि तदधीनत्वोपगमेन पञ्चमीसमर्थने प्रागभावप्रतियोगित्वरूपायामप्युत्पत्तौ तस्य सुवचत्वादितिप्राञ्चः कृपा

दन्धं वारयति विषाद्बालं निवारयति इत्यादौ च क्रियाधर्म्मिक निवृत्त्यनुकूलव्यापारोवारणं तन्निविष्टनिवृत्तौ पञ्चम्या कूपादिप्रकारकत्वं द्वितीयया चान्धादिनिष्ठत्वं प्रत्याय्यते क्रिया च पतनभोजनादिर्विशेषतोग्राह्या तथाचान्धनिष्ठायाः पतनधर्म्मिककूपप्रकारक निवृत्तेर्बालनिष्ठायाश्च भोजनधर्म्मिकविषप्रकारकनिवृत्तेरनुकूल व्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः तथाविधनिवृत्त्यनुकूलव्यापारश्च स्वार्थधीद्वारा कूपे मा पत विषं मा भुंच्व इत्याद्यभिलापरूपः स्फुट एव । यत्तु पतनादिप्रतिकूलव्यापारो वारणं तदेकदेशे च पतनादावन्धादेराधेयत्वेन कूपादेः कर्म्मत्वेनान्वयादन्धनिष्ठस्य कूपकर्म्मकपतनस्य प्रतिकूलव्यापारवानित्यादिरूपः कूपादन्धं वारयतीत्यादितोबोधइति तत्तुच्छं तादृशपतनस्याप्रसिद्धस्थले तथाविधवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः परस्वेभ्यः पाणिं निवारयतीत्यत्रानयनधर्म्मिकनिवृत्त्यनुकूलव्यापारोनिवारणं तदन्तर्गतनिवृत्तौ च पाण्यादेरवच्छेदकत्वेन परस्वादेश्च प्रकारत्वेनान्वयः तादृशव्यापारः कराकुञ्चनादिरेव । स्वाङ्गाद्बाणं वारयतीत्यत्र च यद्यपि बाणनिष्ठस्य स्वाङ्गसंयोगस्य विरोधिव्यापारोनार्थः तादृशसंयोगस्याप्रसिद्धेः तथापि बाणसंयोगाभाव निष्ठायाः स्वाङ्गवृत्तितायाः प्रयोजकव्यापारः तथाच संयोगाभाव निष्ठस्य प्रयोजकव्यापारस्तत्र वारणं तन्निविष्टे च संयोगे द्वितीयान्त लभ्यस्य बाणप्रतियोगिकत्वस्य संयोगाभावनिष्ठे च पञ्चम्यन्तलभ्यस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्यान्वयः कार्य्याभावइव तन्निष्ठे अधिकरणविशेषवृत्तित्वेऽपि प्रतिबन्धकस्य प्रयोजकत्वात् अतएव मणिः काष्ठे दाहाभावस्य प्रयोजकः नतु पाथसीत्यादिकः सार्व्वलौकिकव्यवहारइति बाणसंयोगाद्यभावनिष्ठस्य स्वाङ्गवृत्तित्वस्य प्रयोजकत्वं बाणापसारणादिव्यापारस्य नासिद्धम् । दण्डात् घटइत्यादौ पञ्चम्यर्थोऽपि जन्यत्वादिकं न कारकं धात्वर्थानन्वयित्वात् अतएव दण्डघटइत्यादिकस्तत्र न प्रयोगइत्युक्तप्रायम् ।

सम्प्रदानत्वं लक्षयति ।

गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्थया ।
यः स्वार्थोबोधनीयस्तत् सम्प्रदानत्वमीरितम् ।

गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्थचतुर्थ्या यः स्वार्थोबोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते । ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽर्थ-स्तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरू-पितं वा यद्धनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकत्यागइत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थ-तावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्म्मत्वात् । नचैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत्पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्व विरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात् । ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्थ चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्म्मत्वं न गत्यादिभिन्ने वृक्षाय सेचक इत्यादौ गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयोऽपि सम्बर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थोन विग्रहस्थयेति न तत्र प्रसङ्गः । सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रय गोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्तइति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानमित्यादिकोन प्रयोगः ।

नच दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेत्यादि मन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वाप्रतिपादनादितिवाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य नतु ममेत्यादिसर्व्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रदानं स्वाम्यकारणमिति वचनाच्च । अतएव विदेशस्थं

पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारोऽव्यर्थइति चेन्न लब्ध्वा चाष्टगुणं फलमित्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजोधनमर्ज्जयेदित्यादिश्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्ज्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्तं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्यएव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागोदानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात् उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागोनतु तत्र स्वत्वजनकत्वस्यान्तर्भावइति मैथिलैरुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीत इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्व्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्व्वकं दानमेव च विक्रयइति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकञ्च न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारोन दोषावहः।

मैत्राय रोचते मोदकइत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशतइत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्त्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान्मोदकइत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धार-

यते इत्यत्र धृञा गृहावस्थितिर्द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टगृहान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिगृहावस्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः धातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु धारेरुत्तमर्ण इतिसूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं दत्तत्वञ्च चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन गृह्णातीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतञ्च द्रव्यमृणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पुत्रायेक्षत इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च दैवे सुबर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येवं तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ देयत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्म्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय कुप्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थ उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपेन युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्रइत्यस्यान्वयो नतु धात्वर्थे। पटाय यतते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्म्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोग इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र दिष्टाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य दिष्टमाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुपेक्षणमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र

बोधः । मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्म्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते । कोपपूर्व्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्म्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्म्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः । सोपसर्गयोस्तु क्रुध-द्रुहोः कर्म्मणः कर्म्मतैव नतु सम्प्रदानता अतएव शिष्यस्याभिक्रोद्धा मित्रस्याभिद्रोग्धेत्यादौ तद्योगे कर्म्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम् ।

करणत्वं लक्षयति ।

योऽर्थो विकरणान्तस्य धातोरर्थे तृतीयया ।
बोध्यते करणं नाम कारकं तदिहोच्यते ।

सविकरणस्य यद्धातोरुपस्थाप्ययादृशार्थे तृतीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यो स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायाः करणसंज्ञकं कारकमुच्यते । दात्रेण छिनत्ति घटत्वेन जानातीत्यादौ धात्वर्थे छिदायां दात्रस्य व्यापारद्वारा जन्यत्वादि ज्ञानादौ च घटत्वादेः प्रकारित्वादिकं तृतीयया बोध्यते तदेव तत्र करणत्वं चैत्रेण पक्वमित्यादौ धातोरर्थे तृतीयया बोध्यमपि कर्तृत्वं न विकरणान्तस्य हुतेन कृशानौत्यादौ विकरणान्ताभिन्नोऽपि रुधादिधातुर्विकरणान्तएव घृतेनास्ति जुहोतीत्यादावपि लुगेव प्रतिसन्धीयमानविकरणमस्तीति मतेनेदं नातस्तत्र घृतादेः करणत्वव्याहतिः करणशब्दस्तु व्यापारप्रत्यासत्त्या जनकस्य वाचकः चाक्षुषादौ चक्षुरादिः संयोगेन ह्यनुमित्यादौ व्याप्तिज्ञानादिः परामर्शादिना स्मृत्यादावनुभवादिः संस्कारादिना स्वव्यापारेणैव सम्बन्धेन हेतुः शरीरात्मप्रभृतयस्तु ज्ञानादौ तादात्म्येनैव योगेन तेषां तत्र करणत्वप्रसङ्गः । श्रावणेऽपि प्रत्यक्षे कर्णावच्छिन्नशब्दात्मना व्यापारेणैव सम्बन्धेन श्रोत्रं करणं स्वव्यवस्थापकगुणं पुरस्कृत्यैव वहिरिन्द्रियाणां प्रवृत्तेः शब्दसामान्याभावस्य श्रावणत्वविरहेपि क्षत्यभावात् श्रोत्रमनसोः संयोगएव वा तत्र

व्यापारः ज्ञानस्य धारावहनस्थले च तृतीयादिकं प्रति द्वितीयादिकं न प्रथमादेः प्रत्यासत्तिस्तत्सम्बन्धेन हेतुत्वे मानाभावात् फलायोग व्यवच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव करणं ज्ञानादावात्मादेः करणत्वस्येष्टत्वात् उपधेयसङ्करेऽपि कर्तृत्वकरणत्वाद्युपाधेरसाङ्कर्य्यादेव कारकस्य षड्विधत्वादतएवात्मानमात्मना वेत्ति हन्त्यात्मानमात्मनेत्यादिकः प्रयोगः अतएव च विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्तीत्यपि प्रवादइत्यन्ये। पशुना रुद्रं यजेत इत्यत्र पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः करणं कर्म्म यजेः कर्म्म च सम्प्रदानमित्यनुशासनात् कर्म्मत्वादावपि तृतीयादेः साधुत्वात्। एतदुदाहरणमात्रविषयानुशिष्टिरियमितिवृद्धाः। पायसेन विप्रं यजेत इत्यादिप्रयोगात् सामान्यत एवेत्यपरे। दण्डेन घट इत्यत्रापि तृतीयार्थः करणत्वं परन्तु तन्न कारकं क्रियानन्वयित्वात्।

अधिकरणत्वं लक्षयति।

यत्क्रियायां यादृशार्थः सप्तम्या विग्रहस्थया।
बोध्यस्तस्यां तदेवाधिकरणं नाम कारकम्।

क्रिया धात्वर्थस्तथाच यद्धातूपस्थाप्ययादृशार्थे विग्रहस्थया सप्तम्या यः स्वार्थोऽनुभाव्यते तदेव तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणत्वं नाम कारकम्। ग्रामे गन्तेत्यत्र धात्वर्थे गतौ ग्रामनिष्ठमधिकरणत्वं तन्निरूपितमाधेयत्वं वा सप्तम्यानुभाव्यतइति तदेव तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायामधिकरणत्वकारकम् अतएव ग्रामगन्तेत्यादिकस्तत्र समासः। यद्यपि चैत्रादिनिष्ठाया गतेः समवायादिना ग्रामादिवृत्तित्वं बाधितं कालिकादिना तद्वृत्तित्वञ्चातिप्रसक्तं स्पन्दे गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तेस्तथापि ग्रामे गच्छत्ययं नतु गृहादावित्याद्यनुभवसाक्षिकेण स्वरूपसम्बन्धविशेषेण तथात्वं बोध्यम्। यत्तु संयोगावच्छिन्नक्रियाया गतित्वात तन्निविष्टसंयोगे समवायेनैव

ग्रामवृत्तित्वसत्त्वान्नासङ्गतिरिति तन्न ग्रामादेर्धात्वर्थतावच्छेदकी-भूतफलान्वयित्वेन कर्म्मतापत्त्या ग्रामं गच्छतीत्येव नियमतः प्रयोगा-पत्तेः । विक्लित्त्यवच्छिन्नक्रियायाः पाकत्वेन तस्यामिव तन्निविष्ट विक्लित्तावपि समवायादिना स्थाल्यादिवृत्तित्वासम्भवेन स्थाल्यां पचति तण्डुलमित्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च तण्डुलाद्यवयवविभागप्रभेद स्यैव विक्लित्तित्वादिति । घटत्वं घटे भासतइत्यत्र विषयतापर्य्यवसन्ने भासने घटनिष्ठं विशेष्यत्वमवच्छेद्यतासम्बन्धेन सप्तम्यानुभाव्यत इति तत्रापि तदेवाधिकरणतानामकं कारकम् । ज्ञाने घटत्वं भासत इत्यादौ निरूपितत्वमपि । घटे पटत्वं जानातीत्यादौ तु विशेष्यता-रूपः सप्तम्यर्थान धात्वर्थेऽन्वेति घटपटयोस्तादृप्येण प्रमास्थलेऽपि तादृशप्रयोगापत्तेः परन्तु द्वितीयार्थे पटत्वप्रकारत्वएवावच्छेद्यत्व सम्बन्धेन । यथाच सुबर्थयोर्मिथोऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते । अधिकरणपदस्य शक्यतावच्छेदकन्तु न सम्बन्धमात्रं घटाद्यात्मन-स्तदधिकरणतापत्तेः वृत्तिनियामकः सम्बन्धस्तथेत्यपि न कुण्डादौ बदरादेरिव बदरादावपि कुण्डादेरधिकरणतापत्तेर्वृत्तिनियामकत्व स्याधिकरणतावच्छेदकत्वे पर्य्यवसानाच्च नाप्याधेयतानिरूपकत्व-मधिकरणत्वं तुल्यन्यायेनाधिकरणतानिरूपकत्वस्यैवाधेयतात्वेन पर-स्पराश्रयप्रसङ्गात् परन्त्वाधेयतावत् पदार्थान्तरमेवाधिकरणत्वं तच्च नैकं सर्व्वस्य सर्व्वाधिकरणतापत्तेः किन्त्वाधेयताभेदेन नानैव प्रती-त्यनुगमस्तु रूपत्वादिना रूपादेरिवाधिकरणतात्वेनैवाखण्डेन तस्य नचैकधर्म्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं लाघवादेकमेवोचितं रूपत्वेन नील-स्याधिकरणं स्फटिकमित्यपि प्रयोगापत्तेः । अतएव तद्रूपरसयोः समनियतमप्यधिकरणत्वं विभिन्नमेव अन्यथा तद्रूपत्वेन तद्रसस्याधि करणं घटइत्यादेरपि योग्यतापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

कर्म्मत्वकारकं लक्षयति ।

यगन्तधातोरर्थो यस्तिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते ।
यत्रासौ कर्म्मतानाम कारकं कर्त्तृतेतरः ।

यगन्तस्य यद्धातोस्तत्तरस्य तिङा यत्र स्वार्थे तदीयोयाद्वशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्त्तृताभिन्नः कर्म्मत्वनाम कारकमित्यर्थः । ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्यायाः संयोगावच्छिन्नक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदोपस्थाप्ये संयोग एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभागादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्म्मविहितप्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोग एव तत्र गतिक्रियायाः कर्म्मत्वं न तु विभागादिः तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ कर्म्मवन्निवानु कूलव्यापारवत्त्वलक्षणं कर्त्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्मापि न तत् कर्त्तृत भिन्नमिति तदाशयः । ननु चैत्रकर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामइव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यः चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् तिङर्थसंयोगे स्वजन्यत्वस्वाश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्त्तृकगत्याश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात् । अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छतीतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः तत्रापि द्वितीयार्थे संयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तनम्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तितस्यैव चैत्रे बाधितत्वात् ।

यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्म्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं द्वितीयादिना तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथाच चैत्रकर्त्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रो गा

गम्यते चैत्रइत्यादिकोन प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य गमनस्य चैत्रे बाधाच्चैत्रस्तेन गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्रामइत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्योयः संयोगस्त द्वान् ग्रामइत्यन्वयबोधने न किञ्चिद्बाधकमितिप्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तं संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थपर समवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादे रभेदान्यसम्बन्धेनाऽत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वेनाव्युत्-पन्नत्वात् चैत्रेण गम्यते द्रव्यं द्रव्यं गच्छति चैत्रइत्यादौ द्रव्यान्य समवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्मत्वव्यञ्जिप्रत्ययस्यार्थस्तथाच चैत्रेण गम्यते ग्रामइत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रति योगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वान्न व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं गच्छति चैत्रइत्यादिकोन प्रयोगः प्रतियोगि-त्वञ्च उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतोद्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतेर्द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुस्तच्चिन्त्यम्।

वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खगइत्याकारस्तत्र बोधः वृक्षावधिकविभागवत्त्वञ्च जनकत्व स्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यमतः खगावधिकविभा-गस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खगइत्यादिकोन प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खगइत्यपि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्व्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थं स्त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वेऽपि न क्षतिः। गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्म्मप्रत्ययेषु क्लृप्तत्वात् तरुं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तरुं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्पन्देन स्पन्द इत्यादेरिव त्यागेन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यतासम्भवात् द्वितीयासाकाङ्क्षतुमन्तधातुत्वप्रयुक्तएव च धातूनां सकर्म्मकत्वव्यवदेशोनतु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः स्पृप्रभृताव्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्म्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति तरुं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तरुविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो नतु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्तरुविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नील घटजनकघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः।

परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्य्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथएव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरेकशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः इयांस्तु विशेषो यत्तत्र सूर्य्यशशिनोर्मिथोनान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात ग्राम

वृत्तिस्तत्प्रतियोगिकोवा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः तरु त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तद्वृत्तिस्तदवधिकोवा योविभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकोबोधः संयोगादिवैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव प्रागिव ग्राह्यमतोनातिप्रसङ्गः। सकर्म्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्म्मकत्वव्यवहारोभाक्त इत्याहुः।

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः तन्निविष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यतएव अतएव स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते इति किरणावल्यामाचार्य्याः। ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित्। तृणं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तन्निविष्टे च संयोगे विभागे वा स्वावयववृत्तित्वसम्बन्धेन तृणादेरन्वयः। पुष्पेण विष्णुं यजतइत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमत्वकद्रव्यत्यागोयजेरर्थः प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्य्योमत्वकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वानित्याकारस्तत्र बोधः स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वएव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दासत्त्वेऽपि न क्षतिः। पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तन्निविष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बोधः। गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञान

प्रभेदोऽयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावाच्च तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेष्ठिनः प्रीति विरहादयोग्यतापत्तिः। घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यधिकरणकपतनाव च्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया ऊधातोरर्थः प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेना- न्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकाय घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रिया वानित्येवं तत्र बोधस्तृणेच क्रिया सघृतस्य करादेः प्रसारणगुञ्जी करणादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहात्त्विगादेर्नगष्टवं किन्तु होतृत्वमेव वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थोन धात्वर्थनिविष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वस्यान्वये निराकाङ्क्षता- पत्तेः परन्तु तत्त्वाक्तिन्नक्रियायामेव प्रतिमादौ घृतादिस्नानं मन्त्रकर- णकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकतत् पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव मन्त्रः करणं यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूल मन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद्घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारको- बोधः। नचैवं ऊधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्म्मतया वह्निं जुहोतीत्यपि प्रयोगापत्तिः साक्षाद्धा- त्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्याश्रयिनः कर्म्मत्वादन्यथा गगने लोष्ठ मुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्म्मतायादुर्व्वारतापत्तेः ऊर्द्ध्व संयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात् नचोत्क्षेपणत्वा- दिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकं प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्म्मत्वाप्रसङ्गाच्च। अतएव परम्परया दुह्याद्यर्थतावच्छेदकीभूतवह्निः क्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्म्मत्व सम्पत्त्यर्थमकथितश्चेति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते।

धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्म्मत्वं विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तल्लब्धस्य स्वीकारेण प्रतिग्रहः। ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान् ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः। ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्यानुकूलत्यागः परस्वत्वजनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलत्यागो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान् ग्रामनिष्ठं यत्परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः। मूल्यग्रहणपुराणादिकमेव राजनिर्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात्। धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः तन्निविष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः।

ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापन्नस्तिङर्थो यदि कर्म्मत्वं तदा दुहादेर्मुख्यकर्म्मण्यव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्म्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनवहिःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गोर्णां यन्मोचनरूपं

तस्यैव कर्म्म तिङाद्यैर्बाधनात् गौणं कर्म्म दुह्यादिभ्यस्तिङाद्यैरभिधीयते इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निर्व्वक्ति ।

यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते ।
द्वितीयया स्मारितोऽर्थस्तदा तत्कर्म्मतोच्यते ।

यद्धातोर्थाद्दृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धात्वर्थ तादृशक्रियायां तत्कर्म्मत्वं तच्च गां दोग्धि पयइत्यादिप्रयोगात् पयः प्रभृतेरप्यक्षतं पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे भवने ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगित्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः । चौरं रुजन् पयः परिष्कुर्व्वन्नित्यादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्म्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं शत्प्रशानजादेर्निष्ठादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्म्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात् दिवः करणस्य कर्म्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणं कर्म्मत्वमेव अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतावेत्यादौ क्रीड़ाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्म्मप्रत्ययाः । दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्म्मकास्तेन गां पयोदोग्धि गोपइत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थइति तत्रत्यमोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्म्मत्वेनान्वयात् पयः कर्म्मताकं यद्गोवृत्ति मोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र वहिः क्षरणावच्छिन्नव्यापारोमोचनं तदनुकूलव्यापारोदोहनमतोधात्वर्थतावच्छेदकीभूतं वहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसोमोचनात्मकञ्च तदादाय गोः कर्म्मत्वमवसेयम् । एवं शिष्यं धर्म्मं वदति वक्ति ब्रूते उपदिशत्याचष्टे इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारोवदप्रभृतिधात्वर्थइति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्म्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्म्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकोबोधस्तादृशव्यापारोधर्म्मः सेव्यतामित्यादिकोगर्व्वाद्यभिलापः ।

शत्रुं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयत्यर्थः तथाच शतस्य ग्रहणानुकूलायः शत्रुकर्म्मकः पराभवस्तत्कर्त्तेत्येव तत्र बोधः। पराभवस्तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डार्थस्तथाच शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मन्थनमालोड़नम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा तथाच पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमिहाभिलापस्तदनुकूलव्यापारस्तु केन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथाच नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारोवहिप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्म्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्म्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना तथाच पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः। तथाविधोव्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्राममाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुविकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्म्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं नम्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयः। वृक्षं फलान्यवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं चिनोतेरर्थस्तथाच फलकर्म्मकच्छिदानुकूलं यद्वृक्षस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उतच्छिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न

दुह्यादिः । यदुक्तमभियुक्तैः दुहिवदत्यर्थजिदशिङ्मथिपृच्छार्थनार्थैः नयनार्थशास् । कथीरुधिश्रिञ्च तथार्थवृत्तौ द्विकर्म्मकोऽयं कथितो दुह्यादिः । तथार्थवृत्तौ निरुक्ततत्तदर्थवृत्तौ ।

गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थधौव्यधातुषु । कर्त्तृत्वं हेतुविहित-ण्यन्तेष्वेतेषु कर्म्मतेतिशाब्दिकस्मृतेर्गोपान् गमयति द्विजान् भोजयति गुरूननुज्ञापयति शिष्यान् पाठयति सुतान् स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्त्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्म्मत्वं द्वितीयार्थः तथाच गोपकर्त्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः । पुत्रान् प्रीतिं प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रो ग्रामं भावयते ग्रामस्य भावक इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भवतेः स्वार्थविहितण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्म्मतानिरासाय णिचो हेतुविहितत्वमनुसृतं हिंसायामेव भुज्यर्थभक्षोरेवं वहेरपि । ण्यन्तस्य कर्त्तुः कर्म्मत्वं क्रियया वाहनं यदीतिस्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारं भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्त्तरि कर्म्मता नतु भक्षयत्योदनं भृत्येनेत्यादौ भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुनृप इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः । वाहयति रथनश्वान् सारथिर्वाहयति गोणीं वृषभान् वाहिक इत्यादाविव वाहयति भारं भृत्येन धनिकइत्यादौ स्वचेष्टया वाहकोन धनिकादिः । हृक्रोस्तु कर्त्तुः कर्म्मत्वं ण्यन्तत्वे स्याद्विभाषया । अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपदइष्यते इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्र इव कुविन्दमित्यत्रापि कुविन्दस्य गौणकर्म्मत्वावगमः तथा अभ्यवहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी विकारयति चित्तं चित्तेन वा वसन्तइत्यपि प्रमाणम् । परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्ताविव कर्म्मत्वस्य वैकल्पिकोविधिः । गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा गृहस्थः ध्रुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु दृशेः प्राप्तावभिवादयतेस्त्व प्राप्तौ सः । अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति पुत्रेण

मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथा प्रागेव कर्म्मत्वादिकम् । क्वार्थार्थं निर्णाययति चैत्रेणौदनं खादयति शक्केन शब्दाययति दारैः क्रन्दयति पुत्रेण मित्रमाक्रायययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्बुद्ध्यर्थकत्वेन तत् कर्त्तुः कर्म्मत्वं प्रसक्तमपि न नीखाद्यादिशब्दायक्रन्दिक्रयतिषु क्वचित् । हेतुण्यन्तेषु कर्त्तृत्वं कर्म्मता स्यात्तिङादिष्विति भर्त्तृहरिवचनान्निषिध्यते । अत्र च क्वचित्तिङादिष्वितिकथनाच्चैत्रेणार्थं निर्णाय्यमानस्तिष्ठति मैत्रेण पशुं खाद्यमानोब्रूते इत्यादौ कर्म्मविहितस्य शानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति । सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परम्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः । घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः ।

दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थइत्युक्तस्थले मुख्यमेव कर्म्मत्वं घटादेरित्याह तन्मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्काराप्रतीतेर्लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसङ्गाच्च । अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थइति तत्त्वावच्छेदकीभूतज्ञाततावत्त्वादेव घटादेर्ज्ञानकर्म्मतेति भट्टमतमप्यनादेयं ज्ञानविषयतातिरिक्तायां ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञाततायाइव कृततादेरप्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः । वह्निमनुमिनोम्यापादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेदएव द्वितीयार्थः पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थइत्यपि वदन्ति । घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्म्मत्वं घटादेरुपनीतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात् आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयोवक्ष्यते । तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामद्देश्यताख्योविष-

यत्नविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारक
कृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां तण्डुलं करोतीत्यादिकोन प्रयोगः
पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयायामनुकूलत्वलक्षणा
तण्डुलादिकर्मकत्वकृतिस्तु नौदनादिजनिका प्रमाणाभावात् । वर्द्धमान
स्तु तत्स्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्रौदनस्य मुख्य-
मेव कर्म्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया यथा
घटाय यततइत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपदाद्यत्नमात्रप्रतीत्या यत्न-
त्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात् ।

मीमांसामहार्णवे तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव फल
विधयौदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वत्सेश्वरः सिद्धं साध्यं फल-
ञ्चेति प्रवृत्तेर्विषयस्त्रिधा । तत्र सिद्धमुपादानं क्रियासाध्यं फलं
सुखमिति तथाच तन्मते तण्डुलपक्तृत्वदशायामोदनं करोतीत्यादि
प्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः । मासं जीवति क्रोशं स्वपिति
गोदोहं तिष्ठति कुरून् क्रीड़तीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्म्मत्वं
सुपानुभाव्यते कालानामध्वमानानां क्रियाणां नीवृतामपि । आधा-
रता ध्रौव्यधातोः कर्म्मता स्यादिभाषयेतिस्मृतेः । अतएव मास-
स्त्वेत्रेण जीव्यते जीवितइत्यादौ कर्म्मतार्थकतिङादयः तथाच मासाधि
करणताकजीवनवांश्चैत्रः चैत्रकर्तृकजीवनाधिकरणतावान्मासइत्यादि
क्रमेण तत्र बोधः । सन्ध्यायां पचतीत्यादौ तु न ध्रौव्यस्य धातो-
रर्थेन योगः किन्तु सकर्म्मकस्य । दिवसं सुप्यते सुन्दरीभिः क्रोशं तत्
सेनया स्थितमित्यादौ तु द्वितीयया कालाध्वनोरभिव्याप्तिरेव बो-
ध्यते नन्वधिकरणत्वं शय्यामधिशेते अध्यास्ते अधितिष्ठतीत्यादावप्य-
धिकरणत्वमेव कर्म्मत्वं द्वितीयार्थस्तथैव शय्याधिशय्यतेऽधिशयिते-
त्यादौ कर्म्मतार्थकयोराख्यातकृतोः सम्भवात् ध्रौव्याणामधिशीङास
स्थानां कर्म्मत्वमेव तदितिस्मरणात् तदाधारत्वम् । अत्राधिष्ठानं

कुर्व्वित्यादौ त्वधिष्ठानस्याधारत्वं नैतस्य भासते किन्तु कृतेः तद्भान स्थले त्वेतस्याधिष्ठानं कुर्व्वित्यादिकमेव प्रमाणं काशीमनुवसति काश्य नूष्यते इत्यादावप्यधिकरणत्वमेव द्वितीयादिभिः प्रत्याय्यते अनूपा-ध्याङ्गोवसतेराधारस्य कर्म्मतातिदेशात् । गृहेऽनुवस्ते इत्यादौ तु वस्तिर्न वसतिः । शय्यामुपवसतीत्यादौ तूपवसतेर्निवासार्थकत्वएव तदाधारस्य कर्म्मत्वं तत्रैव तदनुशासनादनशनार्थकत्वेऽधिकर-णत्वमेव अतएव गृहेऽप्युपवसेद्रङ्गः प्रान्तरेऽपि नृपः सुखीत्यादिकः प्रयोगः ।

कर्तृत्वकारकं लक्षयति ।

तिङा विकरणान्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः ।
स्वार्थे यादृशि बोध्यस्तत् कर्तृत्वं तदिहोच्यते ॥

सविकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्योयादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्था प्ययादृशार्थेऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्तृत्वं कारकमित्यर्थः । कर्म्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणान्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः । पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्य कृत्याश्रयत्वादौ धातूस्थाप्यस्य पाकबुद्ध्यादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यतइति पाकस्य यत्नवत्त्वं ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिविम्बतइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिविम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्तृत्वं कर्तृशब्दस्तु अवयववृत्तिलभ्ये कृत्याश्रये यौगिकएव नतु शक्यार्थः प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शक्यत्वान् निरूढ़लक्षणया शक्तेव वाश्रयस्य तृचा प्रत्यायनात् घटस्य कर्त्तेत्यादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृत्यविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटा द्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतोन घटादिभोक्तुस्तत्कर्तृत्वप्रसङ्गः क्रियाश्रये कर्तृशब्दोरूढ़स्तेन रथादेर्गत्यादिकर्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तं । क्रिया हि नात्र स्पन्दस्तेनस्य पाककर्तृत्वानुपपत्तेः

प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव नापि स्पन्दानुकूलव्यापारः चलनानुकूलव्यापारवतः कारकमात्रस्य चलन कर्तृत्वापत्तेः ।

अत्तिजुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं लुमस्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्तृत्वादेरवगमइति तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह ।

यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते ।
लटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्तृता वा निगद्यते ।

यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्यवादृशार्थप्रकारकयदर्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति लटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्तृत्वं पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्मत्वं लटानुभाव्यमपि न यगन्त भिन्नस्य पच्याने तण्डुलइत्यादौ तु तादृशस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण लटेति तत्त्वदासः ।

अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिवोक्तानुक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुक्त्या न्यूनत्वमत आह ।

धात्वर्थस्य धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते ।
यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत् ॥

धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं न तु धातुसाकांक्षप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तत्वं तण्डुलं पचति इत्यादावपि कर्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः पचति पच्यतइत्यादौ तिङा पाचकः पच्यमानइत्यादौ च कृता कर्तृत्वं कर्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं दानीयो द्विजः भोमोगजः शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादिव्युत्पत्ति वैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात् सेवितुं साम्प्रतं विज्ञेगुरुः परुषवागपि विषवृक्षोऽपि सम्बर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमित्यादौ निपातेन क्वचित् कर्मत्वकारकस्योक्तत्वम् ।

धातुभेदेन कर्म्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह ।

दुह्यादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्म्मत्वमुच्यते ।
णिजन्तेभ्यः कर्त्तृताख्यां तदसत्त्वेऽन्यकर्म्मता ॥

दुह्याद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्म्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गौः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्म्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः । तत्र मोचनावच्छिन्नव्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात् वह्निप्रभृतेर्गत्यवच्छिन्नव्यापारः कृषेश्च गत्यवच्छिन्नविकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकं संयोगादि । तथाच भारोभवनमुह्यते नीयतइत्यादौ शाखा ग्रामं कृष्यतइत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्म्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः ग्रामकर्म्मकगत्यवच्छिन्नविकर्षणकर्म्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्पत्तौ दुह्यादेर्गौणकं कर्म्म नीवह्यादेः प्रधानकर्मित्याद्युक्तिभेदेन विधिद्वयं शाब्दिकानामनादेयम् । णिजन्तोत्तरं कर्म्मतावाचिप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्त्तृतायाङ्कर्म्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्म्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रोग्रामं गम्यते गमितोवेत्यादौ ग्रामकर्म्मकस्य व्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्रइत्यादि । यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्म्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा ओदनः पाच्यते खाद्यते वा भृत्येन भर्त्रेत्यादौ तत्र भर्त्तृकर्त्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्त्तृकपाकादेः कर्म्मतयौदनादिरेव बुध्यते मैत्रेण पूगं खाद्यमानस्त्रैत्रोव्रजतीत्यादौ कर्म्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः ।

अथ भिद्यते ऽभेदि वा कुसूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्त्तृत्वस्य कथं कुसूलादावन्वयः भिदादेः

परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्म्मितया कर्त्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिचोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह ।

एकक्रियाधर्म्मितया कर्त्तृता कर्म्मतोभयोः ।
बोधने कर्म्मताकाङ्क्षवापेक्ष्योत्सर्गतो भवेत् ॥

कर्म्मताकाङ्क्षा कर्म्मत्वान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्त्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दंशरूपा यद्येवं तण्डुलचैत्रौ पच्येते इत्यपि प्रयोगः स्यात् न स्यात् सामग्र्यामिथोविरोधेन विभिन्न धर्म्मावच्छिन्ने प्रत्ययानां युगपत्कर्त्तृताकर्म्मत्वयोरनुभावकत्वस्याव्युत्पन्न त्वात् । अतएव पचेलिमौ मैत्रतण्डुलावित्यादिकोन प्रयोगः । आत्मने धोव्यधातूनां सनन्तण्यन्तयोः किरः । श्रन्थिग्रन्थ्योस्तथा ब्रूञः कर्त्तृ कर्म्मत्वबोधने । यगिचौ न दुहे नौ यगजन्तस्य च तस्य च । इच् वा स्यादुक्तधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपदमिति वृद्धस्मृतेः । स्वयं विकुरुते युवेत्यादौ स्वयं चिकीर्षते कटइत्यादौ स्वयं कटः कारयते गौरुत- पुच्छयते चोरयते इत्यादौ स्वयमेव किरते करीत्यादौ स्वयं श्रथ्नीते- ग्रथ्नीते वा मालिकेत्यादौ स्वयं ब्रूते कथेत्यादौ स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ धात्वर्थकर्त्तृकर्म्मत्वयोर्युगपदन्वये कर्म्मत्वान्वयानुकूलस्य यकोनापेक्षा तथा स्वयं व्यक्त युवा स्वयमचिकीर्षत कटइत्यादौ इचोऽपि एवं स्वयमलावि अलविष्ट वा केदारइत्यादौ स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ दुहेस्वार्थस्य तदुभयभानार्थमिचोऽनावश्यकत्वमतउक्तमुत्सर्गतइति । विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि तएव धीराइत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या ।

ननु शाकः पचता पश्यता वा भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ शाकादिकर्म्मत्वावगमः सुबर्थस्यैव कर्म्मत्वस्य धात्वर्थे धर्म्मिणि साकाङ्क्षत्वादतआह ।

स्वकर्म्मकैकधात्वर्थकर्त्तृकापरकर्म्मता।
यत्रान्वेत्यस्य कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते।

स्वकर्म्मताकत्वविशिष्टैकधात्वर्थकर्त्तृकर्त्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्म्मत्वं यत्र धर्म्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते येन शाकः स्वकर्म्मताकपाककर्त्तृकर्त्तृताकभोजनकर्म्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र न स्यात्। अतएव प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते इति पठन्ति। शक्तिः कारकमिति शाब्दिकाः। कर्म्मतामात्रन्तु ज्यायः तेन हस्तेन पचता भुज्यते शाकइत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा शक्तिः।

ननु यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानिरूपकत्वेन गौणप्रधानभावापन्ने क्रियाद्वये प्रकारीभूय एकविधस्यैव कर्म्मत्वादिकारकस्य भानं तत्र तन्न स्यात् यथा पक्वान्नस्य भोक्ता पश्यन्नन्नस्य दाता भोक्तुमन्नस्य पाचकः पुरस्य गत्वा गन्ता भुक्त्वा चैत्रस्य स्थितिः पक्त्वा सूदस्य गमनमित्यादौ क्तादेर्निष्ठादित्वेन तदन्तधात्वर्थे षष्ठ्याः कर्म्मत्वाद्यनुभावकत्वस्य निषिद्धत्वात् एवं यत्र तादृशक्रियाद्वये नानाविधं कर्म्मत्वसम्प्रदानत्वादि प्रकारस्तत्रापि तथा यथा ब्राह्मणायाहूय ददाति वृक्षादारुह्य पततीत्यादौ कर्म्मत्वादौ चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादतआह।

गौणप्रधानक्रिययोः प्रकारीभूतकारके।
एकस्मिन् वा विभिन्ने वा प्रधानापेक्षया स्थितिः।

यत्र गौणप्रधानतापन्नधात्वर्थद्वये प्रकारीभूयैकविधमनेकविधं वा यदीयत्वेन कारकं भासते तत्र प्रधानक्रियामपेक्ष्यैव स्थितिः कारकविभक्तेर्व्यवस्थितिः न तु गौणक्रियां तथाच पक्वान्नस्य भोक्ता इत्यादौ अन्नकर्म्मताकपाकोत्तरान्नकर्म्मताकभोजनत्वादिना ब्राह्मणायाहूय ददातीत्यादौ च ब्राह्मणकर्म्मताकाह्वानोत्तरब्राह्मणसम्प्रदानताकदान-

त्वादिना बोधने व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव पचनाक्रानादिगोचरक्रियायां षष्ठीचतुर्थ्यादिना कर्म्मत्वादेर्भानमिति भावः ।

ननु शत्रवे कुप्यतीत्यत्र शत्रोः प्रयुक्तत्वविषयित्वरूपाभ्यामपादानत्व सम्प्रदानत्वाभ्यां कोपे पुत्रेण ददातीत्यत्र पुत्रस्य सम्प्रदानत्वकरणत्वाभ्यां दाने पात्र्यां भुंक्ते इत्यत्र पात्र्याः करणत्वाधिकरणत्वाभ्यां भोजने ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्याधिकरणत्वकर्म्मत्वाभ्यां गमने चैत्रस्य चलनमित्यादौ च चैत्रादेरधिकरणत्वकर्तृत्वादिना चलनादौ युगपत्कथमन्वयधीरपादानत्वादिबोधने चतुर्थ्यादेरसामर्थ्यादतआह ।

एकस्यैकक्रियायान्तु कारकद्वयबोधने ।
यत्परं कारकं तत्र विहिता सुबपेक्षिता ।

एकस्मिन् धात्वर्थे यत्रैकनामार्थनिरूपितयोः कारकद्वयोर्युगपद्बोधस्तत्र लक्षितक्रमेण यत् परं कारकं तत्र विहितानुशिष्टैव सुप् आकाङ्क्षानिर्व्वाहिका नतु पूर्व्वत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यर्थः । ब्राह्मणायाहूय ददातीत्यादावेकनिरूपितमपि नैकक्रियायां दण्डेन गामभ्याजेत्यादावेकक्रियायामपि नैकनिरूपितं कारकद्वयमन्वेति । अत्र अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्म्मणाम् । कर्त्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेकं प्रवर्त्तते इतिभर्तृहरिवचनात् करणत्वाधारत्वयोरेकदान्वयस्थलेऽधिकरणत्वार्थिकैव विभक्तिरपेक्षितेति प्राहुः करणत्वार्थिका एव तथेति कालापाः तैराधारत्वं निरुच्यैव करणत्वस्य निर्व्वचनादिति ध्येयम् ।

कर्तृत्वकर्म्मत्वयोरनुक्तविषयान्वयबोधोपयुक्तविभक्तीर्वक्तुमुपक्रमते ।

क्रियायां धातुलभ्यायां कर्तृत्वस्यावबोधिका ।
तृतीया कर्म्मतायास्तु द्वितीयोत्सर्गतोभवेत् ॥

धात्वर्थे कर्तृत्वस्यान्वयबुद्धौ नाम्नस्तृतीया कर्म्मत्वस्य च द्वितीया

उत्सर्गतोऽहेतुः। सत्ता अस्ति ग्रहो गृह्यते इत्यादौ वस्तुगत्या धात्वर्थेऽपि कर्त्तृत्वकर्म्मत्वाद्यन्वयो न धर्म्मिणो धातुजन्यामुपस्थितिमपेक्षते किन्तु नामजन्यामतस्तत्र न व्यभिचारः।

सामान्यविधिरुत्सर्गः सचापवादकं विशेषविधिं विना प्रवर्त्तते इति कर्म्मतायां द्वितीयाया वैकल्पिकं विशेषविधिं दर्शयति।

कर्म्मत्वस्य गतौ बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि।
अर्थे दयेशोः संज्ञस्च नाथ्यर्थाशंसने स्मृतौ॥
पणिव्यवहृदिव्यूनां क्रयाद्यर्थेषु षष्ठ्यपि।
कृञर्थप्रतियत्ने च हिंसने चाप्यपेक्षिता।

ग्रामं गच्छतीत्यादित इव ग्रामाय गच्छतीत्यादितोऽपि गतौ ग्रामादिकर्म्मताकत्वस्यावगतेर्धात्वर्थगतौ कर्म्मत्वस्य बोधे द्वितीयावच्चतुर्थ्यपेक्षिता तथा दीनं दयते ईष्टे इत्यादितइव दीनस्य दयते ईष्टे संजानीते चिन्तयति स्मरतीत्यादितोऽपि दयादौ पुत्रस्य नाथते इत्यादितआशंसायां शतस्य पणायते व्यवहरतीति दीव्यतीत्यादितः पणत्वोपगमक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु स्वर्णस्योपस्कुरुते इत्यादितोऽपि गुणान्तराधानरूपप्रतियत्ने चौरस्य हिनस्तीत्यादितो हिंसायाञ्च कर्म्मत्वस्यान्वयबोधे षष्ठ्यपि मैत्रं अनुनाथतीत्यादौ नाथ्यर्थोऽपि प्रार्थनादिर्नाशंसनं नृपं पणायति बन्धुं व्यवहरति दिवं दीव्यतीत्यादौ पण्यादेरर्था अपि स्तुतिशोभगत्यादयो न क्रयादिरूपाः।

धात्वर्थे कर्त्तृत्वकर्म्मत्वयोर्बोधने द्वितीयातृतीयादेर्नित्यापवादमाह।

निष्ठाद्यन्यकृदन्तार्थे कर्त्तृत्वस्यान्वयं प्रति।
कर्म्मत्वस्य च षष्ठ्येव हेतुर्बाधविधिं विना॥

निष्ठादिभिन्नं कृन्मात्रमन्ते यस्य ननु तदुत्तरं प्रत्ययान्तरं तादृशधातोरर्थे कर्त्तृत्वस्य कर्म्मत्वस्य वान्वये नाम्नः षष्ठ्येव तत्र

न तु तृतीयादिः यथा चैत्रस्य गतिः ग्रामस्य गमनमित्यादौ । चैत्रेण दृष्टचरस्तण्डुलं पाचकतरइत्यादौ तु धातोरुत्तरं न कृन्मात्रम् अतएव निष्ठादिभिन्नयोरपि ण जिन्नणोर्नित्यं तद्धितान्तत्वात् अङ्गानि व्यात्युक्षी धनानि सांग्राहिणमित्यादौ कर्म्मतायां न षष्ठीप्रसङ्गः प्रापकाभावात् ग्रामस्य गन्तृमान् देशश्चैत्रस्य गतिमद्गृहमित्यादौ तु गतिश्चिन्त्या तत्र गत्त्रादावेव षष्ठ्यर्थसम्बन्धो भासते न तु धात्वर्थे कर्म्मत्वादिरित्यपि कश्चित् । चैत्रेण भुक्तो मैत्रेण दत्तइत्यादौ सुकरः कटो मया दुष्करः पटस्त्वया इत्यादौ सुपानः सोमो मया दुष्पानः सोमस्त्वयेत्यादौ च कर्त्तृत्वस्य ग्रामं गतवानित्यादौ तण्डुलं पचन् पारायणमधीयन् उपनिषदं धारयन्नित्यादौ घटं विद्वान तण्डुलं पेचिवान् इत्यादौ भक्ष्यं भुञ्जान इत्यादौ सोमं पवमानः कवचमुद्वहमानइत्यादौ कटं चक्राण इत्यादौ दधि घटं चक्रिः कटमित्यादौ शत्रुं जिष्णुरित्यादौ श्रियमलङ्करिष्णुरित्यादौ कष्टं सहिष्णुरित्यादौ धनं गृध्नुः शरं क्षिप्नुरित्यादौ कटं चिकीर्षुः पुंयोगमाशंसुः तण्डुलं भिक्षुरित्यादौ शतं दायीत्यादौ ग्रामं गामी ग्राममागामीत्यादौ कटं कारको व्रजतीत्यादौ तण्डुलं पक्त्वा वर्त्तते इत्यादौ पयः पायं पायं व्रजतीत्यादौ पटं कर्त्तुं गच्छतीत्यादौ वदिता जनापवादमित्यादौ ग्रामं गामुकः सुखमभिलाषुकइत्यादौ च कर्म्मत्वस्य धात्वर्थे विनेव षष्ठीमन्वयइत्यत उक्तं निष्ठादिभिन्नेति ।

निष्ठादिकं विवृणोति ।

सम्प्रत्याधारवाच्यन्यः क्तः क्तवन्तश्च शन्तृङ ।
वन्सुशानः शानजानाः किः षाणिष्णुक्नुरुस्तथा ।
तृण्यर्थकणिनिर्भाविल्वार्थकेन् वुण् तुमर्थकम् ।
खल खलर्थकयुः क्त्वा णम् तुमौ दृणुकञपि ।
निष्ठादिः कथितः कृत्सु प्रत्ययानामयं गणः ।
कमेश्चकञ् गणे नास्मिन् द्विषः शन्तृङ् विभाषया ।

वर्त्तमानत्वस्याधारत्वस्य च प्रत्यायको यः क्तस्तदन्तधात्वर्थे कर्तृकर्म्मत्वयोरन्वये षष्ठ्येव प्रमाणम् । यथा भीतं मृगाणां मतः साधूनाम् इष्टः प्रजानां पूजितो जनानामित्यादौ सुप्तमरण्यं पथिकानां गतं नभो नक्षत्राणां पीतमगारं पयसइत्यादौ भुक्ता पात्री करस्तस्य भित्राणामित्यादौ च अत उक्तं सम्प्रत्याधारवाच्यन्यइति । धनस्य ग्राहीत्यादावृणर्थे न णिनिः ओदनस्य पाचकइत्यादौ च न तुमर्थे वुण् । स्त्रियाः कामुकइत्यादिदर्शनान्नात्र गणे कमेरुकञ् ग्राह्यः तथा द्विषः शतृङ् विभाषया चौरं द्विषन्निति वचौरस्य द्विषन्नित्यपि प्रयोगादिति ।

कृदन्तधात्वर्थे कर्तृत्वस्य कर्म्मत्वस्य वान्वये षष्ठ्येव बाधकं विना तन्त्रमित्युक्तं तत्र बाधकमाह ।

स्त्र्यधिकारोक्तभावान्यकृदन्तस्यार्थधर्म्मिके ।
द्वयोर्बोधे कर्म्मतायामेव षष्ठी न कर्त्तरि ।

स्त्र्यधिकारविहिताः ये भावप्रत्ययास्तदन्यकृदन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयोर्युगपद्बोधने कर्मतायामेव षष्ठी तन्त्रं नतु कर्तृत्वे यथा ओदनस्य पाकश्चैत्रेण दोहः क्षीरस्य गवां गोपेन इत्यादौ स्त्र्यधिकारोक्तभावान्तस्य धातोरर्थे कर्तृकर्मत्वयोर्युगपदन्वये द्वयोरपि षष्ठ्येव यथा भिदा तमसामर्कस्य छिदा वृक्षाणां दक्षस्य इत्यादौ चिकीर्षा पुण्यानां पुरुषस्य ईहा धनानां दीनस्येत्यादौ मम भोजिका शक्तूनां तव शायिका रात्रीणामित्यादौ यथा वा तीर्थानां गतिरास्तिकस्य गुरूणां परिचर्य्या शिष्यस्य पितृणामुपासना सन्तानस्य रजनीनां जागर्य्या चौरस्य पुण्यानामकरणिर्जाल्मस्य जन्तूनां हत्या व्याधस्य हानिरर्थानां विरक्तस्य । हाज्यागाभ्यः क्त्यर्थे निः । उक्तिन्नित्याद्यन्तस्य धातोरर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयोर्युगपद्बोधे कर्तृत्वांशे तृतीयाषष्ठ्यावैकल्पिकं कारणत्वमिति तु कौमाराः ।

षष्ठ्येव तत्त्वमिति प्रागुक्तौ बाधकं विशेषविध्यन्तरमाह .

कृत्यान्तधातोरर्थे तु कर्तृत्वस्यैव बोधने।
षष्ठी वा स्यात् द्वयोर्बोधे न द्वयोरपि सा भवेत्।

कृत्यप्रत्ययान्तधातोरर्थे कर्तृत्वमात्रस्य बोधने षष्ठीवत् तृतीयापि तत्त्वं कर्त्तव्यः करणीयः कृत्यः कार्य्यः प्रदेयो वा पटश्चैत्रस्येति वत् चैत्रेणेत्यस्यापि साकाङ्क्षत्वात्। तादृशधात्वर्थे कर्तृत्वकर्म्मत्वयो र्द्वयो र्बोधने तु न द्वयोरपि षष्ठी यथा नेतव्यः प्रापणीयो वा ग्रामं गौ र्गोपेनेत्यादौ गन्तव्यं ग्राममनेनेत्यादौ च। तव्यानीयौ क्यप् च घ्यणौ पञ्चैते कृत्यसंज्ञकाः।

ननु स्थितं चैत्रस्येत्यादौ कर्तृत्वस्य गतं ग्रामस्येत्यादौ कर्मत्वस्य गतं ग्रामस्य चैत्रस्येत्यादौ च कर्तृत्वकर्म्मत्वयोः क्रियायां कथमन्वयः निष्ठाद्यन्यकृदन्तस्यैव धातोरर्थे कर्तृत्वाद्यन्वयं प्रति षष्ठ्यास्तन्त्रत्वादत आह।

द्वितीययेव कर्म्मत्वं कर्तृत्वं वा तृतीयया।
षष्ठ्यापि बोध्यते भावक्तान्तधात्वर्थधर्म्मिणि।

भावक्तान्तधातोरर्थे कर्म्मत्वस्य कर्तृत्वस्य वान्वये द्वितीयादिवत् षष्ठ्यापि तन्त्रम् उभयथैव प्रयोगात् सर्व्वत्रैव क्तार्थ्यतावच्छेदकसङ्को चान्न व्यभिचारः।

करणत्वादेरनुक्तताप्रयोजिकाः सुपः संक्षेपेणाह।

तृतीया च चतुर्थी च पञ्चमी सप्तमी तथा।
धात्वर्थे करणत्वादेर्बोधिकोत्सर्गतो मता।

शतेन शताय वा परिक्रीणीतइत्यादौ चतुर्थ्याः सर्पिषा सर्पिषो वा पूर्णः फलेन फलस्य वा तृप्तइत्यादौ च षष्ठ्याः करणत्वे दास्यै दास्या वा सम्प्रयच्छते मालामित्यादौ च तृतीयायाः सम्प्रदानत्वे विधानादुक्तमुत्सर्गतइति।

कारकार्थां सुपं निरूप्य तदन्यार्थां निर्व्वक्ति।

यत्सुपो यादृशार्थो न प्रकारीभूय भासते।
धात्वर्थे तादृगर्थे सा कारकान्यार्थसुब्भवेत्।

प्रथमादीनां सप्तानां विभक्तीनामेकत्वादयोऽर्था न धात्वर्थे प्रकारी भूय भासन्ते परन्तु प्रकृत्यर्थे पाकइत्यादावपि सुबर्थसंख्या न धात्वर्थे प्रकारः परन्तु पचनादिस्वरूपे नामार्थइत्युक्तप्रायं समासनिविष्टस्य धातोरर्थे इति वा वक्तव्यं नहि ग्रामगतइत्यादौ धात्वर्थे कर्म्मत्वादिरिवैकत्वादिरपि सुबर्थः प्रकारः अतएव प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ ल्यबर्थस्य धात्वर्थे प्रकारत्वेऽपि तदर्थकपञ्चम्यां नाव्याप्तिः प्रासादप्रेक्षक इत्यादौ समासनिविष्टस्य धातोरर्थे ल्यबर्थस्यारोहणोत्तरत्वादेर प्रकारत्वात् शलाकापरीत्यादौ समासनिविष्टस्य नाम्नोऽर्थे प्रकारीभूत मप्येकत्वादिकं न धातोरर्थे। न च कारकविभक्तेरपि तदन्यार्थकत्वादतिप्रसक्तिः उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्य्यात्। चैत्र व्रजेत्यादौ एकत्वादिसंख्यावत् सम्बोध्यत्वमपि प्रथमार्थः तच्च क्रियाकरणाय वक्त्रभिप्रेतत्वं वक्तृनिष्ठविलक्षणबोधविशेष्यत्वं वा तथाच तादृशसम्बोध्यत्ववांश्चैत्रोऽनुमतव्रजनवानित्याकारस्तत्र बोधः संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वानियमात्। कश्चिन् तुष्टो व्रजेत्यादौ तु कश्चिएव तुष्टस्याभेदो भासते नतु तुष्टे कश्चिणः प्रकृत्यर्थमुख्यविशेष्यकएव स्वार्थसम्बोध्यत्वस्यान्वये सम्बुद्धिसुपः सामर्थ्यात् अन्यथा छत्री दण्डीत्यत्रेव कश्चिन् दण्डिन्नित्यत्रापि छत्रिदण्डिनोरभेदबोधापत्तेः तदुपदुक्तस्य नाम्नः समानविभक्तिकत्वस्याविशिष्टत्वात् छत्री तुष्टो व्रजतु इतिवत् कश्चिन् दण्डी व्रजतु इत्यपि प्रयोगापाताच्च। हे चैत्रेत्यादौ तु सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यम्। सुभिक्षामात नैतत्ते विचित्रं चित्रयोधिनइत्यादौ सम्बोध्यत्वमिव प्रशंस्यत्वमपि सम्बुद्धिसुपामर्थः

तत्रैव मातृकस्य ऋकारादेरकारोद्देशात् । धृतिः स्वाहेत्यादौ प्रथमादेश्चतुर्थ्यनादेशे तस्या एव उद्देश्यत्वमर्थः ।

दक्षिणेन ग्राममुत्तरेण पन्थानमित्यादौ एनप्रत्ययान्तस्य योगे ग्रामस्यादूरदक्षिणदिशीत्याद्याकारिका धीः दक्षिणोत्तराभ्यामदूरे एनोऽपञ्चम्या इत्यनुशासनात् । तत्रागारं धनपपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्ग इति न्यायात् दिगर्थयोगित्वात् पञ्चम्यपि । वृक्षमभि प्रति पर्य्यनु वा द्योतते विद्युदित्यादावभ्यादेः कर्म्मप्रवचनीयस्य लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः तेन वृक्षं लक्षीकृत्याश्रित्य प्रकाशते विद्युदित्येवं वाक्यार्थ इत्याश्रितत्वान्वयि निरूपितत्वमेव तत्र द्वितीयया बोध्यते । अभ्यादेर्लक्षणाद्यर्थे वृक्षादेरन्वयधियं प्रत्येव वा तदर्थकपदोत्तरं द्वितीयापेक्षिता प्राज्ञं प्रतिभाऽयमर्थः प्राज्ञं प्रतिभाय वर्त्तते इत्यादौ प्रतिभादेस्त्वरया स्फुरणमर्थः न तु प्रतेर्लक्षीकरणं उपसर्गत्वातो डस्य क्त्वा ल्यपश्च विधानानुपपत्तेः परन्तु प्रतिभादेर्योगे षष्ठ्येव द्वितीययापि तदर्थः सम्बन्धोऽनुभाव्यते षष्ठ्यर्थे द्वितीया वा प्रतिभादेरित्यनुशिष्टेः तेन प्राज्ञस्य या प्रतिभा झटितिस्फूर्त्तिस्तद्विषयतावानयमर्थ इत्येवं तत्र बोधः । वृक्षं वृक्षमभि परि प्रत्यनु वा वायसा इति वीप्सास्थलेऽपि प्रतिवृक्षवृत्तयो वायसा इत्यर्थः । पितरमभि परि प्रत्यनु वा चेत्र इत्यत्र इत्थम्भूतार्थकै रभ्यादिभिः पितरीत्थम्भूतश्चैत्र इत्यन्वयबोधः । यन्मां प्रति परि वा तद्देहीत्यादौ प्रतिपरिभ्यामुपस्थिते भागे मत्सम्बन्धो द्वितीयया बोध्यते तेन योमदीयो भागस्तं देहीत्येवं तत्र बोधः । कारीरीमनु वृष्टिरित्यत्रानुशब्दस्य हेतुतावाचित्वात् । कारीरीनिष्ठहेतुताका वृष्टिरित्यर्थः । कारीरी यज्ञविशेषः । शूरमनुयुध्यन्ते दरिद्रमनुयाचते इत्यादौ च तस्य सहार्थत्वात् शूरेण सह युध्यन्ते इत्यादिरर्थः । उपार्ज्जनं क्षत्रियाः अन देवं दानवा इत्यादावपानभ्यां हीनबल-

स्याभिधानात् क्षत्रिया अर्जुनाद्धीनबला इत्याकारकस्तत्र बोधः। तदुक्तमभियुक्तैः। लक्षणवीप्सेत्थम्भावेष्वभि भागे परिप्रती। अनुरेषु सहार्थे च हीने उपश्च कथ्यते। नरमधि गुणदोषयो श्चिन्ता निशार्द्धं वा पूजा समयमधि वा यस्तु पठतीत्यादिप्रयोगात् लक्ष्यीकृत्यार्थकस्याधिशब्दस्यापि योगे द्वितीयामिच्छन्ति। समया निकषा चाव्ययं सामीप्यार्थकं तेन तद्योगे समया ग्राममित्यादौ ग्रामस्य समीपमित्यन्वये ग्रामावधिकत्वं तत्प्रतियोगिकत्वं वा द्विती यया बोध्यते। विद्यामन्तरेणान्तरा विना वा नरः शोच्यइत्यादौ ऋतेप्रभृत्यव्ययानामत्यन्ताभावस्तद्वैशिष्ट्यं वार्थइति विद्यात्यन्ताभाव वान्नरः शोच्यइत्यन्वयेऽत्यन्ताभावेऽन्वितं प्रतियोगित्वम्। गगणमन्तरे द्रव्यं न शब्दवदित्यादौ तूक्ताव्ययानां भेदोऽप्यर्थः तेन गगणभिन्न द्रव्यं न शब्दवदित्याकारकस्तत्र बोधः। हा पुत्रमित्यत्र हाव्ययस्यार्थे कष्टे द्वितीयान्तेन पुत्रसमवेतत्वं बोध्यते धिक् पुत्रमित्यत्र धिगर्थ गर्हायां पुत्रविषयित्वम्। हा पितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सइत्यादौ स्वगतमेव कष्टं हाशब्देन बोध्यते न तु पित्रादिगतं पुत्रस्य धिक्कारइत्यादौ तु न धिगित्यस्यार्थे पुत्राद्यन्वयः किन्तु धिक्कारादि पदस्य। एवं पुत्रेण विनाकृतस्तेनइत्यादौ न विनेत्यस्यार्थे परन्तु विनाकृतपदस्य। विनाव्ययस्य योगे द्वितीयामिव तृतीयापञ्चम्यावपी- च्छन्ति घटेन विना घटाद्विना इत्यपि प्रयुक्तेः। उपर्युपरि गृहं पताकेत्यत्र द्विरुक्तस्योपरिनिपातस्य सन्निकृष्टोर्द्धभागार्थकत्वेन गृहस्य सन्निकृष्टोर्द्धभागे पताकेत्यर्थः। अधोऽधोमेघमम्भः अध्यधि शिखरं घनइत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः द्विरुपर्य्यधोऽध्रीनां सामीप्यवाचितायां तद्योगे द्वितीयानुशिष्टेः। सर्व्वेषां मद्यममानामुपर्युपरि वर्त्तते। अत्राता शरणं यातं यात्यधोऽधश्च दुर्गतेरित्यादौ द्विरुक्तस्योपर्य्यादे र्न सामीप्यमर्थः परन्त्वतिशयः। गृहमभितः पुरतरुणा इत्यत्रा-

भितःशब्दस्य खण्डशोवृत्त्या सर्व्वावच्छेदेनेत्यर्थः तदेकदेशे च सर्व्वस्मिन् गृहावयवत्वं द्वितीययानुभाव्यते। गृहं परितः सर्व्वत उभयतो वा इत्यत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयः। नदीं यावन्मम पुरं गृहं यावद्वनं तवेत्यत्र यावदित्यव्ययस्य मर्य्यादा अभिविधिश्च क्रमेणार्थस्तेन नदीपर्य्यन्तं मत्पुरं गृहाभिव्याप्तं त्वद्वनमित्याकारस्तत्र बोधः तत्पर्य्यन्तत्वञ्च तदवधिकविप्रकर्षशून्यत्वे सति तत्सन्निकृष्टत्वं तदभिव्याप्तत्वमपि प्रकृते तदारम्भकयावदवयवावच्छेदेन तत्संयुक्तत्वम्। मासं सुप्यते क्रोशं गम्यते इत्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनुशिष्टे द्वितीयया अभिव्याप्तिरुच्यते न मासाभिव्याप्तः स्वापः क्रोशाभिव्याप्तगतेः कर्म्मत्वमित्यादिकस्तत्र बोधः तत्र मासादेरभिव्याप्तिर्मासवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्त्वपर्य्याप्त्यधिकरणकालवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्त्वव्यापकत्वं वा क्रोशादेस्तु क्रोशगम्यदेशवृत्त्यधिकरणतावच्छेदकीभूतयावत्वपर्य्याप्त्यधिकरणदेशवृत्तित्वं तथाविधयत्किञ्चिद्यावत्वव्यापकं वेति मन्तव्यम्।

अक्ष्णा काणइत्यत्र चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वे सति सचक्षुर्गोलकवान् काणः प्रसन्नान्धस्य काणत्वाभावात् गोलकार्थकाक्षिपदोत्तरतृतीयायास्तु विकृतत्वं वृत्तिमत्त्वञ्चार्थः तत्राद्यं सम्बोध्यत्वमिव प्रकृत्यर्थविशेषणविधयान्वितं काणत्वैकदेशे च चक्षुःशून्यत्वे प्रकृत्यर्थनिरूपितं चरमं तथाच विकृतगोलकवृत्तित्वविशिष्टं यच्चक्षुःशून्यत्वं तद्वद्गोलकवान् सचक्षुष्कइत्याकारस्तत्र बोधः पाणिनेरपि येनाङ्गविकारइति सूत्रस्योक्तार्थएव तात्पर्य्यात्। विकृतत्वन्तु विरूपत्वमयथासंस्थानवत्त्वपर्य्यवसितं कुत्सितेऽङ्गे इति कलापस्यैकवाक्यत्वात्। यद्वा स्वाधिष्ठानवृत्तित्वसम्बन्धेन चक्षुःशून्यो यश्चक्षुर्विनाशस्तद्वान् सचक्षुष्कः काणपदस्यार्थस्तादृशे विनाशे अक्षिपदस्यार्थस्य गोलकस्य विकारप्रयुक्तत्वं तृतीयया बोध्यते तथाच गोलकविकारप्रयुक्तस्य निरुक्तसम्बन्धेन

चक्षुःशून्यस्य चक्षुर्नाशस्याश्रयः सचक्षुष्कइत्याकारस्तत्र बोधः विकारस्तु कनीनिकाद्यपगमरूपोग्राह्यः। पादेन खञ्ज इत्यत्र सहजसंस्थान शून्यचरणवान् खञ्जस्तथाच तत्रापुरुक्तरीत्या विकृतपादवृत्तित्वविशिष्टं यत्सहजसंस्थानशून्यत्वं तद्वच्चरणवान् चरणविकारप्रयुक्तस्य यथोचितसंस्थानवैधुर्य्यस्याश्रयीभूतचरणवानिति वा तत्र बोधः। श्रोत्रेण बधिरः कायेन वामनइत्यादावपुरुक्तैव रीतिः अङ्गपदस्य प्रयत्नावच्छेदकोपलक्षकत्वादिति वदन्ति। मुखेन त्रिलोचनः कायेन दशवक्त्रइत्यादौ तु यदि लोचनत्रयादिमत्तया मुखादिवैकृत्यमवबुध्यते तदा विकारएव तृतीया नो चेद्वैशिष्ट्यमात्रे जटाभिस्तापस इत्यादितोजटाविशिष्टस्तापसइत्याद्यनुभवेन विशेषणेऽनुशिष्टतृतीयायावैशिष्ट्यवाचितायां पर्य्यवसितेः। वैशिष्ट्यञ्चात्र नाधिकरणत्वं सम्बन्धितामात्रं वा मेयत्वेन घटइत्यपि प्रयोगापत्तेः परन्त्वतद्व्यावृत्तत्वं तथाच अजटव्यावृत्तिमांस्तापसइत्याकारस्तत्र फलितार्थः। इदन्तु बोध्यं प्रकृत्यर्थस्य निरुक्तवैशिष्ट्यं यदि वर्त्तमानतया प्रत्याय्यते तदेदं विशेषणत्वेन यदि चावर्त्तमानत्वेन तदोपलक्षणत्वेन व्यपदिश्यते यथा शिखया परिव्राजकोवर्त्तते इत्यादौ यथावा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेत्रमित्यादौ।

पुत्रेण सहागतः सूपेन सार्द्धं भुक्तः चक्रेण शाकं दण्डेन जनितः पुत्रेण समं मित्राय दानमित्यादौ स्वान्वयितत्तत्कर्तृत्वादिकारकावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वरूपं साहित्यं सहाद्यव्ययस्यार्थः तदेकदेशे च कर्तृत्वादिकारके स्वप्रकृत्यर्थस्याधेयत्वं तृतीयया बोध्यते तेन पुत्रवृत्तिकर्तृताकगतिकालीनगतिकर्तृतावान् सूपनिष्ठकर्म्मताकभोजनकालीनभोजनकर्म्मतावान् चक्रनिष्ठकरणताकोत्पत्तिकालीनदण्डनिष्ठकरणताकोत्पत्तिमान् पुत्रसम्प्रदानताकदानकालीनं मित्रसम्प्रदानताकं दानमित्याकारस्तत्र बोधः तुल्यवदेक

क्रियान्वयित्वं साहित्यमिति प्रवादस्याप्येककारकान्वयित्वेन तुल्ययोरेकजातीयक्रिययोरन्वयित्वं समानकालीनत्वमित्यत्र तात्पर्य्यात् पुत्रेण सहागतइत्यत्र समभिव्याहृतापि गतिक्रिया न कर्म्मत्वादिनान्वयिनी किन्तु निष्ठार्थकर्त्तृत्वेनेति पुत्रकर्म्मकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीनत्वस्य न तत्रावगमः । पुत्रेण सह गतं चैत्रेणेत्यादावपि तृतीयार्थएव कर्त्तृत्वे गतिक्रियान्विता । यत्तु पुत्रेण सहागतइत्यत्र समभिव्याहृतगत्यादिक्रियाकालीनत्वमेव सहाद्यव्ययस्यार्थस्तन्निविष्टगतौ पुत्रादिपदोत्तरतृतीयालब्धस्य पुत्रनिष्ठकर्त्तृत्वस्यान्वयादेव पुत्रकर्त्तृकगतेर्लाभादिति तन्न तृतीयार्थकर्त्तृत्वस्य धात्वर्थएव साकाङ्क्षत्वेन सहाद्यर्थे तदन्वयस्यानुत्पन्नत्वात् । पुत्रेण समं मित्रं प्राप्तश्चैत्रइत्यादौ तु तात्पर्य्यवशात् पुत्रकर्त्तृकमित्रप्राप्तिकालीनमित्रप्राप्तिकर्त्तृत्वं कदाचिच्च पुत्रकर्म्मकप्राप्तिकालीनमित्रकर्म्मकप्राप्तिकर्त्तृत्वं चैत्रस्य बुध्यते समभिव्याहृतायाः प्राप्त्यादिक्रियायाः कर्त्तृत्वइव कर्म्मत्वेऽप्यन्वयितया तत्प्रत्येकावच्छिन्नप्राप्त्यादिकालीनत्वबोधने सहाद्यव्ययस्य सामर्थ्य प्रच्यवात् । नचान्यकर्त्तृकधनप्राप्तिदशायां ग्रामप्राप्तिमत्यपि मैत्रे धनेन सहायं ग्रामं प्राप्तइतिप्रयोगापत्तिस्तस्य धनकर्म्मकप्राप्तिकालीनग्रामकर्म्मकप्राप्तिमत्त्वानपायादितिवाच्यं घटत्वेन सह घटमवगाहते बुद्धिरित्यादौ क्वचित् कर्त्तृत्वावच्छिन्नायाः समानकर्म्मकत्वस्येव सर्व्वत्र कर्म्मत्वावच्छिन्नायाः समभिव्याहृतक्रियायाः समानकालीनत्वस्येव समानकर्त्तृकत्वस्यापि सहार्थे निवेश्यत्वात् । यत्तु स्वान्वयिकर्म्मत्वाद्यवच्छिन्ना समभिव्याहृतक्रियैव सर्व्वत्र सहाद्यव्ययस्यार्थस्तस्याश्च समानकालीनत्वैककर्त्तृत्वोभयसम्बन्धेनैव समभिव्याहृतक्रियायामन्वयान्नोक्तदोषइति तत्तुच्छं प्राकस्य भोजनं न सुधया सहेत्यादिवाक्यानां समानकर्त्तृकत्वादिसम्बन्धेन सुधाकर्म्मकभोजनाद्यभावस्य बोधकतायामप्रामाण्यापत्तेः वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छेद्य

प्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। पटः पटत्वेन सह भासते इत्यादौ पटत्व निष्ठविषयतायाः समानकालीनत्वमिव समानप्रतियोगिकत्वमप्यर्थः विभिन्नज्ञानीयविषयतायां तादृशाप्रयोगात्। पुत्रेण सह गतिरित्यादौ कर्तृत्वाद्यन्वयिक्रियासमभिव्याहारविरहेण शक्त्या पुत्रकर्तृकगति कालीनत्वादेर्बोधयितुमशक्यत्वादनन्यगत्या सहादेस्तादृशार्थे निरूढ़ लक्षणा पुत्रेण सह स्थूल इत्यादावपि समभिव्याहृतनामार्थतावच्छेदकी भूतस्थौल्यादिकालीनत्वे तथाच पुत्रवृत्तिस्थौल्यकालीनस्थौल्यवानि- त्याकारस्तत्र बोधः पत्न्या सहाग्निमादध्यादित्यादौ पत्नीकर्तृकस्या- ग्न्याधानस्यालीकत्वेन तत्समानकालीनत्वस्य प्रमापयितुमशक्यत्वात् सामानाधिकरण्यपर्य्यवसितं सद्भावमात्रं तत्र सहस्यार्थः यथा घटेन सह पटवद्गृहमित्यादौ। एतेन यत्कर्त्तव्यं तदनया सहेत्यादिको विधिरपि व्याख्यातः। पुत्रेणागत इत्यादौ विनापि सहादिप्रयोगं तदर्थस्य प्रतीतेस्तृतीयायाएव तत्र कर्तृकत्वाद्यवच्छिन्नगतिकालीन- त्वादिकमर्थस्तन्निविष्टे च कर्तृत्वादौ प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेराधेयत्वे- नान्वयः।

धनेन कुलं दण्डेन घट इत्यादौ व्यापारगर्भस्य करणत्वस्याप्रती- तावपि हेतुत्वप्रत्ययादभिघातेन क्रियेत्यादौ करणत्वस्य बाधाच्च तत्र जनकत्वरूपं हेतुत्वमेव तृतीयार्थस्तथाच धननिष्ठहेतुताकं कुल- मित्याकारस्तत्र बोधः। नच गोत्वं न धनेनेतिवत् कुलं न धनेनेत्यपि स्यात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तदवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादिति वाच्यं कुले धनस्य हेतुत्वं गवि द्विजस्य सम्प्र- दानत्वं पतने वृक्षस्यापादानत्वं वह्नौ धूमस्य ज्ञापकत्वं धने चैत्रस्य स्वामित्वं घटे भूतलस्याधिकरणत्वमित्यादिप्रतीत्या निरूपकत्वस्यापि सम्बन्धस्य क्वचिद्वृत्तिनियामकत्वात् नहि कुलादिनिरूपितं हेतुत्वा- दिकमेव धनादिनिष्ठत्वेन तासु भासते। धनादिनिष्ठहेतुत्वादेः

सम्बन्धविशेषेण कुलादिवृत्तितायाअप्यनुभावकत्वेनैकशेषस्य दुष्कर-त्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पतनमिदं वृक्षान्नतु गृहात् गमनमिदं ग्रामस्य नतु गृहस्येत्यादौ पञ्चम्याद्यर्थस्य विभागादेरनुकूलत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रत्ययायोगाच्च तत्र पञ्च-म्यादिलक्षितस्य विभागाद्यनुकूलत्वस्यैव नञा विरहबोधने गोत्वं न धनेनेत्यादावपि तृतीयादिलक्षणालब्धस्य धनादिनिष्ठहेतुतानिरूपक त्वादेरभावस्य नञा बोधसम्भवात् अस्तु वा हेतुत्वादिविहित तृती-यादेर्जन्यत्वसम्प्रदेयत्वादिकमेवार्थस्तथाच कुलं धनजन्यतावदित्याकार एवास्तु तत्र बोधः। धूमेन वह्निरगुत्वेन द्रव्यत्वमित्यादौ तु वह्न्यादे-र्धूमाद्यजन्यत्वेन धूमादिनिष्ठजनकत्वानिरूपकत्वादनायत्या ज्ञापकत्व लक्षणं गौणमेव हेतुत्वं तत्र तृतीयार्थस्तेन धूमनिष्ठं यज्ज्ञापकत्वं तद्वान् वह्निरित्याकारस्तत्र बोधस्तद्वत्त्वञ्च स्वप्रतियोगिविषयत्व सम्बन्धेन ग्राह्यम्। नच धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानजनकत्वं बाधितं लिङ्ग-स्यानुमितावहेतुत्वादिवाच्यं वह्न्याद्यवगाहिनि स्वसाक्षात्कारे विषय विधया स्वनिष्ठत्वेनाभावप्रत्यक्षे च सन्निकर्षघटकतया धूमादेर्जनकत्व सम्भवात् धूमेनेत्यत्र धूमपदस्य धूमज्ञानेऽगुत्वेनेत्यादौच त्वादिप्रत्य-यस्य स्वार्थज्ञाने लक्षणया तन्निष्ठत्वेन ज्ञापकत्वसुक्तस्थले तृतीयया बोध्यते इतितुचिन्तामणिकृतः। यद्यप्युक्तदिशा व्याप्तिभ्रमेण च वह्न्यादेरपि धूमादिज्ञापकत्वमस्त्यतो वह्निना धूमवानित्यादेरपि प्रमाण्यापत्तिस्तथापि तत्तदर्थकपदोत्तरतृतीयायास्तत्तदर्थव्यापक-निष्ठेनैव स्वप्रतियोगिविषयत्वादिसम्बन्धेन तत्तदर्थनिष्ठज्ञापकत्वादेर-न्वयबोधं प्रतिहेतुत्वात् धूमादेश्च वह्न्याद्यव्यापकत्वात् न तथा नच धूमादेरपि द्रव्यत्वादिरूपेण वह्न्यादिव्यापकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यंत्र धूमत्वावच्छिन्नस्य वह्निव्यापकत्वस्य संसर्गत्वे च धूमेन वह्निनेत्यादेर-प्रामाण्यापत्तिर्निरुक्तसंसर्गस्याप्रसिद्ध्या तेन वह्निनिष्ठज्ञापकत्वाभा-

वस्य नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यं धूमत्वादिविशिष्टे तृतीयार्थस्य वह्न्यादिज्ञापकत्वस्य बोधने विशिष्टप्रतियोग्यनधिकरणवह्न्यादिमन्निष्ठाभावीयधूमत्वान्यधूमवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च द्वित्वावच्छिन्नाभावरूपायाएव वह्न्यादिव्यापकतायाः संसर्गत्वेन घटादाविव तादृशव्यापकतायाः सुप्रसिद्धत्वान्निरुक्तप्रतियोगितादृयोरभावस्य साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्न प्रतियोगितानिरूपितेनैव स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यः तेन व्यधिकरणसम्बन्धद्वयावच्छिन्नयोर्वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितयोर्वह्नौ सत्त्वेऽपि वह्निर्धूमेनेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । यत्तु वह्न्यादिपदोत्तरयोस्तृतीयापञ्चम्योर्वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नं वह्न्यादिज्ञाप्यत्वमेवार्थस्तस्य च धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षत्वात् वह्निना धूमइत्यादिकोन योग्यः किन्तु वह्निना न धूमइत्यादिरेव वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपावच्छिन्नस्य वह्न्यादिजन्यज्ञानविषयत्वस्य धूमत्वादिविशिष्टे धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धेनासत्त्वात् इति तच्चिन्त्यं वह्निना न धूमइत्यादौ वह्न्यादिव्यापकत्वस्य प्रकारतया भानेऽनुभवविरोधादिति दिक् ।

धूमादिनिष्ठपञ्चम्यर्थज्ञापकत्वादिविशिष्टस्य च वह्न्यादेर्धूमादिमदनुयोगिकेनैव तद्व्यापकताघटकसंयोगादिसम्बन्धेन मतुबाद्यर्थे साकाङ्क्षत्वादयःपिण्डं धूमेन वह्निमदित्यादिकोन प्रयोगः । दण्डाद्घटो धूमाद्वह्निरित्यादौ च हेतुतार्थिकायाः पञ्चम्याअप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । घटेन शून्योविधुरोरहितइत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रतियोगित्वमेव शून्यत्वान्वयि तृतीयार्थः । प्रकृत्या रूपणः स्वभावेन सरल इत्यादौ प्रकृत्यादिपदं यावदाश्रयभाविधर्म्मपरं तृतीयार्थस्वाभेदस्तादात्म्यं वा प्रकृत्यादिभ्यसेति सूत्रेण तत्रैव तद्विधानादेवञ्च

स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिकार्य्यवानित्याकारस्तत्र बोधः । सुरथोनाम राजेत्यत्र सुरथः सुरथशब्दवाच्यस्तदेकदेशे च शब्दे लुप्ततृतीयाकेन संज्ञार्थकनामेत्यव्ययेन प्राप्तस्य संज्ञातादात्म्यस्यान्वयस्तेन संज्ञातादात्म्यवत् सुरथशब्दवाच्योराजेत्यर्थः । नामेत्यव्ययार्थः सम्भाव्यत्वं तच्च सुरथेऽन्वितमिति कश्चित् । नाम्ना चन्द्रमुखीत्यादौ अमव्ययेनापि नामपदेनोक्तादिशेवान्वयः । धान्येन धनं घटत्वेन साजात्यं वाजपेयेन यजनमित्यादावपि धनाद्यन्वयी धान्यादेरभेदएव तृतीयार्थस्तत्र धूमेन वह्निरित्यादाविव ज्ञापकत्वं तथेत्यपि वदन्ति । जात्या ब्राह्मणइत्यादौ ब्राह्मणपदस्यादृष्टविशेषप्रयोज्यधर्म्मवत्परतया तादृशधर्म्मएव जात्यभेदस्यान्वयः स्वरूपतउपस्थिते ब्राह्मणे तदन्वयायोगात् । घटत्वेन जन्यत्वं प्रकारत्वमित्यादौ अवच्छेदकत्वमवच्छेद्यत्वं वा तृतीयार्थः । चैत्रेन चैत्रस्य वा तुल्यइत्यादौ भिन्नत्वे सति धर्म्मवत्त्वं तुल्यता तन्निविष्टे च भेदे तृतीयाद्यर्थस्य प्रतियोगित्वस्य धर्म्मे चाधेयत्वस्यान्वयाच्चैत्रत्वावच्छिन्नान्यत्वे सति चैत्रवृत्तिधर्म्मवानित्यर्थः । चैत्रेन चैत्रस्य वा सादृश्यमित्यादावपि तथैवान्वयः । तुलोपमयोर्योगे तृतीया नेष्यतइति पाणिनीयाः । तुलामधारेण शरद्गनेनकेनोपमा भवतु तेऽस्य पराक्रमस्य इत्यादिकस्तु दृश्यते प्रयोगः । गजेन तुल्यगमनोवृषस्य सदृशेक्षणः इत्यादौ तु गत्यादिकं तृतीयार्थः तेन गजगतितुल्यगतिमान् वृषेक्षणतुल्येक्षणवानित्याकारस्तत्र बोधः । भोगेषु प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ सप्तम्याइव भोगैः प्रसितः उत्सुकः इत्यादौ तृतीयाया अपि विषयत्वलक्षणं गौणमधिकरणत्वमर्थस्तेन भोगेष्वनुरक्तइत्येवं तत्र बोधः । पुष्ये स्नायादित्यादौ पुष्यादितः कालार्थकतद्धितस्य लुकि ततः सप्तमीवत् पुष्येण स्नायादित्यादावपि तादृशार्थकतृतीयया अधिकरणत्वं बोध्यते तथाच पुष्ययुक्तकाले स्नायादित्येवं बोधः । पश्य रूपमित्यादौ रूपादेः पश्यवृत्तित्वं

प्रतीयते न तु तद्युक्तकालवृत्तित्वम् अतः पुष्पेण रूपमित्यादिकोन प्रयोगः।

मन्यतेः कर्म्मण्यस्मादयुक्तैवापकृष्टता। नञ्बाध्यास्मात् द्वितीयावच्चतुर्थी प्राणिवर्ज्जिताल् इति भाष्यस्मृतेमन्यतेरनुक्तकर्म्मणि यदवधिकापकृष्टत्वं नञा बोध्यं तत्र द्वितीयावच्चतुर्थ्यपि प्रमाणं तेन न त्वा तृणं मन्ये इत्यादाविव न त्वा तृणाय मन्ये इत्यादावपि त्वां तृणादपकृष्टं मन्ये इत्यर्थः। द्रोणिर्मर्य्यादया हीनो ब्राह्मणोनैषदुर्म्मतिरित्यादावसमस्तस्यापि नञोऽपकर्षप्रत्यायकत्वात्। न त्वं कीटोमतो मयेत्यादौ मन्यतेः कर्म्मापि त्वदादिकं नानुक्तम्। जारजं न द्विजं मन्ये इत्यादौ जारजादेर्द्विजात्यपकृष्टत्वं नायुक्तमबाधितत्वात्। न नावं मन्यतेः योऽश्वं न काकं मन्यते शुकम्। नान्नं स मन्यते सर्पिर्न शृगालं स मानुषमित्यादौ तु नावाद्याः प्राणिनएव नौकाकान्नशृगालानां प्राणित्वं शाब्दिकस्मृतेः। न त्वणाय शुवां मन्ये न त्वा तृणाभ्यां मन्ये इत्यादिकस्तु न प्रयोगः। भेदस्येवापकर्षस्याप्यसमस्तनञा बोधने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानवचनस्य तन्त्रत्वात्। सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्म्मण्यनुक्तके। द्वितीयावच्चतुर्थ्यापि बोध्यते बाधितं यदीत्यापिशलेर्मतं तेन तृणाय त्वा मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते इत्यर्थः। तन्मतएव तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्थदिति भट्टिः। प्रधनं युद्धम्।

पुष्पमिदं विष्णवे नमइत्यस्य विष्णूद्देश्यकमन्त्रकरणत्यागस्य कर्म्मेदं पुष्पमित्यर्थस्तत्र चतुर्थ्या प्रीत्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं नमःपदार्थे मन्त्रकरणकत्यागे बोध्यते प्रकृत्यर्थस्य च विष्ण्वादेः प्रीतौ तदिच्छायां वान्वयः ब्राह्मणाद्युद्देश्यकस्य च गवादित्यागस्य मन्त्रकरणत्वे प्रमाणाभावात् गौर्ब्राह्मणाय नमइत्यादिकोन प्रयोगः। ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यमित्यादौ तु नमःपदार्थानतिरेवेति तत्र विषयत्वं

चतुर्थ्या बोध्यते। पुष्पमिदं परमात्मने नमइत्यादौ परमात्मनः प्रीत्यसत्त्वेऽपि तत्प्रीतित्वप्रकारकेच्छासम्भवान्न तत्प्रीत्युद्देश्यकत्वाप्रसिद्धिः। स्वकरणकोहविस्त्यागः स्वधास्वाहयोरर्थः तेनेदं पित्रे स्वधा अग्नये स्वाहेत्यादौ पित्रुद्देश्यकस्य स्वधापदकरणकस्य हविस्त्यागस्य कर्म्मेदमित्याकारकः तत्र पैतृके त्यागे स्वाहादेर्दैविके च स्वधादेर्न करणत्वं तद्ग्राहकप्रमाणाभावादतः पित्रे स्वाहा अग्नये स्वधेत्यादिकेन प्रयोगः। वषडिन्द्रायेत्यत्राप्युक्तादिशैवान्वयः। स्वस्ति प्रजाभ्यइत्यादेः प्रजानिष्ठं कुशलमित्यर्थः स्वस्तिशब्दस्य कुशलवाचित्वात् कुशलस्याशंसास्थले तु स्वस्त्यस्तु प्रजाभ्यइतिवत् स्वस्त्यस्तु प्रजानामित्यपि प्रमाणम् आशास्यैर्धनकुशलायुष्यार्थैर्योगे चतुर्थी वेति भागुरिस्मृतेरित्यपि वदन्ति। चैत्रस्य सुखं मैत्रस्य हितमित्यादित इव चैत्राय सुखं मैत्राय हितमित्यादितोऽपि चैत्रादिनिष्ठत्वेन सुखादेर्बोधात्तत्राप्याधेयत्वं चतुर्थ्यर्थः। सुखायालं समर्थं योग्यं वा भोजनमित्यादावलमादिपदार्थैकदेशे सामर्थ्ये सुखादिनिरूपितत्वं चतुर्थ्या बोध्यते अलमनेनेत्यादौ वैफल्यमेवालंपदस्यार्थोनतु सामर्थ्यम्। यूपाय दारु रन्धनाय स्थालीत्यादौ तु यूपाद्यनुकूलत्वरूपं तादर्थ्यमेव दार्व्वादौ पाकाय व्रजतीत्यादावपि पाकाद्युद्देश्यकत्वं तदिच्छाधीनत्वरूपं व्रजनादौ भावकृदन्तात् तुमर्थे चतुर्थ्यनुशिष्टेः। अतएव परपाकार्थं गच्छत्यपि पुरुषे पक्तुं व्रजतीत्यादिक इव पाकाय व्रजतीत्यादिकेन प्रयोगः। समानकर्तृकत्वस्यापि तुमर्थेऽन्तर्भावात् पटाय व्रजतीत्यादौ च पटादेर्भावकृदन्तानुपस्थाप्यत्वान्न तदिच्छाधीनत्वादेर्व्रजनादावगमः तुमइव तदर्थकचतुर्थ्या अपि धात्वर्थएव स्वार्थे साकाङ्क्षत्वाच्च पाकाय स्थालीत्यादितो न पाकेच्छाधीनत्वादेः स्थाल्यादौ फलेभ्यो व्रजतीत्यादेः फलान्याहर्त्तुं व्रजतीत्यादिसमानार्थकत्वानुरोधात्तत्र फलकर्म्मकाहरणेच्छाद्यधीनत्वं फलाद्युत्तरचतुर्थ्या व्रजनादौ बोध्यते रीतिरुक्तैव।

पूर्व्वो ग्रामादित्यत्रोदयाचलसन्निकृष्टरूपस्य पूर्व्वपदार्थस्यैकदेशे तादृशसन्निकृष्टत्वे ग्रामाद्यवधिकत्वं पञ्चम्या बोध्यते। ग्रामादुत्तरो दक्षिणइत्यादावपि कैलाससन्निकृष्टत्वादिपर्य्यवसितोत्तरत्वादौ। ग्रीष्मात् पूर्व्वो वसन्तः कृष्णात् पूर्व्वो हलायुधइत्यादौ तु प्रागभावप्रतियोगित्यन्नत्वादिपर्य्यवसन्नस्य पूर्व्वत्वादेर्घटके प्रागभावादौ ग्रीष्मादिनिष्ठ प्रतियोगिताकत्वम्। घटादन्यो भिन्नः पृथगित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्न मवधित्वं प्रतियोगित्वं वा निरूपकत्वसंसर्गेण तेन घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नावधिताकभेदवानित्याकारकस्तत्र बोधः। गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवापरा मम इत्यादौ विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वरूपयोर्दैशिक परत्वापरत्वयोर्घटितं गृहकाश्यादिसापेक्षत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वरूप सम्बन्धः पदार्थान्तरं वा तेन गृहापेक्षया मदविप्रकर्षवती गङ्गा काश्यपेक्षया मत्सन्निकर्षवती गङ्गेत्याकारबोधः। परिगृहाद्गतः अपगृहाङ्गतइत्यादौ पर्य्यपयोः परित्यज्येत्यर्थः। सच धात्वर्थएव साकाङ्क्षस्तेन गृहात्परि चैत्रइत्यादिको न प्रयोगः। आदेहाद्दत्तं आगृहादुद्यानमित्यत्राभिव्याप्तत्वं मर्य्यादा वाऽर्थस्तेन देहव्याप्तं वासो गृहमर्य्यादाकमुद्यानमित्याकारस्तत्र बोधस्तदुभयञ्च निरुक्तं प्राक्। वैश्येभ्यः क्षत्रियाः शूराः शूद्रेभ्यो धनिनो विप्रइत्यत्र वैश्यशौर्य्यादधिकशौर्य्यवन्तः क्षत्रियाः शूद्रधनाधिकधनवन्तो वैश्याइत्यर्थः सजातीयाधिक्यरूपे व्यतिरेकेऽपि पञ्चम्याअनुशिष्टेः शौर्य्यादेर्वैश्यशौर्य्याद्यधिकत्वञ्च वैश्य शौर्य्यादिमात्रवृत्तिसंख्यासामान्यनिष्ठ भेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूत जातिमत्संख्यापर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तच्छौर्य्यपर्य्याप्तसंख्यासामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजातिमद्बहुत्ववत्त्वन्तु न तथा यस्यैकमेव शौर्य्यं यस्य च शौर्य्यद्वयमेव ततः स शूरइत्यादेरयोग्यतापत्तेः तदुभयशौर्य्ययोः पर्य्याप्तसंख्याबहुत्वयोरप्रसिद्धेः। इदन्तु बोध्यं निरुक्तवैश्यादिशौर्य्याद्यधिकत्वे वैश्यादेः प्रकृतिलभ्यत्वादितरभागः

खण्डशो वृत्त्या पञ्चम्या प्रतिपादितइति । चैत्रस्य धनं वृक्षस्य शाखा स्फटिकस्य लौहित्यमित्यादौ स्वत्वस्य समवेतत्वादिकं प्रातिस्विकरूपेणैव षष्ठ्यर्थः सम्बन्धत्वेन तथात्वे चैत्रस्थे परधने नेदं चैत्रस्येत्यादेरयोग्यतापत्तेः सम्बन्धत्वस्याननुगतस्य दुर्वचत्वाच्च ।

विशेषस्य स्वेतरसामान्यव्यावृत्तधर्म्मवत्त्वं निर्धारणं तच्च समुदितं न षष्ठ्यर्थः सामान्यतन्निष्ठधर्म्मयोः स्वपदोपात्तत्वात् किन्तु विशेषान्यत्वं व्यावृत्तं च विशेषणत्वसमभिव्याहृतक्षत्त्रियादिविशेष्यग्राह्यः व्यावृत्तत्वञ्च भेदप्रतियोगित्वं तथाच नराणां क्षत्त्रियः शूरतमइत्यत्र क्षत्त्रियस्य नरविशेषतया षष्ठ्यर्थे न क्षत्त्रियान्यत्वेन विशिष्टस्य तत् प्रकृत्यर्थस्य नरस्य तादृशनरत्वावच्छिन्नाधेयत्वसंसर्गेण भेदेऽन्वय लब्धस्य क्षत्त्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे शूरतमस्य च क्षत्त्रिये तादात्म्येनान्वय इति क्षत्त्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्ववच्छूरतमाभिन्नः क्षत्त्रियइत्याकारकस्तत्र बोधः क्षत्त्रियान्यनरस्याधेयतामात्रेण भेदेऽन्वये नराणां क्षत्त्रियः सुन्दरइत्यपि प्रयोगापत्तेः क्षत्त्रियान्यकुरूपनरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वस्य सुन्दरे सत्त्वात् एवञ्च नरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमे बाधादुक्तवाक्यस्यायोग्यतापत्तिरतः षष्ठ्यर्थेन क्षत्त्रियान्यत्वेन तत्प्रकृत्यर्थो नरो विशेषितः । नच घटानां क्षत्त्रियः शूरइत्यपि स्यात् क्षत्त्रियान्यघटत्वावच्छेदेन शूरभेदस्य सत्त्वादिति वाच्यं गवोः शिरइत्यादाविव प्रकृते क्षत्त्रियान्वयिनः स्वप्रकृत्यर्थतादात्म्यस्य षष्ठ्या बोध्यत्वात् । नच संख्यान्यसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वनियमात् क्षत्त्रियान्यत्वरूपस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थनरे प्रकारत्वायोगइति वाच्यं सम्बोध्यत्वादौ व्यभिचारेण तादृशव्याप्तेः प्रायिकत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । नच नराणां क्षत्त्रियो द्रव्यमित्यपि स्यात् क्षत्त्रियान्यनरत्वावच्छेदेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यप्रतियोगिताकभेदसत्त्वादिति वाच्यं द्रव्यत्वादिविशिष्टे धर्म्मिणि द्रव्य

त्वाद्यवच्छिन्नस्यैव भेदप्रतियोगित्वस्य बोधने निर्द्धारणषष्ठ्याः समर्थत्वात् यद्यपि भेदः प्रतियोगित्वञ्च स्वयमेव निर्द्धारणषष्ठ्यर्थः क्षत्रियशब्देनैवोपस्थापितस्य क्षत्रियस्य षष्ठ्यर्थभेदे तस्य च नरे नरस्य च पुनर्भेदे पुनर्भेदभेदस्य प्रतियोगित्वेऽन्वयादेव क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगित्वस्य शूरतमेऽन्वयसम्भवात् तथापि क्षत्रियादिनामोपस्थाप्यस्य क्षत्रियादेस्तादृशनामोत्तरविभक्त्यर्थएव भेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् नरपदोत्तरषष्ठ्यर्थे तदन्वयासम्भवात् क्षत्रियान्यत्वं विशिष्यैव षष्ठ्यर्थो नत्वन्यतामात्रं नच नरस्य क्षत्रियः शूर इत्यपि स्यात् पाणिपादस्य पाणिः पवित्रइत्यत्रैवान्यत्रापि एकवचनस्य निर्द्धारणार्थकत्वे क्षत्यभावात् अतएव द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति गीतापि सङ्गच्छते एकवचनभिन्नयोरेव षष्ठीसप्तम्योरुक्तनिर्द्धारणबोधकत्वव्युत्पत्तिर्स्वीकाराद्वा । ननु पाथःपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोः पाथःपृथिव्योरप्रसिद्ध्या पाथःपृथिव्युभयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य स्नेहवति बाधेन च जलान्यपाथःपृथिव्युभयत्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिनः स्नेहवतो बोधासम्भवः । नच द्विपदद्वन्द्वोत्तरनिर्द्धारणषष्ठ्या अन्यतरवृत्तिभेदपयोगित्वमेवार्थः तन्निविष्टे चान्यतरस्मिन्नेकपदोपात्तत्वेन जलान्यत्वादेः षष्ठ्यर्थान्तरस्यान्वयः तथाच जलान्यो यः पाथःपृथिव्योरन्यतरस्तन्निष्ठस्य भेदस्य प्रतियोगित्वं स्नेहवति वर्त्ततएवेति वाच्यं तावतापि पाथःपृथिव्युभयतादात्म्यस्य जले बाधादुक्तवाक्यस्य योग्यतातादवस्थ्यात् पाथःपृथिव्योस्तेजउष्णमित्याद्ययोगेन निर्द्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यवाचिताध्रौव्यात् घटतद्भिन्नयोर्घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ घटतद्भिन्नान्यतरत्वाप्रसिद्ध्या तादृशान्यतरवृत्तिभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति चेन्न द्वन्द्वोत्तर निर्द्धारणषष्ठ्याः पर्य्याप्तसंख्याश्रयेऽपि शक्तत्वेन तस्मिन्नेवैकपदोपात्तत्वेन षष्ठ्यर्थस्य जलाद्यन्यत्वरूपनिर्द्धार्य्यभेदस्यान्वयेन सर्वसामञ्जस्यात् पाथः

पृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नो यः पाथःपृथिवीपर्य्याप्तसंख्या श्रयस्तत्त्वावच्छिन्नवृत्तिकभेदप्रतियोगिस्नेहाभिन्नं पाथः पृथिवी पर्य्याप्तसंख्याश्रयोजलमित्यन्वये बाधकाभावात् पटघटमठानां घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयधीः । इदन्तु बोध्यं यत्रो द्देश्यविधेययोस्तादात्म्येनान्वयबोधसामग्री तत्रैव निर्द्धारणषष्ठ्याभेद प्रतियोगित्वमर्थः यत्र तु सम्बन्धान्तरेण तत्रात्यन्ताभावप्रतियोगित्व मतोनराणां क्षत्रिये शौर्य्यमित्यादौ क्षत्रियान्यनरत्वावच्छिन्नवृत्तिक स्यात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं शौर्य्यादौ प्रतीयते नतु तादृशभेदस्य नराणां क्षत्रिये रूपमित्यपि प्रयोगापत्तेः । नराणां मध्ये क्षत्रियः शूर इत्यादौ तु निर्द्धारणवाचिनो मध्येइत्यव्ययस्य तदर्थकषष्ठ्या सह सम्भेदे हे चैत्रेत्यादाविव नान्यतरवैयर्थ्यम् । नरेषु क्षत्रियः शूरइ- त्यादौनिर्द्धारणसप्तमीस्थलेऽप्युक्तदिशैवान्वयो द्रष्टव्यः । यत्तु नराणां क्षत्रियः शूरतमइत्यादौ राहोः शिरइत्यत्रेवाभेदएव षष्ठ्यर्थस्ता- दात्म्यं वा तथाच नराभिन्नक्षत्रियत्वावच्छेदेन शूरतमस्याभेदस्तत्र वाक्यार्थस्तेन नराणां क्षत्रियोऽर्ज्जुनइत्यादिकोन प्रयोगः नराभिन्न क्षत्रियत्वावच्छेदेनार्ज्जुनाभेदस्यासत्त्वात् नवा नराणां वानरः पशु- रित्यादिकः कीशे पश्वभेदसत्त्वेऽपि मानुषाभेदस्य विरहादिति तत्तुच्छं नराणां क्षत्रियः प्राणी क्षत्रियाणां नरः शूरइत्यादिवाक्यस्य दुर्व्वारतापत्तेः । केचित्तु नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ क्षत्रियान्यो नरः शूरभिन्नो नराभिन्नः क्षत्रियश्च शूरइत्येवमन्वयितावच्छेदक धर्म्मावच्छेदेन धियमुरीकुर्व्वन् भेदमभेदञ्च निर्द्धारणवाचिषष्ठी सप्तम्योरर्थमाहुस्तच्चिन्त्यं नामार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधे नाम्नः प्रथमान्तत्वापेक्षाया परित्यागापत्तेः स्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव संख्याशून्य सुबर्थस्य शब्दान्तरार्थेन सहान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेन षष्ठ्यर्थे केवलभेदे शूरादेरन्वयायोगाच्चेत्यास्तां विस्तरः ।

च्छिती घट स्तन्तुषु पटः स्फटिके लौहित्यमित्यादौ दैशिकसम्बन्धा वच्छिन्नमेवाधेयत्वं कालिकादिसंसर्गवाचिशब्दासमभिव्याहृतसप्तम्या बोध्यते तथैव तस्याः साकाङ्क्षत्वात् अन्यथा क्रियायां मूर्त्तान्यद्रव्ये वा पटत्वमित्यपिप्रयोगापत्तेः क्रियादावपि कालिकादिसम्बन्धेन पटत्वादेर्वृत्तिमत्त्वात् घटे कालिकेन दिक्कृतेन वा सम्बन्धेन पटत्वमित्यादौ तादृशसम्बन्धवाचिशब्देन समभिव्याहृतैव सप्तमी एवञ्च काल त्वान्तर्भावेन शक्तिसङ्कुः शरदादिशब्देभ्यः सप्तम्याः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वस्य बोधनाय कालभावयोः सप्तमीति विध्यन्तरमपि सङ्गच्छते अधिकरणसप्तम्या तदनिर्व्वाहात् तथाच शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यत्र शरत्कालवृत्तिर्यः पुष्पोत्पादस्तदन्तः सप्तच्छदा इत्यर्थः। पुष्प्यतेरुत्पादरूपस्यैव कर्तृत्वस्य तिङोपस्थापनात् तत्रैव तिङर्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण सुबर्थस्याधेयत्वस्यान्वयादतएव पलाशादेःशरत्कालीन पुष्पस्य वसन्ताद्यवच्छेदेनोत्पत्तिमत्त्वेऽपि शरदि पुष्प्यन्ति पलाशा इत्यादिको न प्रयोगः। शरदि पुष्प्यन्ति पद्मिन्यइत्यादिकस्त्विष्यतएव। शरदि सुन्दरश्चन्द्रमाइत्यादावपि शरदादिकालवृत्तित्वबोधिका सप्तमी कालसप्तम्येव। शरदि पुष्प्यन्तीत्यत्र कालसप्तम्या उत्पत्तिरर्थस्तिङस्त्वारम्भकत्वं तथाच शरदुत्पत्तिकस्य पुष्पस्यारम्भकाः सप्तच्छदाइत्याकारस्तत्र बोधइति तु प्राञ्चस्तच्चिन्त्यम्।

गोषु दुह्यमानास्वागतइत्यत्रगवाद्यभेदान्वयसाकाङ्क्षं कालार्थक कृदन्तं यन्नाम तदुत्तरभावसप्तम्यास्तादृशकृदन्तनामप्रवृत्तिनिमित्तीभूतं वर्त्तमानकालवृत्तित्वमर्थः पाचकत्वमित्यादाविव प्रकृतेऽपि शब्द बोध्यतावच्छेदकत्वेन तस्य भावत्वात् तथाच गवाभिन्नानां वर्त्तमानदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनिवर्त्तमानकाले आगतइत्याकारस्तत्र बोधः गवां तत्कालवृत्तिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तत्काले आगतइति तु फलितार्थः सर्व्वसाधारणस्य वर्त्तमानत्वस्यासत्त्वात् गोषु दुग्धास्वागत

इत्यत्र गवाभिन्नानां वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तत्तत्काले गोषु दोग्धव्यास्वागतइत्यत्र गवां विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिदोहनकर्म्मणां सम्बन्धिनि तादृशकाले आगतइत्याकारः। नष्टेषु गोष्वागतइत्यादौ वर्त्तमानकालस्य नष्टाधिकरणत्वाभावेऽपि यथा कथञ्चित् सम्बन्धित्वमक्षतमेव। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। भुक्तवत्सु च विप्रेषु पिण्डान् दर्भेषु निर्व्वपेदित्यादावप्युक्तदिशैव भावसप्तम्यर्थो बोध्यः। पाचकादिकं कृदन्तमपि न कालार्थकतदन्तं कालार्थकप्रत्ययान्तदृष्टचरादिकं न तदर्थककृदन्तमत एवैत्रेषु पाचकेषु व्रजति मैत्रे षु दृष्टचरेषु पश्यतीत्यादिकोन प्रयोगः स्तोकं मैत्रस्य गते तिष्ठतीत्यादौ स्तोकाद्यभिन्नस्य मैत्रीयातीतगत्यादेः काले तिष्ठतीत्येवमन्वयस्याबोधे कारककृदन्तबोध्यतावच्छेदकएव वर्त्तमानकालोभावपदार्थोवाच्यः। निरुक्तश्चायं भावसप्तम्यर्थो धात्वर्थ एवान्वेति नतु नामाद्यर्थे तथैव साकाङ्क्षत्वात् अतएव घटादेर्दुह्यमान गवाधिकरणवर्त्तमानकालवृत्तित्वेऽपि गोषु दुह्यमानासु घटइत्यादिकोन प्रयोगः। यत्तु गोषु दुह्यमानास्वागतइत्यादौ पूर्व्वस्याः सप्तम्याः कर्म्मत्वं परस्यास्तु कालवृत्तित्वं शानजादिकृताश्च भावविहितत्वाद्वर्त्तमानादिकालमात्रं तादृप्येणार्थस्तेन गोकर्म्मकवर्त्तमानदोहनकाल वृत्त्या गतिमानित्याकारस्तत्र बोध इति तन्नुच्छं गोदुह्यमानयोरभेद बोधस्यापलापापत्तेः भावक्तान्तनाम्नो नपुंसकत्वनियमात् गोषु दुग्धासु इत्यादौ स्त्रीलिङ्गाद्यनुपपत्तेः गोषु चैत्रेण दुग्धास्वागतइति वद्गोषु चैत्रस्य दुग्धास्वागतइत्यपिप्रयोगापत्तेर्भावक्तान्तस्य कर्त्तरि तृतीयावत् षष्ठ्याश्चाग्रे व्युत्पाद्यत्वात् सप्तम्याः कर्म्मादिवाचिताया मनुशिष्टेरसत्त्वेन प्रमाणाभावात् गोषु यान्तीषु गच्छतीत्यादौ कर्त्तर्य्येवानुशिष्टस्य शतृप्रभृतेर्भावे विधानायोगाच्चेति दिक्।

वृत्तेः कर्म्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तमर्थे तु सप्तमीं। चतुर्थीबाधिका

माऊस्तूर्णिभागुरिवाभटाइति भर्त्तृहरिस्वरसात् चर्म्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यत्र चर्म्म प्राप्तुं द्वीपिनं हन्तीत्यर्थः चर्म्मणि द्वीपिनं बध्नाति हिनस्तीत्यादौ द्वीपिप्रभृतिकं न हन्तेः कर्म्म वित्ताय विप्रं हन्तीत्यादौ हन्तेः कर्म्मणि विप्रादौ संयुक्तमपि वित्तादिकं न तदुपलभ्यं दन्त केशत्वगादिष्वेव प्राणिनामुपलम्भाख्यसंयोगस्योपगमादतएव हस्तं प्राप्तुमित्यर्थे हस्ते हरिणं हन्तीत्यादिको न प्रयोगः समवायिना समं द्रव्यस्य तदभावात्। मुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय। का नीतिरीतिरियती रघुवंशवीर शाखामृगे जरति यस्तव बाणमोक्षइत्यादौ तु करिण्युपलभ्यमपि मुक्ताफलं प्राप्तुमिति नार्थः किन्त्वाहर्त्तुमित्यादि। उपरागे स्नानं विवाहे श्राद्धमित्यादौ स्नानादावुपरागादिजन्येष्टजनकत्वलक्षणमुपरागादिनिमित्तकत्वं सप्तम्या बोध्यते गोबधे प्रायश्चित्तमित्यादौ तु दुरितनाशकत्वेन विहितत्वरूपस्य प्रायश्चित्तत्वस्यैकदेशे दुरितादौ गोबधादिजन्यत्वलक्षणं तन्निमित्तकत्वम्।

तदेवं सामान्यतोविशेषतश्च सुपं निरूप्य क्रमप्राप्तां तिङं लक्षयति विभजते च।

स्वेतरप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे बोधनक्षमाः।
प्रत्ययाः स्वार्थसंख्यायास्तिङोदशविधाश्च ताः।

स्वभिन्नप्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे स्वार्थसंख्याबोधं प्रति समर्थाः प्रत्ययास्तिङउच्यन्ते प्रथमा तु प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे संख्याबोधिकापि न स्वेतरप्रथमान्तस्येति तद्व्युदासः चैत्रस्तथेत्यादौ स्वार्थैकत्वबोधकोऽपि तथादिनिपातो न प्रत्ययः ताश्च तिङो लट्लोट्लिङ्लङ्लुङ्लिट्लुट्आशिर्लिङ्लृट्लृङ्भेदेन दशविधाः।

ननु चैत्रः पचतीत्यादौ प्रथमयैवान्यत्र लृप्तशक्तिकया चैत्रादेरेकत्वाद्यवगमादाख्यातस्य संख्यावाचित्वे मानाभावः चैत्रोमैत्रश्च

गच्छत इत्यादावपि चैत्रेनैव निपातेनोपस्थितस्य द्वित्वादेश्चैत्रमैत्रादावननुभवात् । नच तसाद्युपस्थाप्यधात्वर्थावच्छिन्नकर्तृत्वादेर्विशेष्यविधयान्वयबोधं प्रत्यवश्यं तसादिसमानवचनप्रथमान्तनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमन्यथा पचतः पचन्ति वा चैत्र इत्यादितोऽपि चैत्रादौ पाककर्तृत्वादेरन्वयबोधापत्तेः तथाचोक्तस्थले तिङर्थसंख्याया अन्वयधीरेव न भावनाविशेष्यएव तिङः स्वार्थसंख्याबोधकत्वस्य वाच्यत्वादिति वाच्यं द्वित्वाद्यनवच्छिन्नएव नामार्थे तसादिना धात्वर्थविशिष्टस्वार्थान्वयबोधने तत्समानवचनान्तनामोपस्थाप्यत्वस्य तन्त्रत्वात्तदवच्छिन्ननामार्थे तु तसादिना तादृशस्वार्थबोधने प्रथमान्तनामोपस्थाप्यतामात्रस्य तन्त्रत्वादत एव सच त्वञ्च गच्छथः सच त्वञ्चाहञ्च गच्छाम इत्यादौ युगपज्ज्ञानानुरूपेष्वप्येकक्रियान्वयस्थले सुबाख्यातयोर्न वचनैक्यादरः अस्तु वाख्यातस्य द्विवचनादेर्द्वित्वादिवाचकत्वं तथापि तदेकवचनस्य नैकत्ववाचित्वं मानाभावात् सुपामेकत्वाशक्तत्वग्रहदशायां तिपा चैत्रादावेकत्वानुभवस्य सन्दिग्धत्वादन्यथा तिङः कर्तृत्वाद्यशक्तत्वधीदशायामपि चैत्रः पचतीत्यादितः पाककर्तृत्वादेश्चैत्रादावन्वयानुभवानुरोधेनाभिहिताधिकारीयप्रथमायाः शपादेर्वा कर्तृत्वादिवाचितापत्तेः नचाख्यातैकवचनान्येकत्वशक्तान्येकवचनत्वादित्येवमनुमानं मानं मप्रयोजकत्वात् स्वमटादिसप्तान्यतमत्वं सुत्वामत्वादिसप्तानां प्रत्येकं वा धर्म्ममपेक्ष्यातिगुरोः स्वादितिबादिसप्तघटकान्यतमत्वरूपस्यैकवचनत्वस्यैकत्वशक्ततानवच्छेदकत्वात् सुत्वादिप्रत्येकरूपेण ज्ञातादुपस्थिताया एवैकत्वादिसंख्यायाः शाब्दमतावनुप्रवेशाच्च । यत्तु केवलादपि पचतीत्यतः पक्त्रैकत्ववानित्यनुभवादाख्यातैकवचनस्यापि संख्यावाचित्वं शक्त्या निरूढलक्षणया वा तिपा कर्त्तृरूपस्थापनादिति तत्तुच्छम् आख्यातस्यैकत्वशक्तिवादिनामपि धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयिन्येव स्वार्थसंख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेर्वक्तव्यत्वात् अन्यथा चैत्रः पचतीत्यादौ सुपा

चैत्रादौ तिपा च पक्तृत्वैकत्वबोधनेऽनुभवबाधितस्य द्विविधैकत्वभानस्य दुर्व्वारतापत्तेः। अस्तु वा तत्र यथातथा तथापि मत्स्यशङ्कीफाशितं खण्डविकारोदेबोद्धस्य विबुधावित्यादौ स्वप्रकृत्यर्थभिन्नेऽपि मत्स्य शङ्कीप्रभृतौ सुपो द्वित्वादिबोधकत्वात्। तस्यामतिव्याप्तिरेवातो निरुक्त्यन्तरमाह।

इतरार्थयुतस्वार्थावच्छिन्नार्थविशेष्यके।
शाब्दे स्वरूपायोग्यो वा प्रत्ययस्तिङिति स्मृतः॥

तिबाद्याः मार्शीतिशतं पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नावगाहितांकशाब्दं प्रति स्वरूपायोग्याः पचंश्चैत्रो गच्छतीत्यादितइव पचति चैत्रो गच्छतीत्यादितो जात्वपि पक्तृत्वाद्यवच्छिन्नधर्म्मिकान्वयमतेरनुत्पादात् धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थविधेयताके तत्तुल्ययोगक्षेमएव चान्वय बोधे तिङः स्वरूपयोग्यत्वादतएव चैत्रः पचतीत्यत्रेव चैत्रोन पचति पचत्येव पचतीवित्यादौ निपातार्थे निषेधादौ विधेयतावच्छेदकत्वेन तिङर्थस्य कृत्यादेर्बोधानतु सर्व्वत्र चैत्रः पचति पुरुषइत्यादितश्चैत्रादौ पचत्पुरुषादेरबोधात् सुबाद्यास्तु प्रत्ययाः पीतः पाराशर्य्यः पाचकः पिपक्षुर्व्वा पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ प्रकृत्यर्थविशिष्टैस्तादात्म्यापत्त्यादिस्वार्थैरवच्छिन्नपुरुषादिधर्म्मिताकएव शाब्दैः स्वरूपयोग्याः स्वादयस्तु निपाताः पदार्थान्तरविशिष्टस्वार्थावच्छिन्नविषयताकबोधं प्रत्यसमर्थाअपि न प्रत्ययाः।

यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनिन्दित इत्यादौ वीप्सादिसमभिव्याहारात् यदि शूद्रान्नपक्तृद्विजत्वाद्यवच्छेदेन निन्दितत्वादेरन्वयस्तदोक्तनिरुक्तेरसम्भवापत्तिरतआह।

धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने।
समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दोवाख्यातमुच्यते।

धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो वाख्यातं

तदेव च तिङित्यर्थाल्लभ्यते तिङाख्यातयोः पर्य्यायत्वात् । पाकस्यैत्र स्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्टस्य स्वार्थकर्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादि कोनतु धात्वर्थेन विशिष्टस्य चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधेयतया बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य चैत्रः पाचक इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयत्वं किन्तु कर्त्तुरेव कृतां धर्म्मिशक्तत्वादन्यथा पाचकोभुक्तइत्यादिकमयोग्यं स्यात् स्याच्च गुणः पाचकइत्यादिकं योग्यमिति प्रातिपदिकार्थयोः पक्तृत्वचैत्रयो र्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया कृदर्थकृतेश्चैत्रादावन्वयायोगाच्च अयं पक्तुं कालइत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः इयं चिकीर्षे त्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानुभाव्यते इति न तेष्वति प्रसङ्गः । अत्रेदं तत्त्वम् । जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं नतु चेष्टायाजनकत्वस्य चिकीर्षायावा जन्य-त्वस्यावच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वं चैत्रोनिश्वसितीत्यादितोऽपि श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य तं करोमीति प्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविशेष्यताप्रभेदस्तद्विशिष्टं फलोपधाय-कत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्गमर्य्यादया भासते तथैवसाकाङ्क्षत्वा-दतोगत्यादिगोचरनिवृत्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः तत्र निश्वासवत्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं नतु प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः नहि प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके निवृत्तोऽस्मीत्यस्येव पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्व्वसिद्धत्वान्नित्यकृतौ राग प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्य योग्यता-पाताच्च निविड़निखातस्थस्तु पुरुषः समुत्थानगोचरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठतीत्यादिको न प्रयोगः । नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि पाकानुकूलप्रयत्नवत्वादिति

बाध्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकतैनैव संसर्गेण नामार्थेऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादिप्रयोगस्येष्टत्वादन्त्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङर्थकृतेः संसर्गत्वे चत्यभावाच्च नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानुकूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः। ईश्वरो जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेः समवायित्वे चैत्रोजानातीत्यादाववच्छेदकत्वे बुद्धिरवगाहते घटोभासत इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ च प्रतियोगित्वे तिङो निरूढ़लक्षणा कृतित्ववदाश्रयतात्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि तिङः शक्तिरेव हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको नतु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीत्यादिको न प्रयोगः। प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि। पयः पतति स्यन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङानुभाव्यते नतु तदनुकूलगुरुत्वद्रवत्वादि येन कृतितुल्यशरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापद्यते। पटानां शतं पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदेशएव शतत्वसंख्यायां षष्ठ्यर्थपर्य्याप्तेरन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्येत्याद्यनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात्।

ननु कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथोगच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिमत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् मैत्रः पच्यतइत्यादितोमैत्रादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पच्यतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्म्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थएव धर्म्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नोन तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य। नचैवं ज्ञानं चैत्रइत्यादितोऽपि बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्म्मिण्यन्वयप्रसङ्गस्तत्र ज्ञानादिपदस्य शुद्धार्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात इति

प्राभाकराः तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्त्तृतायामेव लडादेः स्वोप-स्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङर्थत्वं विना तद-नुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । नच प्रकृत्यर्थएव तिङां स्वार्थवर्त्त-मानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकं निष्पाद्य क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिबाद्यन्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमानकृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य नाम्नोऽर्थे साकाङ्क्षत्वान्नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङर्थत्वप्रत्या-शया संसर्गविधयैव तस्य लब्धत्वात् पचतीत्यादितोवर्त्तमानत्वादि प्रकारकप्रतीतेरानुभविकत्वाच्च । किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्ब-न्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयो गादिसम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्त्तृत्वादेर्वृत्त्यनियामक तया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् । एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यतइति कृतेस्तिङर्थत्वाभावादुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगोगुणइतिवद्गतिर्गुणोऽनेकाश्रित इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च नहि भावकृतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु यदि स्वार्थकर्त्तृत्वएव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि केवलात् पच्यतइत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधी रिति चेत् कएवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्म्माख्यातोपस्थापिते कर्त्तृत्वएव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषोयत् कर्त्तृ-विहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन कर्म्मविहितेन तु तस्य विशे-षणत्वेन स्वार्थकर्त्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् एतेन चैत्रेण पक्वमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्त्तृत्वमनु भाव्यते नत्वाख्यातेन तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वनियमादिति दीधिति कृन्मतमप्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन स्वार्थएव कर्त्तृत्वे प्रान्तशान-

जादेरिव लड़ादेर्व्वर्त्तमानत्वबोधकतया सुबर्थकृतौ तदन्वयासम्भवात् सुबर्थे तिङर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति ।

शाब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्तयैव तत्कर्त्रभेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वान्न तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्षतावच्छेदके लक्षणायाइव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वेन शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च । नच कर्त्रनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव तिङामसिद्धं कर्त्रन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वरसङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थावगाहित्वनियमादन्यथा कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्तर्य्यशक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं पटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात् न स्यात् पटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्याख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारलेशासत्त्वात् प्रत्युत पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् । एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुण्यशक्तत्वमपि व्याख्यातम् । यत्तु यस्य नाम्नोऽर्थे विशेषणत्वेन तिङा स्वार्थः कर्त्तानुभाव्यते तस्योक्तार्थत्वात् प्रथमान्तत्वमपेक्षितं यस्य च नाम्नोऽर्थे विशेष्यविधया तस्यानुक्तार्थत्वात् तृतीयान्तत्वमित्युक्तानुक्तस्थलीयसुपोव्यवस्थार्थमवश्यं कर्तुराख्यातवाच्यता इति तन्न यस्य नाम्नोऽर्थे तिङा स्वार्थः कृतिरुक्तदिशानुभाव्यते तत्रैव प्रथमातृतीययोरपेक्षे-

त्येवमभिहिताधिकारीयसुपां व्यवस्थासम्भवादिति प्राञ्चस्त्वित्यलं विस्तरः ।

तिङ्सु लटं लक्षयति विभजते च ।

स्मयोगाभावतः स्वार्थातीतत्वानवबोधिका ।
लडियं पदभेदेन द्विविधान्या अपीदृशः ।

यादृशतिङः स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तः स्वार्थातीतत्वबोधकत्वाभावस्तादृशो तिङ् लडुच्यते । इयञ्च परस्मैपदात्मनेपदभेदेन द्विविधा । अन्या लोडाद्या अपि तिङः ईदृशो द्विविधाः इत्यवान्तरभेदसंक्षेपार्थमेकग्रन्थे नोक्ताः । जानाति जानीते पचति पचते इत्यादौ । तिवादीनामष्टादशानामपि स्मशब्दोपसन्धानाभावप्रयुक्तो ज्ञानादिधर्म्मिकातीतत्वबोधस्योपधायकत्वाभावस्तदुपसन्धाने जानातिस्मेत्यादितस्तथानुभवात् । जानीयादित्यादौ लिङादेर्लक्षणादिना स्वोपस्थाप्यस्यातीतत्वस्यानुभावकत्वाभावो न स्मशब्दसन्देशाभावप्रयुक्तः सत्यपि तत्सान्निध्ये जानीयात्स्मेत्यादितस्तादृशबोधानुत्पत्तेः । द्विरुक्तधात्वनाकाङ्क्षत्वेन प्रकृत्यर्थपरोक्षत्वनिराकाङ्क्षत्वेन वा विशेषणीयं नातो बुभुजे बुभुजाते इत्यादिस्थलीयलिड्यतिप्रसङ्गः । आख्यातसामान्यस्य च वर्त्तमानत्वमर्थः तद्धि पचतीत्यादौ धात्वर्थे तदनुकूलस्वार्थकृत्यादौ वा लडादिनानुभाव्यते अपचत् पक्ष्यतीत्यादौ तु लङ्लृडादिभिः स्वार्थयोरेव ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वयोरेकदेशे ध्वंसादौ अन्यथा वर्त्तमानध्वंसाद्यन्तर्भावेन तासु शक्त्यन्तरकल्पने महागौरवापत्तेः । सम्प्रति पचतीत्यादौ सम्प्रतिलटोः समभेदान्नैकतरवैयर्थ्यम् । इदन्तु बोध्यं वर्त्तमानत्वमत्र न कालवृत्तित्वं कृतपाकेऽप्ययं पचतीतिप्रयोगापत्तेः परन्तु तत्तत्कालवृत्तित्वमनन्तमेव गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यञ्च प्रागुक्तस्य पश्चादुच्चार्य्यस्य च पचतीत्यस्य भूतभावितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेरनभावकत्वान्न दोषाल्लटः

तत्र प्राप्तौ रावश्यकत्वादिदानीमुच्चरितस्यापि पचतीत्यस्य भूतभावि तत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकाद्यनुभावकत्वापत्तिरतस्तत्तदाख्यातजन्यायां तत्तत्कालवृत्तित्वेन क्रियाद्यन्वयबुद्धौ तत्तदाख्यातस्य तत्तत्कालो-च्चरितत्वं तत्तदाख्यातधर्म्मिकतत्तत्कालवृत्तित्वज्ञानं वा नियामकं वाच्यम् अतएव श्रूयमाणाख्यातव्यक्तौ रेवातीतादिकालोच्चरितत्वभ्रम दशायामिदानीन्तनादपि पचतीतिप्रयोगादतीतादितत्तत्कालवृत्तित्वेन पाकादेः सर्व्वजनसिद्धो बोधः सङ्गच्छते। न च पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीति प्रयोगः स्याद्वर्त्तमानायाः पाककृतेरभावस्य समया-न्तरावच्छेदेन चैत्रे सत्त्वादिति वाच्यं तत्र नञर्थएव लडर्थवर्त्तमान-त्वस्यान्वयेन वर्त्तमानकालावच्छेद्यस्य पाककृत्यभाववत्त्वस्य चैत्रे बाधेन तदसम्भवात् गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादावस्मन्मतेऽप्यति रात्रे षोड़शिनं न गृह्णाति इत्यादौ नञर्थेऽपि तिङर्थान्वयस्य व्युत्-पन्नत्वात्। एतेन भाविदिने चैत्रो नापाक्षीदतीतदिने चैत्रो न पक्ष्य-तीत्यपि स्याद्भाविदिनादौ चैत्रेऽतीतपाककृत्यादेरभावसत्त्वादित्यपि समाहितं तत्राप्यतीतादिकालस्य नञर्थएवान्वयेनातीतादिकालाव-च्छेद्यत्वविशिष्टस्य पाककृत्यभावस्य भाव्यादिदिनावच्छेदेन चैत्रादाव सत्त्वादेव तादृशाप्रयोगात्। अतएव च निष्पन्नान्नं न पक्ष्यतीत्यादौ निष्पन्नान्नकर्म्मकभाविकृतेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः भविष्यत्काला-वच्छेदेन तादृशान्नकर्म्मकपाककृतेरभावस्यैव तत्र बोध्यत्वादिति गुरु-मतप्रश्नामः। क्वचिद्वर्त्तमानसामीप्यमपि लटोऽर्थः तच्च द्विविधं वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यत्वं तादृशक्षणाव्यवहितप्राक्कालाव-च्छेद्यत्वञ्च तेन चैत्रः कदा गमिष्यतीतिजिज्ञासायामेष गच्छतीत्युत्त-रस्य वर्त्तमानक्षणोत्तरकालावच्छेद्यगतिमांश्चैत्रइत्यर्थः। चैत्रः कदा समागतइति जिज्ञासायामेष आगच्छतीत्युत्तरस्य वर्त्तमानक्षणाव्यव-हितप्राक्कालावच्छेद्यागमनवान् इति न प्रश्नोत्तरभावासङ्गतिः।

लङादेः पदभेदेनोद्दिष्टं द्वैविध्यं निर्व्वक्ति ।

धात्वोरर्थस्य कर्तृत्वबोधकं क्यजयङन्तयोः ।
परस्मैपदमाख्यातमात्मनेपदमेव च ।

क्यजन्तधातोरर्थस्य स्वार्थे कर्तृत्वेऽन्वयबोधनक्षमं यादृश माख्यातं तत्परस्मैपदं पुत्रीयतीत्यादावेव पुत्रादीच्छाकर्तृत्वमाश्रयत्वलक्षणं बोध्यते नतु पुत्रीयते इत्यादौ इच्छार्थस्य क्यचो निवेशात् चित्रीयते इत्यादौ आत्मनेपदेऽतिप्रसङ्गः समपद्यत घातिता घातितारावित्यादावात्मनेपदानां निरुक्ताख्यातत्वेऽपि तदन्यत्वेन विशेषणान्न प्रसङ्गः । यङन्तस्य धातोरर्थस्य स्वार्थकर्तृत्वबोधनक्षममाख्यात मात्मनेपदं चैत्रः पापच्यते इत्यादिकमेव पौनःपुन्यविशिष्टस्य पाकादेः कर्तृत्वं बोधयति नतु पापच्यतीत्यादिकं बोभवीतीत्यादौ तु यङो लुकि धातोर्न तदन्तत्वं श्रुतिगर्भत्वादिहान्तत्वस्य पचतामित्यादौ परस्मैपदस्य वारणं पूर्व्ववत् । अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बन्धे क्रियाफलएवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव स्वरितञितण्यन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदनिष्ठे पदान्तरमित्यापिशलीयाः पठन्ति । तदनुरूपत्वेव दानादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं परगते तु ददामीत्येव वाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः । स्वर्गकामोयजेत इत्यादौ च सामान्यतः श्रुतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति मीमांसयोत्सर्गतस्तथा कल्पनादिति प्राञ्चः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रिया फले कर्त्तुरभिप्रायइच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकाद्यैर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदं परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे

तु यजन्ते याजका इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽतएव पितृस्वर्गकामः पुष्करिण्या यजेत इत्यादावप्यात्मनेपदं धनकामो गणपतिं मोक्षकामो ऽर्चयेद्धरिमित्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते इत्याहुः ।

लोटं लक्षयति ।

स्ववक्त्रनुमतत्वस्य धात्वर्थेऽन्वयबोधने ।
अनुकूला यादृशी तिङ् सैव लोट् परिभाष्यते ।

करोतु कुरुतां कुर्व्वन्तु इत्यादौ तुप् ताम्प्रभृतयश्चैत्राद्युक्तत्वधी सहकृताः कृत्यादौ प्रकृत्यर्थे चैत्राद्यनुमतत्वं बोधयन्ति न तु तिबाद्याः अर्थापत्तिगुरूणामित्यादौ षष्ठ्यानुमतत्वं न धात्वर्थेऽनुभाव्यते किन्तु कृदर्थे नवा स्ववक्तृत्वेन ज्ञातस्य । पत्नी पचत्वित्यादौ अनुज्ञैव लोटोऽर्थः सा च कर्त्तुरिष्टत्वे सति वक्त्रनुमतत्वं तेन चैत्रवक्तृक तादृशवाक्यात् चैत्रानुमतस्येष्टस्य पाकस्य कर्त्री पत्नीत्येवं बोधः । शूलं विश विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिराजवाक्यस्थले तु नानुज्ञा प्रत्ययार्थः शूल प्रवेशादौ कर्त्तुरिष्टत्वाभावात् किन्त्वाज्ञैव सा च वक्त्रनुमतत्वे सति कर्त्तुरनिष्टहेतुत्वं तथाच राजानुमतस्यानिष्टहेतुशूलप्रवेशकर्तृ तावां स्त्वमित्याकारस्तत्र बोधः । पर्व्वतमप्युत्पाटयानि समुद्रमपि शोषयाणीत्यादौ लोटः समर्थना अर्थः सा च पराशक्यधर्म्मिकस्वशक्यत्वा ध्यवसायः तथाच स्वेतराशक्यं यत् पर्व्वतोत्पाटनं तद्धर्म्मिकस्वशक्यत्वा ध्यवसायवान् इत्येवं तत्रान्वयबोधः । स्वीयैकार्थविशिष्टप्रकृत्यर्थान्वयिस्वार्थान्तरबोधकत्वञ्च प्रत्ययस्य नाव्युत्पन्नमिति वक्ष्यते । अस्तु वा निपातस्यैवापेर्धात्वर्थान्वितं पराशक्यत्वमर्थः तिङस्तु स्वशक्यता-ध्यवसायमात्रम् अध्यवसायावधारणं क्वचिदक्त्राशंसनमपि लोडर्थ स्तेन चैत्रोक्ताज्जीवतु भवानिति वाक्यात् चैत्राशंसाविषयवर्त्तमान जीवनवांस्त्वमित्येवं तत्र बोधः । घटोनीलोभवतु भवान् सुखी भवतु इत्यादौ तु धातुनैव लक्षणयोपस्थापितायां नीलाद्युत्पत्तौ तिङः

त्याशंसनीयत्वं प्रतीयते नामार्थस्य नीलादेर्धात्वर्थोत्पत्तौ भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् एवञ्चाशंसाविषयवर्त्तमाननीलोत्पत्तिमान्नीलो घट इत्यादिकस्तत्र बोधः । अस्तु वा नीलादिपदसन्दंशनशान्नीलादिविशिष्टस्यैव स्वस्याधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपोत्पत्तिस्तत्र धात्वर्थः ।

लिङं लक्षयति ।

> लोट् लङन्या विधेर्बोधसमर्था तिङ् लिङुच्यते ।
>
> प्रवर्त्तकचिकीर्षाया हेतुधीविषयोविधिः ।

विध्यन्वयबोधं प्रति समर्थान्लटोलोटश्च भिन्ना तिङ् लिङुच्यते । विधिस्तु नेह कृत्यात्मकं विधानमाख्यातमात्रस्यातद्बोधसमर्थत्वात् किन्तु प्रवर्त्तकचिकीर्षायां यत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं स तथा तादृशश्च कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च प्रत्येकमेव यागपाकादिधर्म्मिकतन्निश्चयादेव यागादिधर्म्मिकचिकीर्षोत्पत्त्या तत्र प्रवृत्तेरेवञ्च यजेत पचेतेत्यादौ यागः कृतिसाध्यइष्टसाधनं बलवदनिष्टाननुबन्धी च इत्याकारको बोधः पटमानय इत्यादौ सप्तमं पदं गृह्णातीत्यादौ च विधिं बोधयन्त्यावपि लोट्लटौ न ताभ्यां भिन्ने यष्टव्यं देयमित्यादौ तु तव्यादिकं कार्य्यत्वादिकं बोधयदपि न तिङ् भावित्वाद्यप्रत्यायकत्वेन विशेषणाच्च पच्यादित्यादावाशीर्लिङि न व्यभिचारः । यद्यपीदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमन्यथा स्वस्यैव कालान्तरीणायाः परस्य चेदानीन्तन्याः कृतेः साध्यताग्रहादपि प्रवृत्त्यापत्तेः तथाच इदानीन्तनस्वकृत्यन्तर्भावेनापि लिङः शक्त्यापत्तिरतः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वं तत्राप्रयोजकं तथापि पङ्गुः समुद्रं न तरेदित्यादौ नञादिना समुद्रतरणादेः पङ्गुप्रभृतिकृतिसाध्यत्वनिषेधबोधानुरोधादवश्यं कृतिसाध्यत्वं लिङर्थः तथा तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ तृप्तिकामेष्टसाधनत्वस्य न कलञ्जं भक्षीत-

त्यादौ च कलञ्जभक्षणादेः बलवदनिष्टाजनकत्वस्य निषेधानुपपत्त्या इष्टसाधनत्वादिकमपि। यथाहोरात्रावच्छेदेन भोजननिवृत्तिरूपस्योपवासस्य कृत्यसाध्यत्वादष्टम्यामुपवसेदिति विधेर्बाधः कृत्यधीनसमयसम्बन्धरूपस्य तैमित्तिकृतिसाध्यत्वस्य नित्येऽप्यनपायात् तादृशप्रयोगे भोजनादिप्रतिकूलव्यापारस्यैव वा धात्वर्थत्वात् पाकं कुर्य्यादित्यत्र कृतिसाध्यत्वस्य जलं ताडयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वस्य श्येनेन यजेत इत्यादौ च बलवदनिष्टाजनकत्वस्य धात्वर्थे बाधात्तत्र यथायोगमिष्टसाधनत्वादिकमेव लिङा प्रत्याय्यते तदप्रामाण्यव्यवहारस्तु इष्टसाधनत्वादिभ्रमहेतुत्वप्रयुक्तः। यत्तु कृतिसाध्यत्वबलवदनिष्टाजनकत्वाभ्यां विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थ इति तद्बोधकतया जलं ताडयेदित्यादेरप्रामाण्यमेव तन्न कृतिसाध्यत्वादेर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गुरुतरशक्तिषट्कापत्तेः श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यापत्तेश्च श्येनस्य वैरिवधकामकर्त्तव्यत्वेन बलवदनिष्टस्य दुरितस्यानुबन्धित्वात नच तत्रेष्टसाधनत्वमात्रे लक्षणा तस्मतेऽपि अमावास्यां गच्छेदित्यादेः प्रामाण्यस्य दुर्व्वारत्वापत्तेः न विधौ परः शब्दार्थ इत्यस्य व्याकोपापत्तेश्च। ननु बलवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेऽपीष्टसाधनत्वे लिङः शक्तिग्रहादिष्टसाधनतामात्रस्य श्येनादावनुभावकत्वसम्भवात् न तत्र लिङो लक्षणा यद्रूपेणान्वयधीस्तन्मात्रप्रकारकशक्तिज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेन तत्प्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वादतएव श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः इत्यत्र स्मृत्यादिभिन्नप्रमाणशब्दत्वेन शक्तमपि श्रुतिपदं प्रमाणशब्दत्वेन श्रुतिस्मृती बोधयन्न लाक्षणिकम् अन्यथा श्रुतिपदस्य वेदमात्रपरत्वे तज्जन्यशाब्दत्वेन मुक्तिहेतुत्वे नियमादृष्टकल्पनापत्तेरिति पक्षधरमिश्रैरप्युक्तमिति चेन्न पश्वादिपदस्यापि लाङ्गूलादिमत्तया मूषिकादिबोधने मुख्यत्वापत्तेः। स्यादेतत् इष्टसाधनत्वं यदि विध्यर्थस्तदा स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरपि प्रमाणता

पत्तेः स्वर्गकामकृतिसाध्यस्य पाकादेरोदनादिरूपेष्टसाधनत्वादिति चेन्न स्वर्गकामादिसमभिव्याहृतविधिप्रत्ययस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षत्वेनेष्टान्तरसाधनत्वे शक्तिसत्त्वेऽप्युक्तविधेस्तद्बोधकत्वासम्भवात् इयांस्तु विशेषो यदिष्टस्य स्वर्गत्वाद्यवान्तररूपेणैव यदि विधिवाक्याद्बोधस्तदा तादृशावान्तररूपेणैवेष्टं विधेः शक्यतावच्छेदकं नोचेदिष्टत्वेनैव अतएव विश्वजिता यजेतेत्यादौ इष्टसामान्यसाधनत्वस्यैव विधिना बोधनात् प्रवर्त्तकस्येष्टविशेषसाधनत्वावगाहिज्ञानस्य सम्पत्तये प्राच्यैः स्वर्गः फलं कल्प्यते। यत्तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः स्वर्गादिफलसाधनत्वन्तु स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारलभ्यमिति तत्तुच्छं पदानुपस्थितस्य स्वर्गादेर्विध्यर्थसाधनत्वेऽन्वयायोगात् स्वर्गकामादिवृत्तिशब्देकदेशार्थस्य स्वर्गादेस्तत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वात् फलाव्यवहितनियतपूर्ववर्त्तित्वविशेषात्मनः कारणत्वस्य फलगर्भतया तदनन्तर्भाव्य साधनत्वशक्तेरशक्यवचनत्वाच्च। नन्वेवं स्वर्गत्वावच्छिन्ना यावती व्यक्तिस्तत्प्रत्येकाधिकरणावच्छेदेन तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्काले यद्धर्म्मावच्छिन्नस्य यादृशः सम्बन्धोऽन्यथासिद्ध्यनिरूपकस्तद्धर्म्मस्यैव तादृशसम्बन्धेन स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति साधनत्वं वाच्यं तच्च यागादौ बाधितमप्रसिद्धं वा यागत्वादेर्निरुक्तस्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तितानवच्छेदकत्वात् दानादितोऽपि स्वर्गाद्युत्पत्तेः सत्त्वगुणत्वादेश्च तादृशस्य स्वर्गत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वादतः कथमिष्टसाधनत्वं विधेः शक्यमितिचेत् सत्यं स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नं प्रति साधनत्वस्यैव विध्यर्थत्वात् तस्य च स्वर्गवृत्तिवैजात्यविशेषावच्छिन्ना यावन्तस्तत्प्रत्येकाव्यवहितप्राक्कालवृत्तितावच्छेदकीभूतमश्वमेधत्वादिकमादायैव यागादौ सत्त्वात्। नचैवं वैधएव बोधे स्वर्गगतवैजात्यस्य भानादग्रेकल्प्यत्वव्याकोपः। स्वर्गवृत्तियत्किञ्चिद्धर्म्मत्वेन गृहीतस्यापि वैजात्यस्य यागविशेष-

अन्यतावच्छेदकजातित्वादिना कल्पनस्योदीच्यत्वात् यदि च जातित्व सामान्यलक्षणया निखिलजात्युपस्थित्यनन्तरं जातिमत्त्वप्रत्यासत्त्या जातित्वेन सकलजातिविशिष्टस्यानुभवे सत्युत्तरकालं शुद्धतत्तद्वैजात्येन विशिष्टस्य स्वर्गादेः स्मृतौ बाधकाभावः संस्कारसत्त्वेऽपि जातित्वांशस्योद्बोधकाभावेनाग्रहणसम्भवात् समानप्रकारत्वेनैव हि स्मृतावनुभवस्य हेतुत्वं न तु समानप्रकारतावच्छेदकत्वेन गौरवात् यदि वा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्वर्गादिनिरूपितसमवायेन सुखादिमत्ता ज्ञानानन्तरं तादृशवैजात्यावच्छिन्नसुखस्य उपनीतभानं प्रामाणिकं संसर्गतासाधारणविशेषणविषयताकज्ञानस्यैव विशिष्टधी हेतुत्वात् इत्थमेवच शुद्धमनस्त्वादिविशिष्टस्योपस्थितौ तत्र मनः पदादेः शक्तिग्रह इतिविभाव्यते तदा तत्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्यैव स्वर्गस्य निरुक्ता साधनत्वं विधेः शक्यं शक्यग्रहमिति तदेव यागादौ लिङाद्यैरनुभाव्यतां अनुभाव्यतां वा स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभाव प्रतियोगित्वलक्षणमेव स्वर्गसाधनत्वं तच्च वैजात्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव स्वर्गाभावस्य प्रयोजकीभूतयोऽश्वमेधत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगित्वेन यागादेः सुघटमेव कारणाभावस्यैव कार्य्याभावप्रयोजकत्वात्। साधनतायाः पदार्थान्तरत्वमतेऽपि तन्मात्रस्य न लिङर्थत्वं जलं न ताडयेदित्यादौ तस्य निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेः परन्तु स्वर्गादिनिरूपितस्येति सम्प्रदायविदः। रत्नकोषकृतस्तु पाकादिकृतित्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छाया एव पाकादिचिकीर्षात्वात् सैव पाकादौ प्रवर्त्तिकेति तस्यां पाकादिकृतित्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कृतिगतमेवेष्टसाधनत्वं लिङर्थः तादृशचिकीर्षायां क्रियाधर्म्मिकायाः कृतिसाध्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा धियः कारणत्वाभावेन क्रियागतयोस्तयोरविध्यर्थत्वात् पाको मत्कृत्या साध्यतां इतीच्छायाः प्रवर्त्तकत्वेऽपि न तस्यां पाकधर्म्मिककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन

हेतुत्वं मानाभावात् किन्तु मत्कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्ट साधनताज्ञानत्वेनैव इच्छाया ताद्रूप्येण इच्छां प्रति तदवच्छिन्नधर्म्मि-केष्टसाधनत्वधियः कारणत्वस्य क्लृप्तत्वादन्यथा गृहवृत्तित्वादिविशिष्ट पाकत्वप्रकारकेच्छां प्रति पाकधर्म्मिकस्वगृहवृत्तित्वाद्यनन्तधर्म्मप्रका-रकज्ञानत्वेनाप्यनन्तहेतुतापत्तेः एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्ट साधनीभूतयागकृतिमान् स्वर्गकामइत्याकारएव बोध इति भावना विशेष्यएव स्वर्गकामादौ लिङादिना स्वार्थः संख्यानुभाव्यते अन्यथा यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यइत्यन्वये प्रथमायाः प्रकृत्यर्थमुख्यविशे-ष्यकान्वयबोधकत्वभङ्गप्रसङ्गः स्वर्गकामो यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तिस्व स्वार्थभावनाविशेष्यएव तिङः संख्याभिधायित्वेन स्वर्गकामस्या-तयात्वे तत्र तिङर्थसंख्यायाउदासीनत्वात् । बलवदनिष्टाजनकत्वन्तु लिङर्थः स्वार्थकृताविव धात्वर्थेऽपि विशेषणत्वेनान्वेतुमर्हति प्रत्य-यानामेकस्वार्थान्वयिपदान्तरार्थान्वयित्वेन स्वार्थान्तराबोधकत्वनिय-मस्य जानातीत्यादावेव व्यभिचारादित्यञ्च पङ्गुः समुद्रं न तरे-दित्यादाविष्टसाधनीभूतायाः समुद्रतरणकृतेरभाववान् पङ्गुरिति तृप्तिकामो जलं न ताड़येदित्यादावपि इष्टसाधनत्वशून्याया जल ताड़नकृतेराश्रयस्तृप्तिकाम इति परदारान्न गच्छेदास्तिकइत्यादौ बलवदनिष्टाजनकत्वशून्यायाः परदारगमनकृतेराश्रयआस्तिक-इत्यर्थ इत्याहुः ।

इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखाजनकत्वं बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाज नकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाप्यावर्त्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेष स्तज्जनकताज्ञानत्वेन बलद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा तद्विरहस्यैव

फलशुभत्वादौ नञा बोधनात् । ज्वरार्त्तो नाम्नमश्नीयात् इत्यादि लौकिकविधौ तु ज्वरादिप्रयोज्यतत्तद्विजातीयदुःखाजनकत्वे लिङो लक्षणा । तथा अष्टमचन्द्रे न गच्छेदित्यादावपि धातोर्गतिहेतु दुरिते तेनाष्टमचन्द्रकालीनगतिहेतुदुरितं तत्सदनिष्टाजनकं नेत्येव तत्र बोधः अन्यथा तथाविधगतेः पापजनकत्वे तद्द्वारा कालान्तरभावि दुःखजनकत्वे वा प्रमाणाभावेनासङ्गत्यापत्तेः । गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टसूचका इत्यादिवचनेभ्यो ग्रहाणां शुभाशुभसूचकत्वोपगमात् एतेन सपापस्तुलां नारोहेदित्यादिपरीक्षाविधयोपि व्याख्याताः तत्रापि धातोरारोहणहेत्वदृष्टलक्षकत्वादतएव जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् । परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मताइत्याचार्य्यैरप्युक्तमिति वदन्ति । परे तु साध्यताविशिष्टमिष्टमेव विध्यर्थः तत्राप्येवकारस्थलइव नियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्ताघटकसाध्यताघटकप्रत्येकवस्त्वन्येव लिङादेः शक्तिः विशिष्टन्तु वाक्यार्थमर्य्यादया लभ्यं अतः सामान्यतो नियतोत्तरवर्त्तित्वस्य दुर्व्वचत्वेऽपि न क्षतिः एवञ्च स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान् यागसाध्येष्टवांश्च इत्याकारकएव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ बोधः तेन भावनायाः प्रथमान्तार्थान्वयित्वनियमः सम्पद्यते सम्पद्यते च शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्यादिकः प्रवादः यागादौ स्वर्गादिसाधनत्वस्य विधिबोध्यत्वे तु तदुभयमेव व्याकुलीभवेत् फलं प्रति कर्त्तुरौदासीन्याद्भावनाविरहाच्च । धात्वर्थावच्छिन्नतिङर्थस्यैव तथात्वादिति । नचैवं पितृस्वर्गकामो गयायां पिण्डं दद्यादित्यादिविधेर्बाधः तत्र स्वाश्रयपितृकत्वादिपरम्परासम्बन्धेनैव पिण्डदानजन्येष्टस्य कर्त्तर्य्यन्वयात् इतरगतत्वे प्रमाणासत्त्वस्थलएव साक्षात्सम्बन्धेन कर्त्तरि तदन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् यद्यपीष्टं परित्यज्य साध्यमात्रं विध्यर्थोऽस्तु स्वर्गकामादिसमभिव्याहारादेव यागसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्भानसम्भवात् विश्वजिता

यजेत राजन्य इत्यत्रापि विश्वजिद्यागसाध्यवान् क्षत्रियः इत्यन्वय बोधोत्तरं साध्यविशेषाकाङ्क्षयैव स्वर्गस्य तथात्वेन कल्प्यत्वात् तथापि तृप्तिकामो जलं न ताडयेदित्यादौ तृप्तिकामादे र्जलताडनसाध्य सामान्याभावस्य बोधने बाधादिष्टत्वेन तदवान्तरस्वर्गत्वादिना वा-न्वयबोधस्यानुभविकत्वाच्च ताद्रूप्येण शक्तिरन्यथेष्टमात्रं शक्यं स्वसाध्य त्वसंसर्गेण धात्वर्थस्य तत्रान्वयात् विशिष्टार्थलाभइत्येव किं न रोच्यते अतएव इष्टत्वेन फलस्य शक्यत्वे ज्ञेयत्वादिप्रकारेणापि तथात्वापत्ति-र्विनिगमकाभावादित्यपि प्रत्युक्तमिति प्राञ्चः । प्राभाकरास्तु स्वर्ग-कामो यजेतेत्यादौ यागःस्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतावान् इत्याकारकः प्रथमं न बोधः तत्कामकार्य्यत्वस्यान्वयं प्रयोजकस्य तत्साधनतया ज्ञात त्वस्य तत्साधनत्वस्य वा पूर्व्वं यागेऽगृहीतत्वात् साक्षात्स्वर्गसाधन-त्वस्य तत्रासत्त्वात् स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिस्वव्यापारवत्त्वस्य तादृशव्यापा-रानुपस्थित्या ग्रहासम्भवात् स्वर्गकामः पचेतेत्यादावप्रामाण्यानुरोधेन उक्तरीत्या योग्यताधियः कारणत्वस्यावश्यकत्वात् नित्यस्य कर्म्मणः फलाभावेन प्रत्यहं शुचिः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरप्रामाण्यभिया इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वाभावात् अतएव स्वर्गकाम नियोज्यताको नियोज्यतासम्बन्धेन स्वर्गकामीयो वा यागः कार्य्यतावान् इत्यपि ना-दिमो बोधः स्वर्गकामस्य नियोज्यत्वं हि न तत्कृतिसाध्यत्वं स्वर्गकाम कार्य्यताविशिष्टे यागे लिङर्थकार्य्यत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वापत्तेः नापि तदीयकृतिसाध्यत्वधीविशेष्यत्वं स्वर्गकामः पचेतेत्यादेः प्रमाणतापत्तेः परन्तु स्वर्गकामनिष्ठस्य स्वर्गसाधनताधीजन्यकार्य्यताज्ञानस्य विशेष्यत्वं तदन्वयप्रयोजकञ्च स्वर्गसाधनत्वं साक्षादसाधनस्य यागादेः स्वर्ग पर्य्यन्तस्थायिव्यापारानुपस्थित्या परम्परासम्बन्धेन साधनत्वाग्रहेण प्रथमं दुर्ग्रहमेवेति तस्मात् कार्य्यएव लिङः शक्तिस्तत्रैव धात्वर्थ यागस्य स्वर्गकामनियोज्यकत्वस्य च युगपदन्वयात् यागस्य कार्य्यं स्वर्ग

कामनियोज्यताकं स्वर्गकामकृतिसाध्यं वेत्याकारकएव प्रथमं बोधः। स्वर्गकामनियोज्यताद्यन्वयप्रयोजकस्य साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यैव शची सम्पर्कादिके कार्य्ये पूर्व्वं गृहीतत्वात् उत्तरकालन्तु यागकार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गकामनियोज्यताकत्वं वा यागस्य तथात्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतादुक्तवाक्यात् यागः स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यइत्याकारकः स्वर्गकामनियोज्यताको यागः कृतिसाध्यइत्याकारको वा प्रकृत्योपयिकआपादानिको बोधः स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिस्वव्यापारस्य पूर्व्वमुपस्थित्या स्वर्गकामनियोज्यत्वाद्यन्वयप्रयोजकस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे सुग्रहत्वात् नच तृप्तिकामो भुञ्जीतेत्यादि लौकिकस्थले लघुनि कार्य्यत्वे शक्तस्य लिङादेः स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यलौकिकस्थले कार्य्यत्वविशिष्टे लक्षणैवास्तु तावतैव स्वर्गकामनियोज्यतान्वययोग्यतासम्पत्तेरिति वाच्यं तथासति अपूर्व्वस्य तादृप्येण विध्यनुभाव्यत्वानुपपत्तेः कार्य्यात्वावच्छिन्नशक्तत्वेन पदज्ञानस्य तदवच्छिन्नानुभावकत्वात्। नचैवं गङ्गायां घोषो दृश्यतामित्यादौ लक्ष्यस्य तीरादेरन्वयधीविषयत्वं न स्यादिष्टत्वात्। शक्तपदान्तरस्यैव तत्रोपस्थित तीरादिसाकाङ्क्षस्वशक्यार्थानुभावकत्वात् पाकं करोतीत्यादिप्रत्यक्षे पाकादेरिव तत्रापि तीरादेस्तटस्थज्ञानविषयत्वेनैव विशेषणत्वात् अतएव न तावद्विशिष्टधीविषयस्यैव विशेषणत्वं क्वचित्तदभिनिवेशस्तु सामग्रीवशादित्याचार्य्यैरप्युक्तं लौकिकलिङः क्रियायां कार्य्यत्वानुभावकत्वे तु तादृशलिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्यत्वे शक्त्यन्तरं वाच्यं नोचेत्तत्रापि उक्तैव गतिः अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकीति गुरूणां सिद्धान्तः सङ्गच्छते इत्याहुः तच्चिन्त्यं इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादेव स्वर्गकामः पचेतेत्यादेरप्रामाण्यसम्पत्तावुक्तक्रमेण यागादौ स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वस्य तत्कामनियोज्यताकत्वस्य वान्वये स्वर्गसाधनत्वादेः प्रयोजकत्वे मानाभावात् प्रत्यहं सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरपि

सन्ध्यामुपासते येतु इत्यर्थवादेनोपस्थितब्रह्मलोकप्राप्त्यादिसाधनतावाचित्वात् विधिशेषीभूतार्थवादस्य गुरुणापि प्रामाण्योपगमात् नच नित्यकर्म्मणां काम्यत्वे नित्यत्वविरोधः नहि फलकामनां विना क्रियमाणत्वं नित्यत्वमप्रसिद्धेः प्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येव काम्यसाधनताधियः कारणत्वात् किन्तु यदकरणात् प्रत्यवायस्तत्त्वं तच्च काम्यत्वेऽप्यविरुद्धं नियोज्यान्वयस्य प्रामाणिकत्वेऽपि साक्षात्परम्परासाधारण स्वर्गसाधनतामात्रस्य तद्योग्यताविधया प्रागेव यागादौ सुग्रहत्वाच्च स्वर्गादिनियतपूर्व्ववर्त्तित्वावच्छिन्नसम्बन्धवत्ताकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्तारूपस्यातिरिक्तरूपस्य वा सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वस्य व्यापारत्वाद्यघटितत्वेन तद्ग्रहे बाधकाभावादित्येषा दिक्। श्राद्धे भुञ्जीत भवान् इह भुञ्जीयास्त्वमित्यादौ श्राद्धे भोजनाय निमन्त्रितोभवानित्यनुभवात् निमन्त्रितत्वमेव तत्र लिङर्थः। तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वं तदेकदेशएव च कर्त्तव्यत्वबोधे धात्वर्थो विशेष्यत्वेनान्वेति तथाच श्राद्धभोजनधर्म्मिकस्वकर्त्तव्यत्वधीजनकवाक्यप्रतिपाद्यो भवानित्याकारस्तत्र बोधः तादृशधीजनकस्य भवताश्च भोक्तव्यमित्यादिवाक्यस्य निमन्त्रणरूपतया भवदादेस्तत्प्रतिपाद्यत्वात् स्वपदस्य निरुक्तप्रतिपाद्यत्वाभिमतभवदादिपरत्वात् तत्र च यस्य प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणमिति वृद्धस्मरणात् निरुक्तधीजनकवाक्यमप्रत्याख्येयत्वेन विशेषणीयं तच्च प्रत्यवायजनकप्रत्याख्यानकत्वं श्राद्धमुपक्रम्य अनिन्दितेनामन्त्रितोनापगच्छेदिति श्रुतेः एवञ्च पुत्रोत्सवे भवान् भुञ्जीतेत्यादौ न निमन्त्रितत्वं लिङर्थः तत्प्रत्याख्याने प्रत्यवायाश्रुतेः किन्त्वामन्त्रितत्वमेव तच्च स्वकर्त्तव्यत्वप्रकारकधीजनकप्रत्याख्यानार्हवाक्यप्रतिपाद्यत्वं प्रत्याख्यानार्हत्वञ्च प्रत्यवायाजनकप्रत्याख्यानकत्वं यत्प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणमितिस्मृतेः वाल्मं युद्धात्तारये त्वं जलाद्विप्रं समुद्धरेरित्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयोबोद्धव्यः।

धेनुं दद्यास्त्वमस्मभ्यमित्यत्र प्रार्थना लिङर्थः तच्च स्वसम्प्रदानकदान धर्म्मिकसम्बोध्यकर्त्तव्यत्वप्रकारकवक्तृच्छाविषयत्वं तेन चैत्रवक्तृक-तादृशवाक्यस्थले धेनुकर्म्मकचैत्रसम्प्रदानकदानत्वावच्छिन्नधर्म्मिका या युष्मत्कर्त्तव्यत्वप्रकारिका चैत्रेच्छा तद्विशेष्यीभूतस्य दानस्यानुकूल कृतिमां त्वमित्याकारकस्तत्र बोधः। भिक्षां देहि त्वमर्थिभ्य इत्यादौ क्वचिल्लोटोऽपि निरुक्तप्रार्थनार्थः तत्रच भिक्षा भिक्षणीयं क्वचिच्छित इति न्यायात्। ह्रदोयदि धूमवान् स्यादित्यादौ धातोर्निरूढ़लक्ष-णया भेदोर्थस्तदुत्तरलिङस्त्वाश्रयत्वं यदि शब्दस्तु लक्षणायानिरू-ढ़त्वसम्पत्तये तेन धूमवद्भेदाश्रयतावान् ह्रदइत्यर्थः धूमवान्नेत्यत्र निपातार्थइव धात्वर्थेऽपि भेदे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन नामार्थस्य धूम-वदादेः क्वचित् व्युत्पत्तिवैचित्र्यणान्वये क्षत्यभावात् ह्रदोयदि धूम-वानित्यादौ तु यद्यादिनिपातस्यैव भेदादिरर्थः इत्यस्य ह्रदोयदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यात् इत्यत्रापि धूमवद्भिन्नोह्रदोधूमव्या-पकवह्निमद्भ्रदवानित्याकारकस्तत्र बोधः स वह्निमान् योधूमवानि-त्यादौ योधूमवान् स वह्निमानित्यादौ च यद्योगप्राथम्यादिवशादिव प्रकृतेपि स्याद्योगप्राथम्यादिवशात् धूमादिव्यापकतया वह्न्यादेर्भान सम्भवात् अतएव ह्रदोयदि धूमवान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादिको न प्रयोगः घटादेर्धूमाद्यव्यापकत्वात् ह्रदोयदि धूमवान् स्यात् यदि घटवान् स्यादित्यद्यर्थे तु तादृशप्रयोगोयेःग्यएव धूमस्योद्देश्यकुक्षाव निक्षेपात्। यद्योगः प्राथम्यञ्च प्रत्येकमेव व्यापकताग्रहे तन्त्रं नतु यद्योगस्य प्राथम्यम्। स शूरः स च विक्रान्तो यस्त्वया देवि वीक्षित इत्यादौ न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं इत्यादौ च विनापि यद्योग प्राथम्यं तन्मात्रादेव शौर्य्यादौ लक्ष्मीवीक्षितत्वादिव्यापकत्वग्रहात् गुण त्वं यदि घटे स्यात् द्रव्ये स्यादित्यादौ तु धातोरत्यन्ताभावएवार्थः तदुत्तरलिङस्तु पूर्व्ववदाश्रयत्वं तथाच घटवृत्तित्वाभाववद्गुणत्वं

घटवृत्तित्वव्यापकीभूतस्य द्रव्यवृत्तित्वस्याभाववदित्येवं तत्र बोधः। परे तु ह्रदो यदि धूमवान् स्यात् वह्निमान् स्यादित्यादौ तु प्रथमस्य स्याच्छब्दस्यापादकत्वं द्वितीयस्य चापत्तिरर्थः तेन धूमवत्तापादकतावह्निमत्तापत्तिविशेष्यो ह्रद इत्याकारकस्तत्र बोधः। यदिशब्दस्तु तादृशार्थतात्पर्य्यग्राहकः। यद्ययं धूमवान् वह्निमानपि स्यादित्यादौ तु यदिशब्दस्यैवापादकत्वमर्थः इत्याहुः। यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयादित्यादौ च हेतुहेतुमतोर्लिङ् इत्यनुशासनात् यः शतयातनाहेतुब्राह्मणावगोरणवान् तदीयशतयातनं ब्राह्मणावगोरणजन्यं इत्याकारकोबोधः ब्राह्मणावगोरणं हन्तुमुद्यमः पौर्व्वापर्य्यमात्रं तत्र लिङर्थः न हेतुहेतुमद्भावः पश्चात्तस्य कल्पनात् अन्यथा दुरितापूर्व्वस्य वाच्यत्वापत्तेरिति तु प्राभाकराः। यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतमित्यादावप्युक्तरीत्याऽन्वयः।

ऋतौ स्वदारानुपेयादित्यादौ च स्मृतौ न स्वदारगमनादेरिष्टसाधनत्वे विधेस्तात्पर्य्यं दारगमनादे लौकिकप्रमाणावगतेष्टसाधनताकत्वेन विधेयत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तप्रापकस्यैव श्रौतविधित्वात् किन्त्वयोगव्यवच्छेदपर्य्यवसिते नियमे सच प्रत्यवायजनकीभूताभाव प्रतियोगित्वरूप स्तदेकदेशएवाभावे ऋत्वादिकालस्य वच्छेदकत्वेनान्वयात् ऋतुकालावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य प्रत्यवायजनकीभूताभावस्य प्रति योगि स्वदारगमनमित्याकारकस्तत्र बोधः। यद्वा प्रत्यवायहेतुत्व मभावस्य इयं तत्र लिङर्थस्तेन प्रतियोगिविधया धात्वर्थस्यावच्छेद्य त्वेन च कालस्यान्वयिन्यभावे लिङा प्रत्यवायहेतुत्वस्य बोधनात् ऋतु कालावच्छेद्यः स्वदारगमनाभावः प्रत्यवायहेतुरित्याकारएव तत्र बोधः। नच येषां दाराणां गमनमलीकं तेषाम्ऋतावगमने प्रत्य वायो न स्यात् उक्तवाक्यादलाभादिति वाच्यं स्वदारपदस्य स्वदार भिन्नायः स्वसमानकालीन स्वदन्यस्त्रीपरतया उक्तस्थलेव तत्र स्वदार

ऋतुकालावच्छेद्यस्य स्वदारभिन्नस्वसमानकालीनेतरस्त्रीगमनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधनात् स्वासमानकालीनस्त्रीगमनएव तादृशगमनत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् एतेन श्राद्धदिने पितृशेषं भुञ्जीतेत्यादिकोऽपि नियमविधिर्व्याख्यातः। पञ्च पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्यादिलिङोऽपि नेष्ट साधनत्वे तात्पर्य्यं भोजनस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् नापि प्रागुक्त नियमे पञ्चनखानाम्पञ्चानामभोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वे मानाभावात् ऋतावुपेयात् स्वां भार्य्यामन्यथा भ्रूणहा भवेदित्यादिनिन्दार्थवाद बलात् ऋतौ स्वदारगमनाद्यभावस्य दुरितहेतुत्वव्यवस्थित्यैव तद्विधे र्नियमपरत्वकल्पनात् किन्त्वन्ययोगव्यवच्छेदपर्य्यवसन्नायां परिसंख्यायां सा च यद्यपि न शशादिपञ्चविधान् पञ्चनखानेव भुञ्जीतेत्याकारापञ्च नखभिन्नस्य ओदनादेर्भोजनस्य निषिद्धत्वे प्रमाणाभावात्तथापि पञ्चैव पञ्चनखान् भुञ्जीतेत्याकारा तेन शशादिपञ्चभिन्नानां पञ्चनखानां भोजनं प्रत्यवायहेतुरित्येव तत्र वाक्यार्थ इति तत्रत्यलिङा प्रत्यवाय हेतुत्वमात्रं प्रत्याय्यते प्राथमिकपञ्चपदस्य लक्षणया शशादिपञ्चभिन्नार्थकत्वात्। ननूक्तलिङः परिसंख्यया पञ्चविधान्यपञ्चनखानां भोजनस्य प्रत्यवायहेतुत्वबोधने पञ्चपदस्य लक्षणापत्तिरतः शशादि पञ्चपञ्चनखानां भोजनाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोधयन्नियमविधिरेवायमुचितः भोजनतदभावयोरेकस्यापि प्रमाणान्तरेण प्रत्यवायहेतु त्वस्याक्लृप्तत्वादिति चेन्न प्रोक्तविधेर्नियमपरत्वे पञ्चनखपदस्य व्यर्थत्वापत्तेः शशादिपञ्च भुञ्जीत इत्यतएव पञ्चभोजनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्यावगतेः सम्भवात्। श्वाविधं शल्लकं गोधां खड्गकूर्म्मशशांस्तथा। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रां श्चैकतोदतः इतिमनुवचने पञ्चनखेष्विति निर्द्धारणसप्तम्या शल्लकादिपञ्चभिन्नपञ्चनखानां भक्षणस्य प्रत्यवाय हेतुतायाः क्लृप्तत्वाच्च श्वाविधमित्यस्य शल्लकविशेषणत्वात् एवञ्च याज-

नाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजोधनमर्जयेदित्यादावपि लिङः परिसंख्यैवार्थ स्तेन याजनादिभिन्नै र्ब्राह्मणस्य धनार्ज्जनं प्रत्यवायहेतुरिति वाक्यार्थः न कृष्याद्यैरनापन्नो ब्राह्मणो धनमर्ज्जयेत्यादिवचनै रुपायान्तरेण विप्राणां धनार्ज्जनस्य प्रत्यवायहेतुत्वस्य स्फुटत्वात् नतु याजनाद्यैः ब्राह्मणो धनमर्जयेदेव इति नियमविधिर्याजनादिना धनार्जने ब्राह्मणस्य प्रत्यवायाश्रुतेः ।

लङं लक्षयति ।

या स्मयोगं विना धातोः शपन्तस्यार्थधर्म्मिके ।
अतीतत्वग्रहे हेतुस्तादृशी तिङ् लङुच्यते ।

स्मशब्दस्य योगं विना शपन्तस्य धातोरर्थेऽतीतत्वस्यान्वयधीहेतु र्यादृशी तिङ् तादृशी तिङ् लङ् उच्यते शिवादिभ्यस्तथैव स्यादित्यत्रैव लङादिकक्तेरनित्य वं लङोच्यते इति वा पाठः तिवादिस्तु स्मशब्दोप- सन्धानं विना धातोरर्थे नातीतत्वं बोधयति पपाचेत्यादौ लिङादिर्बोध यन्नपि न शपन्तस्यापचदित्यादौ तु विनापि स्मशब्दयोगं लङस्तथात्वम् अदीव्यदित्यादौ शपन्तस्य धातोरर्थे स्वार्थमबोधयन्नपि दिवादिस्तत् सजातीयएव तच्छुलमपचत् इत्यादावमोनिरुक्तसजातीयत्वेऽपि न तिङत्वमतस्तद्व्युदासः प्रकृत्यर्थेऽनुमतत्वाद्यतनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशे षणाच्च पच्यतां पच्येतां पचतामित्यादावपाक्तां अपच्यातां अपाक्ता मित्यादौ च लोटोल्लङ्लुङस्तामातांप्रभृतौ न प्रसङ्गः । अत्रापच- दित्यादौ लङोऽतीतः कालइव तन्निष्ठं ह्यस्तनत्वमप्यर्थः तच्च पूर्व्वदिन वृत्तित्वमिति कौमाराः ह्यस्तनत्वं लङोनार्थः किन्त्वद्यतनभिन्नत्वं अनद्यतने लङिति पाणिन्यनुशिष्टेरित्यपरे । तथा च वर्त्तमानध्वंस प्रतियोगिपूर्व्वदिनवृत्तिपाककृतिमान् तादृशप्रतियोग्यनद्यतनकाल वृत्तिपाककृतिमान् इति वा तत्र बोधः । प्रायिकञ्चेदं तेन ह्यस्तन- त्वादिशून्येऽपि काले क्वचित्लङादेः प्रयोगः । ह्योऽपचदित्यादौ ह्यः-

पदाख्याताभ्यमेकमेव निरुक्तं ह्यस्तनत्वं बोध्यते समभेदन्यायात् अन्यथा पक्ता पचतीत्यत्रैव निराकाङ्क्षतापत्तेः।

लुङं लक्षयति।

हन्तेः कृतवधेरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका।
सिजन्तस्याथवा धातोस्तादृशी तिङ् लुङोच्यते।

कृतवधादेशस्य हन्तेरर्थे किम्वा सिजन्तस्य धातोरर्थे यातीतत्वस्य बोधिका तादृशी तिङ् लुङ् लुङ्शब्देनोच्यते। जघान हन्तिस्म इत्यादौ लिङ्लङादिको हन्तेरर्थेऽतीतत्वस्य बोधकोऽपि न कृतवधादेशस्य नवा सिजन्तस्य अवधीत् अवधिष्टां अवधिषुरित्यादौ तु लुङ् मात्रं तथा बध्यात् बध्यास्तां बध्यासुरीत्यादौ कृतवधादेशस्य तस्यार्थे स्वार्थानुभाविकापि आशीर्नातीतत्वस्य बोधिका। अत्राप्यनुमतत्वह्यस्तनत्वाद्यनाकाङ्क्षितत्वेन विशेषणात् पच्यतां अपचत् अपचता मित्यादौ लोड़ाद्यतिप्रसङ्गः अत्रापाक्षीदित्यादौ अतीतः काल इव सन्निकृष्टमद्यतनत्वमपि लुङामर्थस्तेन वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्यद्यतनपाककृतिमान् इत्येवं तत्र बोधः। रीतिरुक्तैव।

लिटं लक्षयति।

द्विरुक्तभिन्नधात्वर्थे स्वार्थस्यान्वयबोधने।
या न योग्या तादृशी तिङ् लिट्पदेनाभिधीयते।

अशिश्रियत् अदुद्रुवदित्यादौ द्विरुक्तस्येव अपाक्षीदित्यादौ तदन्यस्यापि धातोरर्थे स्वार्थान्वयं लुङादयो बोधयन्ति लिटस्तु जघान जघ्नतुरित्यादौ द्विरुक्तस्यैव धातोरर्थे पिपक्षति पापच्यते इत्यादौ सनादयस्तादृशा अपि न तिङः तत्रापि प्रकृत्यर्थे वर्त्तमानत्वाद्यनाकाङ्क्षत्वेन विशेषणात् पचे पचावहे पचावह इत्यादौ न लड़ाद्यतिप्रसङ्गः।

काशास्त्वक्रे लोलूयामास ईक्षाम्बभूव इत्यादावाम इव कृञादेरप्यनुप्रयुक्तस्य पदसाधुतामात्रत्वादसम्भवापत्तेरन्यथा निर्व्वक्ति।

द्विरुक्तस्य यजेरर्थे चकास्तेराम्युतस्य वा।
या स्वार्थस्यान्वये हेतुः सा वा लिट् कथ्यते बुधैः।

जुहोतीत्यादौ द्विरुक्तस्य धातोरर्थे स्वार्थबोधकोऽपि लडादि र्न यजेरर्थे। चकास्तीत्यादौ चकासधातोरर्थे तादृगपि नामन्तस्य मनश्चचाल सुरभिमागआजगामइत्यादावतीतः कालइव धात्वर्थनिष्ठं परोक्षत्वमपि लिटोऽर्थः तच्चातीन्द्रियत्वं तेनातीतकालवृत्त्यतीन्द्रिय चलनवन्मन इत्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्रस्तारु पपाचइत्यादौ तु लिङ्पस्थाप्यस्यापि परोक्षत्वस्य न पाकादावन्वयोऽयोग्यत्वात्। एतेन व्यातेने किरणावलीमुदयनइत्यादि व्याख्यातम् शेषं पूर्व्ववत्।

लुटं आशीर्लिङञ्च क्रमेण लक्षयति।

धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधिका तिङ् लुङुच्यते।
आशीर्लिङाशंसनस्य भावित्वस्य च बोधिका।

श्वः पक्ष्यतीत्यादौ धात्वर्थे श्वस्तनत्वस्य बोधकमपि श्वःपदं न तिङ् लृडादयस्तु धात्वर्थे भावित्वमेव बोधयन्ति न श्वस्तनत्वमपि जीवतुभवानित्यादौ तु तुबादिकं आशंसनीयत्वस्य बोधकमपि न भावित्वस्य भावित्वस्य बोधकोऽपि लृड़ादि नाशंसनीयत्वस्य भूयात् भूयास्तामित्यादौ पुनरष्टादशैवाशीर्लिङः प्रकृत्यर्थस्याशंसां भावित्वञ्चानुभावयन्ति। अथ पाकगोचरैककृतिदशायामपि तद्गोचरा परकृतेरतीतत्वाद्भविष्यत्वाच्च तदानीमयं पपाच पक्ष्यतीत्यादिप्रयोग प्रसङ्गः पाककृतित्वावच्छेदेनातीतत्वादेरन्वयोपगमेन तद्वारणे तु पपाच पक्ष्यतीत्यादेरयोग्यत्वापत्तिः एतदवच्छेदेनातीतत्वभविष्यत्वयोबाधादिति चेत् न पाककृतित्वावच्छिन्नधर्म्मिकायां तत्तत्पाकगोचर कृतित्वावच्छेद्यस्वरूपसम्बन्धेनैवातीतत्वाद्यन्वयबुद्धौ पाकार्थकधातूत्तर लिटत्वादिना हेतुतयैव उक्तदोषव्युदासात् चुल्लीस्थाल्यारोपणादिकं हि न प्रत्येकं पाकपदार्थः किन्तु स्थाल्यारोपणाग्निनिवेशनतुषप्रक्षेपा-

द्यनुप्रस्फोटनपर्य्यन्त स्तत्तत्क्रियाकलाप एव । यदाह दुर्गः क्रियते इति क्रिया साच पूर्व्वापरीभूतावयवेति तथाच तावत्क्रियाकलापस्य प्रत्येकगोचरकृतेरतीतत्वभविष्यत्वयोर्बाधात् अवान्तरतुषप्रक्षेपादिदशायां पपाच पक्ष्यतीत्यादिको न प्रयोगः । नचैवं सूपपाकं निष्पाद्य तण्डुलं पचत्यपि पुंसि अयं पपाच इति स्यात् निष्पन्नपाकगोचरयावतकृतेरतीतत्वात् इति वाच्यमिष्टत्वात् तण्डुलं पपाचेत्यादिप्रयोगस्यैव तत्रायोग्यत्वात् अन्यथा सूपमपाक्षीदित्यादिप्रयोग स्तत्र कथं स्यात् । अतएव सम्प्रति सूपं पचत्यपि पुरुषे सूपकर्म्मकनिष्पन्नपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेनातीतत्वमुपादाय सूपमपाक्षीदित्यादिकः प्रयोगो भवत्येव परन्त्वद्य सूपमपाक्षीदित्यादिरेव न तत्र प्रयोगः सूपकर्म्मकाद्यतनपाकगोचरकृतित्वावच्छेदेन अतीतत्वस्य बाधादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

लृटं लृङञ्च लक्षयति ।

क्रियातिपाते कालस्य भाविनः प्राक्तनस्य च ।
वैशिष्ट्यबोधिका या तिङ् लृट् च लृङ् च क्रमादिमे ।

या तिङ् क्रियाया धात्वर्थस्यातिपाते विगमे भाविकालावच्छेद्यत्वस्य बोधिका तादृशी लृट् यात्वतीतकालावच्छेद्यत्वस्य तादृशी लृङ् तण्डुलश्चेत् प्राप्स्यत्योदनमपि पक्ष्यति चैत्र इत्यादौ स्यतिप्रभृतयस्त्रादेर्भाविकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्याद्यभाववत्त्वमनुभावयन्ति तथैव चेदप्राप्स्यत् ओदनमप्यपक्ष्यत् इत्यादावतीतकालावच्छेद्यमिन्धनप्राप्त्यभाववत्त्वं तथाच भाव्यतीतकालाविव क्रियाप्रतियोगिकोऽभावोऽपि तयोरर्थः वस्तुतोभाव्यादिकालावच्छेदेन तण्डुलप्राप्त्यभावप्रयुक्त ओदनपाकाद्यभावएव उक्तस्थले लृङादिना चैत्रादावनुभाव्यः क्रियाविरहप्रयुक्तस्य क्रियान्तरविरहस्यैव क्रियातिपातत्वात् अतएव चैत्र श्चेदपतिष्यत् ग्राममप्यगमिष्यदित्यादिको न प्रयोगः तीर्थश्चेद-

गमिष्यत् सार्थमप्यलास्यतइत्यादिकस्तु चिन्त्यः सार्थलाभाद्यभावस्य तीर्थगत्याद्यभावाप्रयुक्तत्वात् इति तण्डुलश्चेत् पचेदोदनमपि भुञ्जीतेत्यादौ तु क्रियातिपतनस्य वर्त्तमानत्वमेव लिङा प्रत्याय्यते न तु भावित्वमतीतत्वं वेति तदुदासः।

क्रमप्राप्तं धात्वंशप्रत्ययं लक्षयति।

सुबर्थानन्वितस्वार्थतिङन्यप्रत्ययस्तु यः।
स धात्वंशोऽथवा धातोरन्तांशप्रत्ययस्तथा।

सुबर्थानन्वितयादृशस्वार्थको यस्तिङन्यः प्रत्ययः स तादृशार्थे धात्वंशप्रत्ययः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजाद्यर्थस्य इच्छादे र्न सुबर्थेऽन्वयः किन्तु तिङर्थे पचतीत्यादौ सुबर्थानन्वितकृत्यर्थकोऽपि तिबादिर्न तिङन्यः पिपक्षया कुरुतेत्यादौ तु भावकृल्लभ्यस्य इच्छास्वरूपस्यैव सुबर्थकरणत्वादावन्वयः न तु सनन्तार्थपाकेच्छामात्रस्य अस्तु वा सान्वयसंज्ञानुरोधेन धात्वन्तावयवरूपएव प्रत्ययो धात्वंशप्रत्ययः पिपक्षादिधात्वन्तभागत्वात् सनादिप्रत्ययस्य।

विभजते।

नामप्रकृतिकश्चायं धातुप्रकृतिकस्तथा।
तत्रादिमः क्यच्क्यङादिरपरः सन्यङादिकः।

अयं धात्वंशप्रत्ययो नामप्रकृतिको धातुप्रकृतिकश्चेति द्विविधः। तत्रादिमोनामप्रकृतिकः क्यच्क्यङादिः अपरोधातुप्रकृतिकः सन्यङादिः चैत्रः पुत्रीयति इत्यत्र क्यजर्थेच्छायां तत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीभूतपुत्रत्वाद्यवच्छिन्नविषयतया प्रकृत्यर्थस्य पुत्रादेस्तस्याश्च तिङर्थआश्रयत्वे निरूपकत्वेनान्वये साकाङ्क्षत्वात् पुत्रत्वेन पुत्रगोचरेच्छायाआश्रयत्ववांश्चैत्रइत्येवमन्वयधीः अतएव मनुष्यत्वादिप्रकारेण पुत्रेच्छादशायां पुत्रीयतीत्यादिको न प्रयोगः किन्तु मानुषीयतीत्यादिरेव। अतएवात्मनः पुत्रीयतीत्यादेरात्मपुत्रत्वप्रका-

रकेच्छाबोधनएवासामर्थ्यम्। आत्मपुत्रत्वादेस्तत्र प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकत्वात् आत्मसम्बन्धी यः पुत्रः पुत्रत्वेन तद्गोचरेच्छाया बोधने तु तस्य सामर्थ्यमेव चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादाविव हृत्तिशब्दैकदेशेऽपि पुत्रादावात्मप्रभृतेः प्रतियोगिविधयान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। आत्मपुत्रीयतीत्यादौ पुनरात्मपुत्रत्वादेरपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नपुत्रविषयताकेच्छाबोधने न किमपि बाधकं पश्यामः। एतेन पुत्रकाम्यतीदंकाम्यतीत्यादौ काम्यस्याप्यर्थो व्याख्यातः। पुत्रीयति माणवकमित्यादौ तु आचारसदृशाचारः क्यजर्थस्तद्विशेषणीभूते आचारे प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यीभूते च माणवकादेः कर्म्मत्वेनान्वयः तेन पुत्रकर्म्मकाचरणसदृशं यन्माणवककर्म्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रकर्म्मकाचरणञ्चेहान्नपानादिना संवर्द्धनतोषणादि। सर्पीयति शत्रुमित्यादौ सर्पकर्म्मकाचरणतुल्यं यच्छत्रुकर्म्मकाचरणं तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः सर्पकर्म्मकाचरणञ्चात्र सर्पकर्म्मकताड़नमारणादि ग्राह्यम्। प्रासादे कुटीयतीत्यस्य कुट्यधिकरणकाचारसदृशोयः प्रासादाधिकरणकाचारस्तदनुकूलकृतिमानित्यर्थः कुट्यधिकरणकाचारश्चेह कुट्यधिकरणकशयनादिरूपोऽवसेयः। कर्म्माधिकरणयोरेव सदृशाचारे क्यचोविधानात् वक्रिकणइवाचरति धूलिर्दण्डेनेवाचरति चक्रेणेत्याद्यर्थे धूलिर्व्वक्रिकणीयति चक्रेण दण्डीयतीत्यादिकः कर्त्तृकरणादेः सदृशाचारे अप्रयोगः। मान्ताव्ययाभ्यां न स्यादित्यनुशिष्टेरिदमिच्छति स्वरिच्छति इत्याद्यर्थे इदमिवाचरतीत्याद्यर्थे च न क्यच्। गव्यति नाव्यतीत्यादावपि गामिच्छति गामिवाचरति इत्यादिरर्थः। ओदौद्भ्यां क्यचः स्वरवद्भावादवावादेशः नमस्तपोवरिवसां कर्त्तृत्वेऽपि क्यचोविधानात् नमस्यति देवानित्यस्य देवनतिं तपस्यति शत्रुमित्यस्य शत्रुसन्तापं वरिवस्यति गुरूनित्यस्य च गुरूणां परिचर्य्यां करोतीत्यर्थः। श्येनायते काकइत्यादौ क्यङोऽपि

आचारसदृशाचारोऽर्थः तत्र च प्रकृत्यर्थस्य श्येनादेः कर्तृत्वेनैव साकाङ्क्षत्वात् श्येनकर्तृकाचारसदृशाचारवान् काक इत्येवं तत्र बोधः । श्येनकर्तृकाचारश्च मांसहरणादिर्ग्राह्यः । श्येनी इवाचरतीत्यर्थे श्येनायते काकीत्यत्र भाषितपुंस्कत्वात् क्यङि पुंवद्भावः गार्ग्यमिच्छतीत्याद्यर्थे गार्गीयतीत्यत्र क्यचीव गार्ग्य इवाचरतीत्याद्यर्थे गार्गीयते इत्यत्र क्यङ्यप्यपत्यप्रत्ययस्य लोपः । तथा वाजीयतीत्यादौ नस्य । ओजायते अप्सरायते पयायते पयस्यते गर्द्दभति अश्वतीत्यादावप्युक्तरीत्यैवान्वयः ओजसप्सरसोर्नित्यं पयसः सोविभाषया । क्यङोऽपि लोपोऽन्यत्र्योगर्द्दभत्यश्वतीत्यत इतिवचनादेषु सादेर्लोपः अत्रौजःपदस्यौजस्विपरत्वमिति निबन्धारः । गव्यते नाव्यते इत्यादेरपि गौरिवाचरतीत्यादिरर्थः पूर्व्ववदवादेशः पूर्व्वमनुन्मना उन्मनोवदाचरति इत्यर्थेऽप्युन्मनायते दुर्म्मनायते अवेहत् वेहदिवाचरतीत्यर्थे वेहायतीत्यादौ तस्य लुक् । गोर्गर्भघातिनी वेहत् । अलोहितो लोहितोभवतीत्यर्थे लोहितायति लोहितायते स्वरितत्वादुभयपदं सुखमनुभवति इत्यर्थे सुखायते एवं दुःखायते अलीकायतेइत्यादि । शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दायते एवं वैरायते कलहायते । गिलितस्य पुनश्चर्व्वणं रोमन्थः तं करोतीत्यर्थे रोमन्थायते गौः । मुण्डादेस्तत् करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थे कृतादितः । वक्तीत्यर्थे च सत्यादेरङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीति भागुरिस्मृतेः नरं मुण्डयतीत्यत्र नरनिष्ठमुण्डनं जलं मिश्रयतीतत्र जलनिष्ठमिश्रणं वासः शिथिलयतीतत्र वासोनिष्ठशैथिल्यम् अन्नं मधुरयति इतत्रान्ननिष्ठमाधुर्य्यं चैत्रं मित्रयतिइत्यत्र चैत्रनिष्ठमित्रत्वं करोतीतत्रादिकोनामप्रकृतिकस्य णेरर्थः । तत्र मुण्डादिपदस्य धर्म्मपरत्वात् मुण्डादिण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलवत्त्वाच्च नरादेः कर्म्मत्वमिति सम्प्रदायविदः । वासः पृथु मृदु भृशं वा करोतीतत्रर्थे वासः प्रथयति म्रदयति भ्रशयति इत्यादावृतो

रेफादेशः। तथा चैत्रं परिग्रहयति इत्यत्रापि। कण्ड्वादिभ्यस्तत् करोतीत्यर्थे यगेव न तु णिः तेन गात्रं कण्डूयति कण्डूयते वा इत्यत्र गात्रस्य कण्डूं करोतीत्यर्थः ञित्त्वादुभयपदम् एवं स्वर्गलोके महीं वसतिस्थानं करोतीत्यर्थे स्वर्गलोके महीयते ङानुबन्धेषु पाठादात्मनेपदं शब्दादिभ्यः करोतीत्यर्थे क्यङित्युक्तम्। कृतयति वर्णयतीत्यादौ गृह्णातीत्यादिरर्थः सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति इत्यत्र च सत्यं वक्तीत्यादिरर्थः सत्यादिचिकादावागमश्च प्रियं स्थिरं वा वक्तीत्यर्थे प्रापयति स्थापयति इत्यादौ प्रियस्थिरादेः प्रस्थाद्यादेशोऽपि अश्वतरं वदतीत्यर्थे अश्वयति इत्यत्र तरप्रत्ययलोपश्च गोमन्त माचष्टे इत्यर्थे गवयति गुणवन्तमाचष्टे इत्यर्थे गुणयति स्रग्विणमाचष्टे इत्यर्थे स्रजयति इत्यादौ तु मन्तुवन्तुविनां लुगपि तथा कर्त्तार माचष्टे इत्यर्थे कारयतीत्यत्र तृचः अन्तिकमाचष्टे इत्यर्थे नेदयति बाढमाचष्टे इत्यर्थे साधयति इत्यत्र चान्तिकबाढयोर्नेदसाधौ च युवानमल्पं वा वदतीत्यर्थे कनयति युवाल्पयोः कनित्यनुशिष्टेः पक्षे यवयति अल्पयति इत्यपि। स्थूलमाचष्टे दूरमाचष्टे इत्याद्यर्थे स्थूल दूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादिलोपो गुणश्चेत्यनुशिष्टेः क्रमेण स्थवयति दवयति यवयति ह्रसयति क्षेपयति क्षोदयति इत्येव प्रयोगः। बहूनाचष्टे इत्यर्थे भूययति बहोर्भूयादेशः। हस्ताद्यङ्गेभ्यस्तन्निरस्यतीत्यर्थेऽपि णिः तेन हस्तं निरस्यतीत्याद्यर्थे हस्तयते पादयते इत्यादि पूर्ववदात्मनेपदम्। तूस्तादिघाते संछादे वस्त्रात्पुच्छादितस्तथा। उत्क्षेपादौ कर्म्मणोणिस्तत्तदव्ययपूर्व्वत इति भागुरिस्मृतेः तूस्तं विनिहन्तीत्यर्थे वितूस्तयति तूस्तं केशजटा वस्त्रं संच्छादयतीत्यर्थे संवस्त्रयति पुच्छ मुत्क्षिपतीत्यर्थे उत्पुच्छयते गौः एवं परिपुच्छयते भाण्डानि सञ्चिनोतीत्यर्थे संभाण्डयते भिक्षुः चीवरं सम्मार्ज्जयतीत्यर्थे सञ्चीवरयते। कर्म्मण इत्युक्तेस्तूस्तेन विनिहन्तीत्याद्यर्थे न णिः तूस्तयति प्रतूस्तयति

इत्यादितः कथितार्थानामप्रतीतेस्तत्तदव्ययपूर्वकत्वनियमः। वीणात उपगाने स्याद्धस्तितोऽतिक्रमे तथा। सेनातस्त्वभियाने णिः श्लोका-देरप्युपस्तुताविति भागुरिस्मृतेरप्यपि तत्तदव्ययपूर्वत इत्यनुषज्यते। तथाच वीणया उपगायतीत्यर्थे उपवीणयति यशः हस्तिनातिक्रामतीत्यर्थे अतिहस्तयति गृहं सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे अभिसेनयति समरं श्लोकैरुपस्तौतीत्यर्थे उपश्लोकयति शिवमित्यादिकः प्रयोगः। कर्म्म प्रत्ययेतूपवीण्यते यश इत्यादि वीणादेः करणतास्थलएवायं विधिस्तेो वीणायामुपगायतीत्याद्यर्थे न णिः साधुः। अशनधनाभ्यामाय उद-कान्नः कलोपस्य तदिच्छतीत्यर्थे तेन अशनायति धनायति उदन्यतीत्यादावशनमिच्छतीत्यादिरर्थः। अशनायादिकं धात्वन्तरमित्यपि वदन्ति। चैत्रं भावयति आत्मानं गमयति इत्यादौ धातुप्रकृतिकस्य णेरप्यनुकूलव्यापारोव्यापारमात्रं वार्थः तत्र धात्वर्थस्यानुकूलतायाः संसर्गविधयापि भानसम्भवात् तेन तत्र चैत्रोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवान् आत्मगत्यनुकूलव्यापारवानित्यादिरर्थः। क्वचिज्ज्ञानानुकूलव्यापारोऽपि णर्थः यथा कथकः कंसं घातयति इत्यादावभिनयादिरूपः। चुरादिभ्यस्तु स्वार्थिकस्य णेः स्वरूपमर्थः तेन चोरयति चिन्तयति इत्यादौ स्तेयादिस्वरूपस्यानुकूलकृतिमानित्यादिरर्थः। गुपूधूपविच्छिपणिपनेरायः कमेस्तु णिङ्। ऋतेरीयङ् चतुर्ष्वेषु नित्यं स्वार्थे परत्र वेति भागुरिः। स्वार्थे स्वरूपार्थे तेन गोपायतीत्यस्य रक्षणस्वरूपं धूपायति इत्यस्य सन्तापस्वरूपं विच्छायतीत्यस्य गतिस्वरूपं पणायते इत्यस्य व्यवहारस्वरूपं स्तुतिस्वरूपं वा करोतीत्यर्थः। आकर्णया-मास न वेदनादान्नचोपलेभे वणिजां पणाया इतिव्यवहारार्थैर्भङ्गिः। पनायते इत्यस्य तु स्तुतिस्वरूपं करोतीत्येवार्थः स्वरूपार्थकत्वात् अ-स्यापि विप्रगोपाया स्वर्गानन्त्यप्रदा भवेदित्यादिकः प्रयोगः अल्पादेः क्रियाविशेषणत्वे क्लीवत्वापत्तेः इत्यस्मात्प्रायं स्वर्गं कामयते इत्यस्य स्वर्ग

गोचरेच्छास्वरूपवानित्यर्थः ङानुबन्धत्वादात्मनेपदम् ऋतीयते इत्यस्य घृणास्वरूपं करोतीत्यर्थः । परन्त वेत्युक्तेस्तुर्लकारादन्यत्र गोप्ता गोपायिता कमिता कामयिता अर्त्तिता ऋतीयिता इत्यादिको द्विविधः प्रयोगः । गुपोऽवधेश्च निन्दायां क्षमायाञ्च तथा तिजः । प्रतीकारार्थकाच्च कितः स्वार्थे सनोविधिरिति भागुरिः तेन जुगुप्सते बीभत्सते इत्यत्र निन्दास्वरूपस्य कर्त्ता इत्यर्थः अतएव जुगुप्सा स्वल्पापि क्षपयति महत्त्वं परिषदीत्यादिकः प्रयोगः तपस्तितिक्षते इत्यस्य तपःकर्म्मकसहनस्वरूपस्य कर्त्तेत्यर्थः चिकित्सत्यातुरमित्यस्यातुरकर्म्मकप्रतीकारस्वरूपं करोतीत्यर्थः रिपुं विचिकित्सतीत्यस्य रिपुकर्म्मकनिग्रहस्वरूपं करोतीत्यर्थः विचिकित्सति मन्मन इत्यादौ च मन्मनः सन्देहस्वरूपवदित्यर्थः । एष्वामर्थान्तरे तिङो नाभिधानमिति भागवृत्तिः तेन संगोपननिशाननिवासाद्यर्थेषु गोपनं तेजनं केतनमित्यादिकमेव प्रत्युदाहरणं मानदानशान्भ्योऽपि स्वार्थे सन् तेन मान् पूजायां विचारे वा इत्यस्य मीमांसते दान खण्डने इत्यस्य दीदांसते शान तेजने इत्यस्य शीशांसते इत्यत्राप्युक्तदिशैवान्वयः । पाकं चिकीर्षति ओदनं बुभुक्षते इत्यादाविच्छैव सनोऽर्थः तस्याञ्च द्वितीयान्तेन लभ्यस्य पाकादिविशेष्यताकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन धात्वर्थस्य तु कृत्यादेः स्वसाध्यत्वादिप्रकारिनिष्ठस्वसमानकर्त्तृकत्वसम्बन्धेनान्वयात् पाकधर्म्मिका निरुक्तसम्बन्धेन कृतिमती या इच्छा तद्वानित्यादिरर्थः समानकर्त्तृकत्वस्य निवेशात् अन्यदीयकृति पाकादाविच्छावत्ययं चिकीर्षति पिपक्षति इत्यादिको न प्रयोगः इति चिन्तामणिकृतः । सोन्दडस्तु पाकं चिकीर्षतीत्यादौ द्वितीयार्थस्य विषयत्वस्य मूलधात्वर्थएवान्वयः तदर्थस्य तु समानकर्त्तृकत्वविषयत्वाभ्यां सनर्थेच्छायां तथाच पाकविषयताककृतिसमानकर्त्तृकतद्गोचरेच्छावान इत्यादिरेवार्थः कारकविभक्तेः क्रियायामेव स्वार्थबोधकत्वादत-

एव गृहं तिष्ठासतीत्यादिकोन प्रयोगः स्थितेर्गृहकर्म्मकत्वबाधात् अन्यथा गृहधर्म्मिकां स्थितिप्रकारकेच्छां बोधयन्नयमेव प्रमाणं स्यात् ननु गृहे तिष्ठासतीत्यादिरिति प्राह । चिकीर्षादेः प्रवृत्त्यादिरूपेष्ट साधनत्वेन तद्गोचरेच्छासत्त्वेऽपीच्छार्थकसनन्तात् न सन्प्रत्ययः सन न्तान्न सनिष्यते इत्यनुशिष्टेरतस्चिकीर्षिषतीत्यादिको न प्रयोगः । पापच्यते इत्यादैा यङः पैानःपुन्यमर्थः तच्च प्रकृतधात्वर्थजातीय क्रियोत्तरतादृशक्रियानन्तर्य्यरूपं प्रकृत्यर्थे विशेषणत्वेनान्वेति तेन पाकोत्तरपाकानन्तर्य्यवत्पाककर्त्ता इत्येवं तत्र वाक्यार्थः । द्विः पक्तरि पुनः पक्तृत्वेऽपि न निरुक्तं पुनः पुनः पक्तृत्वम् अतोन तत्र पापच्यते इति प्रयोगः पाकोत्तरत्वादिकञ्च तत्समानकर्तृत्वगर्भं बोध्यम् अतः पुमन्तरीयपाकाद्युत्तरत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । तण्डुलं पापच्यते इत्यादैा यङन्तधातूपस्थाप्ये सर्व्वत्रैव पाकादैा तण्डुलकर्म्मत्वस्यान्वयोव्युत्पत्तिवैचित्र्यात् नातः क्रमेण मुद्गमाषैा पक्त्वा तण्डुलस्य पक्तरि तथाविधप्रयोगः तुषेण पापच्यते इत्यादैा कारकान्तरमप्येतेन व्याख्यातं जंगम्यते चङ्क्रम्यते इत्यादैा धात्वर्थगतं पैानःपुन्यमिव कैाटिल्यमपि यङोऽर्थः गत्यर्थात् कैाटिल्यएव तद्विधानात् तेन पुनः पुनः कुटिलगतिमान् इत्येवं तत्र बोधः शेषं पूर्व्ववत् । लोलुप्यते चंचूर्य्यते जंजप्यते दंदश्यते जेगिल्यते इत्यादैा निन्दितत्वमपि तेन पुनः पुनर्गर्हितं लुम्पति चरतीत्यादिकस्तत्रार्थः । अत्रोत्सर्गतएव एकाचोहलादेरेव धातोर्यङ्विधानात् पुनः पुनः कथयति जागर्त्ति दरिद्रातीत्याद्यर्थे कथ्यादेर्न यङ्नापि पुनः पुनरेति एजते इत्यादावपि न प्रभृतेः ऋप्रभृतिभ्यश्चेति विशेषविधेस्तु पुनः पुनरियर्त्ति अश्नाति अटतीत्याद्यर्थे अरार्य्यते अशाश्यते आटाट्यते इत्यादिकः प्रयोगः शुभिरुचिभ्यां तु न स्यात् पुनः पुनः शोभते रोचते इत्यर्थे शोशुभ्यते इत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वादिति वदन्ति ।

तद्धितं लक्षयति ।

विभक्त्यादित्रिकादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् ।
नामप्रकृतिकोनैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः ।

विभक्तिधात्वंशशङ्क्षोऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितं वृक्षकइत्यादौ ह्रस्वाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेव तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्यव्याप्तेश्च ।

विभजते ।

तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्दृष्टेण युतेन्दुमान् ।
कालस्तथा तेन रक्तं तस्य वृद्धोऽथ वेत्ति तत् ।
अधीते वा देवतास्य सैवमादीन् यथायथम् ।
बोधयद्विविधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा ।

तस्यापत्यस्य विशेषोगार्ग्यायणत्वप्रथमत्वादिः ।

अपत्यार्थं व्याकुरुते ।

अण् नाम्नोऽपत्यसामान्ये षष्ठ्यन्ताद्बाधकं विना ।
अदन्तादिण् निषादादेरन्त्याचोऽक् चेण्यपेक्षितम् ।

षष्ठ्यन्तान्नाम्नः साक्षात्परम्परासाधारणापत्यसामान्ये बोध्ये अण् इत्युत्सर्गः स च मरीचेरपत्यं मारीचः काश्यपिरित्यादौ अपत्यविशेषभाने तु तद्धितभेदोवक्ष्यते मरीचिना अपत्यमित्यर्थे तु न षष्ठ्यन्तं नाम । अणोबाधकमाह अदन्तादिति अदन्तान्नाम्नोबाधकं विना इणेव दक्षस्यापत्यं दाक्षिः अस्यापत्यमिः इत्यादौ तत्रापि निषादादेरिणा अपत्यबोधने तदन्तिमाचोऽगादेशोऽपेक्षितः यथा नैषादकिः वैयासकिः चाण्डालकिरित्यादौ ।

इणोऽपवादमाह ।

शिवादिभ्यस्त्वणेव स्यात् ण्योगर्गादेर्गणात्तथा ।
कुञ्जादेरायनण् ण्यश्च तस्मान्नेष स्त्रियामिति ।

शिववरुणाककुत्स्थ पुत्रप्रभृतिभ्योऽणेव नत्वदन्तादिञ् मुनिषु वशि-ष्ठादिर्वृष्णिषु वसुदेवादिः कुरुषु नकुलादिश्च शिवादौ पाठ्यः तेन वाशिष्ठोवासुदेवः साहदेवः नाकुलइत्यादिरेव तत्र प्रयोगः शतानीक स्तु नाकुलिरित्यादौ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गविधिः प्रथमापत्यं वा तत्रार्थः। गर्गस्यापत्यमित्यर्थे गर्गादिगणात् यञः यथा गार्ग्यः काठ्यः वात्स्यः पाराशर्य्यः कार्त्तवीर्य्यः जामदग्न्यः इत्यादौ अत्र गणादित्युक्ते र्गर्गोनाम कश्चित् तस्यापत्यमित्यर्थे गार्गिरित्येव एवमग्रेऽपि। कु-ञ्जादेर्गणादपत्यसामान्ये आयनञ् तदुत्तरं ण्यस्त्वस्त्रियां यथा कौञ्जा-यन्यः ब्राध्नायन्यः इत्यादौ स्त्रियान्तु कौञ्जायनीत्येव नतु ततोण्यः सुमङ्गलादित्वात् ङीप्। अत्रास्त्रियामित्यत्र बहुत्वस्याप्युपलक्षकं तेन कौञ्जायनाः पुमांसइत्यत्रापि न ण्यः। गार्गिः कौञ्जिरित्यादौ नापत्यत्वेन बोधः किन्तु प्रथमापत्यत्वेनेति वक्ष्यते।

अदन्ताच्छिल्पिनोण्योवा सेनान्ताल्लक्षणादपि।

नड़ादेर्णायनोनित्यं बाह्वादेस्त्विञ् विधीयते।

ताल्ववाय्यस्ताल्ववायिः कौम्भकार्य्यः कौम्भकारिरित्यादौ शिल्पि-वाचकात् महासैन्योमहासेनिरित्यादौ च सेनान्तात् लाक्षण्योलाक्ष-णिरित्यादौ लक्षणशब्दादिञि प्राप्ते विभाषया ण्यः तथा नड़ादे र्णायनोनित्यं तेन नाड़ायनः चारायणइत्यादा कुञ्जाद्यन्तर्गतोनड़ादिः बाह्वादेस्त्विञ् यथा बाह्वोरपत्यं बाह्वविः सुमित्राप्रभतयस्तु बाह्वादि गणे द्रष्टव्याः।

अणोऽपवादान्तरमाह।

स्त्रीप्रत्ययान्तादत्र्यादेरप्येयण् पारिभाषिकात्।

न नदीमानुषीनाम्न आदावादृद्धिवर्ज्जितात्।

विनतायाः सौपर्ण्याः कमण्डल्वाः युवत्या वाऽपत्यमित्यर्थे वैनतेयः सौपर्णेयः कामण्डलेयः यौवतेयइत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तादेयणेव नत्वण्

अत्रेरपत्यमित्यर्थे आत्रेयः अत्रिपदमप्रत्ययेदन्तद्विस्वरनाम्नि पारिभाषिकं तेन शौचेयः हारेयः आग्नेयइत्यादिकः प्रयोगः। विध्यादिकं द्विस्वरमपि नाप्रत्ययेदन्तं मरीच्यादिकमप्रत्ययेदन्तमपि न द्विस्वरमतोवैधोमारीचइत्यादौ न प्रसङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तादप्यादावाद्वृद्धिवर्ज्जितात् नदीमानुषीनाम्नोनेयण् यथा यामुनः सैप्रः सारस्वतः इत्यादौ यथा वा सौभद्रः कौशल्यइत्यादौ आदावाद्वृद्धिमतस्तु तादृशनाम्नो यथाप्राप्तमेयणेव यथा जाह्नवेयः द्रौपदेयः कौशल्येयः इत्यादौ।

तथा।

सुभगादेरिनादेशोऽप्यन्तस्येयणि नित्यशः।
कुलटायाविकल्पेन सती यदि भवत्यसौ।

सुभगाप्रभृतेरेयण्यन्तस्वरस्य नित्यमिनादेशोयथा सुभगाया अपत्यमित्यर्थे सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः पारस्त्रैणेय इत्यादौ सौहार्दवदिहोभयपदस्य वृद्धिः। सुभगा दुर्भगा चैव परस्त्री बन्धकी तथा। मध्यमा च कनिष्ठा चेत्यादिकः सुभगागणः। कुलटा तु यदि सती तदा तदन्तस्वरस्येयणि विभाषया इनादेशो यथा कौलटिनेयः कौलटेयइत्यादौ यदि त्वसती तदा कौलटेयइत्येव प्रयोगः।

तथा।

शीलेनाङ्गेन वा हीनात् स्त्रियामादादितस्तु वा।
एरण् स्याच्चटकायास्तु नित्यमेरण् स्त्रियान्तु लुक्।

शीलेन हीनानां दास्यादीनाम् अङ्गेन हीनानां काणादीनाञ्च स्त्रीप्रत्ययान्तानामेरण् वा स्यात् यथा दास्याअपत्यं दासेयः दासेरः यथावा काणाया अपत्यं काणेयः काणेरः कुलटाप्यङ्गहीना चेत् कौलटेरइति चटकायास्त्वपत्यमित्यर्थे नित्यमेरण् नत्वेयणपि यथा चाटकेरः चटकास्त्र्यपत्ये तु तस्य लुक् तेन चटकेत्येव तत्र प्रयोगः।

तथा ।

तिकादेरायनिञ् नित्यं तदादेस्तु विभाषया ।

ईयः स्वसुः स च व्यस्त्रभ्रातुर्य्यः श्वशुराद्भवेत् ।

तिकस्यापत्यमित्यर्थे नित्यमायनिञ् यथा तैकायनिः कौशल्यायनिरित्यादौ कौशल्यायनिवल्लभामिति भट्टिः । स च तदादेः सर्व्वनाम्नोवैकल्पिकः यथा तस्यापत्यमित्याद्यर्थे तादायनिः तादः यादायनिः यादइत्यादौ स्वसुरपत्यमित्यर्थे स्वस्रीयः भ्रातुरपत्यमित्यर्थे भ्रात्रीयः भ्रातृव्यः देष्टरि तु भ्रातृव्यशब्दोरूढ़एव तदुक्तं भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषाविति श्वशुरस्यापत्यमित्यर्थे यः श्वशुर्य्यः ।

तथा ।

कुलाद्य एयकस्त्रीनः सपूर्व्वात् केवलादपि ।

महाकुलादञीनञ् च दुष्कुलादेयणोविधिः ।

कुलस्यापत्यमित्यर्थे यः एयकञ् च स्यात् यथा कुल्यः कौलेयकः सपूर्व्वात् केवलाच्च कुलादीनः स्यात् यथा आढ्यकुलीनः कुलीन इत्यादौ महाकुलादञ् ईनञ् च स्यात् यथा माहाकुलो माहाकुलीनः दुष्कुलादेयञ् यथा दौष्कुलेयः । केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् । हृतां महाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयमिति भट्टिः । कथं महाकुलीनो दुष्कुलीनः सपूर्व्वादीन् महदादेः कुलीनेनान्वयइत्यन्ये ।

देशक्षत्त्रिययोरूढ़ाद्राजापत्येऽप्यणोविधिः ।

नादेः कुरोः कोशलाच्च ण्यस्तथेदन्ततोप्यसौ ।

देशे क्षत्त्रिये च शक्तान्नाम्नो राजन्यपत्यार्थे अणोविधिः यथा पञ्चालानां राजापत्यं वा इत्यर्थे पाञ्चालः एवं वैदेहः एवं ऐक्ष्वाकः । क्वचिदणादावप्युवर्णस्य लोपः नकारादेरुक्तरूढात् कुरुतः कोशलाच्च तादृशार्थे ण्यएव यथा नैषध्यः कौरव्यः कौशल्यः इत्यादौ । कथं

हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः परिरेभिरे कुरुकौरवस्त्रिय इति यदि तस्येदमित्यण्। इदन्तादप्युक्तरूढ़ात् ण्यः यथा कौन्त्यः आवन्त्यः इत्यादौ कथं कौन्तेयः कुन्तीशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् एयण्। स्त्रियान्तु कुन्त्यवन्तिकुरुभ्योण्यस्य लुगेव यथा कुन्तीनां स्वापत्यमित्यर्थे कुन्ती एवमवन्ती कुरुः। काम्बोजादेरपि रूढादपत्ये राजनि च विहितस्याणो लुगेव यथा काम्बोजानामपत्यं राजा वा इत्यर्थे काम्बोजश्चोलः केरल इत्यादौ।

संख्यासंभद्रपूर्व्वाया उरणमातुः स्त्रियाञ्च ङीप्।
गोर्यो ण्यन्तु यमादित्यादितिभ्यः स्याद्दितेरपि।

द्वयोर्म्मात्रोरपत्यमित्यर्थे द्वैमातुरः त्रैमातुरः षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमार इत्यमरः साम्मातुरः भाद्रमातुरः स्त्रियान्तु तदन्तात् ङीप् द्वैमातुरीत्यादि गोरपत्यमित्यर्थे य एव गव्यो वत्सः। एवं यमस्यापत्यं याम्यः आदित्यस्यापत्यमादित्यः अदितेरपत्यमित्यर्थे आदित्यः दितेरपत्यं दैत्य इत्यादौ ण्य एव कथमादितेयः दैतेयः अदितिदितिभ्यां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेयण्।

अपत्यम्।

नापत्यप्रत्ययान्तात् स्यादपत्यप्रत्ययः पुनः।
गुर्व्वायत्ते त्वपत्ये स्यात् पुनर्यूनीति तद्विधेः।

उपगोरपत्यस्यापत्यमित्यर्थे औपगवादिपदेभ्यो नापत्यप्रत्ययः अत एव एको गोत्रे इति पाणिनिरप्याह एकः केवलोऽपत्यप्रत्ययं विना अतएव शब्दो गोत्रेऽपत्यसामान्ये विहितप्रत्ययस्य साकाङ्क्ष इति तदर्थः पुनर्यूनीतिविध्यन्तरसत्त्वादेव औपगवस्य गुर्व्वायत्तापत्यमित्यर्थे औपगविः गार्ग्यायण इत्यादौ पुनरपत्यप्रत्ययः गुर्व्वायत्तं यत् प्रशस्तं तदपत्यं युवोच्यते इति वृद्धाः।

ण्यान्तेञन्तादायनण् स्यात् कौञ्जायन्यादिवर्ज्जितात् ।
गुर्व्वायत्ते केवलाच्च द्रोणादेष विभाषया ।

ण्यान्तादिञन्ताच्च गुर्व्वायत्तापत्यस्य बोधने आयनण् स्यात् यथा गार्ग्यस्य गुर्व्वायत्तापत्यमित्यर्थे गार्ग्यायणः वात्स्यायनः दाक्षायण इत्यादौ । ण्यान्तादपि कुञ्जादिगणान्नासौ तेन तत्र कौञ्जायन्योऽयमित्यादिरेव प्रयोगः । केवलादपत्यप्रत्ययशून्यादपि द्रोणादायनण् यथा द्रोणस्य प्रशस्तापत्यं द्रौणायनोऽश्वत्थामा विभाषयेत्युक्तेः पक्षे द्रौणिरित्येव ।

गर्गादेरपि कुञ्जादेः प्रथमापत्यबोधने ।
इञेव स्यान्न तु ण्यः स्यान्नायनण् स्यादिति स्थितिः ।

गर्गस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे गार्गिर्व्वात्सिरित्यादौ न ण्यः किन्त्विञेव तथा कुञ्जस्य प्रथमापत्यमित्यर्थे कौञ्जिर्मौञ्जिरित्यादावपि नायनण् ।

अपत्यविशेषः ।

तद्युक्तेऽणेन्दुमत्काले तन्नक्षत्रादणोविधिः ।
नक्षत्रद्वन्द्वतश्छीयः कथितार्थे विधीयते ।

पुष्येण सहेन्दुमदित्यर्थे पौषं दिनं पौषी रात्रिः एवमाश्विनं श्रावणं कार्त्तिकमित्यादौ । तद्युक्तेऽणेन्दुमत्काल इत्येव नातः पुष्येण सहेन्दुमत् पुरमित्यर्थे पौषं पुरमित्यादिकप्रयोगः । नक्षत्रद्वन्द्वात् कथितार्थे अणोबाधक ईय एव यथा पुष्यपुनर्व्वसुभ्यां सहेन्दुमद्दिनं पुष्यपुनर्व्वसवीयम् एवमश्विनीभरणीया रात्रिरित्यादिप्रयोगः ।

नक्षत्रेण युतेन्दुमत् ।

तद्रागयुक्तमित्यर्थे तस्मादण् स्यादिकण् पुनः ।
लाक्षातोरोचनातश्च शकलात्कर्द्दमात्स वा ।

हरिद्राया रागयुक्तमित्यर्थेऽण् यथा हारिद्रं वासः एवं कौसुम्भं लाक्षया रक्तमित्यर्थे नित्यमिकण् यथा लाक्षिकं रोचनिकं शकल

कर्द्दमाभ्यां तेन रक्तमित्यर्थे विभाषयेकण् यथा शाकलिकः शाकलः कार्द्दमिकः कार्द्दमः इत्यादै।

तथा।

नीलादः कस्तथा पीतात् चिलिङ्गादपि नित्यशः।
स्वभावरक्ते गौण्या तु वृत्त्या तद्धितमुच्यते।

नीलेन नील्या वा रक्तमित्यर्थे नित्यमप्रत्ययोयथा नीलः पट इत्यादै पीतेन पीतया वा रक्तमित्यर्थे तु नित्यं कप्रत्ययो यथा पीतकः पटइत्यादै हारिद्रः कुक्कुटपादः लाक्षिकमधरं पीतकं स्वर्णमित्यादै स्वभावसिद्धपीतादै गौणवृत्त्या हरिद्राद्यैरक्तसदृशे तद्धितं प्रयुज्यते। तेन रक्तम्।

तेषां समूहइत्यर्थेऽप्यण् पाशादेस्तु यः स्त्रियाम्।
गर्गादिगोत्रादुक्षादेस्त्वाकस्त्रीयस्तु वाश्वतः।

काकानां समूहः काकम् एवं शुकानां शौकं भिक्षाणां भैक्षं युवतीनां समूहइत्यर्थे यौवतमिति जयादित्यः। तद्धितानपत्यस्वरे पुंवद्भावात् यौवनमिति तु भागवृत्तिः अतएव यमुपास्ते पुण्यभाजं कलाकुशलयौवनम्। सरसं नित्यशस्तस्थि सफलं तस्य यौवनमिति तन्मते प्रयोगः। पाशानां समूहइत्याद्यर्थे तु तेभ्यो यएव तदन्तस्च स्त्रीलिङ्गएव यथा पाश्या धूल्या वात्या वन्या शल्येति खलरथावपि पाशादै पठन्ति यथा खल्या रथ्या इति। तथा गर्गादिगोत्रेभ्यः समूहेऽकण् गार्गकं दाक्षकमित्यादै उक्षणां समूह इत्यर्थेऽप्यसै यथा औक्षकम् औष्ट्रकमित्यादै। उक्षोष्ट्रोरभ्रवत्साजा राजा राजन्यकस्तथा। राजपुत्रो मनुष्यश्च वृक्षउक्षादिकोगणः। अश्वानां समूहे त्वीयो विभाषया यथा अश्वीयमाश्वमिति।

धेनोरनञः कण्नित्यं केदाराद्यस्तिकस्तकण्।
पिशात् क्वचिद्धस्तिभ्यास्तेकण् केशादिकणयणौ।

धेनूनां समूहो धैनुकम् अधेनोस्त्वाधेनवमित्यणेव अस्मादेवानञ इति निषेधात् सामूहिकप्रत्ययेषु तदन्तविधिरेष्टव्यः तेन सुन्दरगर्गाणां समूह इत्यर्थे सौन्दरगार्गकमित्यादि साध्विति शाब्दिकाः। केदाराणां समूह इत्यर्थे यणि कैदार्य्यम् इकणि केदारिकम् अकणि कैदारकम् इति त्रिधा प्रयोगः। पिष्टार्थकात् कवचिनोहस्तिनश्चेकण् यथा पूपानां समूहः पौपिकं शाष्कुलिकं तथा कवचिनां समूहः कावचिकं हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम्। केशानां समूहे त्विकण् यण् च कैशिकं कैश्यम्।

इनिः खलोलूकपद्मादरथात् कड्यः स्त्रियामिमौ।
गणिकातोब्राह्मणाच्च मानवाद्वाडवाच्च यण्।

खलादित्रिकादिनिः समूहे यथा खलिनी उलूकिनी पद्मिनी। तथा रथात् कड्यः यथा रथकड्येति इमौ च प्रत्ययौ स्त्रियामेव। गणिकादिभ्यस्तु समूहे यण् यथा गाणिक्यं ब्राह्मण्यं मानव्यं वाडव्यमिति।

गजबन्धुजनग्रामसहायेभ्यस्तु तः स्त्रियाम्।
पृष्ठाद्यत् क्लीवलिङ्गं तत् चरणेभ्यस्तु धर्म्मवत्।

गजता बन्धुता जनता सहायता इत्यत्र गजादीनां समूहेऽर्थे तप्रत्ययः स च स्त्रीलिङ्ग एव। पृष्ठात् समूहे यत् यथा पृष्ठ्यं तच्च क्लीवलिङ्गमेव अतएवास्य पाशादिष्वनन्तर्भावः चरणेभ्यस्तु समूहे धर्म्मइव प्रत्ययाः स्युः यथा कठानां धर्म्मः काठकं तथा समूहोऽपि एवं छान्दोग्यमाथर्व्वणमित्यादि।

तत्समूहः।

तद्वेत्ति तदधीते वेत्यर्थेऽप्यण् क्रतुवाचिनः।
सूत्रान्तादप्यकल्पादेरुक्थादेश्चेकणो विधिः।

निमित्तं वेत्तीत्यर्थे नैमित्तः एवमौत्पातः मौहूर्त्तः छन्दो वेत्त्यधीते

वेत्त्यर्थे छान्दसः वैयाकरणः क्रतुवाचिनोऽग्निष्टोमादेष्ठिकण् यथा अग्निष्टोमं वेत्ति अधीते वा आग्निष्टोमिकः अकल्पादेः सूत्रान्तशब्दा दप्युक्तार्थे इकण् यथा वार्त्तिकसूत्रिकः सांख्यसूत्रिकः कल्पादेस्तु सूत्रात् काल्पसूत्रइत्यणेव। उक्थं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थेऽप्यौक्थिकः नैयायिकः पातञ्जलिकः लोकायतं बौद्धशास्त्रं तद्वेत्त्यधीते वा लौकायतिकइत्यादि।

विद्यान्तादङ्गधर्म्मक्षित्रानुत्तरवर्त्तिनः।
तथेकण् शतषष्टिभ्यां परस्य तु पथष्टिकः।

वायसविद्यां वेत्त्यधीते वा वायसविद्यिकः सर्पविद्यिकः चौरविद्यिकः। अङ्गाद्यनुत्तरवर्त्तिनः किम् आङ्गविद्यः ज्योतिर्व्विद्यः गान्धर्व्वविद्यः धार्म्मविद्यः क्षात्रविद्यः त्रयवयवा विद्या त्रिविद्या तां वेत्त्यधीते वा त्रैविद्यइति कर्म्मधारयादण्। त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा इति गीता। तिस्रो विद्या वेत्तीत्याद्यर्थे तु द्विगुतस्तद्धितस्य लुकि त्रिविद्यइत्येवम्। शतपथं षष्टिपथं वेत्तीत्याद्यर्थे टिकः शतपथिकः षष्टिपथिकः स्त्रियान्तु शतपथिकीत्यादि।

क्रमादिभ्यः कएव स्यात् पदात् कः स्यादिकस्तथा।
सर्व्वादेरथ साद्यादेर्वेत्तीत्याद्यर्थकस्य लुक्।

क्रमं वेत्तीत्याद्यर्थे क्रमादिभ्यः कएव यथा क्रमकः सामकः शिक्षकः मीमांसक इत्यादौ। पदात्तु कः स्यादिकोऽपि यथा पदकः पदिकः। सर्व्वादेः साद्यादेश्च शब्दाद्विहितस्य वेत्त्यधीते वेत्यर्थकस्य तद्धितस्य लुगेव यथा सर्व्वं वेदं वेत्तीत्याद्यर्थे विहितस्याणप्रभृतेः सर्व्ववेदः सर्व्वतन्त्रइत्यादौ सार्दिवार्त्तिकइत्यादौ चेति।

अष्टाध्यायादितः कः स्यादध्यायस्य च लुक् तथा।
अध्यायसंख्यार्थककादेस्त्याद्यर्थस्य लुक् परे।

अष्टावध्याया यस्य तदष्टाध्यायमत्र तद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे कः अध्याय

पदस्य च लुक् यथाष्टकाः पाणिनीयाः पञ्चकाः गौतमीयाः दशकाः व्याघ्रपदीयाः द्वादशकाः जैमिनीयाः परे पुनरष्टावध्यायसंख्या यस्य इत्यर्थे कप्रत्ययं कृत्वा तद्वेत्त्याद्यर्थकस्य तद्धितस्य लोपमाहुः ।

तद्वेत्त्यधीते वा ।

तस्येदमिति सम्बन्धिन्यपि तस्मादणो विधिः ।
स्वराजपरदेवेभ्यः कादिरीयो जनादपि ॥

तस्येदमित्येवं तत्सम्बन्धिन्यर्थे तदर्थकादण् इत्युत्सर्गः । यथा वृक्षस्येदं वार्क्षं एवं दार्शदमित्यादि । स्वस्येदमित्याद्यर्थे तु स्वराजादिभ्यः कादिरीयो यथा स्वकीयं राजकीयं परकीयं देवकीयं जनकीयमिति । स्वतः कस्यानित्यत्वं अतएव स्वीयं यदन्यभिन्नं पदमिति मणिदीधितिरिति वदन्ति ।

ईयस्त्यदादेर्भवतस्तत्र तादृक्कस्यपि ।
परावरादितोऽप्यर्द्धात् यदिकस्यपि दिक्परात् ।

त्यस्येदमित्याद्यर्थे त्यदादिगणादीयः यथा त्यदीयं तदीयं मदीयं इदमीयमित्यादि । भवतस्तु त्यदादेरीये परतः तस्य दादेशोऽपि यथा भवदीयं नये स्वरे तद्धितइति पदान्तविधेर्निषेधादस्य विधिः । शत्रन्तस्य तु भवतस्तस्येदमित्यर्थे भावतमित्यणेव । परायुत्तरवर्त्तिनोऽर्द्धादपि न केवलाच्च तस्मात् परार्द्धस्येदमित्यर्थे यदेव । यथा परार्द्ध्यं अवरार्द्ध्यं अर्द्ध्यं आदिपदात् उत्तरार्द्ध्यं अधमार्द्ध्यं दिग्वाचिपूर्व्वकात् पुनरर्द्धात् यदिकस्यपि यथा पूर्व्वार्द्ध्यं पौर्व्वार्द्धिकं दक्षिणार्द्ध्यं दाक्षिणार्द्धिकमित्यादि ।

युष्माकास्माकभावान्ते वाणीनण् युष्मदस्मदोः ।
तवेत्यस्मान्ममेत्यस्मादणीनस्यपि कादिमः ।

युवयोर्युष्माकं वा इदं आवयोरस्माकं वा इदमित्यर्थे युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकभावोत्तरमणीनण च वा स्यात यथा यौष्माकं यौष्माकीणम

आस्माकमास्माकीनम्। आस्माकदन्तिसान्निध्यवामनीभूतभूरुहः।
पक्षे त्यदादित्वादीयो यथा युष्मदीयमस्मदीयमिति। तवेदं ममेदमित्यर्थे तवममेत्यनयोरखीनस्यपि कादिकः स्यात् यथा तावकं तावकीनं स्वरूपनिर्देशान्न त्वदादेशः। अपिना त्यदादित्वादीयोऽपि यथा त्वदीयं मदीयमिति।

कस्तुरण्याद्धस्तिवर्त्म विहाराध्यायमानुषे।
नित्यं वा गोमयेऽन्यत्र णः सदा स्यादिति स्थितिः।

अरण्यस्यायं हस्तीत्याद्यर्थे अरण्यान्नित्यं कण् यथा आरण्यकः करी पन्था विहारो मानुषश्च अध्यायस्त्वरण्यगीतत्वादारण्यकः। गोमये त्वरण्यस्येदमित्यर्थे आरण्यकमारण्यं वा गोमयमिति द्विधा प्रयोगः। कथितेभ्योऽन्यस्मिन्नर्थे ऽरण्यान्नित्यं णप्रत्यय एव यथा अरण्यस्येयमित्यर्थे आरण्या लता आरण्यः पशुरित्यादि।

तस्येदम्।

अण् तत्र भवइत्यर्थे पदादुत्सर्गतो भवेत्।
ग्रीवातः एयण् वा तत्र ग्रैवं ग्रैवेयमित्यपि।

भवइत्यस्य उत्पत्तिवर्त्तमानत्वे ह्यर्थौ यथायथम्।

आदेर्म्मध्यात्तथाद्यर्थे मोऽधसः सस्य लुक् तथा।
डिमोऽग्रपश्चादन्तेभ्यः कालार्थात्तु पदादिकण्।

आदौ भवः आदिमः भवो वर्त्तमानइति वर्द्धमानवृत्तिः। मणिर्व्विराजते सन्वि तवायं हारमध्यमः। अधोभवइत्यर्थेऽधसः सलोपादधमः। यदङ्गमधमं तस्य स्पर्शनं दुरितावहमिति स्मृतेः। अग्रे भव इत्यर्थे डिमः अग्रिमः एवं पश्चिमः अन्तिमः कालार्थकान्मासादिशब्दात्तु तत्र भवइत्यर्थे इकण् यथा मासिकं सांवत्सरिकं मौहूर्त्तिकं पौर्व्वाह्णिकं आपराह्णिकमित्यादि।

शरदः श्राद्धएवायं वा तु रोगे तथातपे।

निशातश्च प्रदोषाच्च वायं तादिस्तथा श्वसः ।

अयमिकण्प्रत्ययः तथार्थे शरच्छब्दात् श्राद्धएव साकाङ्क्षः यथा शारदिकं श्राद्धम् । अन्यत्र शारदश्चन्द्रमाः । रोगातपयोस्त्वर्थयोरयं वैकल्पिकः यथा शारदः शारदिकोज्वरः आतपश्च । निशायां प्रदोषे वा भवइत्यर्थे नैशिकं नैशं वा प्रादोषिकं प्रादोषं वा तम इत्यादि । श्वसः श्वःपदात्तु तादिरयमिकण्प्रत्ययस्तथा विकल्पेनेत्यर्थः तेन श्वोभवमित्यर्थे शौवस्तिकं धनम् । शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मादिति भट्टिः । पक्षे श्वस्त्यं श्वस्तनमिति त्यतनौ वक्ष्येते ।

सन्ध्यादेर्ऋतुनक्षत्रभेदाच्चाण् फले पुनः ।

संवत्सरात् पर्व्वणि च प्रावृषस्त्वेण्यमीरितम् ।

सन्ध्यादिगणात्तत्र भवमित्यर्थे अणेव यथा सान्ध्यं सन्धिवेलं आमावस्यं त्रयोदशं चातुर्दशं पाञ्चदशं पौर्णमासं प्रातिपदं वा तमः इति अत्र ऋतुभेदोग्रीष्मादिः तस्मात्तत्र भवमित्यर्थे ग्रैष्मं शैशिरं तदन्तविधिना पूर्व्वग्रैष्मम् अवयवादृतूनामित्युत्तरस्य वृद्धिः । नक्षत्रभेदात्तु पुष्ये भवं पौषं औषधं तैषं रौहिणमित्यादि । संवत्सरात्तु फले पर्व्वणि च भवार्थेऽणेव यथा सांवत्सरं फलं पर्व्व वा अन्यत्र तु कालार्थत्वादिकण् यथा सांवत्सरिकं कर्म्म प्रावृषि भवइत्यर्थे एण्यः यथा प्रावृषेण्यं तृणम् । प्रावृषेण्यं पयोवाहमिति रघुकाव्यम् ।

वर्षातः स्यादिकण् हेमन्तादणप्यत्र वा तलुक् ।

सायं चिरं प्रगे प्राह्णे कालार्थाव्ययतस्तनट् ।

वर्षासु भवं वार्षिकं तृणम् । हेमन्ताद्भवार्थे यथेकण् तथा अणपि परन्त्वणि तकारस्य वा लुक् तेन हैमन्तिकं हैमनं हैमन्तमिति त्रिविधप्रयोगः । तदन्तविधिना पूर्व्वहैमनमित्यादिरपि प्रयोगः । सायमादिभ्यस्तु सायन्तनं चिरन्तनं प्रगेतनं प्राह्णेतनं

चिरन्तनं दोषातनमित्यादौ भवार्थे तनट् टानुबन्धत्वात् सायन्तनी तिथिः ।

प्रगस्य पराह्णेभ्य चिरात्तु त्नो विभाषया ।
पुराणशब्दात्तथा नो वा मध्याह्नादेश्च वा तनट् ।

प्रगार्थं प्रगत्नं चिरत्नं पक्वं परुत्नं परारित्नं चिरन्तनं पुराणशब्दादपि भवार्थे वा नः तेन पुराणं पुरातनमिति ।

तस्यासन्नात्तु कालात् स्यात् ठिकण् ठप् वा स्त्रियां ततः ।
मनुष्ये पर्वतस्तोयश्चोऽन्यत्र विभाषया ।

तत्काले भवमित्यर्थे तस्मात् कालवाचकात् ठिकण् तात्कालिको बोधः तत्र मानत्वात् ठिकः तदन्तात् स्त्रियां वा ङीप् यथा तात्कालिकी तात्कालिका सन्धिरित्यादौ । पर्वते भवो मनुष्य इत्यर्थे पार्वतीयः पार्वतीय. मनः अन्यत्र तु पर्वतीयं पार्वतं वा फलमित्यादावपि ।

दिगादिभ्यो यदेव स्याच्छरीरावयवादपि ।
ढ तिवत्यस्थि कृत्स्य कायस्य स्यात् कलसादेः ।

दिशि भवमित्यर्थे दिश्यम् एवमादिम् अन्त्यं मध्यं दिश्यं उदर्यं वर्ग्यं वक्षं वंश्यमित्यादौ यत् । शरीरावयवादपि यथा दन्ते भव-मित्यर्थे दन्त्यम् एवं कण्ठ्यम् ओष्ठ्यं मूर्द्धन्यं मुख्यं जठर्यम् इत्यादौ । ढौ भवमित्याद्यर्थे तु दन्त्यादेरेव यथा दार्श्वं बालेयं कालेयं कौलेयम् । अपि कौलेयकुक्कुरस्य अस्याननं सुखमिति क्वचित् । कालेयकम् कालेयमिति ।

चतुर्मासाद्यज्ञे यस्यच्छीर्षवतस्तथा ।
चातुर्मास्यादिकायं समानात्सत्यरादपि ।

चतुर्मासेषु भवमित्यर्थे चातुर्मास्यं भवं चतुःसहस्राणि चतुष्कालेन चत्वार मासा च त्रिपुरतः पञ्चमासाहरित्यादिनैव दिशो न्वितीय न भवन् । अन्ये तु चातुर्मासो यागः इत्यत्रैव च्यन-

पूर्व्वादव्ययीभावाद्वर्णे इकण् यथा आन्तर्देशिकम् आन्तर्गणिकम्। अव्ययीभावादित्येव तेनान्तःकरणे भवमान्तःकरणं दुःखमित्यसेव समानात्तत्पराच्च यथा समाने भवं सामानिकम्। सामानिकोऽयं युवयोः प्रयासः। समानदेशिकम्।

काद्यन्तवर्गादीयः स्याज्जिह्वामूलाङ्गुलादपि।
मित्राद्युत्तरतो वर्गात् यदीनावीय एव च।

कवर्गे भवः कवर्गीयो वर्णः इतीयः। एवञ्चवर्गीयः टवर्गीयः इत्यादि। जिह्वामूलादङ्गुलाच्च जिह्वामूलीयः अङ्गुलीयः। मित्राद्युत्तरवर्गात् तु प्रत्ययत्रिकं यथा मित्रवर्गे भवइत्यर्थे मित्रवर्ग्यः मित्रवर्गीणः मित्रवर्गीयः इत्यादि।

स्त्रीपुंभ्यां नञ्स्नञौ तत्र भवे भावे तु वा तयोः।
स्वरादौ तद्धिते प्राप्ते गोर्यदेव विधीयते।

स्त्रियां भवः स्त्रैणः। स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना इति भट्टिः। पुंसि भवः पौंस्नः। स्त्रियाः पुंसश्च भावेऽर्थे तु नञ् स्नञौ विकल्पेन स्याताम्। तेन स्त्रियाभावः स्त्रैणं स्त्रीत्वञ्च पुंसाभावः पौंस्नं पुंस्त्वञ्च। गोपदात्तु यत्रदर्थे स्वरादितद्धितं प्रसक्तं तत्तदर्थे तदेव साकाङ्क्षं तेन गोरपत्यं गौर्देवता यस्य गवा चरति गोः समूह इत्याद्यर्थे गव्यमित्येव प्रयोगः। गोत्वं गोवदित्यादौ तु त्वादिको न स्वरादिः।

तत्रभवः।

ये भवार्थे यतः प्रोक्तास्तद्धितप्रत्ययाः पुरा।
जातेऽर्थेऽपि ततस्ते स्युर्विशेषविधिना विना।

मथुरायां भवः इत्यर्थे इव मथुरायां जातइत्यर्थेऽप्यणोऽतिदेशः। एवं स्त्रैणः पौंस्नः ग्राम्यः ग्रामीणः इत्यादौ नञादेरपि प्राप्तेष एणप्रभाविकः प्रदोषादेरिकणादिप्राप्तौ च कादिर्विशेषविधिर्वक्ष्यते।

प्रावृषस्तत्र जातेऽर्थे स्यादिकः शरदस्त्विकण् ।
संज्ञायां विहितः पूर्व्वाह्णापराह्णादितस्तु कः ।

प्रावृषि जातमित्यर्थे प्रावृषिकं पत्रं प्रावृषिका वृष्टिः । शरदि जातमित्यर्थे तु संज्ञायामिकण् यथा शारदिकाः मुद्गप्रभेदाः शारद मन्नम् । पूर्व्वाह्णे जातमित्यर्थे तु पूर्व्वाह्णादिभ्यः को यथा पूर्व्वाह्णकं अपराह्णकं मध्याह्नकमित्यादि । एवमार्द्रायां मूलायां जातमित्यर्थे आर्द्रकं मूलकं के समासस्येति ह्रस्वः ।

अणकः स्यादमावास्याशब्दात्तद्विकृतादपि ।
स्थानान्तादथ गोशालखरशालाच्च नित्यशः ।
जातार्थकस्य लुग्वा तु वत्सशालादितो भवेत् ।

अमावास्यायां जातइत्यर्थेऽण् अकश्च स्यात् यथा आमावास्यः अमावास्यको बालकः । तद्विकृतादमावास्याशब्दादपि यथाच आमावास्यः अमावास्यकः । स्थानान्ताद्विहितस्य जातार्थकतद्धितस्य नित्यं लुक् स्यात् यथा गोस्थाने जातमित्यर्थे गोस्थानं पत्रम् एवमश्वस्थानं शशस्थानमित्यादौ गोशालायां जातमित्यर्थे गोशालं खरशालं इत्यप्येवम् । नित्यममीषां क्लीवत्वं एभ्योजातार्थस्य नित्यं लुग्विधानात् अश्विन्यादितो जातार्थकस्य वा लुगिति प्रतीयते । अतएव मघातोऽणो न लुग्भवेत् इत्यग्रे निषेधः सङ्गच्छते इति निबन्धकारः । वत्सशालादितस्तु जातार्थस्य वा लुक् यथा वत्सशालायां जातइत्यर्थे वत्सशालो वात्सशालश्च वृत्सः । एवमभिजित् आभिजितो वा बालकः । वत्सशालाभिजिच्चाश्वा रेवती रोहिणी तथा । अश्वयुङ् मृगशीर्षश्च वत्सशालादिकोगणः । मृगशिरसि भवं जातं वा इत्यर्थे तु न तद्धितमनभिधानात् ।

अनुराधा तिष्यपुष्यौ हस्तस्वाती पुनर्व्वसू ।
विशाखा बहुलेतेभ्यो नित्यं जातार्थकस्य लुक् ।

अनुराधायां जातोऽनुराधः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तद्धितलुकीति सूत्रात् एवं तिष्यः पुष्यः हस्तः स्वातिः पुनर्वसुः विशाखो बहुलः मघा वाऽऽश्लेषश्रवणाभिजिदिति बहुला कृत्तिका तत्र जातइति तात्पर्य्यमेयम् ।

श्रविष्ठाषाढयोरेयम् छण् वा शतभिषक् पदात् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीजगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यविरचिता
शब्दशक्तिप्रकाशिका समाप्ता ।

अशुद्धिशोधनम्

२५ पृष्ठे ११ पंक्तौ "वाक्यार्थं इत्येव,, इत्यत्र "वाक्यार्थ विषया भासते इत्येव,, इति पठनीयम् ।